टिळक–महाराष्ट्र–विद्यापीठ–
पदव्युत्तर-संशोधन-विभागस्य प्रकाशनम्

कौशिकसूत्रदारिलभाष्यम्

एकमात्रमूलपुस्तकस्याधारेण प्रथमत एव परिष्कृतम्
ऑफसेट्पद्धत्या मुद्रितेन मूलपुस्तकेन सहितं च

**

संपादकाः

ह. रा. दिवेकर
वि. प्र. लिमये
रा. ना. दांडेकर
चिं. ग. काशीकर
वि. वि. भिडे

**

पुणे

२०२९ विक्रमाब्दे, १८९४ शकाब्दे, १९७२ खिस्ताब्दे

TILAK MAHARASHTRA VIDYAPITHA

Post-Graduate and Research Department Publication

KAUŚIKASŪTRA - DĀRILABHĀṢYA

Critically edited for the first time on the basis of a single codex which is reproduced by offset process

*

Edited by

H. R. DIWEKAR
V. P. LIMAYE
R. N. DANDEKAR
C. G KASHIKAR
V. V. BHIDE

*

POONA

1972

CONTENTS

Preface	V
Abbreviations	VI
Introduction	VII-XVI
कौशिकसूत्रपाठः (कण्डिकाः १–४८)	१–३६
कौशिकसूत्रदारिलभाष्यम्	
— Offset pages	१–१३६
— Letter press pages	१-१३६
Appendix A (Critical notes)	1–46
Appendix B (Additional notes)	47-49
Appendix C (Indexes)	50–56
Ccrrigenda	57–59

PREFACE

The present edition of Dārila's Bhāṣya on the *Kauśika-sūtra* of the *Atharvaveda* is characterised by several noteworthy features. For one thing, this is the first time that the entire available text of the *Dārilabhāṣya* has been critically edited and published. Further, this edition is based on a single traceable codex of the *Dārilabhāṣya*, which is now deposited in the Tübingen University Library. And, it is perhaps for the first time in the history of Indological research that the entire original codex has been reproduced, in a critical edition, by offset process.

Our first word of thanks, in connection with this edition, is due to the authorities of the Tübingen University Library, Federal Republic of Germany, who, on our approaching them, made a micro-film of the so-called Berlin codex available to us, with exemplary promptness. We should also like to record our appreciation of the efficient manner in which the Parashuram Process carried out the offset printing, as also of the patience with which the Tilak Vidyapitha Mudranalaya bore with our impatience. We are grateful to the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Poona, under whose auspices we initiated the project of a new critical and comprehensive edition of the *Kauśikasūtra*, of which the publication of the *Dārilabhāṣya* constitutes just one phase; to the Tilak Maharashtra Vidyapitha, which later adopted our project; and to the Government of India and the Government of Maharashtra who sponsored the project with financial assistance.

It is a matter of gratification to us that we have been able to publish our edition of the *Dārilabhāṣya* on the occasion of the first ever International Sanskrit Conference which is being held at New Delhi, from the 26th to the 31st of March, 1972.

Poona
March 26,1972

—Editors

ABBREVIATIONS

AB	Aitareya Brāhmaṇa
AV	Atharvaveda Śaunaka Saṁhitā
AVP	Atharvaveda Paippalāda Saṁhitā
B	Bloomfield
BGS	Baudhāyana Gṛhyasūtra
BhārŚS	Bhāradvāja Śrautasūtra
Br	Brāhmaṇa
DB	Dārilabhāṣya
Dhp	Dhātupāṭha
GB	Gopatha Brāhmaṇa
GDS	Gautama Dharmasūtra
GS	Gṛhyasūtra
HŚS	Hiraṇyakeśi Śrautasūtra
JS	Jaimini's Mīmāṁsāsūtra
Kāś	Kāśikā
KP	Keśavapaddhati
KS	Kauśikasūtra
Manu	Manusmṛti
MS	Maitrāyaṇī Saṁhitā
Nir	Nirukta
P	Pāṇini
ṚV	Ṛgveda Saṁhitā
S	Saṁhitā
ŚāṅkhBr	Śāṅkhāyana Brāhmaṇa
ŚB	Śatapatha Brāhmaṇa
ŚS	Śrautasūtra
TĀ	Taittirīya Āraṇyaka
TB, TBr	Taittirīya Brāhmaṇa
TS	Taittirīya Saṁhitā
Vār	Vārttika

INTRODUCTION

Under the auspices of the Tilak Maharashtra Vidyapitha, Poona, we have undertaken to prepare and publish a new critical and comprehensive edition of the *Kauśika-Sūtra* of the *Atharvaveda.* This edition will consist of three parts : 1. The critically edited text of the *Kauśika-Sūtra* and the *Paddhati* by Keśava; 2. Dārila's *Bhāṣya* on the *Kauśika-Sūtra*; and 3. An English translation of the *Kauśika-Sūtra,* with an exhaustive introduction and exegetical notes. Two *Sūtras* belonging to the *Atharvaveda* (*AV*) are known–the *Vaitāna-Sūtra,* which is of the nature of a Śrautasūtra, and the *Kauśika-Sūtra* (*KS*), which is primarily a Gṛhyasūtra and which, in view of the peculiar character of the contents of the *AV,* is the more important one of the two. The *AV,* which is essentially a Veda of " action " involving as it does various magical rites and practices, depends, for its proper understanding, on its ancillary texts, more particularly the *KS.* But the *KS* itself is by no means easily intelligible For its adequate comprehension, one has to fall back on the two principal expository texts relating to it, namely, the *Bhāṣya* on it by Dārila (*DB*) and the *Paddhati* by Keśava, especially the former. The *DB* has not been published in extenso anywhere so far. We, therefore, decided—and, we believe, rightly—that the publication of the text of the *DB* should take precedence over everything else in our proposed edition of the *KS.* So we started work on it, and we have now great pleasure in being able to offer to the world of scholars the present edition of the *DB* representing the first phase of the bigger research project.

In the Introduction to his edition of the *KS,*[1] Bloomfield mentions the commentary of Dārila-bhaṭṭa " a single

1. *JAOS*, Vol. XIV.

fragmentary codex of which exists in Europe in the Royal Library at Berlin."[2] He adds that "it forms part of a batch of Atharvan-texts, presented to that institution by Professor Eggeling."[3] Bloomfield further states: "The only printed notice of the existence in India of a commentary to the sūtra is found in Martin Haug's report on his journey in Guzerat in the winter of 1863-64, an extract from which is printed in Ind. Stud. IX, p. 174. Haug simply mentions, that he saw in Broach a MS. of the sūtra with the commentary, without stating the name of the commentator. Through the kindness of the Oriental translator to the government, Rāo Bahadur Shankar Pandurang Pandit, an honorary member of the American Oriental Society the editor was enabled to compare a second MS. of the bhāṣya ot Dārila. The owner is an Atharva-vaidika named Venkaṇ Bhaṭji Gore, alias Venku Daji, who lives at Sangli in the South Marātha country. The MS. is modern, beautifully written, and carefully corrected, consists of 200 folios of 9 lines to the page, and goes just as far as the Berlin codex, namely, to the end of kaṇḍ. 48. Moreover it repeats with such absolute fidelity the portentous mass of corruptions, which characterize that codex, as to render certain the conclusion that both go back to the same source: they seem both to be very faithful copies of the same original. This MS. therefore in no way benefited the edition: there was no occasion to distinguish it from the preceding."[4] In his edition of the Śaunaka-Saṁhitā of the *AV*,[5] Pandit mentions neither

2. *p.* xi.

3. *p.* xi. Bloomfield's source of this information is *Die Handschriften-Verzeichnisse der Kgl. Bibliothek, Vol. V Verzeichniss der Sanskrit- und Prākrit-Handschriften* von A. Weber, Vol ii, Nr. 1494 (p. 85), MS. or. oct. 343*d*.

4. *pp.* xii-xiii.

5. Vol. I, Bombay, 1895.

the *DB* nor the *KP*, though Bloomfield says : " Mr. Shankar P. Pandit also has in use for his forthcoming edition of Sāyaṇa's commentary to the Atharva Veda another MS. of Dārila, which he compared with the Sangli-MS. sent to me. This also ends at kaṇḍ. 48, and hails from the same source. "[6]

Four MSS of the *DB* are thus known to have existed: 1. the Berlin codex; 2. the commentary seen at Broach by Haug, which, presumably, was that of Dārila (Broach MS); 3. the Sangli MS sent to Bloomfield by Pandit; and 4. the Sangli MS, which, on Bloomfield's testimony, was used by Pandit himself in connection with his edition of the *AV*. Again, three of these MSS, namely, Nos. 1, 3, and 4, are said to have been copies of the same original. For want of any definite information about it, we left the Broach MS out of consideration. But we made every possible effort to locate the two Sangli MSS. It was not known whether Bloomfield had returned the Sangli MS lent to him by Pandit. So we made inquiries as to whether Bloomfield's papers were preserved in any of the libraries in the United States or elsewhere, but those inquiries failed to elicit any encouraging response. We then turned our attention to the Gore collection of Sangli[7] and Pandit's papers, but, there too, we were destined to draw a blank. Therefore, we finally decided to concentrate on the Berlin codex. We came to know that the collections of the former Preussische Staatsbibliothek, Berlin, were now transferred to the Universitätsbibliothek, Tübingen. We, therefore, got into touch with the authorities of the latter library, and, thanks to their kind courtesy and solicitous expeditiousness, were able to secure a microfilm of the Berlin codex of the *DB*, which, eventually, served as the solitary source for the present edition of the *DB*.

6. *p*. xiii.

7. Now deposited in the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala Library, Poona.

The MS of the *DB*, now preserved in the University Library at Tübingen, consists of 136 folios. The number of lines in each folio ranges between 22 and 25, each line containing between 32 and 37 letters. The MS is written on paper, in bold Devanāgarī characters, and the writing is generally clear and legible but exceedingly incorrect. The scribe, who must obviously have been an unlearned mercenary copyist, has hardly made any corrections; but, wherever he has been able to detect any repetitions, he has either crossed them or blackened them. Similarly, he has restored the omissions, whenever detected, either on the side-margin or above or below the lines, indicating by means of *kākapada* as to where they are to be actually read. No *avagraha* signs are used; two vertical strokes are uniformly used by way of punctuation-marks. The scribe has not generally distinguished the sūtras or sūtra-pratīkas from the commentary, though, in a few cases, he has underlined the sūtras. The numbers of the Adhyāyas and the Kaṇḍikās are invariably given either in words or in figures or in both. The MS begins simply with: ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यै-नमः ॥ मेवैहितपुंसां ॥ अथवेदभाष्यलिख्यते[8] ॥ It goes only up to the end of 48th Kaṇḍikā, and the concluding colophon reads: महावेदा-र्थंविद उपाध्यायवत्सशर्मंणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये षष्टेध्याये द्वितीया कांडिका समाप्तः ॥ ७ ॥ भग्नपृष्टिकटिग्रीवास्तब्धदृष्टिरधोमुखं ॥ कष्टेन लिखितंग्रंथयत्नेनपरिपालयेत् ॥ १ ॥ शके १७६२ शार्वरीनाम्नसंवत्सरे आषाढ-शुक्लत्रयोदशीरवीवासरे समाप्तोयं ग्रंथः ॥ ग्रंथसंख्या ॥ ३७९० शुभं भवतू ॥ ७ ७[8] The date of the completion of the writing of the MS corresponds to Sunday, July 12, 1840.

It has been seen that the two MSS which were compared by Bloomfield as well as the third which was supposed to have been used by Pandit related only to the first 48 Kaṇḍikās of the *KS*. This raises the question as to whether Dārila's commentary on the *KS* remained incomplete for some reason or the other or whether

8. This is the unemended version.

Dārila actually wrote his commentary on the entire Sūtra but the portion dealing with the Kaṇḍikās subsequent to the 48th Kaṇḍikā was somehow lost. On the strength of the evidence that Keśava, in his *Paddhati*, refers to the views of Dārila on some of the topics not only covered by the first 48 Kaṇḍikās but also occurring in the following Kaṇḍikās, Bloomfield suggests[9] that Dārila must have commented on the whole of the *KS*, that Keśava must have been familiar with this entire *DB*, but that the portion of the *DB* after the 48th Kaṇḍikā must have become lost after Keśava's time. On the face of it, such an assumption seems quite plausible. But the matter is not so simple as that. For, Keśava's references to Dārila's views are not always validated by the text of the *DB* which has become available. For instance, on sūtra 7 of Kaṇḍikā 31, Keśava says : शूलं लोहमणिः पाषाणो वा इति दारिलरुद्रमतम् ।[10] On that sūtra. however, Dārila says: शूलमायुधविशेषः (*p*. 98, *l*.9). Similarly, in connection with sūtra 10 in Kaṇḍikā 40, Keśava, after mentioning various views, says : समुच्चयो वा दारिलमतम् । But this does not conform to Dārila's view, for, Dārila does not mention *samuccaya* at all (*p*. 115, *ll*. 7–8). Is it possible that Keśava is referring to a version of the *DB* which is different from the one represented by the Berlin codex ? Or is he referring to some other work of Dārila ? Anyway, Keśava's testimony on which Bloomfield depends becomes susceptible to serious doubt.

Bloomfield did not possess a complete MS of the *KP*. The MS lent to him by S. P. Pandit and used by him ended abruptly

9. *p* xiii.

10. Presumably, Keśava is referring to the views of two commentators of the *KS*, namely, Dārila and Rudra. As a matter of fact, he seems to have known three Bhāṣyas, for, in his *Paddhati* he says :

त्रयाणामपि भाष्याणां सारं जग्राह केशवः ।
तेन शिष्यहितार्थाय कृता कौशिकपद्धतिः ॥ (Varanasi MS, folio 146)

with the passage relating to Kaṇḍikā 120.[11] But, in 1962, H. R. Diwekar, from amongst us, made the fortunate discovery of a complete MS of the *KP*. It was found in a bundle of MSS of Atharvanic texts which had lain unnoticed in the house of the well-known Atharvavedin of Gwalior the late Ganesh Bhat Dada Gore. This MS, unlike the one used by Bloomfield, not only covers all the 141 Kaṇḍikās of the *KS*, but it also contains about five folios in the end, which give useful information about the life of Keśava and the importance of the *AV* in general. In October 1967, Diwekar secured another complete MS of the *KP* from Pandit Narayan Shastri Ratate of Varanasi. This MS is better preserved and more legibly written than the Gwalior MS. A third MS of the *KP* is found in the Gore collection of Sangli mentioned above.[12] In the concluding part of his *Paddhati*, Keśava records the following tradition which must have been current in his time : कौशिको वत्सशर्मा च तत्प्रपौत्रश्च दारिलः । शास्त्रविज्ञानमेषां हि चतुर्थो नोपपद्यते ॥[13] "Kauśika, Vatsaśarman, and his great-grandson Dārila– these (alone) possess the special knowledge of the (Atharvanic) lore; the fourth, verily, is not to be thought of (in this connection)." But Keśava hastens to add: तदसत् " this (tradition) is not valid. " For, he further says: बोद्धारः सन्त्यनेकशः " there are many (other) knowers (of the lore)." These observations of Keśava place the whole question of the relationship between him and Dārila in an altogether different perspective. However, further discussion of that question will have to await the publication of the critically edited text of the *KP*.

11. See *p.* 372 of B's text of the *KS*.

12. These complete MSS and a few fragmentary ones deposited in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, are being used, among others, for our critical edition of the *KP*. It may be incidentally pointed out that one of the BORI MSS of the *KP* seems to be identical with the one used by Bloomfield.

13. Varauasi MS of tbe *KP*, folio 145,

To unravel the Berlin codex of the *DB*, which Bloomfield rightly characterizes as a "portentous mass of corruptions," to emend its readings, and thereby to make it yield some reasonable sense has been, as may be easily imagined, a formidable task. The editors had literally to wrestle with many passages for hours together–not unoften, in several sittings–before they could restore them to an intelligible form. We do not, by any means, claim that the text of the *DB*, as presented by us in this edition, cannot be further improved; but we do claim that, with the minimum possible emendation, we have sought to arrive at the maximum possible smoothness and understandability of the text. What has sustained us throughout this arduous task has been our belief that, in ventures such as this, what really matters is not whether one reaches the ultimate goal or not, but whether one is proceeding in the right direction. In order that discerning readers should be enabled to realise the veracity of Bloomfield's stricture about the Berlin codex, the serious difficulties involved in editing the *DB* on the basis of that codex, and the extent of the emendations made by us, we thought it fit to reproduce that codex itself by offset process and present the text as restored by us on the opposite side of each folio, line to line.

Attention may now be drawn also to certain other features of this edition. In our restored text, we have uniformly used the normal punctuation-mark of one *daṇḍa*, two *daṇḍas* having been used to distinguish the sūtras or sūtra-pratīkas from the text of the commentary as also to indicate the end of a Kaṇḍikā or an Adhyāya. The lines are numbered in multiples of five, and, in the upper left-hand corner of a page, the numbers of the sūtras in a Kaṇḍikā or Kaṇḍikās which are dealt with on that page are indicated. The sentences are clearly demarcated, and the sūtras and sūtra-pratīkas are printed in smaller type. Complex Sandhis are, as a rule, dissolved, while the simpler ones are generally retained. For the sake of facility

of reference, the text of the *KS* up to the end of the 48th Kaṇḍikā, to which the commentary of Dārila presented in this edition refers, is given at the beginning; wherever Bloomfield has adopted, in his edition, different readings, they are shown in the foot-notes. The notes appended at the end contain full references to the sūtras in the *KS* and the Mantras in the *AV* alluded to in the *DB* as also the sūtras of Pāṇini etc. The sūtras cited by Dārila from the portion beyond the 48th Kaṇḍikā are reproduced in full. The additional notes are intended as a further aid towards a better understanding of the text. Several indexes such as those of the names of authors and works, geographical localities, plants, etc., mentioned in the *DB*, which have been added, will, it is hoped, be found useful for a historical study of Dārila and his work.

As a Bhāṣyakāra, Dārila is generally true to the traditional definition of Bhāṣya.[14] His style is fairly lucid and straightforward. He either reproduces the relevant sūtra in its entirety, or, if a sūtra is lengthy, cites only its beginning and end, and then comments upon it. In some cases, he has reproduced a sūtra in fractions and has commented on those fractions separately. With a view to carrying home any point effectively, Dārila adopts the method of first posing a question and then replying to it.[15] Though the available portion of the *DB* extends only up to the end of Kaṇḍikā 48, even within these limits, Dārila is seen to be quoting freely from the entire *KS*. Similarly, as is but to be expected, Dārila cites such authorities as Pāṇini, Jaimini, etc., to support his explanation of a word or a passage. He evidently holds his great-grandfather Vatsaśarman in very high regard[16]

---

14 सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

15. *cf p. 6, l. 9.* अथातः फलं कथम् । उच्यते । फलवचनात् ।
Sometimes, Dārila employs the word *āha* instead of *ucyate*. cf *p.* 8, *l.* 12.

16. Dārila refers to Vatsaśarman as *mahāvedārthavid* and *upādhyāya*.

and quotes his views with respect and as authoritative[17] But perhaps the most striking feature of Dārila's Bhāṣya is that he seeks to elucidate a sūtra not only verbally, but also from the point of view of its ritualistic relevance and significance. The *DB* thus serves the purpose both of a Bhāṣya and a Paddhati.

In the course of his commentary, Dārila mentions, in different contexts, the names of various persons, places, plants, etc.[18] Some of these are specially noteworthy. In an exorcism-rite, the Mantras in *AV* VI.135 are prescribed to be employed (*KS* 47.20). It is enjoined (*KS* 47.21) that one should strike upon a vessel with the formula फड्ढतोऽसौ, substituting for the word असौ the name of the person against whom the exorcism is to be practised. Commenting on this sūtra, Dārila says (*p*. 130, *ll*. 14-15): यद् भोजनपात्रं तदाहन्ति। फड्ढतो राम इत्यमुना। "Whatever is the vessel used at a meal, that one strikes upon with this (that is, the formula such as) *phaṭ* Rāma is struck down."[19] According to the next sūtra (*KS* 47.22), one has to utter (also) the names of the father and the mother of the person against whom the exorcism is to be practised. Commenting on that sūtra, Dārila says (*p*. 130, *ll*. 16–17): दण्डं गृह्णाति। इदमहं रामस्य प्रच्छन्नायनस्य चेल्लमुखाया: पुत्रस्य प्राणापानावप्यायच्छामि। "One takes up a staff with the formula (such as), here do I take hold even of the *prāṇa* and *apāna* of Rāma, son of Pracchanna and of Cellamukhā."[20] In another similar context, commenting on *KS* 44.33. Dārila says (*p*. 123, *l*. 3): इदमहमक्षस्य ब्राह्मणायनपुत्रस्य वेच्चिकापुत्रस्य प्राणापानावपक्रन्तामि। Perhaps more intriguing is the mention of Rājyavardhana in the

17. cf *p*. 22, *l*. 14; *p*. 33, *ll*. 15-16; *p*. 73, *l*. 2; *p*. 84, *l*. 16; *p*. 101, *l*. 6; *p*. 107, *l*. 8; *p*. 128, *l*. 12; *p*. 133, *l*. 19.

18. Indexes of these have been given at the end of this edition.

19. Keśava illustrates this very formula as फड्ढतो महुमद: (Gwalior MS, folio 120).

20. Keśava illustrates this formula as इदमहं महुमदस्य तुरुष्कस्य सूतिकर्णपुत्रस्य (Gwalior MS. folio 120).

commentary on *KS* 3.15 (*p*. 22, *l*. 17) and on *KS* 8.22 (*p*.43, *l*. 18). Can any of these names be that of a historically known person? Among the plants, Dārila mentions *aḍoḷasā*, *avāḷī*, *vāḷā*, *śeraṇī*, *dhāyaṭī*, and *āpṭā*, whose names are almost identical with the Marathi names of the plants. But the discussion of the question as to whether and, if so, to what extent these names of persons and plants might help us in determining the age and provenance of Dārila will have to be deferred for the time being.

May we conclude with an appeal to all Vedic scholars to communicate to us their considered views regarding this edition of the *DB*? We need hardly assure them that such views are bound to prove helpful to us in connection with the remaining parts of our new critical and comprehensive edition of the *KS*.

॥ कौशिकसूत्रपाठः ॥

कण्डिकाः १ – ४८

The Sūtra–text, given below, is based on Bloomfield's edition of the Kauśika-sūtra. It is, however, modified in a number of places on the authority of the Dārila–bhāṣya. In such cases B's text is recorded in the foot–notes.

अथ विधिं वक्ष्यामः ॥१॥ स पुनराम्नायप्रत्ययः ॥२॥ आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च ॥३॥ तद्यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मलिङ्गा मन्त्राः ॥४॥ तथाऽन्यार्थाः ॥५॥ तथा ब्राह्मणलिङ्गा मन्त्राः ॥६॥ तदभावे संप्रदायः ॥७॥ प्रमुक्तत्वात्, ब्राह्मणानाम् ॥८॥ यज्ञं व्याख्यास्यामः, देवानां पितॄणां च ॥ ९ ॥ प्राङ्मुख उपांशु करोति ॥ १० ॥ यज्ञोपवीती देवानाम् ॥ ११ ॥ प्राचीनावीती पितॄणाम् ॥१२॥ प्रागुदग्वा देवानाम् ॥ १३ ॥ दक्षिणा पितॄणाम् ॥ १४ ॥ प्रागुदगपवर्गं देवानाम् ॥ १५ ॥ दक्षिणाप्रत्यगपवर्गं[1] पितॄणाम् ॥१६॥ सकृत् कर्म पितॄणां त्र्यवरार्धं देवानाम् ॥ १७ ॥ यथादिष्टं वा ॥ १८ ॥ अभिदक्षिणमाचारो देवानाम्, प्रसव्यं पितॄणाम् ॥१९॥ स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना देवाः ॥२०॥ स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः पितरः ॥२१॥ उपमूललूनं बर्हिः पितॄणाम् ॥२२॥ पर्वसु देवानाम् ॥२३॥ प्र यच्छ पर्शुमिति दर्भाहाराय दात्रं प्रयच्छति ॥२४॥ ओषधीर्दान्तु पर्वन्नित्युपरि पर्वणां लूत्वा तूष्णीमाहृत्योत्तरतोऽग्नेरुपसादयति ॥२५॥ नाग्निं विपर्यावर्तेत ॥२६॥ नान्तरा यज्ञाङ्गानि व्यवेयात् ॥२७॥ दक्षिणं जानु प्रभुज्य जुहोति ॥२८॥ या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः, योत्तरा, सा राका ॥२९॥ या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः ॥३०॥ अद्योपवसथ इत्युपवत्स्यद्भक्तमश्नाति ॥३१॥ मधुलवणमांसमाषवर्जम् ॥३२॥ ममाग्ने वर्च इति समिध आधाय व्रतमुपैति

---

1 B दक्षिणप्रत्य°

॥२३॥ व्रतेन त्वं व्रतपत इति वा ॥२४॥ ब्रह्मचारी व्रती, अधः शयीत ॥२५॥ प्रातर्हुतेऽग्नौ कर्मणे वां वेषाय वां सुकृताय वामिति पाणी प्रक्षाल्यापरेणाग्नेर्दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरमानडुहं रोहितं चर्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम प्रस्तीर्य पवित्रे कुरुते ॥२६॥ दर्भावप्रच्छिन्न-प्रान्तौ प्रक्षाल्यानुलोममनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति ॥२७॥ ॥१॥

त्वं भूमिमत्येष्योजसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुरध्वरे। त्वां पवित्रमृषयो भरन्तस्त्वं पुनीहि दुरितान्यस्मदिति पवित्रे अन्तर्धाय हविर्निर्वपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति ॥ १ ॥ एवमग्नीषो-माभ्यामिति ॥ २ ॥ इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् ॥ ३ ॥ नित्यं पूर्वमाग्नेयम् ॥ ४ ॥ निरुप्तं पवित्राभ्यां प्रोक्षत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ ५ ॥ उलूखलमुसलं शूर्पं प्रक्षालितं चर्मण्याधाय व्रीहीनुलूखल ओप्यावघ्नंस्त्रिर्हविष्कृता वाचं विसृजति हविष्कृदा द्रवेहीति ॥६॥ अवहत्य[1] सुफलीकृतान् कृत्वा त्रिः प्रक्षाल्य तण्डुलानग्ने चरुर्यज्ञियस्त्वाध्यरुक्षदिति चरुमधिदधाति ॥ ७ ॥ शुद्धाः पूता इत्युदकमासिञ्चति ॥ ८ ॥ ब्रह्मणा शुद्धा इति तण्डुलान् ॥९॥ परि त्वाग्ने पुरं वयमिति त्रिः पर्यग्नि करोति ॥१०॥ नेक्षणेन त्रिः प्रदक्षिणमुदायौति ॥ ११ ॥ अत ऊर्ध्वं यथाकामम् ॥ १२ ॥ उत्तरतोऽग्नेरुपसादयतीध्मम् ॥१३॥ उत्तरं बर्हिः ॥१४॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीतीध्मम् ॥ १५ ॥ पृथिव्या इति बर्हिः ॥ १६ ॥ दर्भमुष्टिमभ्युक्ष्य पश्चादग्नेः प्रागग्रं निदधात्यूर्णम्रदं प्रथस्व स्वासस्थं देवेभ्य इति ॥ १७ ॥ दर्भाणामपादाय ऋषीणां प्रस्तरोऽसीति दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मासनं निदधाति ॥ १८ ॥ पुरस्तादग्ने-रास्तीर्य तेषां मूलान्यपरेषां प्रान्तैरवच्छादयन् परिसर्पति दक्षिणेनाग्निमा पश्चार्धात् ॥ १९ ॥ परि स्तृणीहीति संप्रेष्यति ॥ २० ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा परिस्तृणामीति ॥ २१ ॥ एवमुत्तरतो-ऽयुजो धातून् कुर्वन् ॥ २२ ॥ यत्र समागच्छन्ति तद्दक्षिणोत्तरं करोति ॥ २३ ॥ स्तीर्णं प्रोक्षति हविषां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥२४॥ नानभ्युक्षितं संस्तीर्णमुपयोगं लभेत ॥२५॥ नैधोऽभ्याधानम् ॥२६॥ नानुत्पूतं हविः ॥२७॥ नाप्रोक्षितं यज्ञाङ्गम् ॥२८॥ तस्मिन् प्रक्षालितोपवातानि निदधाति ॥२९॥ स्रुवमाज्यधानीं च ॥३०॥ विलीनपूतमाज्यं गृहीत्वाधिश्रित्य पर्यग्नि

[1] B अपहत्य

कृत्वोदगुद्वास्य पश्चादग्नेरुपसाद्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति ॥ ३१ ॥ विष्णोर्मनसा पूतमसि ॥ ३२ ॥ देवस्त्वा सवितोत्पुनातु ॥३३॥ अच्छिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुप्त्वोत्पुनामीति तृतीयम् ॥३४॥ तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ३५ ॥ शृतं हविरभिघारयति मध्वा समञ्जन् घृतवत् कराथेति ॥३६॥ अभिघार्योदञ्चमुद्वासयत्युद्वासयाग्नेः शृतमकर्म हव्यमासीद पृष्ठममृतस्य धामेति ॥३७॥ पश्चादाज्यस्य निधायालंकृत्य समानेनोत्पुनाति ॥३८॥ अदारसृदित्यवेक्षते ॥३९॥ उत्तिष्ठतेत्यैन्द्रम् ॥४०॥ अग्निर्भूम्यामिति तिसृभिरुपसमादधात्यस्मै क्षत्राण्येतमिध्ममिति वा ॥ ४१ ॥ ॥ २ ॥

युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः । इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योग्जीवेम बलिहृतो वयं त इति ॥ १ ॥ दक्षिणतो जाङ्मायनमुदपात्रमुपसाद्याभिमन्त्रयते तथोदपात्रं धारय यथाग्रे ब्रह्मणस्पतिः । सत्यधर्मा अदीधरद् देवस्य सवितुः सव इति ॥२॥ अथोदकमासिञ्चति इहेत देवीरमृतं वसाना हिरण्यवर्णा अनवद्यरूपाः । आपः समुद्रो वरुणस्य राजा संपातभागान् हविषो जुषन्ताम् ॥ इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता आपः[1] समुद्राद् दिवमुद्वहन्तु । इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता दिवस्पृथिव्याः श्रियमा वहन्त्विति ॥ ३ ॥ ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि जातवेद इति सह हविर्भिः पर्युक्ष्य जीवाभिराचम्योपोत्थाय वेदप्रपद्भिः प्रपद्यत ओं प्रपद्ये भूः प्रपद्ये भुवःप्रपद्ये स्वः प्रपद्ये जनत् प्रपद्य इति ॥४॥ पश्चात्[2] स्तीर्णस्य दर्भानास्तीर्याहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत् पाकतर इति ब्रह्मासनमन्वीक्षते ॥५॥ निरस्तः पराग्वसुः सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति ॥६॥ तदन्वालभ्य जपतीदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदाम्यृतस्य सदने सीदामि सत्यस्य सदने सीदामीष्टस्य सदने सीदामि पूर्तस्य सदने सीदामि मामृषदेव बर्हिः स्वासस्थं त्वाध्यासदेवमूर्णम्रदमनभिशोकम् ॥ ७ ॥ विमृग्वरीमित्युपविश्य, आसनीयं ब्रह्मजपं जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आसिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय यदुदुद्वत उन्निवतः शकेयमिति ॥ ८ ॥ दर्भैः स्रुवं निर्मृज्य निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति

---

1 B अपः   2 B प्रपद्य पश्चात

प्रतप्य ॥ ९ ॥ मूले स्रुवं गृहीत्वा जपति विष्णोर्हस्तोऽसि दक्षिणः पूष्णा दत्तो बृहस्पतेः । तं त्वाहं स्रुवमाददे देवानां हव्यवाहनम् ॥ अयं स्रुवो वि दधाति होमाञ्छतक्षरश्छन्दसा[1] जागतेन । सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्ठा बार्हस्पत्येन[2] शर्मणा दैव्येनेति ॥ १० ॥ ओं भूः शं भूत्यै त्वा गृह्णे भूतय इति प्रथमं ग्रहं गृह्णाति ॥ ११ ॥ ओं भुवः शं पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्ट्य इति द्वितीयम् ॥ १२ ॥ ओं स्वः शं त्वा गृह्णे सहस्रपोषायेति तृतीयम् ॥ १३ ॥ ओं जनच्छं त्वा गृह्णेऽपरिमितपोषायेति चतुर्थम् ॥ १४ ॥ राजकर्माभिचारिकेष्वमुष्य त्वा प्राणाय गृह्णेऽपानाय व्यानाय समानायोदानायेति पञ्चमम् ॥ १५ ॥ अग्नावग्निर्हृदा पूतं पुरस्ताद्युक्तो यज्ञस्य चक्षुरिति जुहोति ॥ १६ ॥ पश्चादग्नेर्मध्यदेशे समानत्र पुरस्ताद्धोमान् ॥ १७ ॥ दक्षिणेनाग्निमुदपात्र आज्याहुतीनां संपातानानयति ॥ १८ ॥ पुरस्ताद्धोमाज्यभागसंस्थितहोमसमृद्धिशान्तानामिति[3] ॥ १९ ॥ एतावाज्यभागौ ॥ २० ॥ ॥ ३ ॥

वृष्णे बृहते स्वर्विदे अग्नये शुल्कं हरामि त्विषीमते । स नः स्थिरान् बलवतः कृणोतु ज्योक् च नो जीवातवे दधात्वग्नये स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्ध आग्नेयमाज्यभागं जुहोति ॥१॥ दक्षिणपूर्वार्धे सोमाय, त्वं सोम दिव्यो नृचक्षाः सुगाँ अस्मभ्यं पथो अनु ख्यः । अभि नो गोत्रं विदुष इव नेषोऽच्छा नो वाचमुशतीं जिगासि सोमाय स्वाहेति ॥ २ ॥ मध्ये हविः ॥३॥ उपस्तीर्याज्यं संहताभ्यामङ्गुलिभ्यां द्विर्हविषोऽवद्यति मध्यात् पूर्वार्धाच्च ॥ ४ ॥ अवत्तमभिघार्य द्विर्हविः प्रत्यभिघारयति ॥ ५ ॥ यतो यतोऽवद्यति तदनुपूर्वम् ॥ ६ ॥ एवं सर्वाण्यवदानानि ॥ ७ ॥ अन्यत्र सौविष्टकृतात् ॥ ८ ॥ उदेनमुत्तरं नयेति पुरस्ताद्धोमसंहतां पूर्वाम् ॥ ९ ॥ एवं पूर्वांपूर्वां संहतां जुहोति ॥ १० ॥ स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः ॥ ११ ॥ यामुत्तरामग्नेराज्यभागस्य जुहोति रक्षोदेवत्या सा यां दक्षिणतः सोमस्य पितृदेवत्या सा ॥ १२ ॥ तस्मादन्तरा होतव्या देवलोक एव हूयन्ते ॥ १३ ॥ यां हुत्वा पूर्वामपरां जुहोति सापक्रामन्ती स पापीयान् यजमानो भवति ॥१४॥ यां परांपरां संहतां जुहोति साभिक्रामन्ती स वसीयान् यजमानो भवति ॥ १५ ॥ यामनग्नौ जुहोति सान्धा तया चक्षुर्यजमानस्य मीयते सोऽन्धंभावुको यजमानो भवति ॥ १६ ॥ यां धूमे जुहोति सा

---

1 B 'ञ्छताक्षरछ' 2 B बार्हस्पत्येष्टिः 3 B पुरस्ताद्धोम आज्यभागः संस्थितहोमः समृद्धिः शान्तातामिति

तमसि हूयते सोऽरोचको यजमानो भवति ॥ १७ ॥ यां ज्योतिष्मति जुहोति तया ब्रह्मवर्चसी भवति तस्माज्ज्योतिष्मति होतव्यम् ॥ १८ ॥ एवमस्मै क्षत्रमग्नीषोमावित्यग्नीषोमीयस्य ॥ १९ ॥ ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः। सं देवत्रा बभूवथुः ॥ युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम्। युवं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥ अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्धविष्कृतिम्। स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥ १ ॥ इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः। तद्वां चेति प्र वीर्यम् ॥ श्नथद् वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात्। इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ इन्द्राग्नी अस्मान् रक्षतां यौ प्रजानां प्रजावती। स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥ गोमद्धिरण्यवद्वसु यद्वामश्वावदीमहे। इन्द्राग्नी तद्वनेमहि स्वाहेति ॥ २ ॥ ऐन्द्राग्नस्य हविषोऽमावास्यायाम् ॥३॥ प्राक् स्विष्टकृतः पार्वणौ होमौ, समृद्धिहोमाः, काम्याश्च[1] ॥ ४ ॥ पूर्णा पश्चादिति पौर्णमास्याम् ॥ ५ ॥ यत्ते देवा अकृण्वन् भागधेयमित्यमावास्यायाम् ॥ ६ ॥ आकूत्यै त्वा स्वाहा, कामाय त्वा स्वाहा, समृधे त्वा स्वाहा, आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा स्वाहा, ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरम्। बृहद्गायत्रवर्तनि स्वाहा ॥७॥ पृथिव्यामग्नये समनमन्निति संनतिभिश्च ॥ ८ ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च ॥९॥ उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत्सकृदवदाय, द्विरवत्तम्, अभिघारयति ॥१०॥ न हवींषि ॥११॥ आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोढुम्। अग्निर्विद्वान् स यजात् स इद्धोता सोऽध्वरान् स ऋतून् कल्पयात्यग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्धेऽवयुतं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तीयान् होमाञ्जुहोति ॥ १२ ॥ स्वाहेष्टेभ्यः स्वाहा। वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा। भेषजं स्विष्ट्यै स्वाहा। निष्कृतिर्दुरिष्ट्यै स्वाहा। दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा। अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिश्च सत्यमित्त्वमया असि। अयासा मनसा कृतोऽयास्य हव्यमूहिषे। आ नो धेहि भेषजं स्वाहेत्यों स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहों भूर्भुवः स्वः स्वाहेति ॥ १३ ॥ ॥ ५ ॥

---

1 B काम्यहोमाश्च

यन्मे स्कन्नं मनसो जातवेदो यद्वास्कन्दद्धविषो यत्र यत्र। उत्प्रुषो विप्रुषः सं जुहोमि सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहेति ॥ १ ॥ यन्मे स्कन्नं यदस्मृतीति च स्कन्नास्मृतिहोमौ ॥ २ ॥ यदद्य त्वा प्रयतीति संस्थितहोमाः ॥ ३ ॥ मनसस्पत इत्युत्तमम्, चतुर्गृहीतेन ॥ ४ ॥ बर्हिराज्यशेषेऽनक्ति पृथिव्यै त्वेति मूलमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं दिवे त्वेत्यग्रम् ॥ ५ ॥ एवं त्रिः ॥ ६ ॥ सं बर्हिरक्तमित्यनुप्रहरति यथादेवतम् ॥ ७ ॥ स्रुवमग्नौ धारयति ॥ ८ ॥ यदाज्यधान्यां तत् संस्रावयति, संस्रावभागास्तविषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवाः। इमं यज्ञमभि विश्वे गृणन्तः स्वाहा देवा अमृता मादयन्तामिति ॥ ९ ॥ स्रुवोऽसि घृतादनिशितः। सपत्नक्षयणो दिवि सीद[1]। अन्तरिक्षे सीद पृथिव्यां सीदोत्तरोऽहं भूयासमधरे मत्सपत्ना इति स्रुवं प्राग्दण्डं निदधाति ॥ १० ॥ विमुञ्चामि ब्रह्मणा जातवेदसमग्निं होतारमजरं रथस्पृतम्। सर्वा देवानां जनिमानि विद्वान् यथा भागं वहतु हव्यमग्निरग्नये स्वाहेति समिधमादधाति ॥ ११ ॥ एधोऽसीति द्वितीयां समिदसीति तृतीयाम् ॥ १२ ॥ तेजोऽसीति मुखं विमार्ष्टि ॥ १३ ॥ दक्षिणेनाग्निं त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोः क्रमोऽसीति दक्षिणेन पादेनानुसंहरति सव्यम् ॥ १४ ॥ सूर्यस्यावृतमित्यभिदक्षिणमावर्तते ॥१५॥ अगन्म स्वरित्यादित्यमीक्षते ॥१६॥ इन्द्रस्य वचसा वयं मित्रस्य वरुणस्य च। ब्रह्मणा स्थापितं पात्रं पुनरुत्थापयामसीत्यपरेणाग्निमुदपात्रं परिहृत्योत्तरेणाग्निमापो हि ष्ठा मयोभुव इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्या अञ्जलौ[2] निनयति समुद्रं वः प्रहिणोमीतीदं जनास इति वा ॥१७॥ वीरपत्न्यहं भूयासमिति मुखं विमार्ष्टि ॥१८॥ व्रतानि व्रतपतय इति समिधमादधाति ॥ १९ ॥ सत्यं त्वर्तेनेति परिषिच्योदञ्चि हविरुच्छिष्टान्युद्वासयति ॥ २० ॥ पूर्णपात्रं दक्षिणा ॥ २१ ॥ नादक्षिणं हविः कुर्वीत यः कुरुते कृत्यामात्मनः कुरुत इति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ २३ ॥ यद्वै यज्ञस्यानन्वितं भवति तदन्वाहार्येणान्वाह्रियते ॥२४॥ एतदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम् ॥ २५ ॥ ईज्या वा अन्ये देवाः सपर्येण्या अन्ये देवा देवा ईज्या[3] ब्राह्मणाः सपर्येण्याः ॥ २६ ॥ यज्ञेनैवेज्यान् प्रीणात्यन्वाहार्येण सपर्येण्यान् ॥ २७ ॥ तस्योमे[4] प्रीता यज्ञे भवन्तीति ॥ २८ ॥ इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः ॥ ३० ॥ अथाप्यपरो हवनयोगो

---

१ B षीद २ B पत्न्याञ्जलौ ३ B अन्ये देवाः ईड्या देवाः ४ B तेऽस्योभे

भवति ॥३१॥ कुम्भीपाकादेव व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ३२ ॥ अधिश्रयणपर्यग्निकरणाभिघारणोद्वासनालंकरणोत्पवनैः संस्कृत्य ॥३३॥ अथापि श्लोकौ भवतः, आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रमूर्ध्वं स्विष्टकृता सह। हवींषि यज्ञ आवापो यथा तन्त्रस्य तन्तवः ॥ पाकयज्ञान् समासाद्यैकाज्यानेकबर्हिषः। एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवतेति ॥३४॥ एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः ॥३५॥ ऐन्द्राग्नोऽत्र द्वितीयो भवति ॥३६॥ तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि कामस्तदग्र इति शान्ताः ॥३७॥ ॥ ६ ॥

अश्नात्यनादेशे स्थालीपाकः ॥ १ ॥ पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से ॥ २ ॥ आज्यं जुहोति ॥ ३ ॥ समिध आदधाति[1] ॥ ४ ॥ आवपति व्रीहियवतिलान् ॥ ५ ॥ भक्षयति क्षीरौदनपुरोडाशरसान् ॥ ६ ॥ मन्थौदनौ प्रयच्छति ॥ ७ ॥ पूर्वं त्रिषप्तीयम् ॥ ८ ॥ उदकचोदनायामुदपात्रं प्रतीयात् ॥ ९ ॥ पुरस्तादुत्तरतः संभारमाहरति ॥ १० ॥ गोरनभिप्रापाद्वनस्पतीनाम् ॥ ११ ॥ सूर्योदयनतः ॥ १२ ॥ पुरस्तादुत्तरतोऽरण्ये कर्मणां प्रयोगः ॥ १३ ॥ उत्तरत उदकान्ते प्रयुज्य कर्माण्यपां सूक्तैराप्लुत्य प्रदक्षिणमावृत्याप उपस्पृश्यानवेक्षमाणा ग्राममुदाव्रजन्ति ॥ १४ ॥ आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति ॥ १५ ॥ सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि ॥ १६ ॥ व्रीन्याधितावाप्लुतावसिक्तौ शिरस्तः प्रक्रम्या प्रपदात् प्रमार्ष्टि ॥ १७ ॥ पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति ॥ १८ ॥ त्रयोदश्यादयस्तिस्रो दधिमधुनि वासयित्वा बध्नाति ॥ १९ ॥ आशयति ॥ २० ॥ अन्वारब्धायाभिमन्त्रणहोमाः ॥ २१ ॥ पश्चादग्नेश्चर्मणि हविषां संस्कारः ॥ २२ ॥ आनडुहः शकृत्पिण्डः ॥ २३ ॥ जीवघात्यं चर्म ॥ २४ ॥ अकर्णोऽश्मा ॥ २५ ॥ आप्लवनावसेचनानामाचामयति च ॥ २६ ॥ संपातवतामश्नाति न्यक्त्ते वा ॥ २७ ॥ अभ्याधेयानां धूमं नियच्छति ॥ २८ ॥ शुचिना कर्मप्रयोगः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥

पुरस्ताद्धोमवत्सु निशाकर्मसु पूर्वाह्णे यज्ञोपवीती शालानिवेशनं समूहयत्युपवत्स्यद्भक्तमशित्वा स्नातोऽहतवसनः प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ स्वस्त्ययनेषु च ॥ २ ॥ इज्यानां दिश्यान् बलीन् हरति ॥ ३ ॥ प्रतिदिशमुपतिष्ठते ॥४॥ सर्वत्राधिकरणं कर्तुर्दक्षिणा

---

1 B °मादधाति

॥ ५ ॥ त्रिरुदकक्रिया ॥ ६ ॥ अनन्तराणि समानानि युक्तानि ॥ ७ ॥ शान्तं संभारम् ॥ ८ ॥ अधिकृतस्य सर्वम् ॥ ९ ॥ विशये यथान्तरम् ॥ १० ॥ प्र यच्छ पर्शुमिति दर्भलवनं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ अरातीयोरिति तक्षति ॥ १२ ॥ यत्त्वा शिक्व इति प्रक्षालयति ॥ १३ ॥ यद्यत्कृष्ण इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ पलाशोदुम्बरजम्बुकाम्पीलस्रग्वङ्गशिरीषस्रक्त्यवरणबिल्वजङ्गिडकुटकगर्हगलावलवेतसशिम्बलसिपुनस्यन्दनारणिकाश्मर्योक्ततुन्युपूतुदारवः शान्ताः ॥ १५ ॥ चितिप्रायश्चित्तिशमीशमकासवंशाशाम्यवाकातलाशापलाशवाशाशिंशपाशिम्बलसिपुनदर्भापामार्गाकृतिलोष्टवल्मीकवपादूर्वाप्रान्तव्रीहियवाः शान्ताः ॥ १६ ॥ प्रमन्दोशीरशल्ल्युपधानशकधूमा जरन्तः ॥ १७ ॥ सीसनदीसीसे अयोरजांसि कृकलासशिरः सीसानि ॥ १८ ॥ दधि घृतं मधूदकमिति रसाः ॥ १९ ॥ व्रीहियवगोधूमोपवाकतिलप्रियङ्गुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि ॥ २० ॥ ग्रहणमा ग्रहणात् ॥ २१ ॥ यथार्थम्[1] । यथार्थमुदर्कान् योजयेत् ॥ २२ ॥ इहैव ध्रुवामेह यातु यमो मृत्युः सत्यं बृहदित्यनुवाको वास्तोष्पतीयानि ॥ २३ ॥ दिव्यो गन्धर्व इमं मे अग्ने यौ ते मातेति मातृनामानि ॥ २४ ॥ स्तुवानमिदं हविर्निस्सालामरायक्षयणं शं नो देवी पृश्निपर्ण्यां पश्यति तान् सत्यौजास्त्वथा पूर्वं पुरस्ताद्युक्तो रक्षोहणमित्यनुवाकश्चातनानि ॥ २५ ॥ ॥ ८ ॥

अम्बयो यन्ति शंभुमयोभू हिरण्यवर्णा निस्सालां ये अग्नयो ब्रह्म जज्ञानमित्येकोत देवा[2] मृगारसूक्तानि ॥ १ ॥ उत्तमं वर्जयित्वाप नः शोशुचदघं पुनन्तु मा ससुषीर्हिमवतः प्र स्रवन्ति वायोः पूतः पवित्रेण शं च नो मयश्च नोऽनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमं महमापो वैश्वानरो रश्मिभिर्यमो मृत्युर्विश्वजित् संज्ञानं नो यद्यन्तरिक्षे पुनर्मैत्विन्द्रियं शिवा नः शं नो वातो वात्वग्नि ब्रूमो वनस्पतीनिति ॥ २ ॥ पृथिव्यै श्रोत्रायेति त्रिः प्रत्यासिञ्चति ॥ ३ ॥ अम्बयो यन्ति शंभुमयोभू हिरण्यवर्णाः शन्तातीयं शिवा नः शं नो वातो वात्वग्निं ब्रूमो वनस्पतीनिति ॥ ४ ॥ पृथिव्यै श्रोत्रायेति त्रिः प्रत्यासिञ्चति ॥ ५ ॥ इति शान्तियुक्तानि ॥ ६ ॥ उभयतः सावित्र्युभयतः शंनोदेवी[3] ॥ ७ ॥ अहतवासाः कंसे शान्त्युदकं करोति ॥ ८ ॥ अतिसृष्टो अपां वृषभ इत्यपोऽतिसृज्य

1 Wanting in B   २ B °त्येका तदेव मृगार°   ३ B शं नो देवी

सर्वा इमा आप ओषधय इति पृष्ट्वा सर्वा इत्याख्यात ओं बृहस्पतिप्रसूतः करवाणीत्यनुज्ञाप्यों सवितृप्रसूतः भवानित्यनुज्ञातः कुर्वीत ॥ ९ ॥ पूर्वया कुर्वीतेति गार्ग्यपार्थश्रवसभागलिकाङ्कायनोपरिबभ्रवकौशिकजाटिकायनकौरुपथयः ॥ १० ॥ अन्यतरया कुर्वीतेति युवा कौशिको युवा कौशिकः ॥ ११ ॥ ॥ ९ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

पूर्वस्य मेधाजननानि ॥ १ ॥ शुकसारिकृशानां जिह्वा बध्नाति ॥ २ ॥ आशयति ॥ ३ ॥ औदुम्बरपलाशकर्कन्धूनामादधाति ॥ ४ ॥ आवपति ॥ ५ ॥ भक्षयति ॥ ६ ॥ उपाध्यायाय भैक्षं प्रयच्छति ॥ ७ ॥ सुतस्य कर्णमनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ उपसीदञ्जपति ॥ ९ ॥ धानाः सर्पिर्मिश्राः सर्वहुताः ॥१०॥ तिलमिश्रा हुत्वा प्राश्नाति ॥ ११ ॥ पुरस्तादग्नेः कल्माषं दण्डं निहत्य पश्चादग्नेः कृष्णाजिने धाना अनुमन्त्रयते ॥ १२ ॥ सूक्तस्यान्तं[1] गत्वा प्रयच्छति ॥१३॥ सक्तृज्जुहोति ॥ १४ ॥ दण्डधानाजिनं ददाति ॥१५॥ अहं रुद्रेभिरिति शुक्रपुष्पहरितपुष्पे किंस्त्यनाभिपिप्पल्यौ जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात् प्राशयति ॥ १६ ॥ प्रथमप्रवदस्य मातुरुपस्थे तालुनि संपातानानयति ॥ १७ ॥ दधिमध्वाशयति ॥ १८ ॥ उपनीतं वाचयति, वार्षशतिकं कर्म ॥ १९ ॥ त्वं नो मेधे द्यौश्च म इति भक्षयति ॥ २० ॥ आदित्यमुपतिष्ठते ॥ २१ ॥ यदग्ने तपसेत्याग्रहायण्यां भक्षयति ॥ २२ ॥ अग्निमुपतिष्ठते ॥ २३ ॥ प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्या इति संहाय मुखं विमार्ष्टि ॥ २४ ॥ ॥ १० ॥

पूर्वस्य ब्रह्मचारिसांपदानि ॥ १ ॥ औदुम्बर्यादयः ॥ २ ॥ ब्रह्मचार्यावसथादुपस्तरणान्यादधाति ॥ ३ ॥ पिपीलिकोद्वापे मेदोमधुश्यामाकेषीकतूलान्याज्यं जुहोति ॥ ४ ॥ आज्यशेषे पिपीलिकोद्वापानोप्य ग्राममेत्य सर्वहुतान् ॥ ५ ॥ ब्रह्मचारिभ्योऽन्नं धानास्तिलमिश्राः प्रयच्छति ॥ ६ ॥ एतानि ग्रामसांपदानि ॥ ७ ॥ विकारः स्थूणामूलावतक्षणानि सभानामुपस्तरणानि ॥ ८ ॥ ग्रामीणेभ्योऽन्नम् ॥ ९ ॥ सुरां सुरापेभ्यः ॥ १० ॥ औदुम्बर्यादीनि भक्षणान्तानि सर्वसांपदानि ॥ ११ ॥ त्रिर्ज्योतिष्कुरुते[2] ॥ १२ ॥

१ B सूक्तस्य पारं २ B त्रिर्ज्योतिः कुरुते

उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ सव्यात् पाणिहृदयाल्लोहितं रस मिश्रमश्नाति ॥ १४ ॥ पृश्निमन्थः ॥ १५ ॥ जिह्वाया उत्साद्यमक्ष्णोः[1] परिस्तरण-मस्त्रहणं हृदयं दूर्श उपनह्य तिस्रो रात्रीः पल्पूलने वासयति ॥ १६ ॥ चूर्णानि करोति ॥ १७ ॥ मैश्रधान्ये मन्थ ओप्य दधि-मधुमिश्रमश्नाति ॥ १८ ॥ अस्मिन् वसु यदाबध्नन् नव प्राणानिति मन्त्रोक्तं[2] युग्मकृष्णलं वासितं बध्नाति ॥ १९ ॥ सारूपवत्सं पुरुषगात्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वानभिमुखमश्नाति ॥ २० ॥ ॥ ११ ॥

कथं मह इति मादनकशृतं[3] क्षीरौदनमश्नाति ॥ १ ॥ चमसे सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधाय मूर्च्छयित्वा मध्वा-सिच्याशयति ॥ २ ॥ पृथिव्यै श्रोत्रायेति जुहोति ॥ ३ ॥ वत्सो विराज इति मन्थान्तानि ॥ ४ ॥ सहृदयं तदू षु सं जानीध्वमेह यातु सं वः पृच्यन्तां सं वो मनांसि संज्ञानं न इति सांमनस्यानि ॥ ५ ॥ उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति ॥ ६ ॥ एवं सुराकुलिजम् ॥ ७ ॥ त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्तानि पिशितान्याशयति ॥ ८ ॥ भक्तं सुरां प्रपां संपातवत् करोति ॥ ९ ॥ पूर्वस्य ममाग्ने वर्च इति वर्चस्यानि ॥१०॥ औदुम्बर्यादीनि त्रीणि ॥ ११ ॥ कुमार्या दक्षिणमूरुमभिमन्त्रयते ॥ १२ ॥ वपां जुहोति ॥ १३ ॥ अग्निमुपतिष्ठते ॥ १४ ॥ प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्या इति दधिमध्वाशयति ॥ १५ ॥ कीलालमिश्रं क्षत्रियं कीलालमितरान् ॥ १६ ॥ ॥ १२ ॥

हस्तिवर्चसमिति हस्तिनम् ॥ १ ॥ हास्तिदन्तं बध्नाति ॥ २ ॥ लोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य ॥ ३ ॥ सिंहे व्याघ्रे यशो हविरिति स्नातकसिंहव्याघ्रबस्तकृष्णवृषभराज्ञां नाभिलोमानि ॥ ४ ॥ दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि ॥ ५ ॥ एतयोः प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्या इति सप्त मर्माणि स्थालीपाके पृक्तान्यश्नाति ॥ ६ ॥ अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितमश्नीयादिति गार्ग्यः ॥ ७ ॥ उक्तो लोममणिः ॥ ८ ॥ सर्वैराप्लावयति ॥ ९ ॥ अवसिञ्चति ॥ १० ॥ चतुरङ्गुलं तृणं रजोहरणबिन्दुनाभिश्चोत्योपमथ्य[4] ॥११॥ शुनि किलासमजे पलितं तृणे ज्वरो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्मिन् राजयक्ष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति गन्धप्रवादाभिरलंकुरुते ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥

---

१ B °मक्ष्योः २ Wanting in B ३ B मादान° ४ B रजोहरणं बिन्दुना°

पूर्वस्य हस्तित्रसनानि ॥१॥ रथचक्रेण संपातवता प्रतिप्रवर्तयति ॥२॥ यानेनाभियाति ॥३॥ वादित्रैः ॥४॥ इतिबस्त्यो-रोप्य शर्कराः ॥ ५ ॥ तोत्त्रेण नग्नप्रच्छन्नः ॥ ६ ॥ विद्मा शरस्य मा नो विदन्नदारसृत् स्वस्तिदा अव मन्युर्निर्हस्तः परि वर्त्मान्य-भिभूरिन्द्रो जयात्यभि त्वेन्द्रेति सांग्रामिकाणि ॥ ७ ॥ आज्यसक्तूञ्जुहोति ॥ ८ ॥ धनुरिध्मे धनुःसमिध आदधाति[1] ॥ ९ ॥ एवमिष्विध्मे ॥ १० ॥ धनुः संपातवद्विमृज्य प्रयच्छति ॥ ११ ॥ प्रथमस्येषुपर्ययणानि ॥ १२ ॥ द्रुघ्न्यार्त्नीज्यापाशतृणमूलानि बध्नाति ॥१३॥ आरेऽसावित्यपनोदनानि ॥१४॥ फलीकरणतुषबुसावतक्षणान्यावपति ॥१५॥ अन्वाह ॥१६॥ अग्निर्नः शत्रूनग्नि-र्नो दूत इति मोहनानि ॥ १७ ॥ ओदनेनोपयम्य फलीकरणानुलूखलेन जुहोति ॥ १८ ॥ एवमणून् ॥ १९ ॥ एकविंशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुनाति ॥२०॥ अप्वां यजते ॥२१॥ संशितमिति शितिपदीं संपातवतीमवसृजति ॥२२॥ उद्वृधत्सु योजयेत् ॥२३॥ इम-मिन्द्रेति युक्तयोः प्रदानान्तानि ॥ २४ ॥ दिग्युकाभ्यां नमो देववधेभ्य इत्युपतिष्ठते ॥२५॥ त्वया मन्यो यस्ते मन्यो इति संरम्भ-णानि ॥२६॥ सेने समीक्षमाणो जपति ॥२७॥ भाङ्गमौञ्जान् पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्तान् सेनाक्रमेषु वपति ॥२८॥ एव-मामपात्राणि ॥२९॥ इङ्गिडेन संप्रोक्ष्य तृणान्याङ्गिरसेनाग्निना दीपयति ॥३०॥ यां धूमोऽवतनोति तां जयन्ति ॥३१॥ ॥ १४ ॥

ऋधङ्मन्त्रस्तदिदासेत्याश्वत्थ्यां पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचये हस्तिपृष्ठे पुरुषशिरसि वामित्राञ्जुह्वदभिप्रक्रम्य निवपति ॥ १ ॥ वराहविहताद्राजानो वेदिं कुर्वन्ति ॥ २ ॥ तस्यां प्रदानान्तानि ॥ ३ ॥ एकेष्वा[2] हतस्यादहन उपसमाधाय दीर्घदण्डेन स्रुवेण रथचक्रस्य खेन समया जुहोति ॥ ४ ॥ योजनीयां श्रुत्वा योजयेत् ॥ ५ ॥ यदि चिन्नु त्वा नमो देववधेभ्य इत्यन्वाह ॥ ६ ॥ वैश्याय प्रदानान्तानि ॥ ७ ॥ त्वया वयमित्यायुधिग्रामण्ये ॥८॥ नि तद्दधिष इति राज्ञोदपात्रे द्वौ द्राववेक्षयेत् ॥ ९ ॥ यन्न पश्येन्न युध्येत ॥ १० ॥ नि तद्दधिषे वनस्पतेऽया विष्ठाग्न इन्द्रो दिशश्चतस्र इति नवं रथं राजानं ससारथिमास्थापयति ॥११॥ ब्रह्म जज्ञानमिति जीवितविज्ञानम् ॥ १२ ॥ तिस्रः स्नावरज्जूरङ्गारेष्ववधाय ॥ १३ ॥ उत्कुचतीषु कल्याणम् ॥ १४ ॥ सांग्रा-

1 B समिधमादधाति 2 B एकेष्वाहत°

मिक्रमेता व्यादिशति मध्ये मृत्युरितरे सेने ॥ १५ ॥ पराजेष्यमाणान् मृत्युरतिवर्तते जेष्यन्तो मृत्युम् ॥ १६ ॥ अग्रेषूत्कुचत्सु मुख्या हन्यन्ते मध्येषु मध्या अन्तेष्ववरे ॥ १७ ॥ एवमिषीकाः ॥ १८ ॥ ॥ १५ ॥

उच्चैर्घोष उप श्वासयेति सर्ववादित्राणि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण संधाव्य संपातवन्ति त्रिराहत्य प्रयच्छति ॥ १ ॥ विहृदयमित्युच्चैस्तरां हुत्वा स्रुवमुद्वर्तयन् ॥ २ ॥ सोमांशुं हरिणचर्मण्युत्सीव्य क्षत्रियाय बध्नाति ॥ ३ ॥ परि वर्त्मानीन्द्रो जयातीति राजा त्रिः सेनां परियाति ॥ ४ ॥ उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः ॥ ५ ॥ संदानं व आदानेनेति पाशैरादानसंदानानि ॥ ६ ॥ मर्माणि त इति क्षत्रियं संनाहयति ॥ ७ ॥ अभयानामप्ययः ॥ ८ ॥ इन्द्रो मन्थत्विति ॥ ९ ॥ पूतिरज्जुरिति पूतिरज्जुमवधाय ॥ १० ॥ अश्वत्थबधकयोरग्निं मन्थति ॥ ११ ॥ धूममिति धूममनुमन्त्रयते ॥ १२ ॥ अग्निमित्यग्निम् ॥ १३ ॥ तस्मिन् अरण्ये सपत्नक्षयणीरादधात्यश्वत्थबधकताजद्भङ्गपरुषाह्वखदिरशराणाम्[1] ॥ १४ ॥ उक्ताः पाशाः ॥ १५ ॥ आश्वत्थानि कूटानि भाङ्गानि जालानि ॥ १६ ॥ बाधकदण्डानि ॥ १७ ॥ स्वाहैभ्य इति मित्रेभ्यो जुहोति ॥ १८ ॥ दुराहामीभ्य इति सव्येनेङ्गिडममित्रेभ्यो बाधके ॥ १९ ॥ उत्तरतोऽग्नेर्लोहिताश्वत्थस्य शाखां निहत्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां परितत्य नीललोहितेनामूनिति दक्षिणा प्रहापयति ॥ २० ॥ ये बाहव उत्तिष्ठतेति यथालिङ्गं संप्रेष्यति ॥ २१ ॥ होमार्थं पृषदाज्यम् ॥ २२ ॥ प्रदानान्तानि वाप्यानि ॥ २३ ॥ वाप्यैस्त्रिषन्धीनि वज्ररूपाण्यर्बुदिरूपाणि ॥ २४ ॥ शितिपदीं संपातवतीं दर्भरज्ज्वा क्षत्रियायोपासङ्गदण्डे बध्नाति ॥२५॥ द्वितीयामस्यति ॥२६॥ अस्मिन् वस्विति राष्ट्रावगमनम् ॥२७॥ आनुशूकानां व्रीहीणामावस्कजैः काम्पीलैः शृतं सारूपवत्समाशयति ॥ २८ ॥ अभीवर्तेनेति रथनेमिमणिमयःसीससलोहरजतताम्रवेष्टितं हेमनाभिं वासितं बद्ध्वा सूत्रोतं बर्हिषि कृत्वा संपातवन्तं प्रत्यृचं भृष्टीरभीवर्तोक्ताभ्यामाचृतति ॥ २९ ॥ अचिक्रददा त्वा गन्निति यस्माद्राष्ट्रादवरुद्धस्तस्याशायां शयनविधं पुरोडाशं दर्भेषूदकेन[2] निनयति ॥ ३० ॥ ततो लोष्टेन ज्योतिरायतनं संस्तीर्य क्षीरौदनमश्नाति ॥ ३१ ॥ यतो लोष्टस्ततः संभाराः ॥ ३२ ॥ तिसृणां प्रातरशिते पुरोडाशे ह्वयन्ते ॥ ३३ ॥ ॥ १६ ॥

१ B 'ताजदभङ्गाह्वखदिर' २ B दर्भेषूदके

भूतो भूतेष्विति राजानमभिषेक्ष्यन् महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्टानाम् ॥ १ ॥ स्थालीपाकं श्रपयित्वा दक्षिणतः परिगृह्यायां दर्भेषु तिष्ठन्तमभिषिञ्चति ॥ २ ॥ तल्पार्षभं चर्मारोहयति ॥ ३ ॥ उदपात्रं समासिञ्चेते ॥ ४ ॥ विपरिद्धाते[1] ॥ ५ ॥ सहैव नौ सुकृतं सह दुष्कृतमिति ब्रह्मा ब्रूयात् ॥ ६ ॥ यो दुष्कृतं करवत् तस्य दुष्कृतं सुकृतं नौ सहेति ॥ ७ ॥ आशयति ॥ ८ ॥ अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ ९ ॥ सहस्रं ग्रामवरो दक्षिणा ॥ १० ॥ विपरिधानान्तमेकराजेन व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ तल्पे दर्भेष्वभिषिञ्चति ॥ १२ ॥ वर्षीयसि वैयाघ्रं चर्मारोहयति ॥ १३ ॥ चत्वारो राजपुत्रास्ताल्पाः पृथक् पादेषु शयनं परामृश्य सभां प्रापयन्ति ॥१४॥ दासः पादौ प्रक्षालयति ॥१५॥ महाशूद्र उपसिञ्चति ॥१६॥ कृतसंपन्नानक्षानातृतीयं विचिनोति ॥ १७ ॥ वैश्यः सर्वस्वजयिनमुपतिष्ठत[2] उत्सृजायुष्मन्निति ॥ १८ ॥ उत्सृजामि ब्राह्मणायोत्सृजामि क्षत्रियायोत्सृजामि वैश्याय धर्मो मे जनपदे चर्यतामिति ॥ १९ ॥ प्रतिपद्यते ॥ २० ॥ आशयति ॥ २१ ॥ अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ २२ ॥ सभामुदायाति ॥२३॥ मधुमिश्रं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ २४ ॥ रसानाशयति ॥२५॥ माहिषाण्युपयाति ॥२६॥ कुर्युर्गामिति गार्ग्यपार्थश्रवसौ, नेति भागलिः ॥२७॥ इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म इति क्षत्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयते ॥२८॥ उक्तं समासेचनं विपरिधानम् ॥२९॥ सविता प्रसवानामिति पौरोहित्यं[3] वत्स्यन् वैश्वलोपीः समिध आधाय ॥३०॥ इन्द्र क्षत्रमिति क्षत्रियमुपनयति[4] ॥ ३१ ॥ तदाहुर्न क्षत्रियं सावित्रीं वाचयेदिति ॥३२॥ कथं नु तमुपनयीत यन्न वाचयेत् ॥ ३३ ॥ वाचयेदेव वाचयेदेव ॥ ३४ ॥ ॥ १७ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

पूर्वस्य पूर्वस्यां पौर्णमास्यामस्तमित उदकान्ते कृष्णचैलपरिहितो निर्ऋतिकर्माणि प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ नाव्याया दक्षिणावर्ते शापेटं निखनेत् ॥ २ ॥ अपां सूक्तैरवसिञ्चति ॥ ३ ॥ अप्सु कृष्णं जहाति ॥ ४ ॥ उपमुच्योपानहौ[5] जीवघात्याया उदाव्रजति ॥ ५ ॥ प्रोष्य तामुत्तरस्यां सांपदं कुरुते ॥ ६ ॥ शापेटमालिप्याप्सु निबध्य तस्मिन्नुपसमाधाय संपातवन्तं करोति ॥ ७ ॥

१ B विपरिदधाने २ B °स्वजैनमुद° ३ B पौरोहित्ये ४ B °नयीत ५ B अहतवसन उप°

अश्नाति ॥ ८ ॥ आधाय कृष्णं प्रवाहयति ॥ ९ ॥ उपमुच्य जरदुपानहौ सव्येन जरच्छत्रं दक्षिणेन शालातृणान्यादीप्य जीर्णे वीरिणमभिन्यस्यति ॥१०॥ अनावृतमावृत्य सकृज्जुहोति ॥११॥ सव्यं प्रहरति, उपानहौ च ॥१२॥ जीर्णे वीरिण उपसमाधायायं ते योनिरिति जरत्कोष्ठाद्व्रीहीञ्छर्करामिश्रानावपति ॥१३॥ आ नो भरेति धानाः ॥१४॥ युक्ताभ्यां सह कोष्ठाभ्यां तृतीयाम् ॥१५॥ कृष्णशकुनेः सव्यजङ्घायामङ्कमनुबध्याङ्के पुरोडाशं प्र पतेत इत्यनावृतं प्रपातयति[1] ॥ १६ ॥ नीलं संधाय लोहितमाच्छाद्य शुक्लं परिणह्य द्वितीययोष्णीषमङ्केनोपसाद्य सव्येन सहाङ्केनावाङ्प्सु प्रविध्यति[2] ॥ १७ ॥ तृतीयया छन्नं चतुर्थ्या संवीतम् ॥१८॥ पूर्वस्य चित्राकर्म ॥१९॥ कुलायशृतं[3] हरितबर्हिषमश्नाति ॥२०॥ अन्वक्ताः प्रादेशमात्रीरादधाति ॥२१॥ नान्ययोः सांवेद्ये पश्चादग्नेर्भूमिपरिलेखे कीलालं मुखेनाश्नाति ॥ २२ ॥ तेजोव्रतं त्रिरात्रमश्नाति ॥२३॥ तद्भक्षः ॥२४॥ शंभुमयोभुभ्यां ब्रह्म जज्ञानमस्य वामस्य यो रोहित उदस्य केतवो मूर्धाहं विषासहिमिति सलिलैः क्षीरौदनमश्नाति ॥२५॥ मन्थान्तानि ॥२६॥ द्वितीयेन प्रवत्स्यन् हविषामुपदधीत ॥२७॥ अथ प्रत्येत्य ॥२८॥ अथ प्रत्येत्य ॥ २९ ॥ अथ प्रार्थयमाणः ॥ ३० ॥ अथ प्रार्थयमाणः ॥३१॥ चत्वारो धायाः पलाशयष्टीनां भवन्ति ॥३२॥ दर्भाणामुपोलवानां चत्वारः ॥ ३३ ॥ तं व्यतिषक्तमष्टावरमिध्मं सात्त्रिकेऽग्नावाधायाज्येनाभिजुहुयात् ॥ ३४ ॥ धूमं नियच्छेत ॥ ३५ ॥ लेपं प्राश्नीयात् ॥३६ ॥ तमु चेन्न विन्देत्, अथ सत्त्रस्यायतने, यज्ञायतनमिव कृत्वा ॥ ३७ ॥ समुद्र इत्याचक्षते कर्म ॥ ३८ ॥ ॥ १८ ॥

अम्बयो यन्ति शंभुमयोभुभ्यां ब्रह्म जज्ञानमा गाव एका च म इति गा लवणं पाययत्युपतापिनीः ॥ १ ॥ प्रजननकामाः ॥ २ ॥ प्रपामवरुणद्धि ॥ ३ ॥ सं सं स्रवन्त्विति नाव्याभ्यामुदकमाहरतः सर्वत उपासेचम् ॥ ४ ॥ तस्मिन् मैश्रधान्यं शृतमश्नाति ॥ ५ ॥ मन्थं वा दधिमधुमिश्रम् ॥ ६ ॥ यस्य श्रियं कामयते ततो व्रीह्याज्यपय आहार्थ क्षीरौदनमश्नाति ॥ ७ ॥ तदलाभे हरितगोमयमाहार्य शोषयित्वा त्रिवृति गोमयपरिचये शृतमश्नाति ॥ ८ ॥ शेरभकेति सामुद्रमप्सु कर्म व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ अनपहतधाना लोहिताजाया द्रप्सेन संनीयाश्नाति ॥१०॥ एतावदुपैति ॥११॥ तृणानां ग्रन्थीनुद्ग्रथ्नन्नपक्रामति ॥१२॥ तानुदा-

१ B प्रपादयति २ B °ङप्स्वपविध्यति ३ B कुलाय शृतं

व्रजन्नुदपात्रस्योदपात्रेणाभिप्लावयति मुखं विमार्ष्टि ॥१३॥ एह यन्तु पशवः सं वो गोष्ठेन प्रजावतीः प्रजापतिरिति, गोष्ठकर्माणि ॥१४॥ गृष्टेः पीयूषं श्लेष्ममिश्रमश्नाति ॥१५॥ गां ददाति ॥१६॥ उदपात्रं निनयति ॥१७॥ समुह्य सव्येनाधिष्ठायार्धे दक्षिणेन विक्षिपति ॥१८॥ सारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणे प्रतिनीय पश्चादग्नेर्निखनति ॥१९॥ तिसृणां प्रातरश्नाति ॥२०॥ विकृते संपन्नम् ॥२१॥ आयमगन्नयं प्रतिसरोऽयं मे वरणोऽरातीयोरिति मन्त्रोक्तान् वासितान् बध्नाति ॥२२॥ उत्तमस्य चतुरो जातरूपशकलेनानुसूत्रं गमयित्वावभुज्य त्रैधं पर्यस्यति ॥२३॥ एतमिध्ममित्युपसमाधाय ॥२४॥ तमिमं देवता इति वासितमुल्लुप्य ब्रह्मणा तेजसेति बध्नाति ॥२५॥ उत्तमो असीति मन्त्रोक्तम् ॥२६॥ अक्षितास्त इति यवमणिम् ॥२७॥ प्रथमा ह व्युवास सेत्यष्टकयाया वपां सर्वेण सूक्तेन त्रिर्जुहोति ॥२८॥ समवत्तानां स्थालीपाकस्य ॥२९॥ सहहुतानाज्यमिश्रान् हुत्वा पश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति ॥ ३० ॥ महाभूतानां कीर्तयन् संजिहीते ॥ ३१ ॥ ॥ १९ ॥

सीरा युञ्जन्तीति युगलाङ्गलं प्रतनोति ॥ १ ॥ दक्षिणमुष्टारं प्रथमं युनक्ति ॥ २ ॥ एहि पूर्णकेत्युत्तरम् ॥ ३ ॥ कीनाशा इतरान् ॥ ४ ॥ अश्विना फालं कल्पयतामुपावतु बृहस्पतिः, यथासद् बहुधान्यमयक्ष्मं बहुपूरुषमिति फालमतिकर्षति ॥ ५ ॥ इरावानसि धार्तराष्ट्रे तव मे सत्त्रे राध्यतामिति प्रतिमिमीते ॥ ६ ॥ अपहताः प्रतिष्ठा इत्यपूपैः प्रतिहत्य कृषति ॥ ७ ॥ सूक्तस्य पारं गत्वा प्रयच्छति ॥ ८ ॥ तिस्रः सीताः प्राचीर्गमयन्ति कल्याणीर्वाचो वदन्तः ॥ ९ ॥ सीते वन्दामहे त्वेत्यावर्तयित्वोत्तरस्मिन् सीतान्तेपुरोडाशेनेन्द्रं यजते ॥१०॥ अश्विनौ स्थालीपाकेन ॥ ११ ॥ सीतायां संपातानानयति[1] ॥ १२ ॥ उदपात्र उत्तरान् ॥१३॥ शष्पहविषामवधाय ॥१४॥ सर्वमनक्ति ॥१५॥ यत्र संपातानानयति ततो लोष्टं धारयन्तं पत्नी पृच्छत्यकृक्षतेति ॥१६॥ अकृक्षामेति ॥१७॥ किमाहार्षीरिति ॥१८॥ वित्तिं भूतिं पुष्टिं प्रजां पशूनन्नमन्नाद्यमिति ॥१९॥ उत्तरतो मध्यमायां निवपति ॥२०॥ अभ्यज्योत्तरफालं प्रातरायोजनाय निदधाति ॥२१॥ सीताशिरःसु दर्भानास्तीर्य, प्लक्षोदुम्बरस्य, त्रींस्त्रींश्चमसान्निदधाति ॥२२॥ रस-

---

१ B °नयन्ति

वतो दक्षिणे शष्पवतो मध्यमे पुरोडाशवत उत्तरे ॥२३॥ दर्भान् प्रत्यवभुज्य संवपति ॥२४॥ सारूपवत्से शकृतिपिण्डान् गुग्गुलु-लवणे अतिनीयाश्नाति[1] ॥ २५॥ अनडुत्सांपदम् ॥ २६ ॥ ॥ २० ॥

पयस्वतीरिति स्फातिकरणम् ॥ १ ॥ शान्तफलशिलाकृतिलोष्टवल्मीकराशिवापं त्रीणि कूदीप्रान्तानि मध्यमपलाशे दर्भेण परिवेष्ट्य राशिपल्येषु करोति ॥ २ ॥ प्रतिसायं[2] भुञ्जते ॥ ३ ॥ प्रत्यावपन्ति शेषम् ॥ ४ ॥ आ भक्तयातनात् ॥ ५ ॥ अनुमन्त्रयते ॥ ६ ॥ अयं नो नभसस्पतिरिति, पल्येऽश्मानं संप्रोक्ष्यान्वृचं काशीनोप्यावापयति ॥ ७ ॥ आ गाव इति गा आयतीः प्रत्युत्तिष्ठति ॥ ८ ॥ प्रावृषि प्रथमधारस्येन्द्राय त्रिर्जुहोति ॥ ९ ॥ प्रजावतीरिति प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयते ॥१०॥ कर्कीप्रवादानां द्वादशदाम्न्यां संपातवत्यामयं घास इह वत्सामिति मन्त्रोक्तम् ॥११॥ यस्ते शोकायेति वस्त्रसांपदी ॥१२॥ तिस्रः कूदीमयीरूर्णनाभिकुलायपरिहिता अन्वक्ता आदधाति ॥१३॥ अत्यन्तेषीका मौञ्जपरिहिता मधुना प्रलिप्य चिक्कशेषु पर्यस्य ॥१४॥ उत पुत्र इति ज्येष्ठं पुत्रमवसाययति ॥१५॥ मितशरणः सांपदं कुरुते ॥१६॥ अर्धमर्धेनेत्यार्द्रपाणी रसं ज्ञात्वा प्रयच्छति ॥१७॥ शान्त-शाखया प्राग्भागमपाकृत्य ॥१८॥ प्रत्यग्नि परिचृतति ॥१९॥ तस्या अमावास्यायां तिस्रः प्रादेशमात्रीरादधाति ॥२०॥ त्वे ऋतु-मिति रसप्राशनी ॥ २१ ॥ रसकर्माणि कुरुते ॥ २२ ॥ स्तुष्व वर्ष्मन्निति प्राजापत्यामावास्यायामस्तमिते वल्मीकशिरसि दर्भा-वस्तीर्णेऽध्यधि दीपं धारयंस्त्रिर्जुहोति ॥ २३ ॥ तण्डुलसंपातानानीय रसैरुपसिच्याश्नाति ॥ २४ ॥ एवं पौर्णमास्याज्यो-पसिक्तान्[3] ॥ २५ ॥ ॥ २१ ॥

ऋधङ्मन्त्रस्तदिदासेति मैश्रधान्यं भृष्टपिष्टं लोहितालंकृतं रसमिश्रमश्नाति ॥ १ ॥ अभृष्टं प्लक्षोदुम्बरस्योत्तरतोऽग्नेस्त्रिषु चमसेषु पूर्वाह्णस्य तेजसाग्रमन्नस्य प्राशिषमिति पूर्वाह्णे ॥ २ ॥ मध्यंदिनस्य तेजसा मध्यमन्नस्य प्राशिषमिति मध्यंदिने ॥ ३ ॥ अपराह्णस्य तेजसा सर्वमन्नस्य प्राशिषमित्यपराह्णे ॥ ४ ॥ ऋतुमत्याः स्त्रिया अङ्गुलिभ्यां लोहितम् ॥ ५ ॥ यत् क्षेत्रं कामयते

१ B प्रतिनीया° २ B सायं ३ B पौर्णमास्याज्योतान्

तस्मिन् कीलालं दधिमधुमिश्रम् ॥ ६ ॥ संवत्सरं स्त्रियमनुपेत्य शुक्त्यां रेत आनीय तण्डुलमिश्रं सतग्रामम् ॥ ७ ॥ द्वादशीममावास्येति क्षीरभक्षो भवत्यमावास्यायां दधिमधुभक्षस्तस्य मूत्र उदकदधिमधुपलपूलनान्यासिच्य ॥ ८ ॥ क्रव्यादं नाडी प्र विवेशाग्निं प्रजाभाङ्गिरतो माययैतौ । आवां देवी जुषाणे घृताची इममन्नाद्याय प्र विशतं स्वाहेति ॥ ९ ॥ निशायामाग्रयणतण्डुलानुदङ्क्यां[1] मधुमिश्रान् निदधात्या यवानां पक्तेः[2] ॥ १० ॥ एवं यवानुभयान् समोप्य ॥ ११ ॥ त्रिवृति गोमयपरिचये शृतमश्नाति ॥१२॥ समृद्धमिति काङ्कायनः ॥१३॥ ममाग्ने वर्च इति सात्त्रिकानग्नीन् दर्भपूतीकभाङ्गाभिः परिस्तीर्य गार्हपत्यशृतं सर्वेषु संपातवन्तं गार्हपत्येऽश्नाति[3] ॥१४॥ एवं पूर्वस्मिन्नपरयोरुपसंहृत्य ॥१५॥ एवं द्रोणकलशे रसानुक्तम् ॥ १६ ॥ ॥ २२ ॥

यजूंषि यज्ञ इति नवशालायां सर्पिर्मधुमिश्रं जुहोति[4] ॥ १ ॥ दोषो गायेति द्वितीयाम् ॥ २ ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ३ ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ४ ॥ शालामङ्गुलिभ्यां संप्रोक्ष्य गृहपत्न्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ ५ ॥ इहैव स्तेति वाचं विसृजते ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वा अस्येति वार्ष्मणमौदुम्बरं मन्थप्रतिरूपमभि जुहोति ॥ ७ ॥ असंख्याता अधिकृत्य सतागमशष्कुलीः ॥ ८ ॥ त्वष्टा म इति प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणोऽश्नाति[5] ॥ ९ ॥ ज्यायुं बध्नाति ॥१०॥ दण्डं संपातवन्तं विमृज्य धारयति ॥११॥ वायुरेना इति युक्तयोश्चित्राकर्मनिशायां संभारान् संपातवतः करोति ॥१२॥ अपरेद्युर्वायुरेना इति शाखयोदकधारया गाः परिक्रामति ॥१३॥ प्रथमजस्य शकलमवधायौदुम्बरेणासिना लोहितेनेति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ यथा चक्रुरितोऽशुकाशकाण्डया लोहितं निर्मृज्य रसमिश्रमश्नाति ॥१५॥ सर्वमौदुम्बरम् ॥१६॥ यस्येदमा रज इत्यायोजनानामभ्ययः ॥ १७ ॥ ॥ २३ ॥

उच्छ्रयस्वेति बीजोपहरणम् ॥१॥ आज्यमिश्रान् यवानुर्वरायां कृष्टे फालेनोदुह्य[6] काशीन् निनयति निवपति ॥२॥ अभि त्यमिति महावकाशेऽरण्य उन्नते विमिते प्राग्द्वारे प्रत्यग्द्वारे वाप्सु[7] संगातानानयति ॥३॥ कृष्णाजिने सोमांशून् विचिनोति ॥४॥ सोममिश्रेण संपातवन्तमश्नाति ॥ ५ ॥ आदीप्ते संपन्नम् ॥ ६ ॥ तां सवितरिति गृष्टिदाम बध्नाति ॥ ७ ॥ सं मा सिञ्चन्त्विवति सर्वोदके मैश्रधान्यम् ॥ ८ ॥ दिव्यं सुपर्णमित्यृषभदण्डिनो वपयेन्द्रं यजते ॥ ९ ॥ अनुबद्धशिरःपादेन गोशालां चर्मणावच्छाद्य,

१ B °नुदक्यान् २ B पङ्क्तेः ३ B गार्हपत्यदेशेऽश्नाति ४ B °श्रमश्नाति ५ B प्रातर्विभुङ्क्ष्य° ६ B °दुह्यान्वृचं ७ B प्राग्द्वारप्रत्यग्द्वारेष्वप्सु

अवदानकृतं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ १० ॥ प्रोष्य समिध आदायोर्जं बिभ्रदिति गृहसंकाशे जपति ॥ ११ ॥ सव्येन समिधो दक्षिणेन शालावलीकं संस्तभ्य जपति ॥ १२ ॥ अतिव्रज्य समिध आधाय, सुमङ्गलि प्रजावति सुसोमे अहं वां गृहपतिर्जीव्यासमिति स्थूणे गृह्णाति, उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ यद्वदामीति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ गृहपत्न्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ १५ ॥ इहैव स्तेति प्रवत्स्यन्नवेक्षते ॥ १६ ॥ सूयवसादिति सूयवसे पशून् निष्ठापयति ॥ १७ ॥ दूर्वाग्रैरञ्जलावप आनीय दर्श दार्शीभिरुपतिष्ठते ॥१८॥ इन्द्रस्य कुक्षिः साहस्र इत्यृषभं संपातवन्तमतिसृजति ॥१९॥ रेतोधायै त्वातिसृजामि वयोधायै त्वातिसृजामि यूथत्वायै त्वातिसृजामि गणत्वायै त्वातिसृजामि सहस्रपोषायै त्वातिसृजाम्यपरिमितपोषायै त्वातिसृजामि ॥ २० ॥ एतं वो युवानमिति पुराणं प्रवृत्य नवमुत्सृजते संप्रोक्षति ॥ २१ ॥ उत्तरेण पुष्टिकाम ऋषभेणेन्द्रं यजते ॥ २२ ॥ संपत्कामः श्वेतेन पौर्णमास्याम् ॥ २३ ॥ सत्यं बृहदित्याग्रहायण्याम् ॥ २४ ॥पश्चादग्नेर्दर्भेषु खदायां सर्वहुतम् ॥ २५ ॥ द्वितीयं संपातवन्तम्, अश्नाति ॥ २६ ॥ तृतीयस्यादितः सप्तभिर्भूमे मातरिति त्रिर्जुहोति ॥ २७ ॥ पश्चादग्नेर्दर्भेषु कशिप्वास्तीर्य विमृग्वरीमित्युपविशति ॥ २८ ॥ यास्ते शिवा इति संविशति ॥ २९ ॥ यच्छयान इति पर्यावर्तते ॥ ३० ॥ नवभिः शन्तिवेति दशम्योदायुषेत्युपोत्तिष्ठति ॥ ३१ ॥ उद्वय-मित्युत्क्रामति ॥ ३१ ॥ उदीराणा इति त्रीणि पदानि प्राङ्वा, उदङ्वा, बाह्येनोपनिष्क्रम्य यावत्त इति, वीक्षते ॥ ३३ ॥ उन्नताच्च ॥३४॥ पुरस्तादग्नेः सीरं युक्तमुदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥३५॥ आयोजनानामप्ययः ॥३६॥ यस्यां सदोहविर्धाने इति जुहोति वरो म आगमिष्यतीति ॥ ३७ ॥ यस्यामन्नमित्युपतिष्ठते ॥ ३८ ॥ निधिं बिभ्रतीति मणिहिरण्यकामः[1] ॥ ३९ ॥ एवं विश्वा ॥ ४० ॥ यस्यां कृष्णमिति वार्षकृतस्याचामति शिरस्यानयते ॥ ४१ ॥ यं त्वा पृषती रथ इति द्यौः पृषत्यादित्यो रोहितः ॥ ४२ ॥ पृषतीं गां ददाति ॥४३॥ पृषत्याः क्षीरौदनं सर्वहुतम् ॥ ४४ ॥ पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थापनम् ॥ ४५ ॥ सलिलैः सर्वकामः सलिलैः सर्वकामः ॥ ४६ ॥ ॥ २४ ॥

इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१ B मणिं हिरण्य॰

अथ भैषज्यानि ॥ १ ॥ लिङ्ग्युपतापो भैषज्यम् ॥ २ ॥ वचनादन्यत् ॥३॥ पूर्वस्योदपात्रेण संपातवताऽङ्क्ते ॥ ४ ॥ वलीर्विमार्ष्टि ॥ ५॥ विद्मा शरस्यादो यदिति मुञ्जशिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ ६ ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य पाययति ॥ ७॥ सर्पिषाऽऽलिम्पति ॥८॥ अपिधमति ॥९॥ विद्मा शरस्येति प्रमेहणं बध्नाति ॥१०॥ आखुकिरिपूतीकमथितजरत्प्रमन्दसाव्रस्कान् पाययति ॥ ११ ॥ उत्तमाभ्यामास्थापयति ॥ १२ ॥ यानमारोहयति ॥ १३ ॥ इषुं विसृजति ॥ १४ ॥ बस्तिं विष्यति ॥ १५ ॥ वर्त्रे भिनत्ति[1] ॥ १६ ॥ एकविंशतिं यवान् दोहन्यामद्भिरानीय द्रुघ्नीं जघने संस्तभ्य फलतोऽवसिञ्चति ॥ १७॥ आलबिसोलं फाण्टं पाययति ॥ १८ ॥ उदावर्तिने च ॥१९॥ अम्बयो यन्ति वायोः पूत इति च शान्ताः ॥२०॥ उत्तरस्य ससोमाः ॥२१॥ वातनानामपनोदनेन व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ त्रपुसमुसलखदिरतार्ष्टाघानामादधाति ॥ २३ ॥ अयुग्मान् खादिराञ्छङ्कूनक्ष्यौ निविध्येति पश्चादग्नेः समंभूमि निहन्ति ॥ २४ ॥ एवमायसलोहान् ॥ २५ ॥ तप्तशर्कराभिः शयनं राशिपल्यानि[2] परिकिरति ॥ २६ ॥ अमावास्यायां सकृद्गृहीतान् यवाननपहतानप्रतीहारं पिष्टानाभिचारिकं[3] परिस्तीर्य तार्ष्टाघेध्म आवपति ॥ २७ ॥ य आगच्छेत् तं ब्रूयाच्छणशुल्बेन जिह्वां निर्मृजानः शालायाः प्रस्कन्द इति[4] ॥ २८ ॥ तथा कुर्वन्नना, आद्ये ह्नुवाने ॥ २९ ॥ वीरिणतूलमिश्रमिङ्गिडं प्रपुटेन[5] जुहोति ॥ ३० ॥ इध्माबर्हिः शालायामासजति ॥३१॥ अपरेद्युर्विकृते पिशाचतो रुगिति[6] ॥ ३२ ॥ उक्तो होमः ॥ ३३ ॥ वैश्रवणायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचामयत्यभ्युक्षति[7] ॥ ३४ ॥ निरयुल्मुके संकर्षति ॥ ३५ ॥ स्वस्त्याद्यं कुरुते ॥ ३६ ॥ अयं देवानामित्येकविंशत्या दर्भपिञ्जूलीभिर्वलीकैः सार्धमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ ३७ ॥ ॥ २५ ॥

जरायुज इति मेदो मधु सर्पिस्तैलं पाययति ॥ १ ॥ मौञ्जप्रश्नेन शिरस्यपिहितः सव्येन तितउनि पूल्यानि धारयमाणो दक्षिणेनावकिरन् व्रजति ॥ २ ॥ सव्येन तितउप्रश्नौ, दक्षिणेन ज्यां द्रुघ्नीम् ॥ ३ ॥ प्रैषकृदग्रतः ॥ ४ ॥ यत्रैतं व्याधिर्गृह्णाति तत्र तितउप्रश्नौ निदधाति ॥ ५ ॥ ज्यां च ॥ ६ ॥ आव्रजनम् ॥ ७ ॥ घृतं नस्तः ॥ ८ ॥ पञ्चपर्वणा ललाटं संस्तभ्य जपति, अमूर्या इति ॥ ९ ॥ पञ्चपर्वणा, पांसुसिकताभिः परिकिरति ॥१०॥ अर्मकपालिकां बध्नाति ॥ ११ ॥ पाययति ॥१२॥ चतुर्भिर्दूर्वाग्रैः,

१ B वर्ति विभेत्ति २ B °ल्याणि ३ B °हारपिष्टा° ४ B प्रस्कन्देति ५ B प्रपुटे ६ B रुजति ७ B जपन्नाचमय°

दधिपललं पाययति ॥१३॥ अनु सूर्यमिति मन्त्रोक्तस्य लोममिश्रमाचामयति [1] ॥१४॥ पृष्ठे चानीय ॥१५॥ शङ्कुधानं चर्मण्यासीनाय दुग्धे संपातवन्तं बध्नाति ॥१६॥ पाययति ॥१७॥ हरिद्रौदनभुक्तमुच्छिष्टानुच्छिष्टेना प्रपदात् प्रलिप्य मन्त्रोक्तानधस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजङ्घासु बद्ध्वावस्थापयति ॥ १८ ॥ प्रपादयति ॥ १९ ॥ वदत उपस्थापयति ॥ २० ॥ क्रोडलोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य ॥ २१ ॥ नक्तं जाता सुपर्णो जात इति मन्त्रोक्तं शकृताऽऽ[2] लोहितं प्रकृष्यालिम्पति[3] ॥ २२ ॥ पलितान्याच्छिद्य ॥२३॥ मारुतान्यपीतः[4] ॥२४॥ यदग्निरिति परशुं जपंस्तापयति क्काथयत्यवसिञ्चति ॥२५॥ उप प्रागादित्युद्विजमानस्य शुक्लप्रसूनस्य वीरिणस्य चतसृणामिषीकाणामुभयतः प्रत्युष्टं बध्नाति ॥२६॥ त्रिविदग्धं काण्डमणिम् ॥२७॥ उल्मुके स्वस्त्याद्यम् ॥२८॥ मातृनाम्नोः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति ॥२९॥ चतुष्पथे च शिरसि दर्भेण्ड्वेऽङ्गारकपाले अन्वक्तानीति[5] ॥ ३० ॥ तितउनि प्रतीपं गाहमानो वपतीतरोऽवसिञ्चति पश्चात् ॥३१॥ आमपात्र ओप्यासिच्य मौञ्जे त्रिपादे वयोनिवेशने प्रबध्नाति ॥३२॥ अघद्विष्टा शं नो देवी वरणः पिप्पली विद्रधस्य या बभ्रव इति ॥३३॥ उपोत्तमेन पलाशस्य चतुरङ्गुलेनालिम्पति ॥३४॥ प्रथमेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥३५॥ द्वितीयेन मन्त्रोक्तस्य संपातवतानुलिम्पति ॥३६॥ तृतीयेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥३७॥ चतुर्थेनाशयति ॥३८॥ पञ्चमेन वरुणगृहीतस्य मूर्ध्नि संपातानानयति ॥ ३९ ॥ उत्तमेन शाकलम् ॥ ४० ॥ उदगातामित्याप्लावयति बहिः ॥ ४१ ॥ अपेयमिति व्युच्छन्त्याम् ॥ ४२ ॥ बभ्रोरिति मन्त्रोक्तमाकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य जीवकोषण्यामुत्सीव्य बध्नाति ॥४३॥ ॥२६॥

नमस्ते लाङ्गलेभ्य इति सीरयोगमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥ नमः सनिस्रसाक्षेभ्य इति शून्यशालायामप्सु संपातानानयति ॥ २ ॥ उत्तरं जरत्खाते सशालातृणे ॥ ३ ॥ तस्मिन्नाचामयति,[1] आप्लावयति ॥ ४ ॥ दशवृक्षेति शाकलः ॥ ५ ॥ दश सुहृदो जपन्तोऽभिमृशन्ति ॥ ६ ॥ क्षेत्रियात्त्वेति चतुष्पथे काम्पीलशकलैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ ७ ॥ अवसिञ्चति ॥ ८ ॥ पार्थिवस्येत्युद्यति पृष्ठसंहितावुपवेशयति ॥ ९ ॥ प्राङ्मुखं व्याधितं प्रत्यङ्मुखमव्याधितं शाखासूपवेश्य वैतसे

१ B °न्नाचमयति २ B शकृदा ३ B प्रघृष्या° ४ B °न्यपिहितः ५ B अन्वक्तानि ६ B °चमयति

चमस उपमन्थनीभ्यां तृणागृहीतस्य शिरसि मन्थमुपमथ्यातृषिताय प्रयच्छति ॥१०॥ तस्मिंस्तृणां संनयति ॥ ११ ॥ उद्धृतमुदकं पाययति ॥१२॥ सवासिनाविति मन्त्रोक्तम् ॥१३॥ इन्द्रस्य या महीति खल्वानलगण्डुहननान्[१] घृतमिश्राञ्जुहोति ॥१४॥ बालान् कल्माषे काण्डे सव्यं परिवेष्ट्य संभिनत्ति ॥१५॥ प्रतपति ॥१६॥ आदधाति ॥ १७॥ सव्येन दक्षिणामुखः पांसूनुपमथ्य परिकिरति ॥ १८ ॥ संमृद्नाति ॥ १९ ॥ आदधाति ॥२०॥ उद्यन्नादित्य इत्युद्यति गोनामेत्याहासाविति ॥ २१ ॥ सूक्तान्ते ते हता इति ॥२२॥ प्राचीं[२] दर्भैरभ्यस्यति ॥२३॥ मध्यन्दिने च ॥२४॥ प्रतीचीमपराह्णे ॥२५ ॥ बालस्तुकामाच्छिद्य खल्वादीनि ॥२६॥ अक्षीभ्यां त इति वीबर्हम् ॥२७॥ उदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥२८॥ हरिणस्येति बन्धनपायनाचमनशङ्कुधानावज्वाले-नावनक्षत्रे[३]ऽवसिञ्चति ॥२९॥ अमितमात्रायाः सकृद्गृहीतान् यवानावपति ॥३०॥ भक्तं प्रयच्छति ॥ ३१ ॥ मुञ्चामि त्वेति ग्राम्ये पूतिशफरीभिरोदनम् ॥३२॥ अरण्ये तिलशाणगोमयशान्तावज्वालेनावनक्षत्रे[४]ऽवसिञ्चति ॥३३॥ मृगारैर्मुञ्चेत्याप्लावयति ॥ ३४ ॥ ॥ २७ ॥

ब्राह्मणो जज्ञ इति तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचमयत्यभ्युक्षति ॥ १ ॥ क्रमुकशकलं संक्षुद्य दूर्शजरदजिनावकराव-ज्वालेन[५] ॥ २ ॥ संपातवत्युदपात्र ऊर्ध्वफलाभ्यां दिग्धाभ्यां मन्थमुपमथ्य रविधारणापिण्डानन्वृचं[६] प्रकीर्य छर्दयते ॥ ३ ॥ हरिद्रां सर्पिषि पाययति ॥ ४ ॥ रोहिणीत्यवनक्षत्रे[७]ऽवसिञ्चति ॥ ५ ॥ पृषातकं पाययति, अभ्यनक्ति ॥ ६ ॥ आ पश्यतीति सदंपुष्पामणिं बध्नाति ॥७॥ भवाशर्वाविति सप्त काम्पीलपुटानपां पूर्णान् संपातवतः कृत्वा दक्षिणेनावसिच्य पश्चादपविध्यति ॥ ८ ॥ त्वया पूर्वमिति कोशेन, शमीचूर्णानि भक्ते ॥ ९ ॥ अलंकारे ॥१०॥ शालां परितनोति ॥११॥ उतामृतासुरित्यमति-गृहीतस्य भक्तं प्रयच्छति ॥ १२ ॥ कुष्ठलिङ्गाभिर्नवनीतमिश्रेणाप्रतीहारं प्रलिम्पति ॥१३॥ लाक्षालिङ्गाभिर्दुग्धे फाण्टान् पाययति

१ B खल्वङ्गानलाण्डून् हननान् २ Wantig in B ३ B शङ्कुधानज्वाले° ४ B °शान्ताज्वाले° ५ B ° नावकरज्वालेन
६ B °धारणपिण्डा° ७ B रोहणी°

॥१४॥ ब्रह्म जज्ञानमिति सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति ॥ १५॥ मन्थाचमनोपस्थानमादित्यस्य ॥१६॥ दिवे स्वाहेमं यवमिति चतुर उदपात्रे संपातानानयति ॥१७॥ द्वौ पृथिव्याम् ॥१८॥ तौ प्रत्याहृत्याप्लावयति ॥१९॥ सयवे चोत्तरेण यवं बध्नाति ॥२०॥ ॥२८॥

दर्दिर्हीति तक्षकायेत्युक्तम् ॥ १ ॥ द्वितीयया ग्रहणी ॥ २ ॥ सव्यं परिक्रामति ॥ ३॥ शिखां सिचि[1] स्तम्बानुद्ग्रथ्नाति ॥ ४ ॥ तृतीयया प्रसर्जनी ॥ ५ ॥ चतुर्थ्या दक्षिणमपेह्नीति दंश्म तृणैः प्रकर्ष्याहिमभिनिरस्यति ॥ ६ ॥ यतो दष्टः ॥ ७ ॥ पञ्चम्या वलीकपललावज्वालेन[2] ॥ ८ ॥ षष्ठ्यार्त्नीज्यापाशेन ॥ ९ ॥ द्वाभ्यां मधूद्रापान् पाययति ॥१०॥ नवम्या श्वावित्पुरीषम् ॥११॥ त्रिःशलल्या[3] मांसं प्राशयति ॥१२॥ दशम्यालाबुनाचमयति ॥१३॥ एकादश्या नाभिं बध्नाति ॥ १४॥ मधुलावृषलिङ्गाभिः खलतुलपर्णीं संक्षुद्य मधुमन्थे पाययति ॥१५॥ उत्तराभिर्भुङ्क्ते ॥१६॥ द्वारं सृजति ॥१७॥ अग्निस्तक्मानमिति लाजान् पाययति ॥१८॥ दावे लोहितपात्रेण मूर्ध्नि संपातानानयति ॥१९॥ ओते म इति करीरमूलं काण्डेनैकदेशम् ॥२०॥ ग्रामात् पांसून् ॥ २१ ॥ पश्चादग्नेर्मातुरुपस्थे मुसलबुध्नेन नवनीतान्वक्तेन त्रिः प्रतीहारं तालुनि तापयति ॥२२॥ शिग्रुभिर्नवनीतमिश्रैः प्रदेग्धि ॥ २३ ॥ एकविंशतिमुशीराणि भिनद्मीति मन्त्रोक्तम् ॥२४॥ उशीराणि प्रयच्छति ॥२५॥ एकविंशत्या सहाप्लावयति ॥२६॥ आ यं विशन्तीति वयोनिवेशनशृतं क्षीरौदनमश्नाति ॥२७॥ परि द्यामिवेति मधुशीपं[4] पाययति ॥२८॥ जपंश्च ॥२९॥ अस्थिस्रंसमिति शकलेनाप्स्विवटे संपातवताऽवसिञ्चति ॥ ३० ॥ ॥ २९ ॥

आवयो इति सार्षपं तैलं संपातवन्तं[5] बध्नाति ॥ १ ॥ काण्डं प्रलिप्य ॥ २ ॥ पृक्तं शाकं प्रयच्छति ॥ ३ ॥ चत्वारि शाकफलानि प्रयच्छति ॥ ४ ॥ क्षीरलेहमाङ्क्ते ॥ ५ ॥ अश्नाति ॥ ६ ॥ अग्नेरिवेत्युक्तं दावे ॥ ७ ॥ इमा यास्तिस्र इति वृक्षभूमौ जातावज्वालेनावसिञ्चति[6] ॥ ८ ॥ शीर्षफाण्टाक्षैः ॥ ९ ॥ निकटाभ्याम् ॥१०॥ कृष्णं नियानमित्योषध्याभिश्चोतयते ॥११॥ मारुतानामप्ययः ॥ १२ ॥ हिमवत इति स्यन्दमानादन्वीपमाहार्य वलीकैः ॥ १३ ॥ पञ्च च या इति पञ्चपञ्चाशतं परशुपर्णान्

---

१ B शिखासिचि २ B °पललज्वालेन ३ B त्रिःशुक्लया ४ B मधु शीभं ५ B तैलसंपातं ६ B जाताज्वाले°

काष्ठैरादीपयति ॥ १४ ॥ कपाले प्रशृतं काष्ठेनालिम्पति ॥ १५ ॥ किंस्त्यश्वजाम्बीलोदकरक्षिकामशकादीभ्यां[1] दंशयति ॥ १६ ॥ निश्यव मा पाप्मन्निति तितउनि पूल्यान्यवसिच्यापविध्य ॥ १७ ॥ अपरेद्युः सहस्राक्षायाप्सु बलींस्त्रीन् पुरोडाशसंवर्तांश्चतुष्पथेऽवक्षिप्यावकिरति ॥ १८ ॥ ॥ ३० ॥

यस्ते मद इति शमीलूनपापलक्षणयोः शमीशमकेनाभ्युद्य[2] वापयति ॥ १ ॥ अधिशिरः ॥ २ ॥ अन्तर्दाव इति समन्तमग्नेः कर्ष्वामुष्णपूर्णायां जपंस्त्रिः परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति ॥३॥ प्राग्नये प्रेत इत्युपदधीत ॥४॥ वैश्वानरीयाभ्यां पायनानि ॥५॥ अस्थाद् द्यौरित्यपवातायाः स्वयंस्रस्तेन गोशृङ्गेण संपातवता, जपन् ॥ ६ ॥ यां ते रुद्र इति शूलिने शूलम् ॥ ७ ॥ उत्सूर्य इति शमीबिम्बशीर्षपर्ण्यावधि[3] ॥ ८ ॥ द्यौश्च म इत्यभ्यज्यावमार्ष्टि ॥ ९ ॥ स्थूणायां निकर्षति ॥१०॥ इदमिद्वा इत्यक्षतं मूत्रफेनेनाभ्युद्य ॥११॥ प्रक्षिपति ॥१२॥ प्रक्षालयति ॥१३॥ दन्तरजसावदेग्धि ॥१४॥ स्तम्बरजसा ॥१५॥ अपचित आ सुस्रस इति किंस्त्यादीनि ॥१६॥ लोहितलवणं संक्षुद्याभिनिष्ठीवति ॥१७॥ अन्तरिक्षेणेति पक्षहतं मन्त्रोक्तं चङ्क्रमया ॥१८॥ कीटेन धूपयति ॥१९॥ ग्लौरित्यक्षतेन ॥२०॥ वीहि स्वामित्यज्ञातारुः शान्त्युदकेन प्रक्षाल्य[4] मनसा संपातवता ॥२१॥ या ओषधय इति मन्त्रोक्तस्यौषधीभिर्धूपयति ॥२२॥ मधूदश्वित् पाययति ॥२३॥ क्षीरोदश्वित् ॥२४॥ उभयं च ॥२५॥ देवा अदुरिति वल्मीकेन बन्धनपायनाचमनप्रदेहनमुष्णेन ॥२६॥ यथा मनोऽव दिव इत्यरिष्टेन ॥२७॥ देवी देव्यां यां जमदग्निरिति मन्त्रोक्ताफलं जीव्यलाकाभ्याममावास्यायां कृष्णवसनः कृष्णभक्षः पुरा काकसंपातादवनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥२८॥ ॥३१॥

यस्ते स्तन इति जम्भगृहीताय स्तनं प्रयच्छति ॥१॥ प्रियङ्गुतण्डुलानभ्यवदुग्धान् पाययति ॥२॥ अग्नाविष्णू सोमारुद्रा सिनीवालि वि ते मुञ्चामि शुम्भनी इति मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ ३ ॥ अवसिञ्चति ॥ ४ ॥ तिरश्चिराजेरिति मन्त्रोक्तम् ॥ ५ ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य ॥ ६ ॥ पायनानि ॥ ७ ॥ अपचितामिति वैणवेन दार्भ्यूषेण कृष्णोर्णा-

१ B °मशकादिभ्यां २ B शमीशम्याकेना° ३ B °शीर्षपर्ण्या° ४ B संप्रोक्ष्य

ज्येन कालबुन्दैः स्तुकाग्रैरिति मन्त्रोक्तम् ॥८॥ चतुर्थ्याभिनिधायाभिविध्यति ॥९॥ ज्यास्तुकावज्वालेन[1] ॥१०॥ यः कीकसा इति पिशीलवीणातन्त्रीं बध्नाति ॥११॥ तन्त्र्या क्षितिकाम् ॥१२॥ वीरिणवध्रं[2] स्वयंम्लानं त्रिः समस्य ॥१३॥ अप्सु त इति वहन्त्योर्मध्ये विमिते पिञ्जूलाभिराप्लावयति ॥१४॥ अवसिञ्चति ॥१५॥ उष्णाः संपातवतीरसंपाताः ॥१६॥ नमो रूरायेति शकुनीनिवेषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वा ॥१७॥ शोर्षक्तिमित्यभिमृशति ॥१८॥ उत्तमाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते ॥१९॥ इन्द्रस्य प्रथम इति तक्षकायेत्युक्तम् ॥२०॥ पैद्वस्य[3] प्रकर्ष्य दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन दक्षिणस्यां नस्तः ॥२१॥ अहिभये सिच्यवगूहयति ॥२२॥ अङ्गादङ्गादित्या प्रपदात् ॥२३॥ दंश्मोत्तमयाऽभितप्याहिमभि निरस्यति[4] ॥२४॥ यतो दष्टः ॥२५॥ ओषधिवनस्पतीनामनूक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् ॥२६॥ अंहोलिङ्गाभिः ॥२७॥ पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोरुदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥२८॥ आव्रजितायै पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति ॥ २९ ॥ ॥ ३२ ॥

वषट् ते पूषन्निति चतुर उदपात्रे संपातानानीय, चतुरो मुञ्जान् मूर्ध्नि विवृहति प्राचः ॥ १ ॥ प्रतीचीरिषीकाः ॥ २ ॥ छिद्यमानासु संशयः ॥ ३ ॥ उष्णेनाप्लावयति दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ ४ ॥ शालाग्रन्थीन् विचृतति ॥ ५ ॥ उभयतःपाशं[5] योक्त्रमाबध्नाति ॥६॥ यदि सोमस्यासि राज्ञः सोमात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामि। यदि वरुणस्यासि राज्ञो वरुणात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामीत्येकविंशत्या यवैः स्रजं परिकिरति ॥ ७ ॥ अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत। सध्रीचीः सव्रता भूत्वास्या अवत वीर्यमिति संनयति ॥ ८ ॥ मा ते रिषत् खनिता[6] यस्मै च त्वा खनामसि। द्विपाच्चतुष्पादस्माकं मा रिषद् देव्योषधे। स्रजो नामासि प्रजापतिष्ट्वामखनदात्मने शल्यस्रंसनम्। तां त्वा वयं खनामस्यमुष्मै त्वा शल्यस्रंसनमित्यस्तमिते छत्रेण चान्तर्धाय फालेन खनति ॥ ९ ॥ अत्र तव राध्यतामित्यग्रमवदधाति ॥ १० ॥ इह ममेति मूलमुपयच्छति ॥ ११ ॥ एकसरेऽनुपलीढे कुमारः ॥ १२ ॥ दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृतति ॥ १३ ॥ एवं वृषाशाकवृषे[7] ॥ १४ ॥ अवपन्ने जरायुण्युपोद्धरन्ति ॥ १५ ॥

१ B ज्यास्तुकाज्वालेन २ B °वध्रीं ३ B पैद्वं ४ B °मया नितप्याहिमभिनिरस्यति ५ B उभयतः पाशं ६ B रिषन्खनिता
७ B ह विवृहशाकवृषे

व्रजेनौषधिखननं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ चत्वार्युमाफलानि पाणावद्भिरभिश्चोतयते[1] ॥ १७ ॥ संवर्तमानेषु कुमारः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणायनोऽङ्गान्यभिमृशति ॥ १९ ॥ पुंनामधेये कुमारः ॥ २० ॥ ॥ ३३ ॥

इदं जनास इत्यस्यै शिंशपाशाखासूदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥ आव्रजितायै ॥ २ ॥ निःसालामित्यवतोकायै कृष्णवसनायै त्रिषु विमितेषु प्राग्द्वारप्रत्यग्द्वारेष्वप्सु संपातानानयति ॥ ३ ॥ पालाशे[2] सीसेषूत्तरान् ॥ ४ ॥ सीसान्यधिष्ठाप्याप्लावयति ॥ ५ ॥ निधाय कृष्णं व्रजति ॥ ६ ॥ आदीप्य ब्रह्मा ॥ ७ ॥ एवं पूर्वयोः पृथक् संभार्ये ॥ ८ ॥ शाखासूक्तम् ॥ ९ ॥ पश्चादग्नेरभितःकाण्डे[3] इषीके निधायाध्यधि धायिने औदुम्बरीराधापयति ॥ १० ॥ उत्तमाव्रजितायै ॥ ११ ॥ पतिवेदनानि ॥ १२ ॥ आ नो अग्न इत्यागमकृशरमाशयति ॥ १३ ॥ मृगाखराद्वेद्यां मन्त्रोक्तानि संपातवन्ति द्वारे प्रयच्छति ॥ १४ ॥ उदकंसे व्रीहियवौ जाम्यै निशि हुत्वा दक्षिणेन प्रक्रामयति[4] ॥ १५ ॥ पश्चादग्नेः प्रक्षाल्य संधाव्य संपातवतीं भगस्य नावमिति मन्त्रोक्तम् ॥१६॥ सप्तदाम्न्यां संपातवत्यां वत्सान् प्रत्यन्तान् प्रचृतन्तो वहन्ति ॥ १७ ॥ अहतेन संपातवता ऋषभमभ्यस्यति ॥ १८ ॥ उदर्दयति यां दिशम् ॥ १९ ॥ जाम्यै प्र यदेत इत्यागमकृशरम् ॥ २० ॥ इमा ब्रह्मेति स्रजस्रे ॥ २१ ॥ अयमा यातीति पुरा काकसंपातात्, अर्यम्णे जुहोति ॥ २२ ॥ अन्तःस्रक्तिषु बलीन् हरति[5] ॥ २३ ॥ आपतन्ति यतः ॥ २४ ॥ ॥ ३४ ॥

पुंसवनानि ॥ १ ॥ रजउद्वासाथाः पुंनक्षत्रे ॥ २ ॥ येन वेहदिति बाणं मूर्ध्नि विवृहति बध्नाति ॥ ३ ॥ फालचमसे सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधाय मूर्च्छयित्वाध्यण्डे बृहतीपलाशविदार्यौ[6] वा प्रतिनीय पैद्वमिव ॥ ४ ॥ पर्वताद्दिव इत्यागमकृशरमाशयति ॥ ५ ॥ युगतर्म्णा संपातवन्तं द्वितीयम् ॥ ६ ॥ खे लूनांश्च पलाशत्सरून् निवृत्ते निघृष्याधाय शिश्ने आमे प्रविशति ॥७॥ शमीमश्वत्थ इति मन्त्रोक्तेऽग्निं मथित्वा पुंस्याः सर्पिषि पैद्वमिव ॥ ८ ॥ दधिमन्थे[7] पाययति ॥ ९ ॥ कृष्णोर्णाभिः परिवेष्ट्य बध्नाति ॥ १० ॥ यन्तासीति मन्त्रोक्तम्[8] ॥ ११ ॥ ऋथङ्मन्त्र इत्येका यथेयं पृथिव्यच्युतेति गर्भदंहणानि ॥ १२ ॥

---

१ B °वद्भिःश्चोतयते २ B पलाशे ३ B °रभितः काण्डे ४ B प्रक्रामति ५ B हरन्ति ६ B °विदर्यौ ७ B मधुमन्थे ८ B मन्त्रोक्तं बध्नाति

जम्भगृहीतायाः[1] प्रथमावर्जं ज्यां त्रिरुद्ग्रथ्य बध्नाति ॥ १३ ॥ लोष्टानन्वृचं प्राशयति ॥ १४ ॥ श्यामसिकताभिः शयनं परिकिरति ॥ १५ ॥ यामिच्छेद्वीरं जनयेदिति धातृव्याभिरुदरमभिमन्त्रयते[2] ॥ १६ ॥ प्रजापतिरिति प्रजाकामाया उपस्थे जुहोति ॥ १७ ॥ लोहिताजापिशितान्याशयति ॥ १८ ॥ प्रपान्तानि ॥ १९ ॥ यौ ते मातेति मन्त्रोक्तौ बध्नाति ॥ २० ॥ यथेयं भूम्या अधि यथा वृक्षं वाञ्छ[3] मे यथायं वाह इति संस्पृष्टयोर्वृक्षलिबुजयोः शकलावन्तरेषुस्थगराञ्जनकुष्ठमदुघरेष्ममथिततृणमाज्येन[4] संनीय संस्पृशति ॥२१॥ उत्तुदस्त्वेत्यङ्गुल्योपनुदति ॥२२॥ एकविंशतिं प्राचीनकण्टकानलंकृताननूक्तानादधाति ॥२३॥ कूदीप्रान्तानि ससूत्राणि ॥ २४ ॥ नवनीतान्वक्तं कुष्ठं त्रिरह्नः प्रतपति त्रिरात्रे ॥ २५ ॥ दीर्घोत्पलेऽवगृह्य संविशति ॥ २६ ॥ उष्णोदकं त्रिपादे पत्तः प्रबध्याङ्गुष्ठाभ्यामर्दयञ्छेते[5] ॥ २७॥ प्रतिकृतिमावलेखनीं दार्भ्यूषेण भाङ्गज्येन कण्टकशल्ययोलूकपत्रयासितालकाण्ड्या हृदये विध्यति ॥ २८ ॥ ॥ ३५ ॥

सहस्रशृङ्ग इति स्वापनम् ॥ १ ॥ उदपात्रेण संपातवता शालां संप्रोक्ष्यापरस्मिन् द्वारपक्षे न्युब्जति ॥ २ ॥ एवं नग्नः ॥ ३ ॥ उलूखलमुत्तरां स्रक्तिम्, दक्षिणशयनपादम्, तन्तूनभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥ अस्थाद् द्यौरिति निवेष्टनम् ॥ ५ ॥ आवेष्टनेन वंशाग्रमवबध्य मध्यमायां बध्नाति ॥ ६ ॥ शयनपादमुत्पले च ॥ ७ ॥ आकृष्टे च ॥ ८ ॥ आकर्षेण तिलाञ्जुहोति ॥ ९ ॥ इदं यत् प्रेण्य इति शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ १० ॥ केशान् धारयति ॥ ११ ॥ भगेन मा न्यस्तिकेदं खनामीति सौवर्चलमोषधिवत्, शुक्लप्रसूनम्, शिरस्युपचृत्य ग्रामं प्रविशति ॥ १२ ॥ रथजितामिति माषस्मरान् निवपति ॥ १३ ॥ शरभृष्टीरादीप्ताः प्रतिदिशमभ्यस्यत्यर्वाच्या आवलेखन्याः ॥ १४ ॥ भगमस्या वर्च इति मालानिष्प्रमन्ददन्तधावनकेशमीशानहताया अनुस्तरण्या वा कोशमुलूखलदरणे त्रिशिले निखनति ॥ १५ ॥ मालामुपमथ्यान्वाह ॥१६॥ त्रीणि केशमण्डलानि कृष्णसूत्रेण विग्रथ्य त्रिशिलेऽश्मोत्तराणि व्यत्यासम् ॥ १७ ॥ अथास्यै भगमुत्खनति यं ते भगं निचख्नुस्त्रिशिले यं चतुःशिले । इदं तमुत्खनामि प्रजया च

१ B जम्भगृहीताय २ B धातर्व्याभि° ३ B वाञ्च ४ B °स्थकराञ्जन° ५ B प्रबद्धाङ्गुष्ठा°

धनेन चेति ॥ १८ ॥ इमां खनामीति बाणापर्णीं लोहिताजाया द्रप्सेन संनीय शयनमनु परिकिरति ॥ १९ ॥ अभि तेऽधामित्यधस्तात् पलाशमुपचृतति ॥ २० ॥ उप तेऽधामित्युपर्युपास्यति ॥ २१ ॥ कामं विनेष्यमाणोऽपाघेनासंख्याताः शर्कराः परिकिरन् व्रजति ॥ २२ ॥ संमृद्नञ्जपति ॥ २३ ॥ असंमृद्नन् ॥ २४ ॥ ईर्ष्याया ध्राजिं जनाद्विश्वजनीनात् त्वाष्ट्रेणाहमिति प्रतिजापप्रदानाभिमर्शनानि[1] ॥ २५ ॥ प्रथमेन वक्षणासु मन्त्रोक्तम् ॥ २६ ॥ अग्नेरिवेति परशुफाण्टम् ॥ २७ ॥ अव ज्यामिवेति दृष्द्वाश्मानमादत्ते ॥ २८ ॥ द्वितीयया निदधाति[2] ॥ २९ ॥ तृतीययाभिनिष्ठीवति ॥ ३० ॥ छायायां सज्यं करोति ॥ ३१ ॥ अयं दर्भ इत्योषधिवत् ॥ ३२ ॥ अग्ने जातानिति न वीरं जनयेत् प्राग्न्यानिति न विजायेतेत्यश्वतरीमूत्रमश्ममण्डलाभ्यां संघृष्य भक्तेऽलंकारे ॥ ३३ ॥ सीमन्तमन्वीक्षते ॥ ३४ ॥ अपि वृश्चेति जायायै जारमन्वाह ॥ ३५ ॥ क्लीबपदे बाधकं धनुर्वृश्चति ॥ ३६ ॥ आशयेऽश्मानं प्रहरति ॥ ३७ ॥ तृष्टिक इति बाणापर्णीम् ॥ ३८ ॥ आ ते दद इति मन्त्रोक्तानि संस्पृशति ॥ ३९ ॥ अपि चान्वाहापि चान्वाह ॥ ४० ॥ ॥ ३६ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अम्बयो यन्तीति क्षीरौदनोत्कुचस्तम्बशाटाविज्ञानानि ॥ १ ॥ साङ्ग्रामिकं वेदिविज्ञानम् ॥ २ ॥ वेनस्तदिति पञ्चपर्वेषु कुम्भकमण्डलुस्तम्बकाम्पीलशाखायुगेध्माश्मेषु पाण्योरेकविंशत्यां शर्करास्वीक्षते ॥ ३ ॥ कुम्भमहतेन परिवेष्ट्याधाय शयने विकृते संपातानतिनयति ॥ ४ ॥ अनतीकाशमवच्छाद्यारजोविते कुमार्यौ येन हरेतां ततो नष्टम् ॥ ५ ॥ एवं सीरे साक्षे ॥ ६ ॥ लोष्टानां कुमारीमाह यमिच्छसि तमादत्स्वेति ॥ ७ ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ कल्याणम् ॥ ८ ॥ चतुष्पथाद् बहुचारिणी ॥ ९ ॥ श्मशानान्न चिरं जीवति ॥ १० ॥ उदकाञ्जलिं निनयेत्याह ॥ ११ ॥ प्राचीनमपक्षिपन्त्यां कल्याणम् ॥ १२ ॥ ॥ ३७ ॥

जरायुज इति दुर्दिनमायन् प्रत्युत्तिष्ठति ॥१॥ अन्वृचमुदवज्रैः ॥२॥ अस्युल्मुककिष्कुरूनादाय ॥ ३ ॥ नग्नो ललाटमुन्मृजानः ॥ ४ ॥ उत्साद्य बाह्यतोऽङ्गारकपाले शिग्रुशर्करा जुहोति ॥ ५ ॥ केरार्कावादधाति ॥ ६ ॥ वर्षपरीतः प्रतिलोमकर्षितस्त्रिः

१ B प्रतिजापः प्रदा° २ B द्वितीययाभिनिदधाति

परिक्रम्य खदायामर्के क्षिप्रं संवपति ॥ ७ ॥ नमस्ते अस्तु यस्ते पृथुः स्तनयित्नुरित्यशनियुक्तमपादाय ॥ ८ ॥ प्रथमस्य सोमदर्भकेशानीकुष्ठलाक्षामञ्जिष्ठीबदरहरिद्रं भूर्जशकलेन परिवेष्ट्याधःशिरस्युर्वरामध्ये[1] निखनति ॥ ९ ॥ दधिनवे नाश्नात्या[2] संहरणात् ॥ १० ॥ आशापालीयं तृतीयावर्जं दृंहणानि ॥ ११ ॥ भौमानि कर्माणि[3] ॥ १२ ॥ पुरोडाशानश्मोत्तरानन्तःस्रक्तिषु निदधाति ॥ १३ ॥ उभयान् संपातवतः ॥ १४ ॥ सभाभागधानेषु च ॥ १५ ॥ असंतापे ज्योतिरायतनस्यैकतोऽन्यच्छयानो[4] भौमं जपति ॥ १६ ॥ इयं वीरुदिति मदुघं खादन्नपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ १७ ॥ नेच्छत्रुरिति पाटामूलं प्रतिप्राशितम् ॥ १८ ॥ अन्वाह ॥ १९ ॥ बध्नाति ॥ २० ॥ मालां सप्तपलाशीं धारयति ॥ २१ ॥ ये भक्षयन्त इति परिषद्येकभक्तमन्वीक्षमाणो भुङ्क्ते ॥ २२ ॥ ब्रह्म जज्ञानमित्यध्यायानुपाकरिष्यन्नभिव्याहारयति ॥ २३ ॥ प्राशमाख्यास्यन् ॥ २४ ॥ ब्रह्मोद्यं वदिष्यन् ॥ २५ ॥ ममाग्ने वर्च इति विभङ्क्ष्यमाणः[5] प्रमत्तरज्जुं धारयति[6] ॥ २६ ॥ सभा च मेति भक्षयति ॥ २७ ॥ स्थूणे गृह्णाति, उपतिष्ठते ॥ २८ ॥ यद्वदामीति मन्त्रोक्तम् ॥ २९ ॥ अहमस्मीत्यपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ ३० ॥ ॥ ३८ ॥

दूष्या दूषिरसीति स्राक्त्यं बध्नाति ॥ १ ॥ पुरस्तादग्नेः पिशङ्गं गां कारयति ॥ २ ॥ पश्चादग्नेर्लोहिताजम् ॥ ३ ॥ यूषपिशितार्थम् ॥ ४ ॥ मन्त्रोक्ताः ॥ ५ ॥ वाशाकाम्भोलसिनीवारसदंपुष्पमवधाय[7] ॥ ६ ॥ दूष्या दूषिरसि ये पुरस्तादीशानां त्वा समं ज्योतिरुतो अस्य बन्धुकृत् सुपर्णस्त्वा यां ते चक्रुरयं प्रतिसरो यां कल्पयन्तीति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ निश्यवमुच्योष्णीष्यग्रतः प्रोक्षन् व्रजति ॥ ८ ॥ यतायै यतायै शान्तायै शान्तिवायै भद्रायै भद्रावति स्योनायै शग्मायै शिवायै सुमङ्गलि प्रजावति सुसीमेऽहं वामाभूरिति ॥ ९ ॥ अभावादपविध्यति ॥ १० ॥ कृत्ययामित्रचक्षुषा समीक्षन् कृतव्यधनीत्यवलिप्तं कृत्यया विध्यति ॥ ११ ॥ उक्तावलेखनीम् ॥ १२ ॥ दूष्या दूषिरसीति दर्व्या त्रिः सारूपवत्सेनापोदकेन मथितेन गुल्फान् परिषिञ्चति ॥ १३ ॥ शकलेनावसिच्य यूषपिशितान्याशयति ॥ १४ ॥ यष्टिभिश्चर्म पिनह्य प्रेषकृत् परिक्रम्य बन्धान्मुञ्चति

---

१ B परिवेष्ट्य मन्यशिर॰ २ B दधि नवेनाश्नात्या ३ B भौमस्य दृतिकर्माणि ४ B ॰न्यं शयानो ५ B विभुङ्क्ष्यमाणः ६ B बध्नाति ७ B ॰सदंपुष्पा अवधाय

संदंशेन ॥ १५ ॥ अन्यत्पार्श्वौ संवेशयति ॥ १६ ॥ शकलेनोक्तम् ॥ १७ ॥ अभ्यक्तेति नवनीतेन मन्त्रोक्तम् ॥ १८ ॥ दर्भरज्ज्वा संनह्योत्तिष्ठैवेत्युत्थापयति ॥ १९ ॥ सव्येन दीपं दक्षिणेनोदकालाब्वादाय वाग्यताः ॥ २० ॥ प्रैषकृदग्रतः ॥ २१ ॥ अनावृतम् ॥ २२ ॥ अगोष्पदम् ॥ २३ ॥ अनुदकखातम् ॥ २४ ॥ दक्षिणाप्रवणे वा, स्वयमवदीर्णे[1] वा, स्वकृते वेरिणे, अन्यशालायां[2] वा निदधाति ॥ २५ ॥ अलाबुना दीपमवसिच्य यथा सूर्य इत्यावृत्याव्रजति ॥ २६ ॥ तिष्ठंस्तिष्ठतो[3] महाशान्तिमुच्चैरभिनिगदति ॥ २७ ॥ मर्माणि संप्रोक्षन्ते ॥ २८ ॥ कृष्णसीरेण कर्षति ॥ २९ ॥ अधि सीरेभ्यो दश दक्षिणाः[4] ॥ ३० ॥ अभिचारदेशा मन्त्रेषु विज्ञायन्ते तानि मर्माणि ॥ ३१ ॥ ॥ ३९ ॥

यददः संप्रयतीरिति येनेच्छेन्नदी प्रतिपद्येतेति प्रसिञ्चन् व्रजति ॥ १ ॥ काशदिविधुवकवेतसान् निमिनोति ॥ २ ॥ इदं व आप इति हिरण्यमधिदधाति ॥ ३ ॥ अयं वत्स इतीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां, सकक्षं बद्ध्वा ॥ ४ ॥ इहेत्थमित्यवकया प्रच्छादयति ॥ ५ ॥ यत्रेदमिति निनयति ॥ ६ ॥ मारुतं क्षीरौदनं मारुतशृतं मारुतैः परिस्तीर्य मारुतेन स्रुवेण मारुतेनाज्येन वरुणाय त्रिर्जुहोति ॥ ७ ॥ उक्तमुपमन्थनम् ॥ ८ ॥ दधिमन्थं बलिं हृत्वा संप्रोक्षणीभ्यां प्रसिञ्चन् व्रजति ॥ ९ ॥ पाणिना वेत्रेण वा प्रत्याहृत्योपरि निपद्यते ॥ १० ॥ अयं ते योनिरित्यरण्योरग्निं समारोपयति ॥ ११ ॥ आत्मनि वा ॥ १२ ॥ उपावरोह जातवेदः पुनर्देवो देवेभ्यो हव्यं वह प्रजानन् । आनन्दिनो मोदमानाः सुवीरा इन्धीमहि त्वा शरदां शतानीत्युपावरोहयति ॥ १३ ॥ यां त्वा गन्धर्वो अखनद्वृषणस्ते खनितारो वृषा त्वमस्योषधे । वृषासि वृष्ण्यावति वृषणे त्वां खनामसीति, उच्छुष्मापरिव्याधावायसेन खनति ॥ १४ ॥ दुग्धे फाण्टावधिज्योपस्थ आधाय पिबति ॥ १५ ॥ मयूखे मुसले वासीनः, यथासित इत्येकार्कसूत्रमार्कं बध्नाति ॥ १६ ॥ यावदङ्गीनमित्यसितस्कन्धमसितवालेन ॥ १७ ॥ आ वृषायस्वेत्युभयमप्येति ॥ १८ ॥ ॥ ४० ॥

समुत्पतन्तु प्र नभस्वेति वर्षकामो द्वादशरात्रमनुशुष्येत् ॥ १ ॥ सर्वव्रत उपश्राम्यति ॥ २ ॥ मरुतो यजते यथा

१ B स्वयंदीर्णे २ B अन्याशायां ३ B तिष्ठंस्तिष्ठन्तीं ४ B दक्षिणा

वरुणं जुहोति ॥ ३ ॥ ओषधीः संपातवतीः प्रवेश्याभिन्युब्जति ॥ ४ ॥ विप्लावयति[1] ॥ ५ ॥ श्वशिरएडकशिरःकेशजरदुपानहं[2] वंशाग्रे प्रबध्य योधयति ॥ ६ ॥ उदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्यामपात्रं त्रिपादेऽश्मानमवधायाप्सु निदधाति ॥ ७ ॥ अयं ते योनिरा नो भर धीती वेत्यर्थमुत्थास्यन्नुपदधीत ॥ ८ ॥ जपति ॥ ९ ॥ पूर्वास्वषाढासु गर्तं खनति ॥ १० ॥ उत्तरासु संचिनोति ॥ ११ ॥ आदेवनं संस्तीर्य ॥ १२ ॥ उद्भिन्दतीं संजयन्तीं यथा वृक्षमशनिरिदमुग्रायेति वासितानक्षान् निवपति ॥ १३ ॥ अम्बयो यन्ति शंभुमयोभू हिरण्यवर्णा यददः पुनन्तु मा सस्रुषीर्हिमवतः प्र स्रवन्ति वायोः पूतः पवित्रेण शं च नो मयश्च नोऽनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमं मह्यमापो वैश्वानरो रश्मिभिरित्यभिवर्षणावसेचनानि[3] ॥ १४ ॥ उत्तमेन वाचस्पतिलिङ्गाभिरुद्यन्तमुपतिष्ठते ॥ १५ ॥ स्नातोऽहतवसनो निकत्वाहतमाच्छादयति ॥ १६ ॥ ददाति ॥ १७ ॥ यथा मांसमिति वननम् ॥ १८ ॥ वत्सं संधाप्य गोमूत्रेणावसिच्य, त्रिः परिणीयोपचृतति ॥ १९ ॥ शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥ वातरंहा इति स्नातेऽश्वे संपातानभ्यतिनयति ॥ २१ ॥ पलाशे चूर्णेषूत्तरान् ॥ २२ ॥ आचमयति ॥ २३ ॥ आप्लावयति ॥ २४ ॥ चूर्णैरवकिरति ॥ २५ ॥ त्रिरेकया चेति ॥ २६ ॥ ॥ ४१ ॥

भद्रादधीति प्रवत्स्यन्नुपदधीत ॥ १ ॥ जपति ॥ २ ॥ यानं संप्रोक्ष्य विमोचयति ॥ ३ ॥ द्रव्यं संपातवदुत्थापयति ॥ ४ ॥ निर्मृज्योपयच्छति ॥ ५ ॥ उभा जिग्यथुरित्यार्द्रपाणिपादाभ्यां[4] सांमनस्यम् ॥ ६ ॥ यानेन प्रत्यञ्चो ग्रामान् प्रतिपाद्य प्रयच्छति ॥ ७ ॥ आयातः समिध आदायोर्जं बिभ्रदित्यसंकल्पयन्नेत्य सकृदादधाति ॥ ८ ॥ ऋचं सामेत्यनुप्रवचनीयस्य जुहोति ॥ ९ ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ १० ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ११ ॥ समावर्तनीयसमापनीययोश्चैषेज्या ॥ १२ ॥ अपो दिव्या इति पर्यवेतव्रत उदकान्ते शान्त्युदकमभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥ अस्तमिते समित्पाणिरेत्य तृतीयावर्जं समिध आदधाति ॥ १४ ॥ इदावत्सरायेति व्रतविसर्जनमाज्यं जुहुयात् ॥ १५ ॥ समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ १६ ॥ इदावत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय प्रतिवेदयाम एनत्। यद्व्रतेषु दुरितं निजग्मिमो दुर्हार्दे तेन शमलेनाञ्ज्मः ॥ यन्मे व्रतं व्रतपते लुलोभाहोरात्रे समधातां म एनत्।

१ B विप्लावयेत २ B श्वशिरएटकशिरःकेशजरदुपानहो ३ B °सेचनानाम् ४ B °त्यार्द्रपादाभ्यां

उद्यन् पुरस्ताद्भिषगस्तु चन्द्रमाः सूर्यो रश्मिभिरभिगृणात्वेनत् ॥ यद्व्रतमतिपेदे चित्त्या मनसा हृदा । आदित्या रुद्रास्तन्मयि वसवश्च समिन्धताम् ॥ व्रतानि व्रतपतय उपाकरोम्यग्नये । स मे द्युम्नं बृहद्यशो दीर्घमायुः कृणोतु म इति व्रतसमापनीरादधाति ॥ १७ ॥ त्रिरात्रमरसाशी स्नातव्रतं चरति ॥ १८ ॥ निर्लक्ष्म्यमिति पापलक्षणाया मुखमुक्षत्यन्वृचं दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ १९ ॥ पलाशेन फलीकरणान् हुत्वा शेषं प्रत्यानयति ॥ २० ॥ फलीकरणतुषबुसावतक्षणानि, सव्यायां पादपाष्ण्यां निदधाति ॥ २१ ॥ अपनोदनापाघाभ्यामन्वीक्ष्यान्[1] प्रतिजपति ॥ २२ ॥ दीर्घायुत्वायेति मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ २३ ॥ ॥ ४२ ॥

कर्शफस्येति पिशङ्गसूत्रमरलुदण्डं यदायुधम् ॥ १ ॥ फलीकरणैर्धूपयति ॥ २ ॥ अति धन्वानीत्यवसाननिवेशनानुचरण-निनयनेज्याः[2] ॥ ३ ॥ वास्तोष्पतीयैः कुलिजकृष्टे दक्षिणतोऽग्नेः संभारमाहरति ॥ ४ ॥ वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिमावपते ॥५॥ मध्यमे गर्ते दर्भेषु व्रीहियवमावपति ॥ ६ ॥ शान्त्युदकशष्पशर्करमन्येषु ॥ ७ ॥ इहैव ध्रुवामिति मीयमानामुच्छ्रीयमाणामनु-मन्त्रयते ॥ ८ ॥ अभ्यज्य ऋतेनेति मन्त्रोक्तम् ॥ ९ ॥ पूर्णं नारीत्युदकुम्भमग्निमादाय प्रपद्यन्ते ॥१०॥ ध्रुवाभ्यां दंहयति ॥ ११ ॥ शंभुमयोभुभ्यां विष्यन्दयति ॥ १२ ॥ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् स्वावेशो अनमीवो न एधि । यत्त्वेमहे प्रति नस्तज्जुषस्व चतुष्पदो द्विपद आवेशयेह ॥ अनमीवो वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि न इति वास्तोष्पतये क्षीरौदनस्य जुहोति ॥ १३ ॥ सर्वान्नानि ब्राह्मणान् भोजयति ॥ १४ ॥ मङ्गल्यानि ॥ १५ ॥ ये अग्नय इति क्रव्यादुपहत[3] इति पालाशं बध्नाति ॥ १६ ॥ जुहोति ॥ १७ ॥ आदधाति ॥ १८ ॥ उदञ्चनेनोदपात्र्यां यवानद्भिरानीयोल्लोपम् ॥ १९ ॥ ये अग्नय इति पालाश्या दर्व्या मन्थमुपमथ्य काम्पीलीभ्यामुपमन्थनीभ्याम् ॥ २० ॥ शमनं च ॥ २१ ॥ ॥ ४३ ॥

य आत्मदा इति वशाशमनम् ॥ १ ॥ पुरस्तादग्नेः प्रतीचीं धारयन्ति ॥ २ ॥ पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्यान्वारब्धायै शान्त्युदकं करोति ॥ ३ ॥ तत्रैतत् सूक्तमनुयोजयति ॥ ४ ॥ तेनैनामाचामयति च संप्रोक्षति च ॥ ५ ॥ तिष्ठंस्तिष्ठन्तीं महाशान्ति-मुच्चैरभिनिगदति ॥ ६ ॥ य ईशे पशुपतिः पशूनामिति हुत्वा वशामनक्ति शिरसि ककुदे जघनदेशे ॥ ७ ॥ अन्यतरां स्वधिति-

१ B °मन्वीक्षं   २ B °नुचरणानि निनयनेज्या   ३ B क्रव्यादनुपहत

धारामनक्ति ॥ ८ ॥ अक्तया वपामुत्खनति ॥ ९ ॥ दक्षिणे पार्श्वे दर्भाभ्यामधिक्षिपत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ १० ॥ निःसालामित्युल्मुकेन त्रिः प्रसव्यं परिहरत्यनभिपरिहरन्नात्मानम् ॥ ११ ॥ दर्भाभ्यामन्वारभते ॥ १२ ॥ पश्चादुत्तरतोऽग्नेः प्रत्यक्शीर्षीमुदक्पादीं निविध्यति ॥ १३ ॥ समस्यै तन्वा भवेत्यन्यतरं दर्भमवास्यति ॥ १४ ॥ अथ प्राणानास्थापयति प्रजानन्त इति ॥ १५ ॥ दक्षिणतास्तिष्ठन् रक्षोहणं जपति ॥१६॥ संज्ञप्तायां जुहोति यद्वशा मायुमक्रतोरो वा पद्भिराहत। अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहस इति ॥ १७ ॥ उदपात्रेण पत्न्यभिव्रज्य मुखादीनि गात्राणि प्रक्षालयति[1] ॥ १८ ॥ मुखं शुन्धस्व देवयज्यायां इति ॥ १९ ॥ प्राणानिति नासिके ॥ २०॥ चक्षुरिति चक्षुषी ॥ २१ ॥ श्रोत्रमिति कर्णौ ॥ २२ ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितमिति समन्तं रज्जुधानम् ॥ २३ ॥ चरित्राणीति पादान् समाहृत्य ॥ २४ ॥ नाभिमिति नाभिम् ॥ २५ ॥ मेढ्रमिति मेढ्रम् ॥ २६ ॥ पायुमिति पायुम् ॥ २७ ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितं तच्छुन्धस्वेत्यवशिष्टाः पार्श्वदेशेऽवसिच्य यथार्थं व्रजति ॥ २८ ॥ वपाश्रपण्यावाज्यं स्रुवं स्वधितिं दर्भमादायाभिव्रज्योत्तानां परिवर्त्यानुलोमं नाभिदेशे दर्भमास्तृणाति ॥२९॥ ओषधे त्रायस्वैनमिति, स्वधिते[2] मैनं हिंसीरिति शस्त्रं प्रयच्छति ॥ ३० ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानावपक्रन्तामीत्यपकृत्य ॥ ३१ ॥ अधरप्रव्रस्केन लोहितस्यापहत्य ॥ ३२ ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानौ निखनामीत्यास्ये निखनति ॥ ३३ ॥ वपया द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथामिति वपाश्रपण्यौ वपया प्रच्छाद्य ॥ ३४ ॥ स्वधितिना प्रकृत्योत्कृत्य ॥ ३५ ॥ आव्रस्कमभिघार्य ॥ ३६ ॥ वायवे स्तोकानामिति दर्भाग्रं प्रास्यति ॥ ३७ ॥ प्रत्युष्टं रक्ष इति चरमाङ्गारे[3] निदधाति ॥ ३८ ॥ देवस्त्वा सविता श्रपयत्विति श्रपयति ॥ ३९ ॥ सुशृतां करोति ॥ ४० ॥ ॥ ४४ ॥

यद्यष्टापदी स्याद्गर्भमञ्जलौ सहिरण्यं सयवं वा य आत्मदा इति खदायां त्र्यरत्नावग्नौ सकृज्जुहोति ॥ १ ॥ विशस्य समवत्तान्यवद्येत् ॥ २ ॥ हृदयं जिह्वा श्येनश्च दोषी पार्श्वे च तानि षट् । यकृद्वृक्कौ गुदश्रोणी तान्येकादश दैवतानि ॥ ३ ॥ दक्षिणः कपिलललाटः सव्या श्रोणिर्गुदश्च यः । एतानि त्रीणि त्र्यङ्गानि स्विष्टकृद्भाग एव सः[4] ॥ ४ ॥ तदवद्य प्रज्ञातानि

१ B प्रक्षालयते २ B त्रायस्वैनं स्वधिते ३ B चरुमङ्गारे ४ Wanting in B

श्रपयेत् ॥ ५ ॥ होष्यन् द्विर्द्विर्दैवतानामवद्येत् ॥ ६ ॥ सकृत् सकृत् सौविष्टकृतानाम् ॥ ७ ॥ वपायाः समिद्ध ऊर्ध्वो अस्येति जुहोति ॥ ८ ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ९ ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ १० ॥ जातवेदो वपया गच्छ देवांस्त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । घृतस्याग्ने तन्वा संभव सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वनभसं[1] मारुतं गच्छतमिति वपाश्रपण्यावनुप्रहरति ॥ १२ ॥ प्राचीमेकशृङ्गां प्रतीचीं द्विशृङ्गाम् ॥ १३ ॥ पित्र्येषु वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान् वेत्थ निहितान् पराके । मेदसः कुल्या उप तान् स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सन्तु कामाः स्वाहा स्वधेति वपायास्त्रिर्जुहोति ॥ १४ ॥ समवत्तानाम् ॥ १५ ॥ स्थालीपाकस्य सम्राडस्यधिश्रयणं नाम सखीनामभ्यहं विश्वा आशाः साक्षीय । कामोऽसि कामाय त्वा सर्ववीराय सर्वपुरुषाय सर्वगणाय सर्वकामाय जुहोमि । अन्वद्य नोऽनुमतिः पूषा सरस्वती मही । यत् करोमि तदृध्यतामनुमतये स्वाहेति जुहोति ॥ १६ ॥ क इदं कस्मा अदात् कामस्तदग्रे यद्दत्तं पुनर्मैत्विन्द्रियमिति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ उत्तमा सर्वकर्मा ॥ १८ ॥ वशया पाकयज्ञा व्याख्याताः ॥ १९ ॥ ॥ ४५ ॥

उतामृतासुः शिवास्त इत्यभ्याख्याताय प्रयच्छति ॥ १ ॥ द्रुघण शिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ २ ॥ प्रतिरूपं पलाशायोलोहहिरण्यानाम् ॥ ३ ॥ येन सोमेति याजयिष्यन् सारूपवत्समश्नाति ॥ ४ ॥ निधने यजते ॥ ५ ॥ यं याचामि यदाशसेति याचिष्यन् ॥ ६ ॥ मन्त्रोक्तनिपतितेभ्यो[2] देवाः कपोत ऋचा कपोतममून् हेतिरिति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ परीमेऽग्निमित्यग्निं गामादाय निशि कारयमाणस्त्रिः शालां परिणयति ॥ ८ ॥ परोऽपेहि यो न जीव इति स्वप्नं दृष्ट्वा मुखं विमार्ष्टि ॥ ९ ॥ अतिघोरं दृष्ट्वा मैश्रधान्यं पुरोडाशमन्याशायां वा निदधाति ॥ १० ॥ पर्यावर्त इति पर्यावर्तते ॥ ११ ॥ यत् स्वप्न इत्यशित्वा वीक्षते ॥ १२ ॥ विद्म ते स्वप्नेति सर्वेषामप्ययः ॥ १३ ॥ नहि ते अग्ने तन्व इति ब्रह्मचार्याचार्यस्यादहन उपसमाधाय त्रिष्परिक्रम्य[3] पुरोडाशं जुहोति ॥ १४ ॥ त्रिरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥ १५ ॥ नोपशयीतेति कौशिकः ॥ १६ ॥ स्नानीयाभिः स्नायात् ॥ १७ ॥ अपर्यवेतव्रतः प्रत्युपेयात् ॥ १८ ॥ अवकीर्णिने दर्भशुल्बमासज्य यत्ते देवीत्यावपति ॥ १९ ॥ एवं संपातवतोदपात्रेणावसिच्य ॥ २० ॥ मन्त्रोक्तं शान्त्युदकेनोपसिच्य[4] ॥ २१ ॥ सं समिदिति स्वयंप्रज्वलितेऽग्नौ ॥ २२ ॥ अग्नी रक्षांसि सेधतीति सेधन्तम्

१ B ऊर्ध्वं नभसं २ B मन्त्रोक्तानि पतितेभ्यो ३ B त्रिः परिक्रम्य ४ B °केन संप्रोक्ष्य

॥ २३ ॥ यदस्मृतीति संदेशमपर्याप्य ॥ २४ ॥ प्रत्नो हीति पापनक्षत्रे जाताय, मूलेन ॥ २५ ॥ मा ज्येष्ठं त्रिते देवा इति परिविक्तिपरिविविदानावुदकान्ते मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ २६ ॥ अवसिञ्चति ॥ २७ ॥ फेनेषूत्तरान् पाशानाधाय नदीनां फेनानित्याप्लावयति[1] ॥ २८ ॥ सर्वैश्च प्रविश्यापां सूक्तैः ॥ २९ ॥ देवहेडनेन मन्त्रोक्तम् ॥ ३० ॥ आचार्याय च[2] ॥ ३१ ॥ उपदधीत ॥ ३२ ॥ खदाशयस्यावपते ॥ ३३ ॥ वैवस्वतं यजते ॥ ३४ ॥ चतुःशरावं ददाति ॥ ३५ ॥ उत्तमर्णे मृते तदपत्याय प्रयच्छति ॥ ३६ ॥ सगोत्राय ॥ ३७ ॥ श्मशाने निवपति ॥ ३८ ॥ चतुष्पथे च ॥ ३९ ॥ कक्षानादीपर्यति ॥ ४० ॥ दिवो नु मामिति वीध्रबिन्दून् प्रक्षालयति ॥ ४१ ॥ मन्त्रोक्तैः स्पृशति ॥ ४२ ॥ यस्योत्तमदन्तौ पूर्वौ जायेते यौ व्याघ्रावित्यावपति ॥ ४३ ॥ मन्त्रोक्तान् दंशयति ॥ ४४ ॥ शान्त्युदकशृतमादिष्टानामाशयति ॥ ४५ ॥ पितरौ च ॥ ४६ ॥ इदं यत् कृष्ण इति कृष्णशकुनिनाधिक्षिप्तं प्रक्षालयति ॥ ४७ ॥ अपमृष्टं[3] पर्यग्नि करोति ॥ ४८ ॥ प्रतीचीनफल इत्यपामार्गेध्मेऽपामार्गीरादधाति ॥ ४९ ॥ यदर्वाचीनमित्याचामति ॥ ५० ॥ यत्ते भूम इति विखनति ॥ ५१ ॥ यत्त ऊनमिति संवपति ॥ ५२ ॥ प्रेहि प्र हरेति कापिञ्जलानि स्वस्त्ययनानि भवन्ति ॥ ५३ ॥ प्रेहि प्र हर वा दावान् गृहेभ्यः स्वस्तये । कपिञ्जल प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वद । भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जल ॥ शुनं वद दक्षिणतः शुनमुत्तरतो वद । शुनं पुरस्तान्नो वद शुनं पश्चात् कपिञ्जल ॥ भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥ आवदंस्त्वं शकुने भद्रमावद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः । यदुत्पतन् वदसि कर्करिर्यथा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ यौवनानि महयसि जिग्युषामिव दुन्दुभिः । कपिञ्जल प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वदेति कापिञ्जलानि स्वस्त्ययनानि भवन्ति ॥ ५४ ॥ यो अभ्यु बभ्रुणायसि स्वपन्तमत्सि पुरुषं शयानमगत्स्वलम् । अयस्मयेन ब्रह्मणाश्ममयेन वर्मणा पर्यस्मान् वरुणो दधदित्यभ्यवकाशे संविशत्यभ्यवकाशे संविशति ॥ ५५ ॥ ॥ ४६ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ B फेनानिति प्रप्लावयति २ Wanting in B ३ B उपमृष्टं

उभयतःपरिछिन्नं[1] शरमयं बर्हिराभिचारिकेषु ॥ १ ॥ दक्षिणतः संभारमाहरत्याङ्गिरसम् ॥ २ ॥ इङ्गिडमाज्यम् ॥ ३ ॥ सव्यानि ॥ ४ ॥ दक्षिणापवर्गाणि ॥ ५ ॥ दक्षिणाप्रवण इरिणे[2] दक्षिणामुखः प्रयुङ्क्ते ॥ ६ ॥ साग्नीनि ॥ ७ ॥ अग्ने यत्ते तप इति पुरस्ताद्धोमाः ॥ ८ ॥ तथा तदग्ने कृणु जातवेद इत्याज्यभागौ ॥ ९ ॥ निरमुं नुद इति संस्थितहोमाः ॥ १० ॥ कृत्तिकारो-कारोधावाग्येषु ॥ ११ ॥ भरद्वाजप्रव्रस्केनाङ्गिरसं दण्डं वृश्चति ॥ १२ ॥ मृत्योरहमिति बाधकीमादधाति ॥ १३ ॥ य इमामयं वज्र इति द्विगुणामेकवीरां संनह्य[3] पाशान् निमुष्टितृतीयं दण्डं संपातवत् ॥ १४ ॥ पूर्वाभिर्बध्नीते ॥ १५ ॥ वज्रोऽसि सपत्नहा त्वयाद्य वृत्रं साक्षीय। त्वामद्य वनस्पते वृक्षाणामुदयुष्महि ॥ स न इन्द्र पुरोहितो विश्वतः पाहि रक्षसः। अभि गावो अनूषताभि द्युम्नं बृहस्पते ॥ प्राण प्राणं त्रयस्वासो असवे मृड। निर्ऋते निर्ऋत्या नः पाशेभ्यो मुञ्च इति, दण्डमादत्ते ॥ १६ ॥ भक्तस्याहुतेन मेखलाग्रन्थिमालिम्पति[4] ॥ १७ ॥ अयं वज्र इति बाह्यतो दण्डमूर्ध्वमवागग्रं तिसृभिरन्वृचं निहन्ति ॥ १८ ॥ अन्तरुपस्पृशेत् ॥ १९ ॥ यदश्नामीति मन्त्रोक्तम् ॥ २० ॥ यत् पात्रमाहन्ति फड्ढतोऽसाविति ॥ २१ ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापाना-वप्यायच्छामीत्यायच्छति ॥ २२ ॥ येऽमावास्यामिति संनह्य सीसचूर्णानि भक्तेऽलंकारे ॥ २३ ॥ पराभूतवेणोर्यष्ट्या बाहुमात्रा-लंकृतयाऽऽहन्ति ॥ २४ ॥ द्यावापृथिवी उर्विंति परशुपलाशेन दक्षिणा धावतः पदं वृश्चति ॥ २५ ॥ अन्वक् त्रिः, तिर्यक् त्रिः ॥ २६ ॥ अक्ष्णया संस्थाप्य ॥ २७ ॥ आव्रस्कात् पांशून्[5] पलाश उपनह्य[6] भ्राष्ट्रे[7]ऽभ्यस्यति ॥ २८ ॥ स्फोटत्सु स्तृतः ॥ २९ ॥ पश्चादग्नेः कर्ष्वां कूद्युपस्तीर्णायां द्वादशरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥ ३० ॥ तत उत्थाय त्रिरह्न उदवज्रान् प्रहरति ॥ ३१ ॥ नद्या अनामसंपन्नाया अश्मानं प्रास्यति ॥ ३२ ॥ उष्णेऽक्षतसक्तूननूपमथिताननुच्छ्वसन् पिबति ॥ ३३ ॥ कथं त्रींस्त्रीन् कार्शींस्त्रिरात्रम् ॥ ३४ ॥ द्वौ द्वौ त्रिरात्रम् ॥ ३५ ॥ एकैकं षड्रात्रम् ॥ ३६ ॥ द्वादश्याः प्रातः क्षीरौदनं भोजयित्वोच्छिष्टानुच्छिष्टं बहुमत्स्ये प्रकिरति ॥ ३७ ॥ संधावत्सु स्तृतः ॥ ३८ ॥ लोहितशिरसं कृकलासममून् हन्मीति हत्वा सद्यःकार्यौ भाङ्गे शयने ॥ ३९ ॥ लोहितालंकृतं कृष्णवसनम्, अनूक्तं दहति ॥ ४० ॥ एकपदाभिरन्योऽनुतिष्ठति ॥ ४१ ॥ अङ्गशः सर्वहुतमन्यम् ॥ ४२ ॥ पश्चादग्नेः शरभृष्टीर्निधायोदग्व्रजत्या स्वेदजननात् ॥ ४३ ॥ निवृत्य स्वेदालंकृता जुहोति ॥ ४४ ॥ कोश उरःशिरोऽवधाय, पदात् पांसून् ॥ ४५ ॥ पश्चादग्नेः, लवणमृडी-चीस्तिस्रोऽशीतीर्विकर्णीः शर्कराणाम् ॥ ४६ ॥ विषं शिरसि ॥ ४७ ॥ बाधकेनावागग्रेण प्रणयन्नन्वाह ॥ ४८ ॥ पाशे स इति

१ B उभयतः परिच्छन्नं २ B ईरिणे ३ B °वीरान्संनह्य ४ B मेखलाया ग्रन्थि° ५ B आव्रस्कात्पांशून् ६ B पलाशमुपनह्य ७ B भ्राष्ट्रे

कोशे ग्रन्थीनुद्ग्रथ्नाति ॥ ४९ ॥ आमुमिस्यादत्ते ॥ ५० ॥ मर्माणि[1] खादिरेण स्रुवेण गर्तं खनति ॥ ५१ ॥ बाहुमात्रम्, अतीव य इति शरैरवज्वालयति ॥ ५२ ॥ अवधाय, संचित्य लोष्टम्, स्रुवेण समोप्य ॥५३॥ अमुमुन्नैषमिति, उक्तावलेखनीम् ॥ ५४॥ छायां वा ॥ ५५ ॥ उपनिनयते ॥ ५६ ॥ अन्वाह ॥ ५७ ॥ ॥ ४७ ॥

भ्रातृव्यक्षयणमित्यरण्ये सपत्नक्षयणीरादधाति ॥ १ ॥ ग्राममेत्यावपति ॥ २ ॥ पुमान् पुंस इति मन्त्रोक्तमभिहुतालंकृतं बध्नाति ॥३॥ यावन्तः सपत्नास्तावतः पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्तान् ससूत्रांश्चम्वां मर्माणि[2] निखनति ॥४॥ नावि प्रणान्नुदस्व कामेति मन्त्रोक्तं शाखया प्रणुदति ॥ ५ ॥ तेऽधराञ्च इति प्रप्लावयति ॥ ६ ॥ बृहन्नेषामित्यायन्तं शप्यमानमन्वाह ॥ ७ ॥ वैकङ्कतेनेति, मन्त्रोक्तम् ॥८॥ ददिर्हीति साग्नीनि ॥ ९ ॥ देशकपदु प्रक्षिणाति ॥१०॥ तेऽवदन्निति नेतॄणां पदं वृश्चति ॥ ११ ॥ अन्वाह ॥ १२ ॥ ब्रह्मगवीभ्यामन्वाह ॥ १३ ॥ चेष्टाम् ॥ १४ ॥ विचृतति ॥ १५ ॥ ऊवध्ये ॥ १६ ॥ श्मशाने ॥ १७ ॥ त्रिरमून् हनस्वेत्याह ॥ १८ ॥ द्वितीययाश्मानमूवध्ये गूहयति ॥ १९ ॥ द्वादशरात्रं सर्वव्रत उपश्राम्यति ॥ २० ॥ द्विरुदिते स्तृतः ॥ २१ ॥ अवागग्रेण निवर्तयति ॥ २२ ॥ उप प्रागादिति शुने पिण्डं पाण्डुं प्रयच्छति ॥ २३ ॥ ताच्छें बध्नाति ॥ २४ ॥ जुहोति ॥ २५ ॥ आदधाति ॥ २६ ॥ इदं तद्युजे यत्किं चासौ मनसेत्याहिताग्निं प्रति निर्वपति[3] ॥ २७ ॥ मध्यमपलाशेन फलीकरणाञ्जुहोति ॥ २८ ॥ निरमुमित्यङ्गुष्ठेन त्रिरनुप्रस्तृणाति ॥ २९ ॥ शरं कध्विण्डकोष्ठैरनुनिर्वर्तयति[4] ॥ ३० ॥ लोहिताश्वत्थपलाशेन विषावध्वस्तं जुहोति ॥ ३१ ॥ त्वं विरुधामिति मूत्रपुरीषं वत्सशेप्यायां कक्रचैरपिधाप्य[5] बाधकेन[6] संपिष्य निखनति ॥ ३२ ॥ शेप्यानडे ॥ ३३ ॥ शेप्यायाम् ॥ ३४ ॥ यथा सूर्य इत्यन्वाह ॥ ३५ ॥ उत्तरया आयांस्तान्[7] पश्यति ॥ ३६ ॥ इन्द्रोतिभिरग्ने जातान् यो नः स्तायद्दिप्सति यो नः शपादिति वैस्रुद्धतीः ॥ ३७ ॥ सांतपना इत्यूर्ध्वंशुषीः ॥ ३८ ॥ भ्रंसश्टृतं पुरोडाशं भ्रंसविलीनेन सर्वहुतम् ॥ ३९ ॥ उदस्य श्वावावितीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वोष्णोदके व्यादाय प्रत्याहुति मण्डूकमपनुदत्यभिन्युब्जति ॥ ४० ॥ उपधावन्तमसदन् गाव इति काम्पीलं संनह्य क्षीरोत्सिक्ते पाययति लोहितानां चैकशम् ॥ ४१ ॥ अशिशिषोः क्षीरौदनम् ॥ ४२ ॥ आमपात्रमभ्यवनेनेक्ति ॥ ४३ ॥ ॥ ४८ ॥

---

१ B मर्मणि २ B °श्चम्वा मर्मणि ३ B प्रतिनिर्वपति ४ B कद्विन्दुकोष्ठैरनुनिर्वपति ५ B ककुचै° ६ wanting in B ७ B यांस्तान्

कौशिकसूत्रदारिलभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ मैवेद्दितपुंसा ॥ ॥ अथर्ववेदभाष्यं लिख्यते ॥ अथ विधिं
वक्ष्यामः ॥ अत्र हेतुर्न चह्द लक्षणमयाभ्रमविप्रकाशनं ॥ क्रियावशेषो धायकुरारियं दृतातस्याम
नत्वाधिसमीभयन्तूंते ॥ परार्थपूर्वकोयदुक्तं नैमित्तिकानां विधिः ॥ तस्मात्सद्विवादगोत्रस्थ
मंत्रानिरच्यंते ॥ पुत्रविधिं वक्ष्यामः ॥ रोमनः श्राद्धरूपाणि तदर्थं स्रापि -- वस्यतुभ्यंश्राद्धतुभ्यं
श्राद्धंचात्रभ्रान्तिविचार्यते ॥ त्रिपदसूत्रं न बुधिपदमेव वक्ते व्यंभिषत्वादिसूत्रवत् ॥ आरव्या
नस्यसामर्थ्यलभ्यत्वात् ॥ त्रिप्रकारा हि कल्प्यकारारीति सूचनार्थः ॥ मंत्राधिकारेण फलाधि
कारेण च संस्कारक्रतिर्नेराण्यां ॥ इति त्रिधा वा सूत्रकृतः शौनाकुरुणा युक्तात्वत्रविचार्यमत
त्रमंत्राधिकारेण विधिमाह किं फलाधिकारेण पेडीनस्यस्वरूपसंस्कारक्रमेण मन्त्रादीनां गोत्रिप
स्यंवैति अत्राधिकारेणात्रोषविधिवचनमस्य न्याय्यं ग्रंथगौरवात् ॥ माहृतिधिग्रंथस्थवस्तुरूपसं
स्कारक्रमेणापि नैमित्तिकाधानाम प्रसंगः ॥ ममापि वस्तुत च वफलवचनं पुनः पुनः क्रियते ॥ फला
धिकारेण तु विभूतपूर्व दोषप्रसंगः ॥ लाघवगुणेष्टानामनः गुणाफले साजात्येन मंत्रग्रहणे भि
ह्मार्विधिराश्रितः ॥ कौशिकेन अथवा त्रिविधा संहिता आचार्यसंहिता आर्षीसंहिता विधिप्र
योगसंहिता केन उप. नीयशिष्यं पाठयति ॥ स आचार्यसंहिता ॥ पितरंमित्रश्रातृष्यं ॥ ऋषि
गाद्दष्टाक्रषिसंहितायाविद्यात्रारभ्य पितरमित्रंश्रानृष्यं ॥ नेनानेतन्वे ॥ श्रांकरं द्रष्टिव्यांनेनि
षेचनं वा हि ष्टअस्तु बालिनी त्यवमार्षी ॥ आर्षी पार्षदे पूर्वमेकद्दितमासूचिता विधिप्रयोगसंहि
ता विधौ प्रयुज्यते ॥ ऋतुभ्यस्त्वायजे स्वाहेति केनत्री ष्यामाशीः ॥ ज्येष्टनेसर्वप्रजामरिष्यतीत्ये
नमाहतिनंवा अहंनार्वावंचनपरांचन्नप्रत्यंचांदहस्मीतनाशीष्यांतेनैनंभ्रात्रिषंतेनेनमजो
गमंडनरयोगप्रयोगः ॥ अग्निंब्रूमोयन्मानलोरथं क्रीनं ब्रूमोराजानंयन्मानलोत्येवंस

श्रीगणेशाय नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। ओमेव हितः पुंसाम्। अथ विधिभाष्यं लिख्यते॥ अथ विधिं वक्ष्यामः ॥१॥ अत्र हेतुर्न शब्दलक्षणतया स्वमतिप्रकाशनम्। क्रियाविशेषबोधाय गुरोरियं कृतिः। तस्या मानत्वाद्धि समभिह्रियते। पदार्थपूर्वको यदुक्तं नैमित्तिकानां विधिः। तस्मात् पदविभागोऽत्र प्रथमं प्रतिरच्यते। सूत्रविधिं वक्ष्यामः। 'लोकतः शब्दरूपाणि तदर्थांश्चापि योजयेत्। सूत्रतुल्यं शब्दतुल्यं शब्दश्चात्र (पश्चान्न) विचार्यते'। त्रिपदसूत्रे न वचिपदमेव वक्तव्यं भिषक्त्वादिसूत्रवत्[1]। आख्यातस्य सामर्थ्यलभ्यत्वात्। त्रिप्रकारा हि कल्पकारा इति सूचनार्थः। मन्त्राधिकारेण फलाधिकारेण च संस्कारकृतेर्नराणामिति त्रिधा वा सूत्रकृतिः कृता गुरुणा। युक्ता त्वत्र विचार्यते। तत्र मन्त्राधिकारेण विधिमाह किं वा फलाधिकारेण पैठीनसस्य स्वरूपसंस्कारक्रमेण मन्वादीनां गोत्रिकस्य वेति। मन्त्राधिकारेणाशेषविधिवचनमस्य न्याय्यं ग्रन्थगौरवान्नाह। विधिग्रन्थस्येव पुरुषसंस्कारक्रमेणापि नैमित्तिकविधीनामप्रसङ्गः। मन्त्रा अपि च स्युः। तत्र च फलवचनं पुनः पुनः क्रियते। फलाधिकारेण तु विधाने पूर्वदोषप्रसङ्गः। लाघवं गुणेष्विष्टो नाम। अतः गुणफलसाजात्येन मन्त्रग्रहणे शिक्षाविधिराश्रितः कौशिकेन। अथवा त्रिविधा संहिता। आचार्यसंहिता आर्षी संहिता विधिप्रयोगसंहिता। येन उपनीय शिष्यं पाठयति सा आचार्यसंहिता। 'पितरं पर्जन्यं शतवृष्ण्यम्'[2]। ऋषिणा दृष्टा आर्षी संहिता। यथा 'विद्मा शरस्य पितरं मित्रं शतवृष्ण्यम्। तेना ते तन्वे३ शं करं पृथिव्यां ते निषेचनं बहिष्टे अस्तु बालिति'[3] इत्येवमार्षी। 'आर्षी पार्षदे पूर्वप्रोक्ता'[4] इति सा सूचिता। विधिप्रयोगसंहिता विधौ प्रयुज्यते। 'ऋतुभ्यष्ट्वा यजे स्वाहा'[5] इति। 'केन शीर्ष्णा प्राशीः। ज्येष्ठतस्ते प्रजा मरिष्यतीत्येनमाह'। अन्ते 'तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम्। बृहस्पतिना शीर्ष्णा तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम्'[6] उत्तरयोगप्रयोगः। 'अग्निं ब्रूमो'[7] 'यन्मातली रथक्रीतं'[8] 'ब्रूमो राजानं'[9] 'यन्मातली' इत्येवं स-

र्वासां द्वितीया । षट्चत्वारिंशदृचो विधिसंहिता । 'आयमगन्'[1] 'ऋतून् यजे'[2] 'इन्द्रपुत्रे'[3] 'एकाष्टका'[4] इति विधि-
प्रयोगसंहिता 'इन्द्रस्यौज'[5] इत्यनयावपन्नं प्रक्षालयति । जिष्णवे योगाय'[5] इत्यपो युनक्ति'[6] । पुनः 'इ-
न्द्रस्यौज इति प्रक्षालयति । जिष्णवे योगाय इत्यपो युनक्ति' । एतद् न्यासेन न्यासेन प्रक्षालनयोगैः एता-
श्चैकावसाना युक्ता वक्तुमिति विधिप्रयोगसंहिताप्रदर्शनम् । अथवा प्रयोगधर्मवादिन इति
५ सूचनाय । ईश्वरवासुदेवबुद्धऋषभादयः । तथा चोदनैकप्रमाणवादिनो व्यासमनुजैमिन्यादयः । त-
था लोकायतिका येऽधर्माधिगमप्रमाणवादिनोऽन्यान् लुञ्चन्ति । आह च – 'स्वतो न जानन्ति शिवं म-
नुष्या न तत् कृतं वाच्यमिहास्ति किञ्चित् । अतो न धर्मोऽस्ति हतैः प्रमाणैः स्वरेदविद्वान् विषयातिशङ्कितः' ।
तत्राद्योत्यमानः प्रतिषेधः क्रमोक्तः 'स पुनराम्नायप्रत्ययः'[7] इति । अथवा त्रिविधः पुरुषार्थः । सुखो-
पभोगः स्वर्गो दुःखोपभोगो नरकः उपपन्नस्येह मोक्षश्चेति । तत्र अदृष्टफलैः स्वर्गः प्राप्यते । धर्माधर्माभ्या-
१० मुभाभ्यां विचित्रफलता । ज्ञानान्मोक्षः । तथा चोक्तं कौशिकेन 'तदभावे संप्रदायः। प्रमुक्तत्वाद् ब्राह्मणा-
नाम्'[8] इति । नरकोपभोगस्तु तेषामगोचरः । कथं तर्हि मन्त्रागमः । उच्यते । प्रतिषेधातिक्रमात् मनसाध्य-
वसीयते । तथा गौतमः संजगाद–'विधिस्ततोऽविपरीतः' इति । अथवा त्रिविधान्यत्र कर्माणि मेधाजन-
नादीनि विधिकर्माणि अविधिकर्माणि परिशिष्टकर्माणि विध्यविधिकर्माणि भैषज्यनामकरणविवाहादीनि
सर्वाणि कर्मलोपभावात् । अथवा त्रीणि प्रमाणान्यत्र प्रत्यक्षमनुमानमागम इति । अथेति संहि-
१५ तासंबन्धार्थः । सामर्थ्याक्षिप्तायाः । तथा च संहिताविधिरिति नाम ग्रन्थस्य । संहिताशब्दश्चा-
पि विशेषवचनतो मन्त्रविषयः । ब्राह्मणसंहिताः स्वतो विधायकार्थत्वात् । समाश्च संहितायाः कर्म-
वचनात् । प्रतीकोपलक्षणार्थः संहिताशब्दः । षष्ठ्यपि च । प्रतीकानुगतानेकप्रतीकनिर्दिष्ट-
स्य विधिः । प्रतिप्रतीकं विधिसंबन्धः । न च पदक्रमयोर्विधिस्वरूपं संहिताविध्युपकारकत्वात् । तथा
च संहिताविधिरिति ग्रन्थनाम लाघवार्थम् । 'त्वं नो मेधे'[9] द्यौश्च म'[10] इति भक्षयति'[11] इति । तथा च 'अनन्तराणि स-

मानानि युक्तानि'[१]। योगवचनं विकल्पप्रसङ्गात्। तत्र चापि विहितविधानार्थं योगवचनमुच्यते।
'त्वया मन्यो यस्ते मन्यो'[२] इति उत्तरसूक्तमनर्थकम्। नानर्थकम्। यतः गृह्यमाणानामेव योगार्थेयं परिभाषा। य-
द्येवं 'वारिदम्'[३] इत्येवमादीनां विध्यभावः प्रसज्येत। तथा च प्रतिज्ञाहानिः स्यात्। 'संहिताविधिं वक्ष्यामः'
इति कल्पान्तरे च विधिदर्शनात् परिभाषा चार्थवती। वारिदमिति कल्पकारेणागृहीतानां विधि-
५ संबन्धार्थत्वात्। यदि प्रतिप्रतीकविभक्तयोगो यथानिर्दिष्टानां प्रतिप्रतीकं कर्मसंयोगार्थः। एका-
र्थस्य षष्ठीसंबन्धः कर्मार्थः। यथा 'पूर्वस्य मेधाजननानि'[४] इत्यादिकेषु भेदवादार्थिकायाः षष्ठीवि-
भक्तेराश्यादि कर्म प्रत्येतव्यम्। इदं सूत्रं 'आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति'[५] इति
अत्र विनियोज्यम्। इतरथा हि विधिवाक्येन च मन्त्रविधिः स्यात्। 'अघद्विष्टा[६] शं नो देवी[७] वर-
णः[८] पिप्पली[९] विद्रधस्य[१०] या बभ्रव[११] इति'[१२] कर्म। अयं पाठ उत्तमो अस्ति। एवमर्थवान् भवति। नन्वेवमत्र
१० होमः सूक्तेन कर्तव्यः। उच्यते। न सूक्तेन होमः। 'स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः'[१३] इति सर्वार्थ-
त्वात्। क्वचिच्च सर्वेण सूक्तेनेति वचनात्। 'अष्टक्याया वपां सर्वेण सूक्तेन त्रिर्जुहोति'[१४] इति यथा।
ननु ऋक्समुदायेन होमः श्रुतः। उच्यते। ऋक्समुदायो हि एककर्मप्रयोगार्थः। तस्मा-
त् प्रत्यृचं न कर्मभेदः। अतश्च यत्र न दोषः तत्रैवावाप्तिः। अथ विकल्पः। 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[१५] इ-
ति वचनात्। उपस्थानाभिमन्त्रणादिषु[१६] च प्रतिवाक्यमर्थभेदादिति अथशब्दार्थः कथि-
१५ तः। विधिशब्दः कथ्यते। विधीयते तदिति विधिः। कर्मसाधनो विधिशब्दः। यदी-
प्सिततमो[१७] विधिशब्दः ततः प्रतीकानि गुणभूतानि ततश्च प्रतीकसमुच्चयः। उच्यते।
तेषामिदमिति न दोषः। यथानादिष्टफलानां 'स स्वर्गः'[१८] इति। अथवा विधीयतेऽनेन वाक्ये-
नेति विधिर्वाक्यम्। यश्च प्रतिप्रतीकं विधायैकवाक्यवृत्तिः। ननु च कर्म विधाय वाक्यं
कृतार्थमिति नावर्तेत। उच्यते। किमिति। यदपेक्षितं प्रतीकैस्तदन्यैर्न शक्यते संब-

न्धं नेतुमिति वाक्यमावर्तते। अत्रापि वचनसंहिता विधीयते कर्मणो विधेयत्वात्। अथवा विधानं विधिः। विधानक्रियामूलं वाक्यमावर्तते। पूर्ववद् विधिशब्दार्थः कथितः। वक्ष्याम इति प्रतिज्ञां कथयिष्याम इति यावत्। प्रतिज्ञावचनमनर्थकं सामर्थ्याक्षिप्तत्वात्। 'अथ भैषज्यानि'[१] इति यथा। उच्यते। प्रतिज्ञावचनमनारभ्यविधेः संहिताविधिसंबन्धार्थम्। 'अश्नात्यनादेशे स्थालीपाकः'[२] इत्यादिवद्विधावेव परिशिष्ट इति। आह—कथिते हि विधौ तस्य प्रतिज्ञानेन एकविधौ वा यदनारभ्य कथ्यते तद्विज्ञानतः एकाग्निश्चात एव विधिकर्मार्थ एव। तथा चाविधिकर्म। 'अग्निभूम्याम्[३] इति तिसृभिः'[४] इति तिसृग्रहणम्। 'श्रद्धाया दुहिता[५] इति'[६] द्विग्रहणम्। 'इदावत्सराय[७] इति व्रतविसर्जनमाज्यं जुहुयात्। समिधोऽभ्यादध्यात्'[८] इति। सर्वार्थेष्वपि परिभाषायां संख्या-आज्य-समिद्ग्रहणान्यनर्थकानि स्युरिति। विधिसंबन्धेऽनेन तु कौशिकेन साजात्येन चैकविंशतिविधिमन्त्रगणं प्रविभज्य विधिः कथितः। तद्यथा 'अम्बयो यन्ति'[९] इति शान्त्युदकसंहिता। 'पूर्वस्य मेधाजननानि'[१०]। 'पूर्वस्य ब्रह्मचारिसांपदानि'[११] इति। 'एतानि ग्रामसांपदानि'[१२]। 'औदुम्बर्यादीनि भक्षणान्तानि सर्वसांपदानि'[१३] इति। * 'सहृदयम्...इति सांमनस्यानि'[१५]। 'पूर्वस्य ममाग्ने वर्च इति वर्चस्यानि'[१६]। 'पूर्वस्य हस्तित्रसनानि'[१७] इति राजकर्माणि। 'पूर्वस्य पूर्वस्याम्'[१८] इति निर्ऋतिकर्माणि। 'पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोः'[१९] इति स्त्रीषु कर्माणीति। 'अम्बयो यन्तीति...विज्ञानानि'[२०]। 'जरायुज इति दुर्दिनम्'[२१] इति प्रायश्चित्तीयानि। 'उभयतः परिच्छिन्नम्'[२२] इत्याभिचारिकाणि। 'स्वस्तिदा ये ते पन्थान इति'[२३] स्वस्त्ययनानि। 'विश्वे देवा इति आयुष्याणि'[२४]। 'विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो'[२५] इति काम्यानि। 'अग्नीनाधास्यमानः सवान्'[२६] इति सवाः। 'पित्र्यमग्निं शमयिष्यन्'[२७] इति क्रव्याच्छमनम्। 'अथ विवाहः'[२८] इति विवाहः। 'अथ पितृमेधम्'[२९] इति पितृमेधः। एवं साजात्यभेदानां मन्त्राणामेकाविंशतिर्विधयः[३०]। नात्रानारभ्यवादाः। एष संहिताविधिविशेषः। परिशिष्टसंहिताप्रतीकक्रमविधावन्तरालेषु पुनःपुनर्मेधाजननादिग्रहणात् ग्रन्थगौरवमिति न चार्षसंहिताक्रम आश्रितः। प्रथमप्रतीकानामिति प्रतिप्रतीकसंहितानामपि क्रमः संक्रमार्थसंग्रहात्। अथ यदुक्तम् 'अत्र त्रीण्येव प्रमाणानि'[३१]। प्रत्यक्षं नाम किमु ज्ञानम्। इन्द्रियविषयसंयोगजं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। प्रमिनोतीति प्रमाणम्। प्रमेयं भवति तस्य ग्राहि प्रमाणमिति।

* 'वत्सो विराज इति मन्थान्तानि'[१४]।

अविनाभावसंबन्धमेव उभयत्र उपलभ्य असंनिकृष्टे ज्ञानमनुमानम्। धूमविज्ञानादग्निविज्ञानम्। उभयत्र विपर्ययज्ञानं तदाभासम्। शाब्दमपि अकृतवाक्यात् परोक्षविज्ञानम्। आह च लोपालम्बायनिः—'शब्दज्ञानात् परोक्षं तु पूर्वदर्शनवर्जितम्। यज्ज्ञानं जायते तद्धि प्रमाणं शब्द उच्यते' इति। उदाहरणम्—'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्यादि। प्रत्यक्षादीनां लक्षणवचनं प्रमेयतत्त्वावधारणार्थम्। उप-
५ मानार्थापत्तिसंभवाभावैतिह्यानि[1] केचित् प्रमाणान्तराण्यभिदधति। अद्भुतं विज्ञाय उपमानस्यावगतविषयत्वात् प्रमेयशून्यत्वम्। अर्थापत्तेरनुमानलक्षणत्वात् अनुमानानन्यत्वम्। अभावः शून्यता। ऐतिह्यस्य किंसंबन्धिता। अथो कस्य विदितम्। एवं वचनं मत्वा मनुराह—'प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता'[2] इति। क्रिया च चोदिता द्रव्यमाक्षिपति स्वरूपनिष्पत्त्यर्थम्। तत्र जातिगुणलिङ्गसंख्या क्रियासाधनक्षमा विश्रुताः। द्रव्यविशेषता त्वेषां द्रव्यभावमाक्षिपति।
१० स्वरूपनिष्पत्त्यर्थं भावं याति। क्रियाणां द्रव्याश्रयत्वात्। तस्मात् 'पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से'[3]। अयं गुणः द्रव्यस्य नाकृतेः। तथा हि 'एतेन पौर्णमास्यां यजेत' इति साधनता द्रव्यस्य नाकृतेः। तथा 'आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति'[4] इति द्रव्यस्य संपातता नाकृतेः। तथा 'द्वितीयं संपातवन्तम्'[5] इति द्रव्यस्य द्वितीयकृतं नाकृतेः। अतश्च द्रव्यं विधातुं शक्यते ऋतुवत्। एवं च कृत्वा लिङ्गमपि श्रुतं व्यक्तिविशेषणत्वेनैकवाक्यतां याति। यथा 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत'[6] इति। अत एव च नैकसाधनश्रव-
१५ णे तेषां विकल्पः। यथा 'शुकसारिकुशानां जिह्वा बध्नाति'[7] इति। तथा च 'सर्वा इत्याख्याते'[8] ससमुच्चयं लिङ्गम्। यद्येवं सर्वत्र यथाश्रुतानां लिङ्गसंख्यानामुपादानम्। उच्यते। यत्र अनुपादेयं तत्र लिङ्गवचनानामविवक्षा। यथा 'आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति'[4] इति। उपादेयस्य लिङ्गसंख्याविवक्षा। यथा 'रथचक्रेण संपातवता प्रतिवर्तयति। यानेनाभियाति। वादित्रैः'[9] इति उपादीयते। साधनं कर्मग्रहणभूतम्। यथा 'व्रीहीन् अवहन्ति' इति। द्विप्रकाराणि कर्माणि प्रधानानि गुणभूतानि च। प्रधानभावः फ-
२० लानाम्। 'विश्वे देवा[10] इति विश्वानायुष्कामो यजते'[11] इति। अत्र द्रव्यं न गुणभूतं संपाता इति गुणभूता द्रव्यप्राधान्यात्। अवहननं च द्रव्याप्तेरर्थे। न चोत्पत्तिः क्रियते। 'यूपं छिनत्ति' इति। यत्र च संस्क्रियते द्रव्यं तत्र

त्वं कुणभूतं यथा व्रीहीनवहन्तीति॥ तत्र गुणभूतं अस्य प्रयोजनमनिर्देशानानिर्देशो यथा निधि
स्वतं किं प्रमाणमुच्यते॥ आख्यातभेदः यथा बध्नाति प्रमार्ष्टि आदधाति साधनभेदाच्च भेदः स्रु
क्साम्मार्ष्टि हस्ताभ्यां जिह्वया बध्नाति यथा॥ आख्यातसाधनाभेदेपि वष्टनग्रन्थिकर्मभेदाद्भेदः यथा॥
तंतां प्रत्येष्यमर्दनि महायतीति॥ आख्यातसाधनप्रतीकाभेदे विफलाङ्गः॥ यथा द्वर्गादि॥ न
र्गसमापद्दानीनि फलं विशेषाद्योगस्य फल विशेषाधिकारात्॥ अथ मुख्यास्थानित्यतः प्रभृत्यथमु
ख्यस्य गानस्य यत्र प्रतीकाननरसंबन्धार्थः उपदेशः तत्र न फलान्तरं यथा स्वयोपनीतेष्टीरोदनात्
दर्शनसंख्याच्च भेदः यत्नीयथा योजनाग्राम प्रथयद्दनियथा तमा सर्वकर्मेति सकर्मकाः दीभिनाति
कर्माण्यस्यामादय नामभेदाच्च कर्मभेदाच्च कर्मभेदः यथा दर्शपूर्णमासावर्द्धिग्रहात्रे विश्वदेवा
ऋग्मवर्णो विवाह इति अथातः फलं कथमुच्यते फलवचनात्॥ यथा जननात्॥ नक्षत्रेष्वंगेष्वग्नि
नु॥ यथा सर्वपुक्तानिर्दधिकारात्॥ यथाहरूद्रैर्भूमिनि जातकर्माणि अथ यत्र न वचनं न मंत्रो
नाधिकारस्तत्र कथमुच्यते तत्र सर्वकामसम्पत्त्यर्थाय यथा प्रजापतयस्त्वमेतान्युदाहृतानि॥ नित्येषु
कर्मसु कं फलमुच्यते॥ नित्यान्न फलानि नित्यवचनात्॥ स्वर्ग इति॥ केचिद्धान्यमानत्वात्॥ माधा
नस्यास्युपपत्तिः फलवचनमात्रवर्णिकफलं मन्त्राधिकारो हि मानसमंबधः॥ जातस्थानाः पुंस
संस्कारमन्वादिस्मरणात्॥ मान्त्रवर्णिके हि कल्पमाने ऽनित्यतास्यात्॥ फलाधिकारे किम
र्थो विधानं गुरूणा स्फलार्थः॥ अथ सवानूद्दत्वाशीनादधीतेनस्याचोदनोयामग्नेः संस्कारफ
लत्वंगत्वात्॥ त्रैस्सोदनवत्॥ अनंगभूतानां स्वर्गः॥ अन्ये मात्रवर्णिकफलमिच्छंति॥ पुंसि ग्रहणा
त्॥ जरायुजइत्यादीनां दोषो पुत्रा मनमात्रवर्णिकफलदोषया संयुज्य विधानात्॥ लिङ्गपुंस्त्वादिति
भैषज्येषु वच नात्॥ यथा दीर्घायुत्वायेति मंत्रो न बध्नातीति इत्यत्र प्रया आयुष्मिनारिषदिति॥
अर्थानुक्तेर्नकर्मपिंडपितृयज्ञमधुपर्केषंगेनाउपकार सर्ववत्॥ प्रोक्षतामुनेरस्यासांपरं कुरु
तेयापूर्वामावास्यासासिनी वालीएषविवाह इति सर्वकर्माणि चैकाग्नेयः स्युस्तस्यानारभ्यविधा
नात्॥ तस्मिन्गृह्याणि वा विशेषः स्मरणात्॥ तथा चानित्येत्रेना संपरद्धच्चनं योनि थीनामिति ज्ञा
ठरोह्यनिथीनामाहवनीयानि थीनां नेत्र भनि अग्निः सगार्हपत्यः अनिथीनां यस्मिन् पचंतिमस्र इति

चकं गुणभूतम् । यथा व्रीहीनवहन्तीति अत्र गुणभूतम् । अस्य प्रयोजनमतिदेशानतिदेशौ । अथ विधे-
रेकत्वे किं प्रमाणम् । उच्यते । आख्यातभेदे विधिभेदः । यथा बध्नाति अश्नाति आदधाति । साधनभेदाच्च भेदः । 'शु-
कसारिकृशानां जिह्वा बध्नाति '[1] इति यथा । आख्यातसाधनाभेदेऽपि स्पष्टं च प्रतीकभेदाद् भेदः यथा
'त्वं नो मेधे'[2] द्यौश्च म[3] इति भक्षयति '[4] इति । आख्यातसाधनप्रतीकाभेदेऽपि फलाद् भेदः । यथा 'औदुम्बर्यादीनि ...
५ सर्वसांपदानि '[5] इति । फलविशेषयोगश्च फलविशेषाधिकारात् । 'अर्थमुत्थास्यन् '[6] इति । अतःप्रभृत्यर्थमु-
त्थास्यमानस्य । यत्र प्रतीकान्तरसंबन्धार्थः उपदेशः तत्र न फलान्तरम् । यथा 'अम्बयो यन्तीति क्षीरौदनोत्कु-
च...'[7] इति । संख्या च भेदयन्ती यथा 'आयोजनानामप्ययः '[8] इति । यथा 'उत्तमा सर्वकर्मा '[9] इति सर्वकर्मशब्दो भिन्नानि
कर्माण्यस्यासादयति । नामभेदाच्च कर्मभेदः । यथा दर्शपूर्णमासौ[10] अग्निहोत्रं[11] विश्वे देवा[12]
आग्रयणं[13] विवाह[14] इति । अथातः फलं कथम् । उच्यते । फलवचनात् । यथा मेधाजननानीति[15] । क्वचिन्मन्त्रलिङ्गा-
१० त् यथा सवेषु[16] । क्वचिदधिकारात् यथा 'अहं रुद्रेभिः '[17] इति जातकर्मणि[18] । अथ यत्र न वचनं न मन्त्रो
नाधिकारस्तत्र कथम् । उच्यते । तत्र सर्वकामसंप्रत्ययः । यथा 'प्रजापतिश्चेत्यनड्वाहम् '[19] इति । नित्येषु
कर्मसु किं फलम् । उच्यते । नित्यान्यफलानि नित्यवचनात् । स्वर्ग इति केचित् । भाव्यमानत्वात् । आधा-
नस्याग्न्युत्पत्तिः फलम् । फलवचनं मान्त्रवर्णिकम् । मन्त्राधिकारो हि मानसः संबन्धः । जातिस्थानां पुरुष-
संस्कारः मन्वादिस्मरणात् । मान्त्रवर्णिके हि कल्प्यमाने अनित्यता स्यात् । फलाधिकारे किम-
१५ र्थं विधानं गुणात् फलार्थः । अथ 'सवान् दत्त्वाग्नीनादधीत '[20] इत्यस्यां चोदनायामग्नेः संस्कारः फ-
लं तदङ्गत्वात् । ब्रह्मौदनवत्[21] । अनङ्गभूतानां स्वर्गः । अन्ये मान्त्रवर्णिकं फलमिच्छन्ति । पुष्टिग्रहणा-
त् । 'जरायुज '[22] इत्यादीनां दोषोपशमनं मान्त्रवर्णिकं फलम् । दोषेण संयुज्य विधनात् । 'लिङ्ग्युपतापः '[23] इति
भैषज्येषु वचनात् । यथा 'दीर्घायुत्वाय[24] इति मन्त्रोक्तं बध्नाति '[25] इत्यत्र 'प्र ण आयूंषि तारिषत् '[26] इति ।
अथ निर्ऋतिकर्म-[27] पिण्डपितृयज्ञ-[28] मधुपर्केषु[29] अङ्गेन उपकारः सववत् । 'प्रोष्य तामुत्तरस्यां सांपदं कुरु-
२० ते '[30] 'या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली '[31] 'एष विवाहः '[32] इति सर्वकर्माणि चैकाग्नौ यस्य स्युस्तस्यानारभ्यविधा-
नात् । 'तस्मिन् गृह्याणि '[33] विशेषस्मरणात् । तथा चातिथ्ये त्रेतासंपद्वचनं 'योऽतिथीनाम् '[34] इति । जा-
ठरो ह्यतिथीनामाहवनीयोऽतिथीनां वेश्मनि अग्निः स गार्हपत्यः अतिथीनां यस्मिन् पचन्ति स दक्षि-

णार्थदर्शनं ॥ सचैककाग्निसत्त्वस्य सर्वार्थवत् ॥ अन्येषु कुण्डमेकाग्निवेदमनोस्तु चानेन । संबंधेन । तिष्ठोत्कः
मतं धारयः ननु विधितृप्तिमात्रस्य फलस्य विशेषार्थिना दृष्टः साधकेनार्थिना न चनभ्याणाकरणेनास्य
नुप्रमाणमस्ति ॥ उच्यते ॥ आतिथ्यमनतरूपं यथा चादितं तत्रैकाग्निरूपकरिष्यति ॥ उलूखलमु
सलं प्रामाणवत् ॥ चोदितं च भोजयेत पूर्वमतिथिकुमारख्या विगर्भिणी स्ववासिनी स्थविराजघ
न्याम्नेतिपाको विहितः सोमविद्यादित्यात्रानिष्यार्थः यद्दत्तान रुनद्धयतीत्यादिना आत्मार्थं वा पा
कः प्रतिषेधात् ॥ इष्टं च चारण्यपूर्तं चेत्यादिना अतिथिभोजनविधिश्च ॥ शिना वसति यावश्री
याद्यत्तस्य भात्मेत्वायय तस्याविछेदायन हूतं ॥ शमिते चकव्यादिकुतोन्योस्याग्निः यत्र पाकप्र
संगः स्यात् ॥ तस्मिन्निदं वचनं ॥ अभिचारिकेषु चाग्न्यंतरं दक्षिणतः संभारमाहरत्याग्निरच च
नं सर्वाना चाग्न्यंतरं निवृत्तिः ॥ तस्मिन्यथाकामं सर्वादृशनीति वचनात् ॥ पुरस्तात्सोमादि
नां फलवदंगं च प्रकरणात् ॥ अंगानां च दृष्टार्थानां संगसंबंधः ॥ प्रकरणात् ॥ श्रुत्यांगमंगदृश्य
जनरूपा निष्ठेनानिद्वियाविभक्तिश्रुतिः ॥ कश्चिल्लिंगेन विशेषः ॥ यथाम्नायेतान् जुष्टं मोसामीति द
र्शमिति ॥ कश्चिद्वाक्येन विशेषः परिमृष्टे परिलेप च कर्मणी पितृणे यद्योन्वाहार्यभोजनानां न प्रकर
णेन कश्चित्क्रमेण विशेषः किं स्वस्वजा बीला हकरास्तिकादिमांसरात्रायती नितिकेस्य नाभिलिप्यउदक
रक्षकायादेशानं स्वलाल यालेपनं मंत्रकादिश्यादेशानमिति ॥ कश्चित्समाख्यया विशेषः व्रतादानीयाः
सर्वप्रायश्चित्तीयाइत्यादि दर्शपूर्णमासहविषामाग्नेयादयस्तत्प्रयोजनास्विष्टकृदादयः प्रतिक
र्मत्वात् ॥ अनेकशेषसन्निपाते कश्चित्तत्र क्रमः अहोरात्राभ्यामित्पूर्वा विशेषमिति ॥ यथा कश्चि
दर्थेन क्रमः यथाज्यहविष्ट्वा आज्योत्पवन कालपवित्रोत्पत्तिः कश्चित्पाठक्रमः ॥ यथा वेदिपयः
वेदिपदार्थोदयः वेदिपदः वेदिपदार्थादयः कश्चित्प्रदानाक्रमः ॥ यथाग्नेयादीनां हविषांनिर्वा
पादयः कश्चित्स्थानक्रमनियमः ॥ यथा उत्तरतोग्नेः समलेखा लखनिप्राच्यः स्तासुपदान्युल्का
मति ॥ प्रथमायां प्रथमं पदं प्रथमेन मंत्रेणैव सर्वासु कश्चित्प्रवृत्त्या यथाष्टकां हविषां ॥ एभिश्चक
र्मभिरधिकारः शास्त्रार्थत्वसामर्थ्यैः समस्तैः पूर्वस्य ब्रह्मचारी ब्राह्मणस्याधिकारः यदि च ब्र
ह्मचारी रभिरर्थो भवति यदि ना ध्यापयने सामर्थ्यो भवति एवमन्यत्रापि योज्यं ॥ द्रव्याधिकारस्तु

णाग्निरिति । स चैकाग्निस्तस्य सर्वार्थत्वात् । अन्ये कुण्डस्थमेकाग्निं वेश्मनि[1] इत्यृचा तेन संबन्धेनातिथ्योक्ताः
संबन्धादयः । ननु विधिः तृप्तिमात्रस्य फलस्य विशेषाग्निना दृष्टः । साधकेनाग्निना न च तेभ्योऽपाकरोतीत्य-
नुप्रमाणमस्ति । उच्यते । आतिथ्यमत उत्कृष्टं यथाचोदितम् । तत्रैकाग्निरुपकरिष्यति । उलूखलमु-
सलप्रोक्षणवत् । चोदितं च 'भोजयेत् पूर्वमतिथिकुमारव्याधितगर्भिणीस्ववासिनीस्थविराञ्जघ-
५ न्यांश्च'[2] इति । पाको विहितः 'यो विद्यात्'[3] इत्यत्रातिथ्यार्थः 'यदशनं कृतं ह्वयन्ति'[4] इत्यादिना आत्मार्थं वा पा-
कप्रतिषेधात् । 'इष्टं च वा एष पूर्तं च'[5] इत्यादिना अतिथिभोजनविधिश्च । 'आशितावत्यतिथावश्नी-
याद्यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद्व्रतम्'[6] । शमिते च क्रव्यादि कुतोऽन्योऽस्याग्निः । यत्र पाकप्र-
सङ्गः स्यात् तस्मिन्निदं वचनम् । आभिचारिकेषु[7] चाग्न्यन्तरम् । 'दक्षिणतः संभारमाहरत्याङ्गिरसम्'[8] वच-
नम् । सवानां चाग्न्यन्तरनिवृत्तिः । 'तस्मिन् यथाकामं सवान् ददाति'[9] इति वचनात् । पुरस्ताद्धोमादी-
१० नां फलवदङ्गं च प्रकरणात् । अङ्गानां च दृष्टार्थानामङ्गिसंबन्धः । प्रकरणात् । श्रुत्या 'अङ्गमङ्गमिन्द्रं य-
जते'[10] उपतिष्ठते इति द्वितीयाविभक्तिश्रुतिः । क्वचिल्लिङ्गेन विशेषः । यथा 'अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीती-
ध्मम्'[11] इति । क्वचिद् वाक्येन विशेषः । 'परिमृष्टे परिलिप्ते च पर्वणि'[12] इति च यज्ञेऽन्वाहार्यभोजनानां[13] न प्रकर-
णेन । क्वचित् क्रमेण विशेषः । 'किंस्त्यश्वजाम्बीलोदकरक्षिकामशकादिभ्यां दंशयति'[14] । किंस्त्येनाभिलिप्य उदक-
रक्षिकया दंशनं श्वलालया लेपनं मशकादिन्या दंशनमिति । क्वचिद् आख्याविशेषः । व्रतादानीयाः[15]
१५ सर्वप्रायश्चित्तीया[16] इत्यादि । दर्शपूर्णमासहविषामाग्नेयादय एव प्रयोजनम् । न स्विष्टकृतादयः प्रतिक-
र्मत्वात् । अनेकविशेषसंनिपाते क्वचिच्छ्रौतक्रमः । 'अहोरात्राभ्याम्'[17] 'इत्यूनविंशीम्'[18] इति यथा । क्वचि-
दर्थेन क्रमः । यथाज्यहविष्ट्व आज्योत्पवनकाले[19] पवित्रोत्पत्तिः । क्वचित् पाठक्रमः । यथा वेदिपदाद्
वेदिपदार्थोदयः । क्वचित् प्रदानक्रमः । यथाग्नेयादीनां हविषां निर्वा-
पादयः । क्वचित् स्थानक्रमनियमः । यथा 'उत्तरतोऽग्नेः सप्त लेखा लिखति प्राच्यः । तासु पदान्युत्क्रा-
२० मयति'[20] इति । प्रथमायां प्रथमं पदं प्रथमेन मन्त्रेणैवं सर्वासु । क्वचित् प्रवृत्त्या यथाष्टकाहविषाम्[21] । एभिश्च क-
र्मभिरधिकारः शास्त्रार्थत्वसमर्थैः समस्तैः । 'पूर्वस्य ब्रह्मचारी'[22] इति ब्राह्मणस्याधिकारः । यदि च ब्र-
ह्मचारी एभिरर्थी[23] भवति यदि चाध्ययने समर्थो भवति । एवमन्यत्रापि योज्यम् । द्रव्याधिकारः श्रु-

निसामर्थ्याभ्यांव्रीहीनुलूखलेऽवहन्तीत्यादेरनसामर्थ्याः प्रायश्चित्ताधिकारः वाक्यप्रकरणेसर्वप्राय
श्चित्तार्थांजुहोतिबहूनांप्रधानमितिकर्तव्यतार्थिनामेकवाक्यचोदितानांफलकालदेशकर्तृसामान्य
एकप्रसङ्गप्रवृत्तिः ॥ आग्नेयाग्नीषोमयोःपौर्णमास्यामिन्द्राग्नयोरमावास्यानडुह आवापः दर्शपूर्णमा
सादीनांदर्शायांस्थालीपाकस्यदर्शधर्मएवकुतः ॥ परतन्त्रमध्येविधानेपारिकार्यारूपकारादृष्टो
यानांनिवृत्तिप्रसङ्गः ॥ प्रकृतानामङ्गानांकुतोनिवृत्तिः ॥ आहनिवृत्तिःप्रत्याम्नायार्थलोपविरोधेरा
जकर्माभिचारिकेषुग्रहपुरस्तात्सोमादिप्रत्याम्नानांमाधाद्वृत्तिस्तुवघातार्थलोपाविरोधाद्दृष्टका
र्यापारस्यवघातः तिलादेर्नेनेतितिलानांअवघातः इहनवचनाभिदेशः कथमात्रंसमानमापरिधा
निदेशः ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यांपाकयज्ञाः दर्शापाकयज्ञियास्यातः व्याख्यातंसर्वपाकयज्ञियंतन्त्रे ॥
समानमापरिधानात् ॥ प्रणीताधास्यमानः पर्यदेयव्रतदीक्षिप्यमाणानांसोष्ट्रोदकेशांसुदकेए
षमर्वाणांसंस्कारः ॥ इतिविशेषानिदेशः ॥ कथंआहदेवनाहविःसामान्याद्धिविशेषानिर्देशःनु
षधर्मानुपधिआज्यधर्माआज्येपशुधर्मापशौ ॥ अथावैश्वदेवादीतिविश्वानायुःकामायजनदनिर्व
त्वानिर्वापादिमन्त्राणांकथंप्रयोगः ॥ आहप्रकृतेऽन्यास्यावेकृतोनाहाविश्वेदेवेभ्योजुष्टंनिर्वपामीतिइत्यादिए
वंसामान्येनधर्माःकथिताःप्रतिसूत्रंविशेषविधिर्वक्ष्यते ॥ आचार्यसंहितामन्त्रयोर्विंशतिविधोसाजा
स्येनैवमन्त्राणांलघीयोभवतीनिसंहिताक्रममात्रेणविधिकर्मयदीतनेनथाविधिःसदोषस्यात् ॥ प्र
तोभेदःप्रदर्श्यते ॥ तन्त्रोमेधेधोप्रमदहतिमत्सयनीत्युक्तस्यक्रमभेदः ॥ लाघवान्यथासूत्रक्रमेपुनरनन्त
रंविधिमाक्षिपत्इति ॥ प्रतन्त्राआनारभ्यविधिर्भावप्रस्यचविधित्वंज्ञापकंममआग्नेवचेदितिसमिध
आदधातिव्रतमुपैतीतिलाघवात् ॥ यद्येवमुच्यते ॥ सूत्रस्यविधिकर्मत्तापूर्वस्यापिविधिकर्मत्वंस्यात् ॥
नतत्प्रयत्नमाग्रयणादितिपूर्वत्रापिसूत्रंस्यादेकवाक्यचोदितत्वादिति ॥ मानोदेवाभाहर्वेधीइदस
स्वत्राकौर्त्स्येंद्रस्यप्रथमोरथोयस्तस्यपौरुषिकस्तंदृष्टंदृष्मानमस्त्वेअस्तुविद्युत -- चात्रापवमेवकिं
वक्तव्यमभाम्भेनचेत्व्रतेनत्वांव्रतपतइतिवासमिधमाधायव्रतमुपैतीति ॥ आरेसावस्मदस्तुयस्तेदृ
घुस्तनयित्नुरितियथेषांविधिकर्मत्वंसंहिताक्रमवाचन्नाकिंकल्पेसतिकारणेयथापोहिष्ठामयोभुव
इतिमार्जयिताबर्हिषिपत्न्यंजलौनिनयतिसमुद्रंवःप्रहिणोमीतीदंजनासमभिनिवादत्यापोहिष्ठास

तिसामर्थ्याभ्याम्। ‘व्रीहीनुलूखल ओप्य’[१] चरुनिष्पादने सामर्थ्यम्। प्रायश्चित्ताधिकारः। वाक्यप्रकरणे सर्वप्राय-श्चित्तीयाञ्जुहोति’[२]। बहूनां प्रधानानामितिकर्तव्यतार्थिनामेकवाक्यचोदितानां फलकालदेशकर्तृसामान्य एकत्र सहप्रवृत्तिः[३]। आग्नेयाग्नीषोमीययोः पौर्णमास्यामितरयोरमावास्यायाम्[४]। तद्भेद आवापः दर्शपूर्णमा-सादीनाम्। वशायाः स्थालीपाकस्य वशाधर्मा एव। कुतः। परतन्त्रमध्ये विधाने परकीयैरुपकारादात्मी-यानां निवृत्तिप्रसङ्गः। प्राकृतानामङ्गानां कुतो निवृत्तिः। आह। निवृत्तिः प्रत्याम्नायार्थलोपविरोधैः[५]। रा-जकर्माभिचारिकेषु ग्रहपुरस्ताद्धोमादिप्रत्याम्नायात्[६]। आज्याहुतिस्तु आघारोऽर्थलोपात्। विरोधादष्टका-यां धानाद्यवघातः[७]। तिलौदनेनेति तिलानामवघातः। इह वचनातिदेशः। कथम् अत्र ‘समानमा परिधानात्’[८] अ-तिदेशः। ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः’[९]। ‘वशया पाकयज्ञा व्याख्याताः’[१०]। व्याख्यातं सवपाकयज्ञियं तन्त्रम्[११]। ‘समानमा परिधानात्। अग्नीनाधास्यमानः पर्यवेतव्रतदीक्षिष्यमाणानां सोष्णोदकं शान्त्युदकम्’[१२]। ‘ए-ष सवानां संस्कारः’[१३] इति विशेषातिदेशः। कथम्। आह– देवताहविःसामान्याद्विशेषातिदेशः। ओ-षधिधर्मा ओषधिषु, आज्यधर्मा आज्ये, पशुधर्माः पशौ। अथ ‘विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो यजते’[१४] इति अ-त्र निर्वापादिमन्त्राणां कथं प्रयोगः। आह– प्राकृतेष्वसथा वैकृतानाह विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीत्यादि। ए-वं सामान्येन धर्माः कथिताः। प्रतिसूत्रं विशेषविधिर्वक्ष्यते। आचार्यसंहिता च त्रयोविंशतिविधौ साजा-त्यैनैव मन्त्राणां लघीयसी भवतीति। संहिताक्रममात्रेण विधिकर्म यदीष्यते तदा विधिः सदोषः स्यात्। अ-तो भेदः प्रदर्श्यते। ‘त्वं नो मेधे’[१५] द्यौश्च म’[१६] इति भक्षयति’[१७] इत्युक्तस्य क्रमभेदः लाघवात्। अन्यथा स्वक्रमे पुनरेतत्क-र्म विधिमाक्षिपत इति। अतश्चात्रानारभ्यविधिभावः। अस्य च विधित्वज्ञापकं ‘ममाग्ने वर्चो’[१८] इति समिध आदधाति व्रतमुपैति’[१९] इति लाघवात्। यद्येवं उच्यते। उत्तरस्य विधिकर्मत्वात् पूर्वस्यापि विधिकर्मत्वं स्यात्। ततश्च ‘ग्रहणमा ग्रहणात्’[२०] इति पूर्वस्यापि सूक्तं स्यादेकवाक्यचोदितत्वादिति। ‘मा नो देवा अहिर्वधीत्’[२१] अरस-स्य शर्कोटस्य[२२]इन्द्रस्य प्रथमो रथो[२३] यस्ते सर्पो वृश्चिकस्तृष्टदंश्मा[२४] नमस्ते अस्तु विद्युत[२५] इति’[२६]अत्र ज्ञापकमेव किल वक्तव्यम्। ‘ममाग्ने वर्चो व्रतेन त्वां व्रतपत इति वा समिध आधाय व्रतमुपैति’ इति। ‘आरेऽसावसदस्तु’[२७] यस्ते पृ-थुः स्तनयित्नुः’[२८] इति यथा। एषां विधिकर्मत्वं संहिताक्रमबाधश्च विकल्पे सति कारणम्। यथा ‘आपो हि ष्ठा मयोभुवः’[२९] इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्यञ्जलौ निनयति समुद्रं वः प्र हिणोमि[३०] इति इदं जनास[३१] इति वा’[३२] इत्यापो हि ष्ठेत्य-

स्य विधिकर्मत्वं कथं स्यादिति। उत्तरस्य च विधिकर्मणां विकल्प्यमानत्वात्। तथा स्वक्रमे कर्माभावादन्यत्र विधिकर्मत्वम्। तद् यथा 'उत्तिष्ठत[1] इत्यैन्द्रम्, अदारसृत्[2] इति'[3]। एतस्य विधिकर्मत्वं मन्त्रेणाबाध्यमानत्वात्। बाधकस्य विधिकर्मत्वमन्यकृतत्वात्। प्रायः क्वचिद्विधिकर्मत्वम्। 'इयं वीरुद्[4] इति मदुघमणिम्'[5] 'पृथिव्यै श्रोत्राय[6] इति त्रिः प्रत्यासिञ्चति'[7] इति यथा। संज्ञायां च विधिकर्म विष्णुक्रमा उदवज्रा इति। 'दक्षिणेनाग्निं त्रीन् विष्णु-
५ क्रमान् क्रमते'[8]। 'अन्वृचमुदवज्रैः'[9] इति। तथा प्रयोगक्रमार्थं क्रमभेदेन विधानात् विधिकर्मत्वे कारणम्। 'प्रातरग्निं[10] गिरावरगराटेषु[11] दिवस्पृथिव्या[12] इति संहाय मुखं विमार्ष्टि'[13] इति यथा। संज्ञायां च विधिकर्म। तथा प्रतीकक्रमेण विधिमुक्त्वा ऋचां च कर्मविधिः। यथा 'ऋधङ्मन्त्रस्तदिदास[14] इत्याश्वत्थ्यां पात्र्याम्'[15] इत्यवधार्य 'यदि चिन्नु त्वा नमो देववधेभ्य[16] इत्यन्वाह'[17] इति विधिकर्म। तदिदासेत्यत्र तिस्र ऋचो 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[18] इति वचनात्। यत्र तु पूर्वमुच्छ्रयकर्मविधिः पश्चात् सूक्तेन कर्मवि-
१० धिः तत्र ऋक्कर्मणामविधिकर्मत्वम्। यथा 'यस्ते शोकाय[19] इति वस्त्रसांपदी'[20] इति। एतान्यविधिकर्माणि। अतश्च 'ऋधङ्मन्त्रस्तदिदास इति मैश्रधान्यम्'[21] मित्येते न सूक्ते। ग्रहणमा ग्रहणादिति[18] विधिकर्म। प्रतीकग्रहणाभावात् विधिकर्म। तुल्यशब्दनिर्देशाच्च विधिकर्म। यथा 'त्वमग्ने व्रतपा असि[22] कामस्तदग्र[23] इति शान्ताः'[24]। शान्ता इति विधिकर्मण्ययं शब्दो दृष्टः। 'वायोः पूत[25] इति च शान्ताः'[26]। तथा स्वक्रमे तृतीयान्तेनापि समुच्चयार्थत्वात्। यथा 'सलिलैः[27] सर्वकामः'[28] इति। तृतीयया ह्यत्र समुच्चयोऽर्थः। स्वक्रमेऽपि विधिकर्मत्वमेव। अतश्च
१५ ग्रहणमा ग्रहणादिति[18] परिभाषासंबन्धः। 'ददिर्हि[29] इति तक्षकायेत्युक्तम्'[30] इत्यत्र सूक्तस्य विधिकर्मत्वम्। उत्तरासां तृतीयान्तत्वात्। 'चतुर्थ्या दक्षिणमपेहीति दंश्म तृणैः प्रकर्ष्याहिमभिनिरस्यति'[31]। अपेहीत्यस्याविधिकर्मत्वम्। दक्षिणशब्देन व्यवधानात्। चतुर्थ्याऽशस्तु कर्माङ्गत्वं तृतीयानिर्देशात्। यदि षष्ठीनिर्दिष्टानां विकल्पः। 'कर्कीप्रवादानां[32] द्वादशदाम्न्याम्'[33] इत्यत्र कथम्। तृतीयानिर्देशो यत्र प्रतीकसमुच्चयोऽप्यादिष्टः। ऋक्समुच्चये होमः स्यात्। षष्ठी तु संबन्धमात्रार्था। तस्मात् 'प्रत्यृचं होमाः'[34] विधिकर्मनिर्देशा-
२० द्विधिकर्मत्वम्। 'ममाग्ने वर्च[35] इति बृहस्पतिशिरसं पृषातकेनोपसिच्य'[36] इति ममाग्ने वर्च इत्यस्य विधिकर्मत्वम्। पूर्वं मन्त्रमभिधाय कर्मविधानात्। मन्त्राणामपाठाद्विधिकर्म। 'तामत्यासरत्प्रथमा[37] इति यथोक्तं दोहयित्वोपसिञ्चति'[38] इति यथा। शब्दसामान्याच्च विधिकर्म। 'उपोत्थाय वेदप्रपद्भिः प्रपद्यते'[39] इति। अथ पूर्वेणाग्रहणादन्यत्र विधि-

कर्मत्वं भगवन्मस्त्वाग्न्याधेयमी दर्शनेति पारतंत्र्यानिर्देशात्॥ न चाविधिकर्मतयोर्थोनिकर्मत्वमप्येवंत
॥ समिकामस्मरद्यद्दर्शनेत्यशोनादृत्येवमेवपेठानस्मेनापिविधिनिर्देशाकृतो॥ विधिकर्मण्यनन्तरं विधि
कर्मनेऋमंत्रेनसमुच्चयसूत्रयोः संहिताक्रमकर्मसुनानामंत्राणामन्यत्कर्माश्रयावंध्यादृान्युदा
हरणानि॥ पारंभाषिकविधिकर्मसर्वाण्यभिमंत्रिणीनिमगाद्यसूतानंचाविधिकर्मसृत्वग्रहणा
त्॥ मतन्नमप्रदानेत्यूक्ते॥ अतश्चमंत्रयोरनसंबंधः प्रतीदत्रामुपानुष्ठनं प्रतिविधिकर्म॥ मंत्रकरण
त्वाद्वाम्नाप्यन्यादीनां अर्थसूक्तं विधिकर्मतात्॥ अविधिकर्मस्वइक्तेषु मर्थसूक्तत्वानुल्लसंज्ञाभिधा
नात्॥ इत्यस्यसूक्तानुल्यसंज्ञाभिधानात्॥ इत्यस्यसूक्ताविधानात्॥ विधिकर्मत्वेष्टकृ स्थानेत्वारसौमि
तिनन्वेषपाकयज्ञादीनिं व्याख्यास्यामहर्शनेवक्तव्यंतस्य उनरवचनात्॥ दृष्यते सामान्यशांतिन्ना
नस्तूभयानिर्देशनिः शांतिन्नार्थो विवाहादिस्थापाकयज्ञरवेन॥ तथा च सर्वेदत्वाग्नेनादृशीनाउ
नैरणदोहितस्यवाग्नस्वचारिणोवादेउप्रदानंसर्वादास्यतानाशीना शस्यमानः॥ पर्यवेतन्नत
र्शेक्षिष्यमाणानांमोक्षोर्दकंत्रांत्यु दकं॥ अथपितृमेधंव्याख्यास्यामः॥ आहिताग्निमग्नि
भिर्दहन्ति॥ यज्ञपात्रैश्चेति श्रुतेः॥ दक्षिणायोत्तेनदाहितानेरेषकोत्विकल्पः॥ भरनवामाः कंमेत्रास्फरकं
करोति॥ चाननानिमातृनामानिरूपादायाविद्वियंमांसत्वक्षेत्यनुमानंमवेत्॥ सर्वगानौ द्वियत्रशास्त्रमि
निमत्तानदृभ्याधानात्॥ ९॥ सतुनः आम्नायप्रत्ययः॥ सएवनन्नष्ठयोर्दिविधिविशेषत्वात्॥ प्र
यवामएवाम्नायप्रमाणं॥ किमितिद्रदानीनस्यानुपलब्धिमाह प्रमुक्तात्त्रालणानांननुचनथानार
भ्यवादानांविधिसंप्रत्ययएवमत्रापिविधिसंप्रत्ययः॥ नार्थसंग्रहणेन॥ उच्यते नो वाधो विधयस्य
नर्शनिन्नानः तस्यांनरयोगार्थः सत्राह आधिकारानिर निराम्नायप्रमाणात्मर्थानरनाथप्रत्य
क्षानुमानाभ्यांस्वरूपमुपलभ्यमयाकथितंयथाबोधानिप्रत्यक्षपूर्वाणीति॥ उनारित्यनवधारणा
र्थः॥ आम्नायप्रमाणकएवनानाम्नायप्रमाणकोपीति॥ ननुचतद्वचनादाम्नायप्रमाण्यमित्या
हकरोसेतएताक्षिनिरत्तसर्थमाह॥ आम्नायप्रत्ययइति अभिमुखेनाभ्यस्यतेइति विशिष्टेः॥ सर्वं
मितहत्वनत्वंतदानत्यास्यसर्ववेदायमभ्यतेनकदाचिदध्ययनासीदितिप्रत्ययः प्रमाणमित्यर्थो
मरसमासरवनमुभयावधारणार्थे विधिनाम्नायप्रमाणएकएवाम्नायोविधिप्रमाणमेवार्थेव॥

कर्मत्वं ‘ अगन्म स्वः[१] इत्यादित्यमीक्षते ’[२] इति। परतन्त्रनिर्देशात् तच्च विधिकर्म । ‘ तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रत-
पा असि[३] कामस्तदग्र[४]· इति शान्ताः ’[५] इति। एवमेव पैठीनसेनापि विधिनिर्देशः कृतो विधिकर्मणि। अत इदं विधि-
कर्म। तैश्च सूक्तेन समुच्चयः। सूक्तयोः संहिताक्रमः। कर्मसु नानामन्त्राणामन्यकर्माणि ‘ आश्यबन्ध्यादीनि ’[६] उदा-
हरणानि । पारिभाषिकं विधिकर्म। ‘ सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि ’[७] इति । प्रपाद्य प्रदानं[८] च विधिकर्म पूर्वग्रहणात् ।
५ अतश्च प्रदानमित्युक्तम् । अतश्च मन्थौदनसंबन्धः[९] । ‘ प्रतिदिशमुपतिष्ठते ’[१०] इति विधिकर्म मन्त्रकरण-
त्वात्[११] । वास्तोष्पत्यादीनाम्[१२] अर्थसूक्तत्वात् विधिकर्म । अविधिकर्म स्याद् भाक्तेषु अर्थसूक्तत्वं तुल्यसंज्ञाभिधा-
नात् । द्रव्यस्य अर्थसूक्तत्वं तुल्यसंज्ञाभिधानात् । द्रव्यस्य सूक्ताविधानात् विधिकर्मत्वं ‘ बृहस्पतिशिरसम् ’[१३] इति ।
नन्वेवं पाकयज्ञविधिं व्याख्यास्याम इति वक्तव्यं तस्य उत्तरत्र वचनात्। उच्यते । सामान्यप्रतिज्ञा-
नतस्तूभयनिर्वृत्तिः प्रतिज्ञार्था । विवाहादिकस्य पाकयज्ञविधेश्च[१४] । तथा च ‘ सवान् दत्त्वाग्नीनादधीत ’[१५]। ‘उ-
१० त्तरेण दीक्षितस्य वा ब्रह्मचारिणो वा दण्डप्रदानम् ’[१६]। ‘ सवान् दास्यतोऽग्नीनाधास्यमानः पर्यवेतव्रत-
दीक्षिष्यमाणानां सोष्णोदकं शान्त्युदकम् ’[१७] । ‘ अथ पितृमेधं व्याख्यास्यामः ’[१८] । ‘ आहिताग्निमग्नि-
भिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च ’[१९] इति श्रुतेः । दक्षिणाग्नौ त्वेतत्। आहिताग्नेरेष ऋत्विक्कल्पः । ‘ अहतवासाः कंसे शान्त्युदकं
करोति ’[२०] । ‘ चातनानि मातृनामानि ’[२१] । उपादाय इन्द्रियं प्रत्यक्षम्, अनुमानं भवेत् यद्यङ्गानि, अतीन्द्रियं शास्त्रम् ’[२२]
इति मत्वा तदभिधानात् ॥ स पुनराम्नायप्रत्ययः ॥ २ ॥ स एव न सृष्ट्यादिविधिः विशेषत्वात्। अ-
१५ थवा स एवाम्नायप्रमाणकः । किमिति। इदानीं तस्यानुपलब्धिः। आह–‘प्रमुक्तत्वाद् ब्राह्मणानाम्’[२३]। ननु च यथाऽनार-
भ्यवादानां विधिसंप्रत्ययः, एवमत्रापि विधिसंप्रत्ययः । नार्थः संग्रहणेन । उच्यते । विधिर्विधेयस्य
च प्रतिज्ञातः । तस्यानन्तरयोगार्थः सशब्दः । सशब्दाच्चाधिकारनिवृत्तिः । आम्नायप्रमाणत्वमित्यनर्थान्तरम् । नात्र
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां स्वरूपमुपलभ्य कथितं यथा बौद्धानि प्रत्यक्षपूर्वाणीति। पुनरित्यवधारणा-
र्थः। आम्नायप्रमाणक एव । नानाम्नायप्रमाणकोऽपीति । ननु च ‘ तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ’[२४] इत्या-
२० हकणाश इति । एतद्विनिवृत्त्यर्थमाह– आम्नायप्रत्यय इति । आभिमुख्येनाभ्यस्यते इति आम्नायः । शिष्टैः सर्वै-
रेतद्वचनं यदानन्त्याय। सर्वदाऽयमभ्यस्यते न कदाचिदनध्याय आसीदिति। प्रत्ययः प्रमाणमित्यनर्था-
न्तरम् । समासवचनमुभयावधारणार्थम्। विधिराम्नायप्रमाणः । एक एवाम्नायो विधिप्रमाण एव अर्थवा-

दानां विधिविशेषत्वं प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ अतश्च द्रव्यगुणकर्मफलनिदानस्वरूपाणि लोकतः ॥ ननु चाम्ना
यः कृतको वर्णात्मकत्वात् ॥ पृथिवीविजयवत् ॥ यश्चासौ कर्ता स विधेयः ज्ञातः । तान् किं च न तदन्यप्रत्य
क्षं न तद्वर्णात्मकत्वं हि यथैव कृतकत्वं साधयत्येवं हरिहरण्यगर्भादिवत् अस्मदस्मत्संबंधनमपि साधय
ति ॥ अपि च प्रत्यक्षानुमानमन्यथयत्वाज्जिनेश्वरादिकर्तावेदस्य कर्तृत्वाद्द्व्यपुरुषकोऽस्त्वित आ
ह वक्तानोच्चार्यते शब्दः कथं तस्य क्रिया भवेत् ॥ उपलब्धिप्रयत्नो हि वक्तात्र शब्दस्य यत्पते ॥ तत्र ल
क्षणवाक्यानि ॥ --- वक्ता क्रियते सः ॥ अतस्तस्य साध्यानन्वितो दृष्टांतः ॥ आम्नायशब्दार्थमा
ह ॥ ॥ आम्नायः पुनर्मंत्राश्च ब्राह्मणानि च ॥ सर्वदाभ्यासयोगाच्चाम्नायः पुनरित्यवधारणार्थः
॥ मंत्रादीनि येषु वर्मितेः स्मृत्यंता ॥ ब्राह्मणानि ब्रह्मवाददर्शनान् आसीदित्येवमादीनि अस्मा
समंत्रवचनमंत्रमध्यागतानामाभूत् ॥ ब्रह्मवर्णनवेदकल्पजप्रयोजिकानां मंत्रा येब्राह्मणा
नीति बहुवचनं यद्योगेभ्यो विराड्डादर्द ब्रह्मवादर्दमितिनिसर्वसंप्रत्ययार्थं कर्मचोदनात् ॥ मंत्रब्रा
ह्मणमित्यपरचोदनालिंगाच्च विशेषात् ॥ तसेः पुनरिति पूर्ववत् ॥ मंत्रादीति बहुवचनं क
ल्पजशास्त्रमंत्रादि संघादिग्रहार्थं तु ॥ आम्नायशब्दस्योभयाभिधानार्थं मंत्रब्राह्मणानाम... विधायक
माह ॥ ॥ तद्यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मलिंगा मंत्राः ॥ तत्राथ ये यथा ब्राह्मणविदधानि ... कर्माभिधा
तारः मंत्रा विदधति ॥ अथ यत्नो कमेव कस्मान्न भवन्ती मंत्रा एव विधायकाः ॥ न ब्राह्मणमेव विधायक
मुच्यते ॥ ब्राह्मणे विधायकः प्रत्यूहप्रभृतं ब्राह्मणा एवेति ॥ यतो ब्राह्मणानि विधायकानि तद्द्वेगतार्थं विविधा
यकानि ॥ अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् अभयं तु
ष्टं निर्वपते ॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ॥ परिस्तरणमंत्रब्राह्मणानि ॥
यदि मंत्रा विधायका ब्राह्मणवाक्यवदमीषां कानुवादेनकृतार्थत्वात्प्रयोगवचनाद्द्व्यभिधेयप्रयो
जनमभिधेयप्रसिद्ध्यतत्कर्मा विधिकल्पनात् ॥ एवं तु सवितामत्यासरत् ... यथा ... रोहयित्वा प्रसि
चति ॥ मंत्रोक्तग्रहणात् महानदेः क्रांत्वा कं करोति त्यादि ... मित्येवमादीनां प्रयोजनं वक्तव्यं ॥ मंत्राद
निप्रयोगार्थः ॥ ॥ तथान्यार्था ॥ यथा ब्राह्मणमन्यार्थं तथा मंत्रा अन्यार्था भवंति ॥ अन्यार्थत्वं प्रायेण
स्तुतिनिंदाप्रत्याशिस्वामभिधानां ग्रंथगौरवभयात् ॥ भेदवचनमुदाहरणवचनमेव ... कारेषु मंत्रान्ता
नि ग्रहणानि ॥ ६ ॥ तथा ब्राह्मणलिंगा मंत्राः ॥ ब्राह्मणलिंगमभिधेयं येषां ते ब्राह्मणलिंगमंत्राः ॥ तानि

दानां विधिशेषत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः । अतश्च द्रव्यगुणकर्मफलनिदानस्वरूपाणि लोकतः । ननु चाम्नायः कृतको वर्णात्मकत्वात् । पृथिवीविजयवत् । यश्च स कर्ता स विधेरज्ञातः ज्ञाता । किं च तदन्यप्रत्यक्षम् । तत् वर्णात्मकत्वं हि यथैव कृतकत्वं साधयति । एवं हरिर्हिरण्यगर्भोदरस्थः स्मरः कृत्स्नं बन्धनमपि साधयति । अपि च प्रत्यक्षानुमानमन्यदप्यत्रास्ति । नेश्वरादिः कर्ता वेदस्य कर्तृत्वात् । द्रव्यपुरुषवदित्यत आ-
५ ह– 'वक्त्रा चोच्चार्यते शब्दः कथं तस्य क्रिया भवेत् । उपलब्धिप्रयत्नो हि वक्ता शब्दस्य गम्यते । तत्र लक्षणवाक्यानि न वक्त्रा क्रियते च सः' । अतस्तस्य साध्यानन्वितो दृष्टान्तः ॥ आम्नायशब्दार्थमाह । आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च ॥ ३ ॥ सर्वदाऽभ्यासयोगाच्चाम्नायः । पुनरित्यवधारणार्थः । मन्त्रा इति ये व्यवसितैः स्मृत्यन्ताः । ब्राह्मणानि 'ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत्'[1] इत्येवमादीनि । असमासमन्त्रवचनं मन्त्रमध्यगतानां मा भूत् । बहुवचनं वेदकल्पजप्रायोगिकाणां मन्त्राणामर्थे । ब्राह्मणा-
१० नीति बहुवचनं 'यद् वीध्रे'[2] 'विराड् वा इदं'[3] 'ब्रह्म ह वा इदं' इति सर्वसंप्रत्ययार्थम् । कर्मचोदना मन्त्रब्राह्मणादिति । अपरचोदना लिङ्गाच्च । विशेषात् क्लृप्तेः । पुनरिति पूर्ववत् । मन्त्रा इति बहुवचनं कल्पजशाखामन्त्रापेक्षम् । द्विश्च श्रुतिः । आम्नायशब्दश्चोभयाभिधानार्थो मन्त्रब्राह्मणानामभिधेयविधायकः ॥ आह । तद्यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मलिङ्गा मन्त्राः ॥ ४ ॥ तत्राम्नाये यथा ब्राह्मणं विदधाति एवं कर्माभिधातारः मन्त्रा विदधति । अथ प्रतीकमेव कस्मान्न भवति । मन्त्रा एव विधायकाः । तद्ब्राह्मणमेव विधायकम् ।
१५ उच्यते । ब्राह्मणे विधायकः प्रत्यक्षप्रभूतश्च ब्राह्मण एवेति । अतो ब्राह्मणानि विधायकानि । तद्वदवगतार्थो विधिर्विधायक इति । 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः'[4] इति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि'[5] इति । 'अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि'[6] इति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे'[7] इति परिस्तरणमन्त्रश्चोदाहरणानि । यदि मन्त्रा विधायका ब्राह्मणवाक्यवद्, अमीषां कर्मानुबोधेन कृतार्थत्वात् प्रयोगवचनाद् अङ्गमभिधेयप्रयोजनम् । अभिधेयमाक्षिप्य तत्क्रमविधिकल्पनात् । एवं तु सवे 'तामत्यासरत् प्रथमा'[8] इति यथोक्तं दोहयित्वोपसि-
२० ञ्चति'[9] मन्त्रोक्तग्रहणात् । 'महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्टानाम्'[10] इत्येवमादीनां प्रयोजनं वक्तव्यम् । मन्त्रा इति प्रयोगार्थाः ॥ तथाऽन्यार्थाः ॥ ५ ॥ यथा ब्राह्मणमन्यार्थं तथा मन्त्रा अन्यार्था भवन्ति । अन्यार्थत्वं प्रायेण स्तुतिनिन्दाप्रत्यगाशिषाम्[11] अभिधानम् । ग्रन्थगौरवभयान्न भेदवचनम् । उदाहरणवचनमेव । एवंप्रकारेषु मन्त्रोक्तानि ग्रहणानि ॥ तथा ब्राह्मणलिङ्गा मन्त्राः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणं लिङ्गमभिधेयं येषां ते ब्राह्मणलिङ्गा मन्त्राः । नन्वि-

दंभजायज्ञात्‌ रक्षदाहरणेयएवंवेदेति॥ ब्राह्मणलिंगंब्राह्मणमर्थवादइत्यर्थः॥ यएवंवेदेतिप
दार्थविज्ञानात्‌ब्राह्मणलिंगंतथाचब्राह्मणमेतान्रक्षोभिप्रवदंतीति आह॥ कोऽस्थितस्कस निमल्या
ब्राह्मणे अपश्यंगोपामपामास्मात्‌हपारयदितिपथानर्थेनिप्रकारनिर्देशः॥ ब्राह्मणस्यब्राह्मणलि
गत्वागत्वात्‌॥ विराड्द्वेयोविपृथाद्भात्यआसीदिति ब्राह्मणानामर्थसामान्यात्‌शिष्टस्मृते अमंत्रमप्य
गान्यान्मृतहृदुपचारः॥ नस्मैश्राव्यादित्यादीनि॥ मंत्रानमंत्रकल्पे विधानात्‌॥ अथयत्रेतज्ञावडप
नापिन्यो अत्रकर्माणिकुतस्तोजातोकृतमः मरएजायकानांविधिरस्फलतेति आह कुतस्तोकेनपा
प्पीकस्मिन्नंगेपोभूतंचब्रह्मसत्वायुधिष्ठिरयन्मन्यकारित्यन्यप्रकरणागतत्वान्नामितेनरे समभिह
रादात्मदेवतानांसंबंधात्‌निकृत्तेतं मविद्वेषेणचकर्मसंबंधात्‌॥ सर्वकर्मसंयोगः॥ संहिता
पाविधिसंबंधात्‌॥ अयोनिधिमितिमंत्रग्रहणंप्रयोगार्थंप्रमाणंकथितंधर्मेप्रमाणविषयः
॥ कृतस्मार्तेअपिभवति॥ अत्रतदर्थमदमभ्यधानात्‌॥ ६॥ तदभावेसंप्रदायः॥ तस्याम्नायस्या
भावेसंप्रदायप्रमाणा॥ धर्मस्पृष्टप्रमाणंविधिसंबंधेमन्वादिस्मृतयोऽप्यन्नप्रमाणमितिजानतः
कृतः॥ प्रयुक्तत्वात्‌॥ ननुप्रमाणस्याप्येतैःप्रयुक्तत्वात्‌मलिनत्वादित्यर्थः॥ तदभावइतिवानेकवि
रोधेनापेक्षितास्मृतेः कथयति॥ प्रत्यक्षवातस्याभावः प्रत्यक्षश्रुतस्य अनुमानिकस्याभावसंशयः
आत्मानोपदेशः प्रमाणंकुतः प्रमेयत्वात्‌॥ मोक्षगतत्वात्‌॥ ७॥ ब्राह्मणानांशिष्टानामित्यर्थः॥ आ
म्नायमूलकोधर्मः स्मृतिमूलएकएववचनइतितिस्रोतेनिश्चिरियंततःपरिभाष्यते॥ ८॥ यतव्याख्या
स्यामः॥ यत्नार्थंकथयिष्यामोलौकिकत्वात्‌॥ दर्शादिप्रतिज्ञार्थेअतःश्रेतः परिभाषाः सर्वार्थाः॥ ॥
देवानांपितॄणांच॥ अप्राणिनः षष्ठीचतुर्थ्यर्थे अप्राणित्वंचशब्दस्यदेवतायाःशब्देनोपकारेनोप
कारत्वात्‌॥ यत्तदानींशब्दविस्मरणात्‌॥ तद्दानंदेवानांयःशब्दः पितॄणांचतेनसंयोगयागइत्युच्य
ते॥ अयमेवलौकिकइतिकृतात्‌॥ ९॥ तत्समावर्तनोयोशेषपृष्ठायेवमादिषुदेवताशब्दसंकल्पः
प्रयाजनपिंडपितृयज्ञइति अत्रतायेकव्यवाहनायस्वधापितृभ्यइतिजुहोति॥ अन्नंचश
ब्दः संकल्पइतिसंप्रदानविभक्त्याशब्दनाधिगमः॥ देवेभ्यः पितृभ्यश्चयोद्रव्यपरित्यागः सयज्ञ
इति॥ ॥ प्राङ्मुखवडपांसुकरोति॥ वितानप्रगतमुखपाशुभमंत्रान्प्रयुंजीतसर्वत्रनचाग्निदिग्नान

दम् 'अप्रियो भ्रातृव्यः'[1] इत्युदाहरणे 'य एवं वेद' इति ब्राह्मणलिङ्गम्। ब्राह्मणमर्थवाद इत्यर्थः। 'य एवं वेद' इति प-
दार्थविज्ञानात् ब्राह्मणलिङ्गम्। तथा च ब्राह्मणम् – 'एता ऋचोऽभिवदन्ति'[2] इति। आह च स्थित्युत्पत्तिप्रलय[3] (न्यायेन)
ब्राह्मणे 'अपश्यं गोपाम्'[4] 'अपाङ् प्राङ्'[5] 'तदिदास'[6] इति यथा। तथेति[7] प्रकारनिर्देशः ब्राह्मणस्य। ब्राह्मणलि-
ङ्गत्वात्। 'विराड् वै'[8] 'यो विद्यात्'[9] 'व्रात्य आसीत्'[10] इति ब्राह्मणान्यर्थसामान्याच्छिष्टस्मृतेश्च। मन्त्रमध्य-
५ पाठात् तद्वदुपचारः। 'तस्मै प्राच्या दिशः'[11] इति मन्त्राणां नक्षत्रकल्पे विधानात्। अथ यत्रैतद् गाव उप-
तापिन्यो[12] अत्र कर्माणि। 'कुतस्तौ जातौ कतमः सः'[13] एवं जायमानविधिरस्त्युत नेति। आह 'कुतस्तौ' 'केन पा-
र्ष्णी'[14] 'कस्मिन्नङ्गे'[15] 'यो भूतं च'[16] 'ब्रह्मचारी'[17] 'उच्छिष्टे'[18] 'यन्मन्युः'[19] इत्यन्यप्रकरणगतानामितीतरैः समभिहा-
रादात्मदेवतासंबन्धात् निरुक्तत्वम्। अविशेषेण च कर्मसंबन्धात् सर्वकर्मसंयोगः संहिता-
या विधिसंबन्धात्। 'अथ विधिम्' इति मन्त्रग्रहणं प्रयोगार्थम्। प्रमाणं कथितम्। धर्मे प्रमाणविषयः
१० श्रौतः स्मार्तोऽपि भवति। अत्र तदर्थमिदमभिधानात् ॥ तदभावे संप्रदायः ॥ ७ ॥ तस्याम्नायस्या-
भावे सम्यक् प्रदायः। रागाद्यसंस्पृष्टः प्रमाणं विधिसंबन्धे। मन्वादिस्मृतयोऽप्यत्र प्रमाणमिति जानीत।
कुतः। प्रमुक्तत्वात्[20]। तत्प्रमाणस्याध्येतृभिः प्रमुक्तत्वात् प्रलीनत्वादित्यर्थः। तदभाव इति चानेकवि-
रोधे नापेक्षितं स्मृतिः[21] कथयति। अथवा तस्याभावः। प्रत्यक्षश्रुतस्यानुमानिकस्याभावे संप्रत्यय
आत्मनोपदेशः प्रमाणम्। कुतः ॥ प्रमुक्तत्वात्। मोक्षगतत्वात्। ब्राह्मणानाम् ॥ ८ ॥ शिष्टानामित्यर्थः। 'आ-
१५ म्नायमूलको धर्मः स्मृतिमूलक एव च। इति स्थिते विधिरयमुत्तरं परिभाष्यते' ॥ यज्ञं व्याख्या-
स्यामः। यज्ञार्थं कथयिष्यामोऽलौकिकत्वात्। दर्शादिप्रतिज्ञार्थम्। अतश्चैताः परिभाषाः सर्वार्थाः।
देवानां पितॄणां च ॥ ९ ॥ अप्राणिनः षष्ठी चतुर्थ्यर्थे[22]। अप्राणित्वं च शब्दस्य। देवतायाश्च शब्देनोप-
कारकत्वात्। यज्ञो दानं शब्दस्मरणात्[23] तद्दानम्। देवानां यः शब्दः पितॄणां च तेन संयोगयाग इत्युच्य-
ते। अयमेवालौकिक इति कृत्वा तत् कथितम्। 'समावर्तनीय (समापनीय) योश्चैषेज्या'[24] इत्येवमादिषु देवशब्दसंकल्पः
२० प्रयोजनम्। 'पिण्डपितृयज्ञः'[25] इति। अत्र च 'अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा पितृभ्यः'[26] इति जुहोति। अत्र च (पितृ)श-
ब्दसंकल्प इति। संप्रदानविभक्तेश्च दानाधिगमः। देवेभ्यः पितृभ्यश्च यो द्रव्यपरित्यागः स यज्ञ
इति ॥ प्राङ्मुख उपांशु करोति ॥ १० ॥ वितानप्रगतमुख उपांशु मन्त्रान् प्रयुञ्जीत सर्वत्र। न चात्र दिग्वाच-

कृतत्वादित्याश्विनकल्पवचनात्॥ यज्ञोपवीती देवानां॥ यज्ञोपवीतं यस्य स यज्ञोपवीती॥ कर्म
णो भक्तादित्यस्मरणात्॥ स्मृतिरिति समर्थो हीत्युच्यते॥ अक्रियायां यस्य भवतो प्रायश्चित्तार्थं॥ ६॥ प्राची
नावीती पितॄणां॥ प्राचीनावीतं॥ न यस्य सः पितृषूपवीती इह वचनमुक्तं यज्ञोपवीतं प्रागुदक् वा देवानां प्र
मुखकर्तृत्वं विनिविकल्पार्थं न त्व वस्तु प्राच्यां वैश्वदेवे प्राच्ये इति वचनात्॥ पुरस्तात् प्रागमसंहतात्
र्मास्मि त्वा॥ ७॥ दक्षिणा पितॄणां॥ दक्षिणाभिमुखः पितृषु कर्ता॥ प्रागुदगपवर्गो देवानां॥ पूर्व
स्यां दिशि देवानां कर्म परिसमापनीयं॥ उत्तरस्यां वा कर्मधर्मत्वं वास्य कर्तुरभिहितत्वात्॥ न चा
न्तरालसंभवस्य यत्र शास्त्रयोरस्तंनः परार्थप्रसंगात्॥ आज्यलं चैव पूर्वोत्तरतः संस्थाप्येति वचनात्॥
अपवर्गो भवत्येकमभिबध्यते॥ अस्येयं परिसमाप्तिः॥ आह॥ मानविषयत्वमवसिंचयेनोत्तरवेदि
निनयनपरिग्रहणाद्युत्थानचतुरस्रीकरणस्तरणपर्युक्षणादीनि॥ ८॥ दक्षिणाप्रत्यगपवर्गं
पितॄणां॥ अपवर्गः परिसमाप्तिर्देवानां॥ नियमादनियमनिवृत्त्यर्थः॥ प्रारंभः॥ सकृत् कर्म पि
तॄणां त्र्यवरार्धं देवानां॥ नियमात्॥ अनियमनिवृत्त्यर्थं सकृद्दानात्त्वं अदृष्टार्थं कर्ममात्रे कर्म
ग्रहणात्॥ भवधानस्यानङ्गत्वनिवृत्तेः॥ कार्यात्रिरुद्धकं क्रियेति तस्य च विधिकर्मसु निवृत्त्यर्थः॥
आरभ्य विपर्ययेण पितृधर्माभिधानं नियमार्थं पितर एव पितरः॥ यत्र तु प्रपितामहाः पितर एव देव
ता॥ तत्र चायं नियम इति॥ सर्वा एव यज्ञतनुः पितरस्तूपजीवन्ति॥ पितर इति त्र्यवरार्धं देवानां कर्मस
र्वस्यां चाएवं त्रिरभ्यसितव्यं॥ कर्मग्रहणात्॥ पूर्वसूत्रे इहापि पृथक् कर्मण एवाभ्यासः॥ न प्रधानस्य या
गादेव घातफलीकरणाविरुद्धयनादिषु त्वभ्यास आफलीनवृत्तेः॥ यथा दिष्टानां देवानामयोपादिष्टं यथा
वासर्वदिर्थः॥ कानि पुनस्तानि॥ आह॥ पाणिप्रक्षालनास्तरणा निरुप्त प्रोक्षणे उलूखलमुसलादि
प्रोक्षणहविरवस्तवनयज्ञाङ्गप्रोक्षणपर्यग्निकरणमृतानभिधारणालंकरणावेक्षणानीति दृष्टफल
भावात्॥ न च मंत्राहतिः॥ सकृत्कर्म पितॄणामिति॥ कर्मग्रहणात्॥ ॥ अभिदक्षिणमाचारो देवानां॥ द
क्षिणहस्तमभिमुखं आवरणं आगमनं देवानां कार्यं॥ वेदीपरिग्रहणादिषु॥ प्रसव्यं पितॄणां॥ आवर
णं कर्मणः प्रगृतसव्यहस्तं कार्यं॥ एवमग्निपरिणीर्यतिनयथा॥ स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना देवाः॥ स्वा
हाकारमुच्चार्य देवेभ्यो हविर्देयं॥ वषट्कारं चोच्चार्य प्रदातव्यं॥ स्वाहाकारप्रदाना इति बहुव्रीहिः स्वाहा

क उत्तरत्र दिग्विकल्पवचनात् ।। यज्ञोपवीती देवानाम् ।। ११ ।। यज्ञोपवीतं यस्य स यज्ञोपवीती कर्मसु
गोभिलादिस्मरणात्[१] । स्मृतिसिद्धमपीहोच्यते । अक्रियायां तूपवीती प्रायश्चित्तार्थम् ।। प्राची-
नावीती पितॄणाम् ।। १२ ।। प्राचीनावीतम् । तद्यस्य स पित्र्युपवीती[२] । इह वचनमुक्तप्रयोजनम् ।। प्रागुदग्वा देवानाम् ।।१३।। प्रा-
ङ्मुख उदङ्मुखः । वेति विकल्पार्थम् । तत्र वस्तुतः प्राच्येव वेदे 'प्राच्यै'[३] इति वचनात् । 'पुरस्ताद्धोमसंहृतां पू-
५ र्वाम्'[४] इति च ।। दक्षिणा पितॄणाम् ।। १४ ।। दक्षिणाभिमुखः पित्र्येषु कर्ता ।। प्रागुदगपवर्गं देवानाम् ।। १५ ।। पूर्व-
स्यां दिशि देवानां कर्म परिसमापनीयमुत्तरस्यां वा । कर्मधर्मत्वं चास्य कर्तुरभिहितत्वात् । न चा-
न्तरालसंप्रत्ययः[५] । शब्दयोरत्यन्तपरार्थप्रसङ्गात् । आज्यतन्त्रे च 'पूर्वोत्तरतः संस्थाप्य'[६] इति वचनात् ।
अपवर्गे प्रत्येकमभिसंबध्यते । अस्येयं परिसमाप्तिः । आह मान[७]-विखनन[८]-सेचन-उत्तरवेदि-
संवपन[९]-परिग्रहण[१०]-प्रथन[११]-चतुरस्रीकरण[१२]-स्तरण[१३]-संप्रोक्षणादीनि[१४] ।। दक्षिणाप्रत्यगपवर्गं
१० पितॄणाम् ।। १६ ।। अपवर्गः परिसमाप्तिः । देवानां नियमादनियमनिवृत्त्यर्थः प्रारम्भः ।। सकृत्कर्म पि-
तॄणां त्र्यवरार्धं देवानाम् ।। १७ ।। सकृत् अनावृत्तम् । अदृष्टार्थे कर्ममात्रं कर्म-
ग्रहणात् । अवघातस्या तण्डुलनिर्वृत्तेः । कार्या 'त्रिरुदकक्रिया'[१५] इति । तस्य च विधिकर्मसु निवृत्त्यर्थं
आरम्भः । विपर्ययेण पितृधर्माभिधानं नियमार्थम् । पितर एव पितरः । यत्र तु प्रपितामहाः पितर एव देव-
ता तत्र चायं नियम इति । 'सर्वा एव यज्ञतनूः पितरमुपजीवन्ति'[१६] इति पितरः । त्र्यवरार्धं देवानां कर्म स-
१५ र्वात्मना एव त्रिरभ्यसितव्यं कर्मग्रहणात् । पूर्वसूत्रे इहाप्यङ्गकर्मण एवाभ्यासः न प्रधानस्य । या-
गादाववघातफलीकरणविलयनादिषु त्वभ्यास आ फलनिर्वृत्तेः ।। यथादिष्टं वा ।। १८ ।। देवानां यथोपदिष्टं
वाऽसकृदित्यर्थः । कानि पुनस्तानि । आह- पाणिप्रक्षालनास्तरणनिर्वपणप्रोक्षणोलूखलमुसलादि-
प्रोक्षणहविरुत्पवनयज्ञाङ्गप्रोक्षणपर्यग्निकरणशृताभिघारणालंकरणावेक्षणादीनि दृष्टफल-
भावात् । न च मन्त्रावृत्तिः । 'सकृत्कर्म पितॄणाम्'[१७] इति कर्मग्रहणात् । अभिदक्षिणमाचारो देवानाम् । द-
२० क्षिणहस्तमभिमुखमाचरणमागमनं देवानां कार्यं वेदिपरिग्रहणादिषु । प्रसव्यं पितॄणाम् ।। १९ ।। आचर-
णं कर्मणः प्रगतसव्यहस्तं कार्यम् । 'अग्निं परिणीय'[१८] इति यथा ।। स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना देवाः ।। २० ।। स्वा-
हाशब्दमुच्चार्य देवेभ्यो हविर्देयम् । वषट्कारं चोच्चार्य प्रदातव्यम् । स्वाहाकारप्रदाना इति बहुव्रीहिः ।

कारवषट्कारप्रदानादीनि॥वषट्कारवर्जंविकल्पार्थंचेन्नोराहसमुच्चयोनयोः कार्याभेदाद्यथाग्नान्क्रम
रस्माद्गताभिरित्यनुवचनात्॥कर्मध्यमत्वंतस्याभावःतेनप्रदानानि॥ ॥स्वाहाकारनमस्कारप्रदानाःपि
तरः पूर्वमन्त्रवन्नमस्कारवाच्यं॥अग्नयेकव्यवाहनायस्वधापितृभ्यइतिउदाहरणं॥उपमूललूनंबर्हिःपि
तॄणां॥मूलानांसमीपमूलाद्दर्भाःपितॄणांकर्माणिकार्याः॥लवनेदेवपितृविपर्ययः॥उत्तरस्यदेवेवि
धेःदेवसंबंधार्थः॥इतरथाहिपितॄणामधिकारस्स्यात्॥पर्वसुदेवानां॥ग्रंथिषुछिन्नबर्हिर्देवानांकर्मसु
कार्यदेवानां॥ ॥मयपक्षपर्वसुमिनिदर्भाहारायदात्रंप्रयच्छति॥कर्तादर्भाहारायेत्यनेनमंत्रेणग्रहणा
दाच्छिन्नदात्रप्रसिद्धं॥तस्मयच्छति॥दर्भाहरणायोमादर्भाहरः॥पावकवत्॥तथापिद्विजमानएवलव
नमन्त्रप्रसीपवयनात्॥विधिकर्मपरिभाषाल्लवनद्रव्याणियथार्थं॥ ॥अपुपीर्णदात्तुपर्वेग्निस्कार
पूर्वपाणुत्तानूष्णीमाहृत्यानरत्नोऽग्नेरूपसादयति॥ककुशेषयाउपरिग्रंथीनांलत्तानूष्णींदर्भाहर
णीयउत्तरदेशेग्नेरूपसादयति॥तूष्णीमितिवचनंतत्त्वरयाहरेत्ययमाहरेणेलिंगात्मानात्॥प्रथमो
मुष्टिःपृथक्कृत्यप्रमनोर्वेदिस्तरणार्थंमूलस्तनःपरिभाजनीयमूलःमतिमूलंमंत्राचरतिःसर्वेषांमंत्रसं
स्कारोपस्तनत्वानूष्णींप्रमाणविशेषत्वाच्च॥आज्यनंतेनकुसुद्दाभावःप्रयोगाभावात्॥नाग्निंविपर्यावर्तेत॥
अग्निंप्राप्यनिवर्तमानःकर्तात्रप्रायजमानपत्नीवाप्रतीपमुखानावर्तेत॥शरीरेणचसर्वानुपूर्वांयथा
तुरावर्तनार्थः॥कस्यप्रतिषेधःगोमयवर्जनावश्यकार्यविमनादिकार्येणावर्तमानेषुकार्येषुपरिस
मासेःधूमोद्वेगकरणेनविनानसंप्रसत्वःशिष्टःस्मृतेः॥नान्तरायज्ञांगानिव्यवेयात्॥सव्येनान्यो
न्यस्यनयेत्॥यज्ञांगानीत्युवादीनीदर्भसाधनानि॥दक्षिणंजान्वभुजज्जुहोति॥दक्षिणंजानुं
भूमिस्थितंकृत्वाजुहुयात्॥भुजकौटिल्यप्रकर्षेणयजतोजुहोति॥चएवंपूर्वांपूर्वांसंहतांजुहोति
यजतावापिजुहोतिप्रयोगाद्द्विधाप्रमाणंकथितंस्मृत्येनेतनत्वसाधारणोधर्मउक्तः॥उवाचपौर्ण
मासेनेतिप्रथमंगाभावात्॥परिशिष्टमाह॥यापूर्वापौर्णमासीसानुमतिरितिनाम्ना॥याउत्तरा
पूर्णमासीपौर्णमास्याःसाराका॥पूर्वापौर्णमासीपूर्वापञ्चदशीनस्यामख्यार्थंतविरोधानाभावात्॥
पौर्णमासीसिद्धंयंचविधिभेदेनकर्माम्नानात्॥उत्तरापौर्णमासीप्रतिपत्॥उत्तरासंबंधात्॥

वषट्कारप्रदाना इति (बहुव्रीहिः)। वषट्कारवचनं विकल्पार्थम्। ऋचा सह समुच्चयो नानयोः कार्याभेदात्। यथाशास्त्रं[1] स्वरः। 'स्वाहान्ताभिः'[2] इत्यनुवचनात्। ऋङ्मध्यसत्त्वे तस्याभावः। तेन प्रदानात्॥ स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः पितरः ॥२१॥ पूर्वसूत्रवत् सर्वं वाच्यम्। 'अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा[3] (नमः) पितृभ्य...'[4] इत्युदाहरणम्॥ उपमूललूनं बर्हिः पितृणाम् ॥२२॥ मूलानां समीपे लूना दर्भाः पितृणां कर्मणि कार्याः। लवने देवपितृविपर्ययः। उत्तरस्य देवविधिर्देवसंबन्धार्थः। इतरथा हि पितृणामधिकारः स्यात्॥ पर्वसु देवानाम् ॥ २३ ॥ ग्रन्थिषु छिन्नं बर्हिर्देवानां कर्मसु कार्यम्॥ प्र यच्छ पर्शुमिति[5] दर्भाहाराय दात्रं प्रयच्छति ॥ २४ ॥ कर्ता दर्भाहाराय 'प्र' इत्यनेन मन्त्रेण। ग्रहणावच्छिन्नं दात्रं प्रसिद्धं तत् प्रयच्छति। दर्भाहरणयोगाद् दर्भाहारः पावकवत्। तथापि यजमानस्य एव लवनमन्त्र आशीःश्रवणात्। विधिकर्मपरिभाषा। लवनद्रव्याणि यथार्थम्॥ ओषधीर्दान्तु पर्वन्नि[6]त्युपरि पर्वणां लूत्वा तूष्णीमाहृत्योत्तरतोऽग्नेरुपसादयति ॥ २५ ॥ ऋक्शेषेण उपरि ग्रन्थीनां लूत्वा तूष्णीं दर्भाहार आनीय उत्तरदेशे अग्नेरुपसादयति। तूष्णीमिति वचनं 'त्वरया हर' इत्ययमाहरणलिङ्गात् मा भूत्। प्रथमो मुष्टिः पृथक् बन्ध्यस्ततो वेदिस्तरणार्थं लूनस्ततः परिभोजनीयलूनः। प्रतिलूनं मन्त्रावृत्तिः सर्वेषां मन्त्रसंस्कारापेक्षितत्वात् गृह्यमाणविशेषत्वाच्च। आज्यतन्त्रेषु मुष्ट्यभावः प्रयोगाभावात्॥ नाग्निं विपर्यावर्तेत ॥ २६ ॥ अग्निं प्राप्य निवर्तमानः कर्ता ब्रह्मा यजमानः पत्नी वा प्रतीपमुखा नावर्तेत शरीरेण। सर्वानुपूर्व्योऽयं धातुरावर्तनार्थः। नायं प्रतिषेधो गोमयावर्जनावश्यकायविनमनादिकार्येष्वावर्तमानेष्वा कार्यपरिसमाप्तेः। धूमोद्वेगकरणे तु वितानसंप्रत्ययः शिष्टस्मृतेः॥ नान्तरा यज्ञाङ्गानि व्यवेयात् ॥ २७ ॥ सव्येनान्योन्यस्य नेयात्। यज्ञाङ्गानि स्रुवादीनि यागसाधनानि ॥ दक्षिणं जानु प्रभुज्य जुहोति ॥ २८ ॥ दक्षिणं जानु भूमिस्थितं कृत्वा जुहुयात्। भुजो कौटिल्ये[7]। प्रकर्षेण। यजतौ जुहोतिश्च। 'एवं पूर्वां पूर्वां संहतां जुहोति'[8] इति यजतावपि जुहोतिप्रयोगात्। 'द्विधा प्रमाणे कथितं स्मृतेश्च ततश्च साधारणधर्म उक्तः। उवाच चार्थाधिगतेर्निषेधं विध्यङ्गभावात् परिशिष्ट आह'॥ या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः। इति नाम्ना। योत्तरा। पौर्णमासी पौर्णमास्याः। सा राका ॥ २९ ॥ पूर्वा पौर्णमासी पूर्वा पञ्चदशी तस्या मुख्यार्थत्वं विरोधाभावात्। पौर्णमासीद्वयं च विधिभेदेन कर्माम्नानात्। उत्तरा पौर्णमासी प्रतिपत्। उत्तरासंबन्धात्।

संव्यवहाराभावाच्चानर्थकं संज्ञावचनं॥ अर्थवत्त्वं चाक्रियानिमित्तत्वात्॥ नित्यं कालस्य न क्रिया
योगार्थत्वात्॥ इतरथा ह्यकालिकक्रियामनुमन्यते॥ उत्तराच्च देवेभ्यो ददातीति निर्देशेन विधानान्नास्य
काले विशेषसंप्रत्ययार्थत्वात्॥ पूर्वस्यां पौर्णमास्यामनुमननं उत्तरस्यां दानमिति यत्तत्परमुच्य
ते॥ यस्यां यस्यां तिथौ उत्तरभागे मध्यान्हे पौर्णमासी स्यात्तत्र लोकप्रसिद्धा माभूत्॥ अनुमानमिति॥
उत्तरस्यां पूर्वस्यां वा यथा स्यादिति॥ अयं च कौशिकाभिप्रेतार्थ इत्याह॥ तथा वा योपवसथ इत्युपव
सथस्यानवधारणाशंकाकारानूतिं॥ विशेषस्यान्तुत्वमन्यते स्यागार्थं संप्रत्ययः॥ अतएव नयत्तु मन्यते तन्ने
रीयमानं गते सुरहविषः संप्रदानं प्रधानहविषः॥ लुया पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः॥ पू
र्वमनुवत्॥ अस्यार्थः सूर्याचंद्रमसोः परो विप्रकर्षः पौर्णमासी विपरीता मावास्या सा सिनीवाली अनु
मनीतितस्यां स्मृतानाल शब्दस्य चमन्वर्थत्वात्॥ तस्माद्यत्पिंडपितृयज्ञः पूर्वस्यां श्राद्धस्य तद्दत्ता
त्पिंडपितृयज्ञांगश्राद्धं कुर्यात्तु दानार्थस्याहविः संप्रदानात्॥ एककार्यसंबंधपूर्वोत्तरभावोपप
तेः॥ पूर्वस्यामुपवसथ उत्तरस्यां यागः॥ अथोपवसथ इत्युपवसथ्यं भक्तमश्नाति॥ चतुर्दश्या
सह संयुक्ता पूर्वेति॥ अस्मिन्न हतिउपवसथः॥ योग्य इति॥ अवधीर्यं तत्रोपवसथ्यं भक्तमश्नाति
यजमानउपवसन भक्तं उपवत्स्य इत्युक्ते॥ तु॥ मधुलवणमांसमाषवर्जं॥ मधु माक्षिकं माध्वीकं
स्यात्पन्नाप्रतिषेधात्॥ लवणं सर्वप्रकारं मांसं ब्राह्मणं ब्राह्मणकामेनापि यजमानभागादि
ष्टाभक्षं शास्त्रचोदितत्वात्॥ सर्वत्तुपरिलोपप्रसंगात्॥ माषानुपसवनेर्थतश्च वर्जयेत्॥ मु
रादीनित्तु नित्यप्रसिद्धानीति कृत्वानेह प्रतिषेधार्हाणीति न प्रतिषिद्धानि॥ उपवसन उपवसथः
यद्यश्नाति तेनैतदश्नाति ग्रह णात्॥ अथोपवसथ इत्यनवधारितवचनं कस्मात्॥ आह॥ पूर्व
भागिक्योत्तरभागिकत्वात्॥ पूर्वामावास्यमावास्ययोर्विक्रमसंनिपातयोश्च यागसंबंधात्॥ पूर्वा
ण्हे च कर्म सते उत्तरभागिक्या उपवसनकर्मणा विक्रमसन्निपातयोः कर्ममध्ये अवसथ्यानुप
रोधात्॥ अथोपवसथे स्यवधारित उत्तरभागिक्यामवसथः प्रत्येतव्य इति॥ अस्मि क्रियायार्थ

संव्यवहाराभावाच्चानर्थकं संज्ञावचनम्। अर्थवत्त्वं च क्रियानिमित्तत्वात्। नित्यं कालस्य तत्क्रिया-
योगार्थत्वात्। व्रतग्रहणादिक्रियामनुमन्यते। उत्तराच्च देवेभ्यो ददाति हविः[1] इत्येवं विधानाच्चास्याः
कालविशेषसंप्रत्ययार्थत्वात्। पूर्वस्यां पौर्णमास्यामनुमननम्। उत्तरस्यां दानमिति यत् तत् परमुच्य-
ते। यस्यास्तिथेरुत्तरभागे मध्याह्ने पौर्णमासी स्यात् तत्र लोकप्रसिद्धा मा भूत्। अनुमननमिति
५ उत्तरस्याः पूर्वस्यां यथा स्यादिति। अयं च कौशिकान्न भिद्येतार्थ इत्याह। तथा च 'अद्योपवसथ'[2] इत्युपव-
सथस्यानवधारणाशङ्का। यस्यां विनिवेशः स्यात् तस्या मन्यते यागार्थसंप्रत्ययः। व्रतोपायनं तु मन्यतेऽन्नं
दीयमानं व्रतेऽस्तु। हविषः संप्रदानं प्रधानहविषः॥ या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः ॥ ३० ॥ पू-
र्वसूत्रवद् अस्यार्थः। सूर्याचन्द्रमसोः परो विप्रकर्षः पौर्णमासी। विपरीतामावास्या। सा सिनीवाली अन्न-
वतीति। तस्यां स्मृत्यां[3] वालशब्दस्य चान्वर्थत्वात्। तस्मात् पिण्डपितृयज्ञः पूर्वस्याम्। श्राद्धस्य तद्वृतत्वा-
१० च्च। पिण्डपितृयज्ञाङ्गं श्राद्धम्। कुहेस्तु दानार्थस्य हविःसंप्रदानात्। एककार्यसंबन्धः पूर्वोत्तरयागोपप-
त्तेः। पूर्वस्यामुपवसथ उत्तरस्यां यागः॥ अद्योपवसथ इत्युपवत्स्यद्भक्तमश्नाति ॥ ३१ ॥ चतुर्दश्या
सह संयुक्ता पूर्वेति। अस्मिन्नहन्युपवसथो योग्य इत्यवधार्य तत्रोपवत्स्यद्भक्तमश्नाति
यजमानः। उपवत्स्यतः भक्तम् उपवत्स्यद्भक्तम्॥ मधुलवणमांसमाषवर्जम् ॥ ३२ ॥ मधु माक्षिकं माध्वीक-
स्यात्यन्तप्रतिषेधात्। लवणं सर्वप्रकारम्। मांसं बृंहणम्। बृंहणकामेनापि यजमानभागादि
१५ इडाभक्षं शास्त्रचोदितत्वात्[4]। सर्वं तु परिलोपप्रसङ्गात्। माषानुपवसनेऽर्थतश्च वर्जयेत्। सु-
रादीनि तु नित्यप्रतिषिद्धानीति कृत्वा नेह प्रतिषेधार्हाणीति न प्रतिषिद्धानि। उपवसनं उपवसथः।
यदश्नाति तेन एतद् अश्नातिग्रहणात्। अद्योपवसथ इत्यनवधारितवचनम्। कस्मात्। आह। पूर्व-
भागिक्युत्तरभागिकीत्वात्। पूर्वामावास्योत्तरामावास्ययोः विक्रमसंनिपातयोश्च यागसंबन्धात्। पूर्वा-
ह्णे च कर्म। नोत्तरभागिक्यामुपवसनकर्म। विक्रमसंनिपातयोः कर्म। अद्योपवसथस्यानुप-
२० रोधात्। अद्योपवसथ इत्यवधारित उत्तरभागिक्यामनुपवसथः प्रत्येतव्य इति। अशिक्रियाया अर्थ-

वत्त्वाद् भोजनार्थः। तस्मात् सद्यस्कालानाम्[१] आग्रयणादीनामुपवसनक्रियाया अभावात्। अशिक्रियाया अभाव उपवत्स्यद्भक्तवचनं संव्यवहारार्थमपराह्णे भोजनवचनात्[२] ॥ ममाग्ने वर्च[३] इति समिध आधाय व्रतमुपैति ॥ ३३ ॥ एका ऋक् विधिकर्मत्वात्। समिध आदधाति। समिद्ग्रहणं विधिकर्मत्वात्। यजमान आधानवचनात्। अग्न्याधाने 'अग्नीषोमाभ्यां दर्शन इन्द्राग्निभ्यामदर्शने'[४] इति वचनात्। नियमग्रहणं 'ममाग्ने' ॥ व्रतेन त्वं व्रतपत[५] इति वा ॥ ३४ ॥ अस्याविधिकर्म क्रमे कर्माभावात्। ममाग्ने वर्चो व्रतेन त्वं व्रतपत इति वा समिध आधाय व्रतमुपैतीति वक्तव्यम्। एवमुच्यमान उभयोर्विधिकर्मत्वं स्यात्। ततश्च सूक्तं स्यात्। अत्र च स्वाहाकारो न पूर्वहोमत्वात्। व्रतादानीयाः[६] उपैति वचनात् ॥ किं पुनर्व्रतम्। ब्रह्मचारी व्रती। स्यादिति शेषः। ब्रह्मचारी व्रतीति मैथुनप्रतिषेधः। अधः शयीत ॥ ३५ ॥ भूमावनन्तर्हितायाम्। वेदिकरणादि शयनान्तं पूर्वस्यां तिथौ ॥ प्रातर्हुतेऽग्नौ कर्मणे वां वेषाय वां सुकृताय वामिति पाणी प्रक्षाल्यापरेणाग्नेर्दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरमानडुहं रोहितं चर्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम प्रस्तीर्य पवित्रे कुरुते ॥ ३६ ॥ प्रातर्हुतेऽग्नौ न सायं होमयित्वा। अर्थाच्च सायमारम्भयित्वा। तदपि स्वयमेव होतव्यम्। ततः कर्ता कर्मणे वामिति हस्तौ प्रक्षालयत्युदकेन। ततः परिभोजनीयान् दर्भानादाय पश्चात् कृत्वाग्नेस्तानास्तृणाति। तेषामुपरि आनडुहं चर्मास्तृणाति रक्तवर्णं प्राग्ग्रीवं पूर्वग्रीवमुपरिलोम उपस्तीर्य पवित्रे द्वे करोति कर्ता। हुतेऽग्नौ मन्त्रत्रिकेण हस्तौ प्रक्षालयामीति शेषः। 'यथार्थमुदर्कान् योजयेत्'[७] इति वचनात्। न शाखान्तरीया ऋचोऽतिप्रसङ्गात्। प्रक्षाल्येति निर्वापसमानकर्तृकार्थम्[८]। अतश्च नाज्यतन्त्रे पाणिप्रक्षालनम्। तेषु इत्युत्तरसिद्धेरुत्तरवचनमन्यस्यापि हविषश्चर्मणि दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरत्वं यथा स्यात्। 'पश्चादग्नेश्चर्मणि हविषां संस्कारः'[९] इत्यस्य पवित्रक्रियाक्रमार्थलक्षणम्। यथा शान्त्युदकक्रियाक्रम आग्रयणे[१०] तथेहाज्यपरिचरणक्रमः। अतश्चाज्यहविष्यर्थलक्षणः क्रमः। पवित्रक्रियायां स्थण्डिलकर्मसु च 'नानुत्पूतं हविः'[११] इति वचनात् ॥ पवित्रक्रिया प्रक्षालनं संस्कारशब्दत्वात्। दर्भावच्छिन्नप्रान्तौ प्रक्षाल्यानुलोममनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति ॥ ३७ ॥ परिभोजनीयलूनदर्भाणामपादाय अप्रच्छिन्नाग्रौ गृहीत्वा प्रक्षालयत्येवं पवित्रक्रिया। ततो मार्जनं मन्त्रेण। संज्ञा संव्यवहारार्था 'पवित्रेऽन्तर्धाय'[१२] इति ॥ महावेदार्थविदो वत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भ-

इ्दारिलकृतौ कौशिकभाष्ये प्रथमा कण्डिका समाप्ता ॥ १ ॥ त्वं भूमिम्...इति पवित्रेऽन्तर्धाय हविर्निर्वपति देवस्य त्वा...इति ॥ १ ॥ 'त्वं भूमिम्'[१] इति कल्पजया पवित्रे चर्मणः व्रीहीणां चान्तरा कृत्वा हविश्चर्मणि करोति 'देवस्य त्वा' इत्यनेन मन्त्रेण। मन्त्रादेव क्रियावगतेर्निर्वपतिग्रहणं व्यक्तचोदनेति। निर्वापे मन्त्राभावात् क्रिया न स्यात् तदर्थं मन्त्रसिद्धमपि निर्वपतिग्रहणं पुनरुच्यते। दक्षिणेन हस्तेन त्रीन् मुष्टीन्। तूष्णीं चतुर्थम्। हवि-

५ र्ग्रहणमाश्येषु स्थालीपाकेषु मा भूत्। संनिकर्षे विशेषान् वक्ष्यामः। चतुर्विधाः स्थालीपाकाः— व्यक्तचोदनाः अव्यक्तचोदनाः व्यक्ताव्यक्तचोदना आश्याश्चेति। 'पुरोडाशेनेन्द्रं यजते'[२]। 'समावर्तनीयसमापनीययोश्चैषेज्या'[३]। 'इदं तद् युजे यत् किंचासौ मनसेत्याहिताग्निं प्रतिनिर्वपति'[४] 'समावृत्याश्नाति'[५] उदाहरणानि ॥ एवमग्नीषोमाभ्यामिति ॥ २ ॥ निर्वापमन्त्रे 'अग्नीषोमाभ्याम्' इति मन्त्रावयवः। अग्नीषोमयोर्निर्वापः। एवमिति पवित्रान्तर्धानादिति प्राप्तेऽर्थे 'अग्नये' इत्यस्य स्थाने 'अग्नीषोमाभ्याम्' इति विशेषः॥ इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् ॥ ३ ॥ एवममावास्यायामव्यक्त-

१० चोदनायामपि पवित्रान्तर्धानादिनिर्वापः कार्यः। विशेषस्तु 'इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि'। अमावास्याग्रहणमनर्थकम्। 'इन्द्राग्निभ्यामदर्शने'[६] इत्यमावास्यासंबन्धः स्यात्। सिद्धत्वात्। नानर्थकम्। 'नित्यं पूर्वमाग्नेयम्'[७] इत्यत्र नित्यग्रहणं सहावहननेऽप्याग्नेयस्य पूर्वाणि पूर्वत्वात्। ततश्चाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोर्विकल्पः प्रसज्यते। तन्निवृत्त्यर्थममावास्यायामिति वचनम् ॥ नित्यं पूर्वमाग्नेयम् ॥ ४ ॥ सर्वदा चाग्नेयं विधानं प्रथमं प्रत्येतव्यम्। सहावहनने कृते विभज्यमानेषु ये तण्डुलाः प्रथमं विभक्तास्ते आग्नेया इति। अवहननानन्तरं चाग्ने-

१५ यस्य प्रथमं न व्यर्थम् ॥ निरुप्तं पवित्राभ्यां प्रोक्षत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ ५ ॥ चर्मस्थान् व्रीहीन् पवित्राभ्यां प्रोक्षति। यस्यै देवतायै व्रीहयो निरुप्ताः। तान् प्रोक्षति। अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति निदर्शनम्। अव्यक्तचोदनेष्वमन्त्रकं निरुप्तग्रहणात्। निर्वापमन्त्रे यथाविधानं पाणिप्रक्षालनमन्त्रवत्[८] प्रत्ययः ॥ उलूखलमुसलं शूर्पं प्रक्षालितं चर्मण्याधाय व्रीहीनुलूखल ओप्यावघ्नंस्त्रिर्हविष्कृता वाचं विसृजति हविष्कृदा द्रवेहीति ॥ ६ ॥ उलूखलमुसलं च शूर्पं च प्रक्षालयेत्।

२० 'यद्यत् कृष्ण'[९] इति मन्त्रोक्तम्'[१०]। प्रक्षालितानि निर्वापचर्मणि स्थापयेत्। निरुप्तान् व्रीहीनुलूखले प्रक्षिप्यावघ्नन्ति यजमानः। अवघ्नंश्च हविष्कृता मन्त्रेण हविष्कृदा द्रवेहीति त्रिः वाचं विसृजति। अर्थाभिधानात्। 'यस्त्वा शिक्व'[११] इति प्रक्षालयति'[१२]। 'यद्यत् कृष्ण इति मन्त्रोक्तम्'[१०] इत्युलूखलादीनां प्रक्षालनं भवति। प्रक्षालितमिति संस्कृत-

द्रव्यम् । व्यक्तचोदनेष्वर्थविशेषनिर्देशः । चर्मण्याधायेति वचनं चर्मणि हविःसंस्कारस्य विधिकर्मसंबन्धात् । व्रीहीनिति दर्शपूर्णमासयोर्हविर्ग्रहणसंप्रत्ययार्थम् । निर्वापग्रहणं तस्य सर्वहविःसंप्रत्ययार्थत्वात् तिलाद्यर्थम् । 'पश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति'[1] इत्यत आरभ्य वाग्यमो वितानवत्[2] । हविष्कृदेहीति हविष्क्रियाकर्तृत्वात् । हविष्क्रियाशब्दः पवित्रेऽर्पणे । अवहननं हविष्कृतः । अवहत्येति चोत्तरेण स-
५ मानकर्तृनिर्देशात्[3] ॥ अवहत्य सुफलीकृतान् कृत्वा त्रिः प्रक्षाल्य तण्डुलान् अग्ने चरुर्यज्ञियस्त्वाध्यरुक्षत्[4] इति चरुमधिदधाति ॥ ७ ॥ अवहत्य आ तण्डुलनिर्वृत्तेः । सु सुष्ठु फलीकरणान् कृत्वा । फलीकरणाः तुषबुसाः । प्रक्षाल्योदकेन तण्डुलान् अग्ने चरुरित्यग्नौ चरुं स्थापयति । चरुग्रहणं नवकखर्परकपालानां मा भूत् । प्रतिहविः पदानां न समवायः सहत्वात् ॥ शुद्धाः पूता[5] इत्युदकमासिञ्चति ॥ ८ ॥ अनया ऋचा आसिञ्चति । 'पवित्रे अन्तर्धाय' प्रकरणातिदेशात् । सह मन्त्रेण पुरोडाशसंय-
१० वनं भवति । उदकग्रहणं पयसि मा भूत् । ब्रह्मणा शुद्धा[6] इति तण्डुलान् ॥ ९ ॥ उदकसेकानन्तरमेव तण्डुलानावपति । तण्डुलग्रहणं तिलौदनेन मा भूत् ॥ सर्वेषु कालान्तरत्वात् आवपतिग्रहणम् । आपस्तासु तण्डुलाः ॥ परि त्वाग्ने पुरं वयम्[7] इति त्रिः पर्यग्नि करोति ॥ १० ॥ अनया चरुं त्रिः पर्यग्नि करोति । मन्त्रस्तु सकृदेकद्रव्यात् । त्र्यवरार्धनिवृत्त्यर्थं त्रिर्ग्रहणम् ॥ नेक्षणेन त्रिः प्रदक्षिणमुदायौति ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वमाभिमुख्येन आघट्टनं तण्डुलानामुदायवनम् । चरुं पर्यालोडयति । नेक्षणेनाघट्टनम् । प्रदक्षिणवचनं यथाका-
१५ मनियमार्थम् ॥ अत ऊर्ध्वं यथाकामम् ॥ १२ ॥ अतः परं आघट्टनमनाघट्टनं वा प्रदक्षिणमप्रदक्षिणं वा ॥ उत्तरतोऽग्नेरुपसादयतीध्मम् ॥ १३ ॥ उपनीय तत्रेध्ममुपसादयति ॥ उत्तरं बर्हिः ॥ १४ ॥ इध्मस्योत्तरतः ॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीतीध्मम् ॥ १५ ॥ प्रोक्षतीति वाक्यशेषः । 'एवं कर्मलिङ्गाः'[8] इति वचनात् ॥ पृथिव्या इति बर्हिः ॥ १६ ॥ पृथिव्यै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति बर्हिः प्रोक्षति । इध्माबर्हिषोरुभयोरुपसादितयोः प्रोक्षणार्थमिध्माबर्हिषोर्ग्रहणम् । पृथिव्या इति समस्तमन्त्रवचनम् । अधिकारादेव गतत्वात् । 'एवमग्नीषोमाभ्याम्'[9] इ-
२० ति यथा ॥ दर्भमुष्टिमभ्युक्ष्य पश्चादग्नेः प्रागग्रं निदधात्यूर्णम्रदं प्रथस्व स्वासस्थं देवेभ्य इति ॥ १७ ॥ यो मुष्टिः प्रथमो लूनः[10] तं पश्चादग्नेः पूर्वाग्रं निदधाति । निवृत्तचोदनाल्लवनकाले प्रथमस्य मुष्टेः पृथग्वचनम् । लवनकाले वचन इहावश्यग्रहणात् । आज्यतन्त्रेऽलंभावः पुनरग्रहणात् ॥ दर्भाणामपा-

दाय ऋषीणां प्रस्तरोऽसि[1] इति दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मासनं निदधाति ॥ १८ ॥ दर्भेभ्यः परिभोजनीयेभ्यः अपादाय दर्भान् प्रदक्षिणमग्नेर्वेद्यामेव 'वेदिर्यज्ञस्य'[2] इति वचनात् । ब्रह्मणः आसनं ब्रह्मासनम् । अत्र ब्रह्मवरणं[3] वितानवत् । वृतजपश्च भवति । 'वृतो जपति'[4] इति वितानवचनात् । 'अहं भूपतिः'[4] इति ॥ पुरस्तादग्नेरास्तीर्य तेषां मूलान्यपरेषां प्रान्तैरवच्छादयन् परिसर्पति दक्षिणेनाग्निमा पश्चार्धात् ॥ १९ ॥ उत्तरवेदेर्मध्यदेशादारभ्यास्तृणाति । आच्छादयन् सर्वतो गच्छति । स्तरणाय गच्छति दक्षिणेनाग्नेर्यावत् पश्चिममर्धं वेदेः ॥ परि स्तृणीहि[5] इति संप्रेष्यति ॥ २० ॥ ब्रह्मा कर्तारं संप्रेष्यति । प्रस्तरस्य प्रथमं संप्रेषवचनम् । उत्तरपक्षस्तरणार्थं पुनः संप्रेषणम् । इतरथा वेदिरपूर्णा एव । प्रेषित इति पुनः प्रयोगः स्यात् । तत् 'देवस्य त्वा' इत्यृचोऽस्योत्तरत्रवचनं पक्षसंबन्धार्थमेव । अतश्च स्तरणदेशसंप्रेषस्यातिदेशः तन्मध्यपतितत्वात् । संप्रेषयोगत्वाद् द्वावेव पक्षौ संप्रेष्यतीति वचनात् संप्रेष्यति । ब्रह्मा संप्रेष्यति कर्तारम् । ब्रह्मण अभावे यजमानः संप्रेष्यति । अभावश्चाज्ञानादशक्तेर्वा ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा परिस्तृणामीति ॥ २१ ॥ वेदिस्तरणार्थं बर्हिषः मुष्टिं गृहीत्वानेन मन्त्रेण संस्तृणाति ॥ एवमुत्तरतोऽयुजो धातून् कुर्वन् ॥ २२ ॥ यथा दक्षिणे वेद्यर्धे संप्रेषादि स्तरणान्तमेवमुत्तरेऽपि वेद्यर्धे संप्रेषादि स्तरणान्तं मन्त्रोक्तं कर्तव्यम् । एवमित्यविशेषातिदेशात् । यावन्तो मुष्टयो दक्षिणे पक्षे तावन्त उत्तरे पक्षे । कुर्यादित्यर्थः । उत्तराधिकारेऽयुग्वचनमन्यत्रैकत्वसंप्रत्ययार्थम् । तस्मादाज्यतन्त्रे सकृत् संप्रेषणम् । अन्यत् सर्वं प्रकृतिवत् ॥ यत्र समागच्छन्ति तद्दक्षिणांत्तरं करोति ॥ २३ ॥ यस्मिन् प्रदेशे स्तरणसंगमो भवति तद्दक्षिणमुपरि कार्यमुत्तरस्य ॥ स्तीर्णं प्रोक्षति हविषां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ २४ ॥ स्तीर्णमुच्यते उभयपक्षस्तरणे प्रकृते प्रोक्षणं यथा स्यात् । न पक्षस्तरणसंबन्धः । 'तद्यथा ब्राह्मणविधिः'[6] इत्यनेन विहितेऽपि प्रोक्षतीति वचनमनारभ्यवादात् । मन्त्राभावात् प्रोक्षणाभावः स्यात् । तत्रामन्त्रकं प्रोक्षणं कथं भवेदिति । उच्यते । मन्त्राभावश्च पुनर्वचनात् मुष्टिवत् ॥ नानभ्युक्षितं संस्तीर्णमुपयोग लभेत ॥ २५ ॥ बर्हिः संस्तीर्णमभ्युक्षणरहितमङ्गभावं न लभते । सर्वार्थो विधिः । इहवचनं यज्ञस्तीर्णस्य मा भूत् । 'पश्चादग्नेर्दर्भानास्तीर्य'[7] 'ज्योतिरायतनं संस्तीर्य'[8] इति ॥ नैध्मोऽभ्याधानम् ॥ २६ ॥ एधसः अनभ्युक्षितस्य स्यादनङ्गता ॥ नानुत्पूतं हविः ॥ २७ ॥ उत्पवनं पवित्राभ्याम् । वैश्वदेवे[9] सायंप्रातर्होमद्रव्ये[10] मधुपर्के[11] व्रातपतान्ते[12]ऽद्भुते[13]

पात्रे॥ नाग्नेयीशिनं यज्ञांगं॥ वर्ग्याप्यवनकृष्णाजिनादि॥ तस्मिन्प्रसङ्गालितोपवानानि निदधाति॥ ततस्त्र
तेन्यस्थाल्ययदाप्युष्ठ्यानिमर्वनि॥ तदास्थापयति॥ तस्मिन्निति तिनसत्रकल्पागवमादिसत्यर्थं॥ स
न्निधानादेवात्रसिद्धेः॥ स्रुवमाज्यधानीं च॥ निदधातीति श्चापकृततनृ॥ स्रुवः प्रसिद्धः॥ आज्य
धानी॥ यस्यां ग्रहग्रहण आज्यस्य॥ तयोः उपस्तरणानांतरं निधानम् न्यैषां कार्यकाले॥ ६॥ वि
लीनघृतमाज्यं गृहीत्वाधिश्रित्य पर्यग्निकृत्वोदगुद्वास्य पश्चादग्नेरुपसाद्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामु
त्पुनाति॥ विलीनं द्रुतं॥ घृतं कस्यकोदारिरहितं च॥ भारत्तं॥ आज्यघृतं॥ गृहीत्वोपादाय॥ अधिश्रित्य
भौ पर्यग्निकरणं॥ उल्मुकेन उत्तरतोपनीय पश्चादग्नेस्थापयति॥ तत्रस्थं उत्तराग्राभ्यां पवित्राभ्या
मुत्पुनाति॥ ६॥ विष्णोर्मनसा पूतमसीति॥ प्रथममनेन मंत्रेणोत्पुनातीति॥ देवस्यत्वा सवितुः प्रसु
नात्॥ द्वितीयं तृतीयं॥ अच्छिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुपोत्पुनामीति तृतीयत्
ष्णीं चतुर्थमुत्पुनाति॥ आज्यं गृहीत्वेति वचनात्॥ जातिवचनं आज्यशब्दः॥ अनस्मिंतत्राभावे
पि संस्कारा भावः॥ तृतीयवचनं पूर्वाभ्यामिति मंत्राभ्यामुत्सवनार्थं चतुर्थवचनात्॥ त्रित्वासि
द्धौ तृतीयवचनं मंत्रावयवानां रूपासंबंधार्थत्वात्॥ आज्यहविषूद्रपात्रोपसादनं कालमाज्यसंस्कारः
स्तनाभिधारणाभावात्॥ इहप्राकसंस्कारविधिः स्तोभिधारणार्थः॥ स्तनं हविरभिघारयतिमध्यात्
मजनूष्ठतवत्करायेति॥ यदापंक्तियुक्तं हविस्तानां नदानेन मंत्रेणाभिघारयति॥ हविर्ग्रहणमाज्येनि
वृत्त्यर्थं॥ अभिघार्योदङ्नउद्वासयति॥ स्तनमकर्महव्यमासीदृष्टमसृतस्य धामेति॥ अभिघारितस
त्॥ उत्तरार्धादिति मानयति॥ अभिघार्यानस्याग्निहविः संपत्तयार्थं॥ पश्चादाज्यस्यनिधायाल
स्त्यसमानेनोत्पुनाति॥ आज्यस्थाल्याः पश्चिमेदक्षिणस्थापयति॥ चवलंकारणं घृतेनाभिघार
णाच्चरोः॥ आज्यस्य समानेनोत्पुनाति॥ उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनातीति॥ ६ आदितूष्णीं च
तुर्थमित्येवमनेन पश्चादाज्यस्येति निविष्टत्वात्॥ आज्यसमानेति संबंधः॥ एवमंतो हविर्धर्म
तुल्यप्रयोगात्॥ अदृष्टस्यादित्यवेक्षते॥ सूक्तेन उत्तरेणावधिकर्ममंत्रेण वा समानत्वात्॥ प्रति
हविरादीनदृष्ट्याभेदात्॥ उत्तिष्ठतेत्येवं॥ उत्तिष्ठता वपश्यतेत्यर्थसूक्तेनिरुक्तः॥ परयाविधि
कर्मार्थमन्यकर्माभावात्॥ अग्निर्भूम्यामिति निरुक्तभिरूपसमारोपयति अस्मैक्षत्राण्यतमिथामि

सवे[1] ॥ नाप्रोक्षितं यज्ञाङ्गम् ॥२८॥ दर्व्युदायुवनं कृष्णाजिनादि ॥ तस्मिन् प्रक्षालितोपवातानि निदधाति ॥२९॥ ततः स्तृते प्रक्षाल्य यदा शुष्काणि भवन्ति तदा स्थापयति । तस्मिन्निति । नक्षत्रकल्प एवमादिसंप्रत्ययार्थम् । संनिधानादेवात्र सिद्धेः ॥ स्रुवमाज्यधानीं च ॥ ३० ॥ निदधातीति । ऋचा[2] प्रकृतत्वात् । स्रुवः प्रसिद्धः । आज्यधानी यस्यां ग्रहणमाज्यस्य । तयोरुपस्तरणानन्तरं निधानमन्येषां कार्यकालम् ॥ विलीनपूतमाज्यं गृहीत्वाधिश्रित्य पर्यग्नि कृत्वोदगुद्वास्य पश्चादग्नेरुपसाद्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति ॥ ३१ ॥ विलीनं द्रुतं पूतं केशकीटादिरहितं च विलीनपूतम् । आज्यं घृतम् । गृहीत्वोपादायाधिश्रित्याग्नौ । पर्यग्निकरणमुल्मुकेन । उत्तरतोऽपनीय पश्चादग्नेः स्थापयति । तत्रस्थमुत्तराग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति ॥ विष्णोर्मनसा पूतमसि ॥ ३२ ॥ इति प्रथमम् । अनेन मन्त्रेणोत्पुनाति ॥ देवस्त्वा सवितोत्पुनातु ॥ ३३ ॥ इति द्वितीयम् ॥ अच्छिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुप्वोत्पुनामीति तृतीयम् ॥ ३४ ॥ तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ३५ ॥ उत्पुनाति । 'आज्यं गृहीत्वा'[3] इति वचनात् । जातिवचन आज्यशब्दः । अतश्च तन्त्राभावेऽपि संस्कारभावः । तृतीयवचनं पूर्वाभ्यां मन्त्राभ्यामुत्पवनार्थम् । चतुर्थवचनात् त्रित्वसिद्धौ तृतीयवचनं मन्त्रावयवानां क्रियासंबन्धार्थम् । आज्यहविःषूदपात्रोपसादनकाल आज्यसंस्कारः शृताभिघाराभावात् । इह प्राक्संस्कारविधिः शृताभिघारणार्थः ॥ शृतं हविरभिघारयति मठ्वा समञ्जन् घृतवत् करायेति ॥ ३६ ॥ यदा पक्तियुक्तं हविर्ज्ञातं तदानेन मन्त्रेणाभिघारयति । हविर्ग्रहणमाज्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ अभिघार्योदञ्चमुद्वासयति 'उद्वासयाग्नेः शृतमकर्म हव्यमासीद पृष्ठममृतस्य धाम'[4] इति ॥ ३७ ॥ अभिघारितं सत् उत्तरायां दिशि आनयति । 'अभिघार्य' उत्तरस्यापि हविःसंप्रत्ययार्थम् ॥ पश्चादाज्यस्य निधायालंकृत्य समानेनोत्पुनाति ॥ ३८ ॥ आज्यस्थाल्याः पश्चिमे देशे स्थापयति चरुम् । अलंकरणं घृतेन । अभिघारणं चरोः । आज्यस्य समानेनोत्पुनाति 'उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति'[5] इत्यादिना 'तूष्णीं चतुर्थम्'[6] इत्येवमन्तेन । पश्चादाज्यस्येति अविकृतत्वात् आज्यस्य समानेनेति संबन्धः । एवमन्तो हविर्धर्मः तुल्यप्रयोगात् ॥ अदारसृद्[7] इत्यवेक्षते ॥ ३९ ॥ सूत्रेणोत्तरेण विधिकर्म मन्त्रेणाबाध्यमानत्वात् । प्रतिहविरावृत्तिर्द्रव्यभेदात् ॥ उत्तिष्ठत[8] इत्यैन्द्रम् ॥ ४० ॥ उत्तिष्ठताव पश्यतेत्यर्थसूक्तं तिस्रः । अस्य विधिकर्मार्थत्वमन्यकर्माभावात् ॥ अग्निर्भूम्याम्[9] इति तिसृभिरुपसमादधाति अस्मै क्षत्राणि[10] एतमिध्मम्[11] द्

भिवायुर्नाम्त्वाब्रह्मसदीन॥ निरस्तग्रहणं विधिकर्मत्वात्॥ चतुर्थपंचमयोर्विकल्पः अनयोः श्रुतिका
णभावः॥ एतयोरेव विकल्पो यथास्यात्॥ युनज्मि त्वेति पंचमी॥ अग्निमग्निष्ठानंतरं तत्रैव वचन
द्व्याभिधानात्॥ पाककर्मयज्ञकाथत्रादस्य प्रयोगात्॥ अथैनमग्निमुपसमादधातीति॥ मध्यमद्र
पसमादधाति॥ निवचनात्॥ सर्वत्र विधिकल्पानित्यत्यर्थः॥ ६॥ महावेदार्थवेविरहपाध्यायवत्सरा
मणः प्रणीतस्य भट्टदारिलकृतौ द्वितीया कंडिका॥ २॥ दक्षिणतोजाड्यायनमुदपात्रमुपसाद्य
तू॥ जाड्यायनगृहणं सव्यवहारार्थं अंतरस्यायं धर्मो न भवति॥ अथोदकमासिंचतीत्यत्रैवोप
ति॥ द्वाभ्यां कल्पजाभ्यां मध्योदपात्रमुपसाद्य परिचरणेनाज्यपरिचर्य॥ नत्रोपमादनमासेचनं
नंयथास्यात्॥ ६॥ कनेनत्वासत्येनपरिषिंचामिजातवेद इति सहविर्भिः पर्युक्ष्यजीवाभिगवम्यां
योयायवेदप्रणीतः प्रपद्यत इति॥ कल्पजैः पंचभिः सहैविर्भिः रश्मिमंत्र [illegible] सिंगात्॥
क्रियावगमात्॥ पर्युक्ष्येति समस्तंत्वेनेनेति मंत्रोक्तक्रियानभिधानादस्य मंत्रसंबंधः कथंस्यात्॥

१६२

जीवास्थीनवनस्पतिभिः मरूदापोभसश्चातो निकर्तात्रब्रह्मासनमुपोस्थितनाथेतिवचनमंत्रसंप्रस्ययार्थ॥ नत्र
भिः श्रीनिर्वानिरद्राभ्यादायुषेत्युपो ऽतिष्ठति॥ प्रतिपार्हतवचयतःभ्यासः प्रतिपाहतिभेदः प्रतिपाति
दर्शनात्॥ ६॥ पश्चात्तीर्णस्यदर्भानास्तीर्याहदृष्टिव्याहृतप्ति॥ तन्यस्यसदनेभ्रीद्र्योयस्मात्पाकृत
गर्दीनब्रह्मासनमन्वीक्षते॥ पश्चिमेदत्रासीर्णस्यवेद्यामेवपरिभोजनीयानूद्र्भानास्तूणानिकर्तो
मंत्रमेकमेव॥ अनेनब्रह्मण आसनमन्वीक्षते॥ अथवाब्रह्मा पात्रीय आसनमन्वीक्षते॥ कर्तार्द्
स्यते॥ स्तीर्णमेव आसनमेव॥ सुवेनहोमः कर्तुंशक्यते॥ नथानिकेषाहननस्याहहनस्याद्
मुपसमाधायदीर्घदंडेनस्रुवेणाति॥ दीर्घदंडवचनंउद्धासना॥ चाग्रिरास्थानांस्थालीपाकाना
आसनादक्षयोर्ब्रह्मकर्तो॥ अतएवब्रह्मासनामि॥ ब्रह्माग्रहणं॥ ६॥ निरस्तः परावसुः
सहपात्रमानिरस्तः सोमसुयोस्मान्द्वेष्टियं चवयंद्विष्मइतिदक्षिणातृणानिरस्याति॥ आसना
तृणंगृहीत्वादक्षिणतः क्षिपतिसव्यहस्तेन॥ ६॥ तदन्वालभ्यजपतीदमहमर्वाग्वसोः सदने
सीदामीति॥ कल्पजेनकर्तेतिब्रह्मासनसंबंधात्॥ ६॥ विमृग्वरीमित्स्वप्रविशति॥ कर्ताब्रह्मा॥ ६

ति वा ॥ ४१ ॥ युनज्मि त्वा ब्रह्मणा[१] ... इति ॥ १ ॥ तिसृग्रहणं विधिकर्मत्वात् । चतुर्थीपञ्चम्योर्विकल्पः अनयोः । इतिकर-
णभावः एतयोरेव विकल्पो यथा स्यात् । युनज्मि त्वेति पञ्चमी । अग्निप्रतिष्ठापनानन्तरं[२] यत्तदेव च त-
द्द्रव्याभिधानात् । 'सवपाकयज्ञिये'[३] अथशब्दस्य प्रयोगात् 'अथेध्ममुपसमादधाति'[४] इति । मध्ये च उ-
पसमादधातीति वचनं सर्वत्र विधिकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥ महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सश-
५ र्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलस्य कृतौ द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ दक्षिणतो जाङ्मायनमुदपात्रमुपसाद्या-
भिमन्त्रयते 'तथोदपात्रम्...' इति ॥ २ ॥ कल्पजया । दक्षिणतोऽग्नेर्वेद्यां तूष्णीमुपसादनम् । उपसाद्येति वचना-
त् । जाङ्मायनग्रहणं संव्यवहारार्थम् । अन्तरस्यायं धर्मो न भवति ॥ अथोदकमासिञ्चति 'इहेत देवी...' इ-
ति ॥ ३ ॥ द्वाभ्यां कल्पजाभ्याम् । अथ 'उदपात्रमुपसाद्य परिचरणेनाज्यं परिचर्य'[५] । तत्रोपसादनमासेचना-
न्तं यथा स्यात् ॥ ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि जातवेद इति सह हविर्भिः पर्युक्ष्य जीवाभिराचम्यो-
१० पोत्थाय वेदप्रपद्भिः प्रपद्यते...इति ॥ ४ ॥ कल्पजैः पञ्चभिः सह हविर्भिः अग्निं मन्त्रलिङ्गात्
क्रियावगमात् । पर्युक्ष्येति सत्यं त्वर्तेनेति मन्त्रोक्तक्रियानभिधानादस्य मन्त्रस्य संबन्धः कथं स्यात् ।
'जीवाः स्थ'[६] इति चतसृभिः सकृदपो भक्षयति कर्ता ब्रह्मा च । उपोत्थायेति वचनं मन्त्रसंप्रत्ययार्थम् । 'नव-
भिः'[७] शांतिवा[८] इति दशम्योदायुषा[९] इत्युपोत्तिष्ठति[१०] । प्रतिव्याहृति च पदाभ्यासः । प्रतिव्याहृति भेदः प्रतिपत्ति-
दर्शनात् ॥ पश्चात् स्तीर्णस्य दर्भानास्तीर्याहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत् पाकत-
१५ र इति ब्रह्मासनमन्वीक्षते ॥ ५ ॥ पश्चिमे देशे स्तीर्णस्य वेद्यामेव परिभोजनीयान् दर्भानास्तृणाति कर्ता । अ-
मन्त्रकमेव । अनेन ब्रह्मण आसनमन्वीक्षते । अथवा ब्रह्माऽऽत्मीयमासनमन्वीक्षते । कर्ता ई-
क्षयते । स्तीर्ण एवासनम् । एवं सुखेन होमः कर्तुं शक्यते । तथा च 'एकेष्वाहृतस्यादहन
उपसमाधाय दीर्घदण्डेन स्रुवेण'[११] इति । दीर्घदण्डवचनमुद्वासनायाग्नेराश्यानां स्थालीपाकानाम् ।
आसनाद्युभयोर्ब्रह्मकर्त्रोः । अत एव ब्रह्मासनमिति 'ब्रह्मा' ग्रहणम् ॥ निरस्तः पराग्वसुः
२० सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति ॥ ६ ॥ आसना-
त् तृणं गृहीत्वा दक्षिणतः क्षिपति सव्येन हस्तेन ॥ तदन्वालभ्य जपतीदमहमर्वाग्वसोः सदने
सीदामि...॥ ७ ॥ इति कल्पजेन । तदिति ब्रह्मासनसंबन्धाच्च ॥ विमृग्वरीम्[१२] इत्युपविश्य । उपविशति कर्ता ब्रह्मा च ।

आसनीयं ब्रह्मजपं जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मा... इति ॥८॥ आसनीयवचनं ब्रह्मणोऽभावेऽपि कर्तुर्यथा स्यात् । ब्र-
ह्मजपवचनं भवति च ब्रह्मणोऽपि विशेषार्थत्वात् । अथवा इन्द्रमहे[१] जपप्राप्त्यर्थं ब्रह्मजपग्रहणम् ॥
दर्भैः स्रुवं निर्मृज्य निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति प्रतप्य ॥ ९ ॥ मूले
स्रुवं गृहीत्वा जपति विष्णोर्हस्तोऽसि..इति ॥ १० ॥ द्वे । परिभोजनीयैर्दर्भैः सुष्ठु शोधयित्वा स्रुवममन्त्रकम् ।
५ निष्टप्तमिति प्रतापनमन्त्र एकः । मूलमालभ्य जपति । ऊर्ध्वाग्रं स्रुवं गृहीत्वा होता जपति । स्रुव-
ग्रहणं दर्व्युलूखलयोर्मा भूत् । तेषां निर्मार्जनादि भवति तदर्थापत्तेः ॥ ओं भूः शं भू-
त्यै त्वा गृह्णे भूतय इति प्रथमं ग्रहं गृह्णाति ॥ ११ ॥ आज्यधान्याः स्रुवेण संस्कृतमाज्यं गृहीत्वोत्थापयति । 'यदा-
ज्यधान्याम्'[२] इति प्रतिपत्तिदर्शनात् । प्रथमवचनं भेदार्थम् । ग्रहग्रहणं 'ग्रहानाज्यभागौ'[३] इति । ग्रहान् गृहीत्वे-
ति नक्षत्रकल्पे ॥ ओं भुवः शं पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्टय इति द्वितीयम् ॥ १२ ॥ पूर्ववद् व्याख्यातम् ॥ ओं स्वः शं
१० त्वा गृह्णे सहस्रपोषायेति तृतीयम् ॥ १३ ॥ ओं जनच्छं त्वा गृह्णेऽपरिमितपोषायेति चतुर्थम् ॥ १४ ॥ पू-
र्ववत् । न प्रतिहोमं चतुर्गृहीतम् । संस्थितहोमान्ते[४] च चतुर्गृहीतवचनात् । न च सप्तसंख्यत्वं[५] पु-
रस्ताद्धोमार्थम् । पितृमेधे पुरस्ताद्धोमोद्धारे[६] ग्रहोद्धारवचनात् । तस्मात् सर्वार्थं चतुर्ग्रहणम् । प्रत्यवदानं चा-
प्यायनं सामर्थ्यात् । यथा चाप्यायनं तथा वक्ष्यामि । तथा च 'यदाज्यधान्यां तत् संस्रावयति'[२] इत्याप्यायने लि-
ङ्गम् । आह च अस्मत्प्रपितामहो वत्सशर्मा । 'हविः प्रत्यभिघारयति'[७] । अवदानं पूर्वमिति च सिद्धम् । 'यतो
१५ यतोऽवद्यति'[८] इति वचनमन्यस्याप्यायनार्थत्वात् ॥ राजकर्माभिचारिकेष्वमुष्य त्वा प्राणाय गृह्णेऽ-
पानाय व्यानाय समानायोदानायेति पञ्चमम् ॥ १५ ॥ 'पूर्वस्य हस्तित्रसनानि'[९] इति आऽध्यायपरिसमाप्तेः[१०] राज-
कर्माणि । 'उभयतः परिच्छिन्नम्'[११] इत्याभिचारिकाणि । एषु पञ्च ग्रहा भवन्ति । ग्रहमन्त्राः– राज्यवर्ध-
नस्य[१२] त्वा प्राणाय गृह्णेऽपानाय व्यानाय समानायोदानायेति पञ्चमम् । अमुष्येति द्विषन्नामयोजन-
मुभयत्र । पञ्चमवचनं प्रतिमन्त्रग्रहणार्थम् ॥ अग्नावग्निः[१३] हृदा पूतं[१४] पुरस्ताद्युक्तो[१५] यज्ञस्य चक्षुः[१६] इति जुहोति ॥ १६ ॥ एकै-
२० का विधिकर्मत्वात् । एतैर्मन्त्रैरेकैकेन स्रुवेणाज्यधान्या आज्यमग्नौ जुहोति ॥ पश्चादग्नेर्मध्य-
देशे समानत्र पुरस्ताद्धोमान् ॥ १७ ॥ संज्ञा संव्यवहारार्थम् । 'पुरस्ताद्धोमाज्यभागसंस्थितहोम-
समृद्धिशान्तानामिति'[१७] । संव्यवहारबहुवचनं प्रत्यृचं कर्मभेदार्थम् ॥ दक्षिणेनाग्निमुदपात्र आ-
ज्याहुतीना संपातानानयति ॥१८॥ अग्नेर्दक्षिणे देशे अदूरमुदपात्रम् । तत्राज्याहुतीनां संपातानान-

यति । जाङ्मायनमेव वक्तव्यं लाघवादेव सिद्धिः । दक्षिणेनाग्निमुदपात्र इति वचनमनेकोदपात्रसंभवे अनन्तरोदपात्रसंप्रत्ययार्थम् । अनवधारितवचनं दक्षिणेनाग्निमुदपात्रसंप्रत्ययार्थम् । अवधारितवचनं संबोधार्थम् । संपाता हुतशेषस्तस्यानयनम् । कस्य । तदुच्यते ॥ पुरस्ताद्धोमाज्यभागसंस्थितहोमसमृद्धिशान्तानामिति ॥ १९ ॥ एषां संपातानामानयनम् । शान्तानां नाभिचारिकाणाम् । 'अग्नावग्निः हृदा
५ पूतम्'[१] इति पुरस्ताद्धोमाः । 'वृष्णे बृहते'[२] इत्याज्यभागौ । 'यदद्य त्वा प्रयति'[३] इति संस्थितहोमाः'[४] । 'आकूत्यै'[५] इति समृद्धिः एषां संपातानामानयनम् । तदुदपात्रे । आज्याहुतीनामेव । आज्याहुतिवचनस्य अन्यत्रापि संपातग्रहणादाज्याहुतिसंप्रत्ययार्थम् । 'आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति'[६] 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[७] इति समृद्धिहोमानामुत्क्रमवचनम् । शान्तानामिति पूर्वविशेषणार्थम् । तत् सहैवेह संपातसद्भावार्थम् । समृद्धिश्च न पाकतन्त्रेषु । पुरस्ताद्धोमादीनां संपातप्रसङ्गः शान्तानाम् । 'अग्ने यत्ते तप'[८] इति पुरस्ताद्धोमाः'[९] ।
१० 'तथा तदग्न'[१०] इत्याज्यभागौ'[११] । 'निरमुं नुद'[१२] इति संस्थितहोमाः'[१३] इत्याभिचारिकाः । अथवाज्याहुतिग्रहणं संपातवन्तमश्नात्येवमादिषु पुरस्ताद्धोमादिषु आज्यसंप्रत्ययार्थमिति ॥ एतावाज्यभागो ॥ २० ॥ इतिः शान्तानुकर्षणार्थः । शान्तावेतावित्यर्थः । स्वत एवैतौ शान्तौ । तत्सामान्यात् पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमानामपि स्वतः शान्तत्वम् । आज्यभागग्रहणं संव्यवहारार्थम् । अत्र संपाताः ॥ उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिके तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ वृष्णे बृहते...[१४] ॥ १ ॥ इति कल्पजा । उत्तरपूर्वार्धे आपराजि-
१५ ते कोणे अग्नये जुहोत्याज्यम् । आग्नेयमिति देवतायुक्तनिर्देशः । कोणे अस्य देशस्य संप्रतिपत्त्यर्थः । समानदेवतात्वाद् 'यामुत्तरामग्नेराज्यभागस्य'[१५] इति चापवादसिद्ध्यर्थम् ॥ दक्षिणपूर्वार्धे सोमाय । आग्नेये कोणे जुहोत्याज्यम् । त्वं सोम...[१६] इति ॥ २ ॥ सोमायेत्याग्नेयवत् ॥ मध्ये हविः ॥ ३ ॥ पुरस्ताद्धोमाज्यभागयोर्मध्ये प्रधानं हविर्जुहोति । तदधिकारात् । न चाज्यभागापेक्षणमेव 'पुरस्ताद्धोमसंहताम्'[१७] इति वचनात् ॥ कथं हविर्होतव्यम् । उपस्तीर्याज्यं संहताभ्यामङ्गुलिभ्यां द्विर्हविषोऽवद्यति मध्यात् पूर्वार्धाच्च ॥ ४ ॥
२० स्रुचि आज्यमुपस्तीर्य । स्रुवेणोपस्तरणम् । आज्यमल्पं घृतम् । संहताभ्यां संबद्धाभ्यामङ्गुलिभ्यां मध्यमादेशिनीभ्यां द्विः कृत्वा हविषः अवखण्डयति । हविषः मध्यात् पूर्वार्धात् । मध्यात् पूर्वार्धाद् देशात् । हविषः निरुप्तेन संबन्धः समानशब्दत्वात् 'पवित्रे अन्तर्धाय हविर्निर्वपति'[१८] इति । तथा च 'यतो यतोऽवद्यति'[१९] इति अपेक्षणार्थम् ॥ अवत्तमभिघार्य द्विर्हविः प्रत्यभिघारयति ॥ ५ ॥ यतो यतो-

ऽवद्यति तदनुपूर्वम्'। स्रुवस्य द्विरवत्तमाज्यधानीयं पात्रान्तरेण गृहीत्वाऽभिघारयति। यतः यस्मात् प्रदेशाद् द्विरवत्तं तद्धविः प्रत्यभिघारयति। प्रत्याप्याययतीत्यर्थः। हविर्ग्रहणं पूर्ववत्। क्रमप्रत्यभिघा-रणमस्योच्यते ॥ यतो यतोऽवद्यति तदनुपूर्वम् ॥ ६ ॥ यतोऽवखण्डितं तेन क्रमेण तद्धविः प्रत्यभिघारयति। अथवाऽनुपूर्वमिति वक्तव्यं लाघवात्। प्रधानहविष एव स्यात्। नाङ्गहविषः नाज्यस्य। तदर्थमेव-
५ मुक्तम् ॥ एवं सर्वाण्यवदानानि ॥ ७ ॥ उक्तेनावदानधर्मेण प्रत्यृचमवदानानि कर्तव्यानि। प्रत्यृचं होम-वचनात्। तदनुकरणात् सर्वाण्येव कर्माणीति उक्तम्। आह-'कर्मसंबन्धे हि वाक्यविकल्पः'। एकेन सिद्धे ऋग्विकल्पः स्यात्। 'स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः'[1] इति तत् किमर्थं प्रत्यृचहोमवचनम्। सूक्तनिवृत्त्यर्थं स्यात्। समस्तेन सूक्तेन होमो मा भूत्। नैतत्। समस्तस्य क्वचिद् विधानात् 'सर्वेण सूक्तेन जुहोति'[2] इति। तस्मात् प्रत्यृचं होमा इति संयोगवचनात्। सर्वावदानविधिश्च बहूनामेकप्रधानसंबन्धेऽष्टकायाम्[3]। प्रतिहविर्द्विरवदान-
१० संयोगार्थम्। न चैकं चतुर्गृहीतं प्रतिमन्त्रविभागेन होतव्यम् ॥ अन्यत्र सौविष्टकृतात् ॥ ८ ॥ अनेकहविः-संबन्धप्रयोगेण प्रत्यवदानं 'उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत्सकृदवदाय द्विरवत्तमभिघारयति'[4] इ-त्येतन्न भवति। एकदेवतानां च प्रत्यृचं कर्मभेदोऽवदाननिवृत्त्यर्थम्। देवताभेदेनावदानवत्। तथा च 'एकस्त्विष्टकृतः'[5] इति दर्शनात् ॥ उदेनमुत्तरं नय[6] इति पुरस्ताद्धोमसंहतां पूर्वाम् ॥ ९ ॥ अनयर्चा प्रथमामाहुतिं पुरस्ताद्धोमसंबद्धां जुहुयात्। पूर्वस्यां दिशि मध्ये हविरिति[7] वचनात् ॥ एवं पूर्वांपूर्वां संहतां जुहोति ॥ १० ॥ एवमन्या यथाग्नेयात्पू-
१५ र्वापूर्वाहुतिः पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् देशे संहतायाः प्रथमायाः संहताभिः प्रत्यृचं होमाः। प्रसक्ते जुहोतौ पुनर्जु-होतिग्रहणं सर्वार्थम्। अतश्चातद्विकारेष्वष्टकादिष्वयमेव ॥ स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः ॥ ११ ॥ स्वा-हाकारान्तो यथा स्यात्। ऋचः स्वाहाकारान्ताः तावत्यः स्वाहान्ताः। ऋक्संप्रत्ययः प्रत्यृचमिति वचनात्। ये होमा क्वचिच्चोदितास्ते ऋचा ऋचा कार्याः। अतश्च प्रत्यृचं होमाः। ऋक्संबद्धस्य वचनस्या-विवक्षितत्वात्। यजतौ च पूर्वत्र जुहोतिप्रयोगः उभयत्र स्वाहान्ताभिः। प्रत्यृचहोमग्रहणे प्रत्यृच-
२० विधिः सर्वविषयार्थत्वं च। देवतानाम ग्रहीतव्यम्। आज्यभागे स्विष्टकृति च देवतानामग्रह-णात्। उक्तानुक्तन्यायान्न[8] वा। द्वितीय आज्यभागे 'सोमाय स्वाहा'[9] इति वचनात्। निर्वापे च देवतार्थत्वेन संकल्पनात्। अन्तवचनमृगन्तेन स्वरसंबन्धार्थम् ॥ यामुत्तरामग्नेराज्यभागस्य जुहोति रक्षो देव-त्या सा यां दक्षिणतः सोमस्य पितृदेवत्या सा ॥ १२ ॥ सौम्यादाज्यभागदेशाज्जुहोति पितरस्तामुपभुञ्जते ॥

तस्मादंतराहोतव्यादेवलोकमेवहूयंते॥यत्रउभयोर्दोषास्तस्मादंतरामध्येहोतव्या॥आहुतिः कस्तस्य
गुणोभवति॥उच्यतेवस्थानस्यबहुतोभवति॥पूर्वामितिमध्यमध्यमदेशोमध्येसोत्रैवदेवलोकएवेति
वल्गुतिःमध्येहीवर्त्मतस्पृयेतु॥७॥यांहुत्वापूर्वामपरांजुहोतिसापक्रामतीसपापीयान्यजमानोभव
ति॥यामाहुतिंहुत्वापश्चिमेदेशेयामाहुतिंजुहोति॥सापक्रामतिनामाहुतिः॥अपक्रमयतीत्यपक्राम
तीतिश्रेयसःप्रत्यावयतीत्यर्थः॥अनश्यसयजमानःश्रापादपिपादोरिइत्युक्तः॥यांपरांपरांसहता
जुहोतिसाभिक्रामतीरेवस्त्रीयान्यजमानोभवति॥यामाहुतिंप्रथमयापूर्वापूर्वाआहुतिंजुहोति॥
साअभिक्रामतिरभिक्रामतीनाम॥आभिमुख्यंगमनात्तुसयजमानईश्वरोभवति॥७॥यामन
न्तोजुहोतिसांधतयावहुर्यजमानस्यभीयतेसोधंमाडुकोयजमानोभवति॥यामाहुतिंदक्षिणाहि
तेदेशेजुहोत्यसम्भिन्नहुतांपरिभस्मनिवत्सर्पतिनामाहुतिरभ्रातृकत्वात्॥सयजमानःपंच
श्रीलोभवति॥जन्मांतराभिप्रायोनात्रीलं॥७॥यांधूमेजुहोति॥सानमसिहूयतेसोरोधकोयज
मानोभवति॥यामाहुतिंधूमएवप्रक्षिपतिसयमानोगुणवानपिअप्रकाशोभवति॥८॥यांज्व
लितोजुहोति॥नतुसर्वस्त्रेसाभवति॥तस्माज्ज्वलिताजाहोतव्यं॥यामाहुतिंज्वलितमव्येजुहोति॥
तथाआहुत्याप्रसवत्सर्वोमियस्मादिति॥देवतस्माज्ज्वलितेनहोतव्यमेव॥अन्येष्वत्रमग्निषोमादि
ष्वग्नीषोमीयस्य॥७॥उपान्यायवत्सरामेणःप्रणीतस्यमहद्दोरिलरुतोकोशिष्टनान्नुधीरू
डिका॥७॥अग्नीषोमासवेदम्भिति॥यस्यायस्यहोमविधिः॥एतमग्निषोमीयस्यापिहविषः
॥उदेनमुनरेतयतन्नापिदेशाभामेमंत्रांतरान्याह॥अस्मिन्नत्रमितिनिर्वाहकःएकःकल्पजामंत्र
यःसमानविधानत्वात्॥कर्मणांसकरणोविशेषास्त्वमित्यत्रैव॥अत्रोच्यते॥स्वाहानाभिःप्रस्तु
तेहोमाविनिसर्वार्थेनविधिवाज्यभागस्थानेरिदंस्युजुहोतीत्यर्थविधानादेवकर्मणार्थकृतार्थ
त्वेअग्नीषोमीयस्यैतदेहोमानिर्देशःकिमर्थोडिगरुवतसंपूर्णमाविष्यात॥आधूरूवरुपांतनरं
पृथक्भावंतान्॥हविषोनिर्देशात्प्रथमस्यकल्पजत्वात्॥निर्देशार्थहृतिःद्वारःपूर्वहविर्निर्देशात्
ऊर्ध्वसंवधरीतत्वाद्यववाधारोदेशामसंवधाववभवत्वात्॥तस्मादुत्तराहविर्निर्देशःउत्तरेरभिल
वंधार्थत्वात्॥किंमिककर्मदडेनमंत्रसंवंधःकेनतर्हिहविषांकल्पमंत्राणांसमुच्चयार्थत्वात्॥स

तस्मादन्तरा होतव्या देवलोक एव हूयन्ते ॥ १३ ॥ यत उभयोर्दोषः तस्मादन्तरा मध्ये होतव्या आहुतिः । कस्तस्य गुणो भवति । उच्यते । देवस्थान एव हुता भवति । पूर्वामिति मध्ये । मध्यमदेशप्रशंसा च । एवं देवलोक एवेति च स्तुतिः । 'मध्ये हविः'[१] इति स्तूयते ॥ यां हुत्वा पूर्वामपरां जुहोति सापक्रामन्ती स पापीयान् यजमानो भवति ॥ १४ ॥ पूर्वामाहुतिं हुत्वा पश्चिमदेशे यामाहुतिं जुहोति सापक्रामन्ती नामाहुतिः । अपक्रमयतीत्यपक्रामन्ती न श्रेयसः प्रत्यापयतीत्यर्थः । अतश्च स यजमानः पापादपि पापः दारिद्र्ययुक्तः ॥ यां परांपरां संहतां जुहोति साभिक्रामन्ती स वसीयान् यजमानो भवति ॥ १५ ॥ यामाहुतिं प्रथमया परांपरां संहतां जुहोति सा अभिक्रामन्ती । अभिक्रामन्ती नाम आभिमुख्यगमनात् । स यजमान ईश्वरो भवति ॥ यामनग्नौ जुहोति सान्धा तया चक्षुर्यजमानस्य मीयते सोऽन्धंभावुको यजमानो भवति ॥ १६ ॥ यामाहुतिं ह्यग्निरहिते देशे जुहोति असमिद्धे हुतोपरिभस्मनो भवत्यसौ अन्धा नामाहुतिरप्रकाशकत्वात् । स यजमानः आन्ध्यशीलो भवति । जन्मान्तराभिप्रायं ताच्छील्यम्[२] ॥ यां धूमे जुहोति सा तमसि हूयते सोऽरोचको यजमानो भवति ॥ १७ ॥ यामाहुतिं धूम एव प्रक्षिपति स यजमानो गुणवानपि अप्रकाशो भवति ॥ यां ज्योतिष्मति जुहोति तया ब्रह्मवर्चसी भवति तस्माज्ज्योतिष्मति होतव्यम् ॥ १८ ॥ यामाहुतिं ज्योतिष्मत्यग्नौ जुहोति तया आहुत्या ब्रह्मवर्चसी दीप्तिमान् । यस्माच्चैतदेवं तस्माज्ज्योतिष्मति होतव्यम् ॥ एवमस्मै क्षत्रमग्नीषोमौ[३] इत्यग्नीषोमीयस्य ॥ १९ ॥ उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलस्य कृतौ कौशिकवृत्तौ चतुर्थी कण्डिका ॥ ॐ । अग्नीषोमा सवेदसा ...[४] ॥ १ ॥ इति यथाऽऽग्नेयस्य होमविधिः एवमग्नीषोमीयस्यापि हविषः । 'उदेनमुत्तरं नय'[५] इत्यत्रातिदेशे प्राप्ते मन्त्रान्तराण्याह । 'अस्मै क्षत्रम्' इति वैदिकः एकः । कल्पजाश्च त्रयः । समानविधानत्वात् । कर्मणां प्रकरणविशेषादेवमित्यत्रैव । अत्रोच्यते । 'स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः'[६] इति सर्वार्थेन विधिनाऽऽज्यभागस्य निर्दिष्टस्य जुहोतीत्यर्थविधानादत्र कर्मणामर्थवत्त्वम् । अग्नीषोमीयस्येति हविर्होमनिर्देशः । किमर्थम् । लिङ्गदेवतासंबन्धेन भविष्यति । आग्नेयवदनर्थान्तरसंबन्धार्थत्वात् । हविषो निर्देशस्य प्रथमस्याकल्पजत्वात् । निर्देशार्थः इतिशब्दः । पूर्वहविर्निर्देश उत्तरैरसंबन्ध इतिना व्यवधानात् । ऐन्द्राग्नसंबन्धो वचनात् स्यात् । तस्मादुत्तरो हविर्निर्देशः उत्तरैरभिसंबन्धार्थत्वात् । लैङ्गिकं कर्म । 'उदेनं' मन्त्रसंबन्धः केन तर्हि । हविषा । कस्मात् । मन्त्राणां समुच्चयार्थत्वात् । स-

वैमन्त्रसंबन्धं हि हविः। अतश्च प्रतिमन्त्रं कर्मभेदः। अत एव च 'अन्यत्र सौविष्टकृतात्'[1] इति कर्मप्रवृत्तिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमिदम्॥ इन्द्राग्नी रोचना दिवः...इति ॥२॥ चतुर्भिः ॥ ऐन्द्राग्नस्य हविषोऽमावास्यायाम् ॥ ३॥ एवमैन्द्राग्नस्य हविषो जुहोति। ऐन्द्राग्नस्येति अग्नीषोमीयवत् व्याख्यातं प्रतिमन्त्रं व्यवहारनिवृत्त्यर्थम्। अतश्च वैश्वदेवेऽपि[2] चान्त्येन मन्त्रसंबन्धः स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थममावास्याग्रहणम्॥ प्राक् स्विष्टकृतः पार्वणौ होमौ। 'सर्वेषा-
५ मुत्तरतः सकृत् सकृदवदाय'[3] इत्यादि चोदितं स्विष्टकृतम्। प्रथमं स्विष्टकृतः 'पूर्णा पश्चात्'[4] इत्येतौ होमौ भवतः। समृद्धिहोमाः। 'आकूत्यै त्वा'[5] इत्यादयो होमाः पञ्च। काम्याश्च ॥ ४॥ 'पृथिव्यामग्नये... इति'[6]। इतिः होमसंबन्धार्थः। अतश्च अत्रायं 'संस्थितहोमः समृद्धिः शान्तानाम्'[7] इति संव्यवहारः। पाठक्रमात् पार्वणादीनामस्य क्रमस्य सिद्धत्वादनर्थकं 'प्राक् स्विष्टकृतः' इति। अर्थवत्त्वात्। आनुमतीसद्भावे आनुमत्या ऊर्ध्वं पार्वणादयो यथा स्युः 'प्राक् स्विष्टकृतः' इति। यदा च 'अर्धाहुतिः..आनुमती'[8] तदा
१० स्विष्टकृदाज्येन। अथवा प्रधानशेषात् स्विष्टकृत्। प्रतिपत्तिकर्मसु आज्यहविः पुनः स्यात्। शेषभावाद् आज्यतन्त्रेऽपि। स्विष्टकृतो विधानं आज्यतन्त्र एव च। पार्वणयोः समुच्चयार्थं पार्वणौ होमाविति। अथवा 'आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रमूर्ध्वं स्विष्टकृता सह'[9] इति वचनात्। अव्यक्तचोदनेष्वाज्यहविष्षु च पार्वणादीनां क्रमान्नियमः स्यात्। अत्र त्वनियमार्थमिदम्। अथवा आनुमतीसंयोगे पार्वणादीनां निवृत्त्यर्थम्। अथवा पार्वणादीनां विकृतौ प्राप्त्यर्थमिदम्। कालसंयोगाद्धि न स्यात्। समुच्चयश्च विकृतौ कालनाम्नीदेवताभि-
१५ धानात्। स्तुतिभाजो मन्त्रा[10] इति दैवते। तथा च 'दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः'[11] इत्यर्थः। तदेतत् सूत्रं तद्वच्च समासेन विधानं पार्वणावित्युत्तरत्र व्यत्यासविधानात्॥ पूर्णा पश्चात्[4] इति पौर्णमास्याम् ॥ ५॥ पार्वणहोममन्त्रः ॥ यत्ते देवा अकृण्वन् भागधेयम्[12] इत्यमावास्यायाम् ॥ ६॥ एकैका। उभयं न। अविधिकर्मत्वादिदम्। व्यत्यासविधानं दर्शपूर्णमासविकारार्थं होमग्रहणात्। आज्यहविःप्रसङ्गाद्धिकृतौ च कालसंनिकर्षेण पार्वणयोर्व्यत्यासः। अन्यकालेषु पूर्णा पश्चादिति पूर्वपक्षे कर्मप्रयोगवचनात्। अद्भुतेषु[13] च त्रिपर्ववचनाद्[14] अनि-
२० यमः। नैमित्तिकेषु च निमित्तान्तरप्रवृत्तिः स्यात्। भैषज्येषु[15] च निर्निमित्तकत्वात्। व्यक्तचोदनेषु देवतालिङ्गात् व्यवस्था। देवताविशेषः धर्मग्रहणहेतुः। सांपदेषु वचनात् 'उत्तरस्यां सांपदं कुरुते'[16] इति। सेनाकर्मसु[17] च यात्राधिया तत्कालसंबन्धः॥ समृद्धिहोमा उच्यन्ते। आकूत्यै त्वा स्वाहा। इति प्रथमे समृद्धिहोमे। कामाय त्वा

स्वाहेति नोहेत [यो]॥ संसृष्टहोममंत्रस्याप्यंत्येन नीयमानसंकर्मसंयोगवचनात्॥ मद्देवे पृथग्यागवचना
त॥ मानयामंत्रो मानंकपूर्वा॥ मित्रातर मृत्योनेः॥ यस्य संसृष्टहोमेष्वाकूतैवेता कामायत्वा समृध्येत्वा
स्वाहेति॥ चतुर्थसंसृष्टेष्वेतमेकं चास्तावामिति पंचमः॥ आज्येन होमग्रहणात्॥ संसृष्टहोमेषु संप
त॥ पृथिव्या समयं यममात्रिभिः प्रजापतेनतद्रेनान्यन्यदेति॥ एताभिः सर्वाभिः प्रजाप
तेनत्वदेतान्यन्यानचात्र विहुयात्॥ तथयदुक्तं संसृष्टहोमाः॥ काम्याभानेकेन काम्या उच्यते॥ सत्र
तंयः प्रजापतेश्च काम्या उच्यते॥ सक्तेतयः प्रजापतेश्च काम्याः कर्मसंयोगान लिंगत्वाच कारद्वयकर
णाच्चाभयोः काम्यत्वमन्तिनिमित्तजयंतुयादिति॥ सर्वानिषु बहुमंत्रत्वात्॥ तत्रालिंगनिर्देशाद नेदे
ममंप्रत्ययः॥ संसृष्टहोमतंत्रे विनिकारणाकारणात्॥ ६॥ उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत्स
कृत्त्वदायतनत्॥ कर्मानियतनादेशात्॥ उच्यते॥ उत्तरः उत्तरादेशात्॥ अथादेशो विशेषणात्यो
ऽसर्वेषामुत्तरतः सकृत्सकृत्संबंधः॥ सर्वेषां हविषां हविरितिर्हाव संबंधः॥ न हवींषीति प्रतिषेधात्॥
वाप्याप्रतिर्होव सकृदवदानार्थं सकृदवदानं च स्रुवेण होमान देवतं स्रुवसंपदभिघारयति॥ आवनेग्र
हणं सर्वस्यावर्णस्यद्विरभिघारणं यथा स्यात्॥ न सत्यवदानयतोयतो वद्यतीति सर्वाभिघारणे प्राप्ते नहवी
षीति प्रतिषेधः सर्वेषामिति हविरभिसंबंधात्॥ समानदेशत्वाच्च कर्मसु एकहविष्ट्वेन सकृदवदानयथा
ग्रहणं एकहवींषि॥ ७॥ आदेवानामपिहोमः संभ॥ उत्तरपूर्वोर्ध्वे वस्तुनं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तीयानुहोति॥
उत्तरपूर्वकोणे स्रुवेण हुत्वा पृथग्भूतमित्यर्थः॥ स्विष्टकृतो प्रायश्चित्तीयानुहोमानुजुहोति॥ सर्वप्रा
यश्चित्तीयुहोतिसकृतेष्वेषि पिप्रतिसाधनं यथा स्यादेभिन्नप्रकरणानियमकारणं सर्वतंत्रस्थानात्॥
इदं विधानं प्रयोजनं मंत्रेषु पिकर्मायं पुरुषधर्मोदिति॥ कर्मसु पुनर्मेत्विंद्रियमित्युक्तमासर्वक
र्मेतिवचनात्॥ होमएव स्यापि विनियोगः॥ उभयानि कर्मसमुच्चय उभयसंयोगात्॥ सर्वप्रा
यश्चित्तीयानां पुनर्मेत्विंद्रियमित्येतयोः समुच्चयः स्वाहेष्टिमदृतिद्वादशायोः समंत्रायुने
स्कंनमिति पाठात्॥ सर्वप्रायश्चित्तीयवचनात्॥ सर्वप्रायश्चित्तीयग्रहणं जुहोति ग्रहणाच्चाज्य॥
८॥ यन्मस्कन्नं यदस्मृतीनि च स्कन्नाप्यस्मिन होमो॥ यन्मस्कन्नमिति लाजहोमः स्कंदने यदस्मृती

स्वाहा इति द्वितीये। समृद्धिहोममन्त्रे समृधे त्वा इति तृतीयपक्षे। कर्मप्रयोगवचनात्। अद्भुतेषु यथा वचना-
दनियमः। नैमित्तिकेषु च निमित्तान्तरप्रवृत्तिः स्यात् समृद्धिहोमे। आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा
स्वाहा इति चतुर्थे समृद्धिहोमे। ऋचा स्तोमम्....॥७॥ इति पञ्चमे। आज्येन होमग्रहणात्। समृद्धिहोमेषु संपा-
ताः[1] ॥ पृथिव्यामग्नये समनमन्[2] इति संनतिभिश्च॥८॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य[3] इति च ॥९॥ एताभिः संनतिभिः प्रजाप-
५ ते न त्वदेतान्यन्य इत्यनया च जुहुयात्। अथ यदुक्तं 'समृद्धिहोमाः काम्याश्च'[4] इति। के ते काम्याः। उच्यते। संन-
तयः प्रजापतेश्च काम्याः क्रमसंयोगात् तल्लिङ्गत्वाच्च। चकारद्वयकर-
णाच्चोभयोः काम्यत्वम्। संनतिभिराज्यं जुहुयादिति। संनतिषु बहुमन्त्रत्वात् तत्तल्लिङ्गनिर्देशाद् हो-
मसंप्रत्यः। संनतिहोममन्त्रेष्वितिकरणकारणात्॥ उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत् स-
कृदवदाय। तत् किमनियतादेशात्। उच्यते। उत्तरतः उत्तरदेशात्। अत्र देशविशेषणार्था ष-
१० ष्ठी सर्वेषामुत्तरतः। सकृत्सकृत्संबन्धः। सर्वेषां हविषामिति हविःसंबन्धः। 'न हवींषि'[5] इति प्रतिषेधात्।
वीप्सा प्रतिहविः सकृदवदानार्थम्। सकृदवदानं च स्रुवेण होमार्थम्। द्विरवत्तम्। स्रुक्स्थम्। अभिघारयति ॥१०॥ अवत्तग्र-
हणं सर्वस्यावत्तस्य द्विरभिघारणं यथा स्यात्॥ न प्रत्यवदानम्। 'यतोयतोऽवद्यति'[6] इति प्रत्यभिघारणे प्राप्ते 'न हवीं-
षि'॥११॥ इति प्रतिषेधः। सर्वेषामिति हविरभिसंबन्धात्। समानदेशेषु कर्मसु एकहविष्ट्वेन सकृदवदानं यथा
ग्रहणमेकहविषि॥ आ देवनामपि... होममन्त्रः।* 'उत्तरपूर्वार्धेऽवयुतं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तीयान् होमान् जुहोति॥१२॥
१५ उत्तरपूर्वकोणेऽवयुतं हुत्वा पृथग्भूतमित्यर्थः। स्विष्टकृतम्। प्रायश्चित्तीयान् होमान् जुहोति। सर्वप्रा-
यश्चित्तीय इति प्रकृतौ। श्रेषेऽपि प्रतिविधानं यथा स्यात्। एभिर्न प्रकरणं नियतकारणं सर्वशब्दात्।
इदं विधानप्रयोजनं मन्त्रेष्वतिक्रमार्थम्। पुरुषधर्मातिक्रमे तु 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्'[7] इति। 'उत्तमा सर्वक-
र्मा'[8] इति वचनात् होम एकस्या अपि विनियोगः। उभयातिक्रमे समुच्चय उभयसंयोगात्। सर्वप्रा-
यश्चित्तीयानां 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' इति चानयोः समुच्चयः॥ स्वाहेष्टेभ्यः... ॥१३॥ इति द्वादश योज्या मन्त्राः 'यन्मे
२० स्कन्नम्' इति पाठात्। सर्वप्राश्चित्तीयवचनात् सर्वप्रायश्चित्तीयग्रहणम्। जुहोतिग्रहणाच्चाज्यम्॥ इति पञ्चमी कण्डिका॥
ॐ। यन्मे स्कन्नं ... यदस्मृति[10] इति च स्कन्नास्मृतिहोमौ॥ १-२॥ 'यन्मे स्कन्नम्' इति आज्यहोमः स्कन्दने। 'यदस्मृति' इ-

* उत्तरश्चान्धमिति मन्त्रलिङ्गादयो स्विष्टकृत। अतश्च 'ऊर्ध्वं स्विष्टकृता सह'[7] इत्ययं विशेषः।

+ पृथिव्यैत्वानज्मीत्यनेन मूलं मंतरिक्षायत्वानज्मीत्यनेन मध्यमनक्ति: + ७

वि विहीनाम्भूतो ॥ ७ ॥ स्कन्नतामयनीतिसंस्थितहोम: ॥ यदप्यलाष्टर्वं सूक्तं ॥ अर्थसक्तत्वात् ॥ त्रिधि
कर्म वेद ॥ अन्यकर्मभावात् ॥ तथा च मनसस्पत इति ज्ञापकं ॥ संस्थितहोमवचनं कर्मभेदार्थं बहु
वचनं कर्मभेदार्थं मथाहुतीनामिति वचनात् ॥ आद्यसंप्रत्यय: एषां संघाता: ॥ मनसस्पत इत्यु
मसंस्थितहोमांते चतुर्गृहीतेन ॥ यनज्जुहुयात् ॥ मनसस्पत इति चतुर्गृहीतेन त्वचमाने स्यात्सं
स्थितहोमत्वं स्यात् न स्नसंघातानामावस्यात् ॥ ७ ॥ अथ पंचगृहीतं कस्मान्नोक्तं ॥ उच्यते ॥ पंच
मस्य तुर्भि: मंत्रधार्थानतासंभवाच्चतुरर्थग्रहणाभावसहभदानत्वं ॥ ७ ॥ बर्हिराज्यदोषेणानक्ति
पृथिव्यैत्वेति मूलमंतरिक्षायत्वेति मध्यं दिवेत्वेत्यग्रं ॥ वेदस्तरुणदर्भो मासाद्यपोषस्वस्थानस्थि
तं प्रशुष्यति ॥ आज्यदोषे आज्यदोषधान्यां यत्रदोषं च न्यनत् ॥ पृथिव्यैत्वानज्मीत्यनेनाग्रमनक्त्या
ज्यदोषग्रहणं प्रदक्षिणस्याप्रयोजनार्थं ॥ सर्वत्रानज्मीत्यध्याहार ॥ साकांक्षत्वात् ॥ नवाप्रत्येक
मध्याहर: पाणिप्रक्षालनमंत्रवत् ॥ ७ ॥ एवं त्रि: पाठमिति सहतंत्रेणाभ्यासप्राप्त्यर्थं ॥ संवर्हि
कामित्यनुप्रहरति यथादेवनमनयोक्तं ॥ बर्हिरनुप्रहरति ॥ अन्नोयथादेवनं दर्ददक्षिणेन प्रयुज्या
भवि: ॥ मध्यमोगवनुर्हि: स्वाहेतिमदर्भानमभ्यंक्त्वा रत्नेषुतुगच्छतेति ॥ प्रयोगादेवनाभावात् ॥
सर्वयज्ञानां वेदभागिनेत्यादौ देशोयजनदस्पतये स्रुवं ॥ स्रुवमग्नौ धारयति ॥ स्रुवमग्नौ स्थापयति ॥
कर्तृपराज्यधान्यां नसंस्रावयति ॥ भावयति ॥ आज्यधान्यां परराज्यंनत स्मिन् स्रुवे धारयति ॥ ७
संस्रावभागा इति ॥ संस्रावणं वा दक्षिणेन हस्तेन स्रुवधारणमन्येन आज्यधान्यां संस्रावणं ॥ ७
॥ स्रुवाभिघ्नता इ: न वीतय इति स्रुवं मा दूरदंडं निदधाति ॥ वेद्यां वेत्तिमत्रस्य भागपाद: ॥ प्रसादात् ॥
विमुचाभिप्रक्षणात् ज्ञानवेदसामीनिसामिध मादधाति ॥ अनया कल्पं जुयामसमिद्ग्रहणमाविचिकर्मे
तात् ॥ एषो समीनिधिलीयासमिदसीतितजीवांतेज्योतीतिमुक्तविमासि ॥ पादे नैकतोतपव: पुरस्ताद
क्षिणेन पाणिनाद्ध ॥ धर्यति ॥ ७ ॥ दक्षिणेनाग्निं नीत्वा विष्णुक्रमानुक्रमते विष्णो: क्रमोसीति दक्षिणे
न पादेनानुमंहरतीसव्यं ॥ वेधाजघनादारभ्याविष्णो: क्रमात् क्रमते कतोप्रति मंत्रसमसंख्यत्वात् ॥
अथैकएवमंत्र: कस्मान्न भवति उच्यते नामवित्तत्वात् ॥ पौनमंत्रमाव: ॥ दक्षिणेन पादेन क्रमते नाव
स्वो: क्रमोसीति त्रिग्रहणं मन्नानियमानस्त्यर्थं ॥ अनक्रयातनादिर्षनियम: ॥ संज्ञायाविभ

ति विहितोऽस्मृतौ ॥ यदद्य त्वा प्रयतीति संस्थितहोमाः ॥ ३ ॥ 'यदद्य त्वा'[१] अष्टर्चं सूक्तम्। अर्थसूक्तत्वात्। विधिकर्म चेदम्। अन्यकर्मभावात्। तथा च 'मनसस्पते'[२] इति ज्ञापकम्। संस्थितहोमवचनं क्रमभेदार्थम्। बहुवचनं कर्मभेदार्थम्। 'आज्याहुतीनाम्'[३] इति वचनात् आज्यसंप्रत्ययः। एषां संपाताः ॥ मनसस्पत[२] इत्युत्तमम्। संस्थितहोमान्ते। चतुर्गृहीतेन ॥ ४ ॥ आज्येन जुहुयात्। मनसस्पत इति च चतुर्गृहीतेनेत्युच्यमानेऽस्यासं-
५ स्थितहोमत्वं स्यात्। ततश्च संपाताभावः स्यात्। अथ पञ्चगृहीतं कस्मान्नोक्तम्। उच्यते। पञ्चमस्य चतुर्भिः संबन्धोऽर्थान्तरसंभवात्। चतुर्ग्रहणाभावेऽसहप्रदानत्वम् ॥ बर्हिराज्यशेषेऽनक्ति पृथिव्यै त्वेति मूलमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं दिवे त्वेत्यग्रम् ॥ ५ ॥ वेदेः स्तरणदर्भानाज्यशेषे स्वस्थानस्थिते म्रक्षयति। आज्यशेषे आज्यधान्यां यत्र शेषः स्यात्। पृथिव्यै त्वानज्मीत्यनेन मूलम्। अन्तरिक्षाय त्वानज्मीत्यनेन मध्यम्। दिवे त्वानज्मीत्यनेनाग्रमनक्ति। आज्यशेषग्रहणं म्रक्षणस्य प्रयोजनार्थम्। सर्वत्रानज्मीत्यध्याहारः। साकाङ्क्षत्वात्। न वा प्रत्येक-
१० मध्याहारः पाणिप्रक्षालनमन्त्रवत्[४] ॥ एवं त्रिः ॥ ६ ॥ पाठ्यमिति। सह तन्त्रेणाभ्यासप्राप्त्यर्थम् ॥ सं बर्हिरक्तम्[५] इत्यनुप्रहरति यथादेवतम् ॥ ७ ॥ अनयाक्तं बर्हिरनुप्रहरति अग्नौ। यथादेवतमिन्द्रस्थाने प्रयुज्याग्निम्। अग्नीषोमौ गच्छतु हविः स्वाहेति प्रदर्शनम्। अव्यक्तचोदनेष्विन्द्रं गच्छतु[५] इति प्रयोगो देवताऽभावात्। सर्वयज्ञानां चेन्द्रभक्तित्वात्[६]। 'इन्द्रं यजते' इत्युत्तरेष्वेवम् ॥ स्रुवमग्नौ धारयति ॥ ८ ॥ स्रुवमग्नौ स्थापयति कर्ता ॥ यदाज्यधान्यां तत् संस्रावयति। आनयति। आज्यधान्यां यदाज्यं तत् तस्मिन् स्रुवे धारयति।
१५ संस्रावभागाः[७]...इति ॥ ९ ॥ संस्रावणमन्त्रः। दक्षिणेन हस्तेन स्रुवधारणं सव्येन आज्यधानीसंस्रावणम् ॥ स्रुवोऽसि घृतादनिशितः[८]...इति स्रुवं प्राग्दण्डं निदधाति ॥ १० ॥ वेद्याम्। क्वचित् मन्त्रस्य भागपाठः प्रमादात् ॥ विमुञ्चामि ब्रह्मणा जातवेदसम्[९]...इति समिधमादधाति ॥ ११ ॥ अनया कल्पजया। समिद्ग्रहणमविधिकर्मत्वात् ॥ एधोऽसि[१०] इति द्वितीयां समिदसीति तृतीयाम् ॥ १२ ॥ तेजोऽसीति मुखं विमार्ष्टि ॥ १३ ॥ पादेन कर्तात्मनः मुखं दक्षिणेन पाणिना शोधयति ॥ दक्षिणेनाग्निं त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोः क्रमोऽसि[११] इति दक्षिणे-
२० न पादेनानुसंहरति सव्यम् ॥ १४ ॥ वेद्या जघनादारभ्य विष्णोः क्रमान् क्रमते कर्ता प्रतिमन्त्रं समसंख्यत्वात्। अथैक एव मन्त्रः कस्मान्न भवति। उच्यते। नामधेयत्वात् प्रतिमन्त्रभावः। दक्षिणेन पादेन क्रमते विष्णोः क्रमोऽसीति। त्रिग्रहणमत्रानियमनिवृत्त्यर्थम्। अतश्च चातनादिष्वनियमः[१२]। संज्ञाया विधा-

नात्॥ अनुसंहरति सव्यं पाणिं प्रभृत्यासह्ततं दक्षिणस्य हरति क्रमेण॥ एवं त्रिरपरिक्रमेणु॥ ६॥ सूर्यस्या
वृत्तामिति अभिप्रदक्षिणमावर्तते॥ सूर्यस्यावृतमिति न च अविधिकर्मत्वात्॥ विधिकर्मणश्च क्रमेकर्म
भावात्॥ अभिप्रदक्षिणस्यैतिवचनं नाग्निं विपर्यावर्तते प्रतिषेधात्॥ ७॥ अग्नम्मखरित्यादित्यमीक्ष
ते॥ अग्निगृह्याग्निः कर्मयज्ञाभ्याम् वचन्यामादित्यमीक्षते। कर्ता हि वासानि विधिकर्मत्वात्॥ नच
प्रत्येनेनग्रहणमभिचारलिङ्गभावात् भावं तिरान्ते॥ भावां वरो विधिकर्मत्वं इदइस्य वचनेनस्तु
चापरेणाग्निमुदपात्रं परिहृत्योत्तरेणाग्निमापोहिष्ठामयोभुव इति मार्जयित्वा बर्हिषि प्रक्षा
ग्रजलो निनयति॥ समुद्रं वः प्रहिणोमि इति इदं जनाम सर इतिवा॥ पश्चादेनेजाग्मयनं सर्वाय
नं सर्वेन हत्वा न पापयाजिनां गामं तरायनदोषो॥ इति उत्तर [illegible] आपोहिष्ठामयोभु
व इति सूक्तेनात्मनोदकेन मस्तकं [illegible] त्वा पत्योः जलो बर्हिः करोति परिभोज
नीयं वा [illegible] एकेनेन त्रबर्हिरा [illegible] प्रयोगात्॥ तस्मिन्नेव च बर्हिषि जलस्य मावर्तेत॥ समु
द्रं वः प्रहिणोमीति वा द्वाभ्यामिदं जनासइति सूक्तेन॥ आपोहिष्ठामयोभुव इति सूक्तं समुद्रं वः प्रहिणोमी
त्येनेनान्तर्यायात्॥ विकल्पेतकृतरयोः संहिताकेमवा [illegible] पूर्वस्याविधिकर्मार्थं समुद्रं वः प्रहिणोमीत्यस्य
विधिकर्मत्वमन्यकर्मभावात्॥ इदं जनासइत्यस्याविधिकर्ममन्यकर्मभावात्॥ इदं जनासइत्यस्याविधि
कर्मत्वाविधिकर्मणा विकल्पमानत्वात्॥ नु [illegible] हि विधिकल्पने॥ नातुल्ये॥ ८॥ वीरपत्न्यहं भूयासमि
ति नु सर्वविनाष्ठितापत्नीया अर्द्धं गतासन [illegible]॥ विनात्मने [illegible]॥ वीरपत्नीति [illegible]
पात्॥ [illegible] वीरपत्नीत्वं॥ स्त्रीणां सर्व [illegible] प्रजानात्रतपनयइति कल्पज्यासामिथ
माया यात्र॥ सामग्रहणमाविधिकर्मत्वात्॥ ततः सत्यत्वेनन निजातवेद इति॥ अग्निं सहावर्मीः पृ
[illegible]॥ उदग्नहीनहाविशिष्टानिस्नाकुर्यात्॥ कर्ता बहुवचनं आद्यापत्नं॥ परिषिञ्चामि जातवेद इति॥ शे
षग्रहणविशेषणात्॥ परिषिञ्च्यानिमंत्रगते वोदनत्वात्॥ ९॥ पूर्णपात्रं दक्षिणा॥ ब्रह्मरूर्ण [illegible] पो
षणसमर्थं पूर्णपात्रं॥ ब्रीह्यादिधान्यदानं॥ दक्षिणाव चनमन्यदक्षिणासंज्ञा दानेपूर्णपात्रस्य

नात् । अनुसंहरति सव्यं पादं पश्चात् संहतं दक्षिणस्य हरति क्रमते । एवं त्रिष्वपि क्रमेषु ॥ सूर्यस्या-
वृतमिति अभिदक्षिणमावर्तते ॥ १५ ॥ सूर्यस्यावृतमिति पञ्च[1] विधिकर्मत्वात् । विधिकर्म स्वक्रमे कर्म-
भावात् । अभिदक्षिणावृत्तिवचनं 'नाग्निं विपर्यावर्तेत'[2] इति प्रतिषेधात् ॥ अगन्म स्वः[3] इत्यादित्यमीक्ष-
ते ॥ १६ ॥ अग्निगृहान्निष्क्रम्य द्वाभ्यामवसानाभ्याम्[4] आदित्यमीक्षते कर्ता । द्वे अवसाने विधिकर्मत्वात् । न च
५ 'अजैष्म'[5] इत्यनेन ग्रहणमभिचारलिङ्गाभावात् । भवन्ति चान्ये भावाः । तदविधिकर्मत्वम् ॥ इन्द्रस्य वचसा...इति । ऋ-
चा । अपरेणाग्निमुदपात्रं परिहृत्योत्तरेणाग्निमापो हि ष्ठा मयोभुव[6] इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्या
अञ्जली निनयति समुद्रं वः प्रहिणोमि[7] इतीदं जनास[8] इति वा ॥ १७ ॥ पश्चादग्नेः जाङ्मायनं सर्वायत-
नं सर्वतः हृत्वा न चापि यज्ञाङ्गानामन्तरायने[9] दोष इति उत्तरदेशे स्थित्वा 'आपो हि ष्ठा मयोभु-
वः' इति सूक्तेनात्मन उदकेन प्रत्यृचं शरीरस्याभ्युक्षणं कृत्वा पत्न्या अञ्जलौ बर्हिः करोति । परिभोज-
१० नीयं वेदिस्तरणमेव । केन । तत्र बर्हिःशब्दप्रयोगात् । तस्मिन्नेव च बर्हिषि जाङ्मायनमावर्तते । 'समु-
द्रं वः प्रहिणोमि इति' द्वाभ्यां 'इदं जनास' इति सूक्तेन वा । 'आपो हि ष्ठा मयोभुवः' इति सूक्तम् । समुद्रं वः प्रहिणोमी-
त्यनेनान्तर्यात् । विकल्पे तूत्तरयोः संहिताक्रमबाधः पूर्वस्य विधिकर्मार्थः । समुद्रं वः प्रहिणोमीत्यस्य
विधिकर्मत्वमन्यकर्माभावात् । 'इदं जनास' इत्यस्य विधिकर्मत्वमन्यकर्माभावात् । 'इदं जनास' इत्यस्य विधि-
कर्मत्वं विधिकर्मणो विकल्प्यमानत्वात् । तुल्यं हि विकल्प्यते नातुल्यम् ॥ वीरपत्न्यहं भूयासमि-
१५ ति मुखं विमार्ष्टि ॥ १८ ॥ पत्नी आर्द्रेण दक्षिणेन पाणिनाऽऽत्मनो मुखं शोधयति 'वीरपत्नी' इति कल्पजेन । प्रधा-
ना ह्याशीः । वीरपत्नीत्वं स्त्रीणां सर्वकल्पेषु अभीष्टम् ॥ व्रतानि व्रतपतय[10] इति ॥ १९ ॥ कल्पजया समिध-
माधायाग्नौ । समिद्ग्रहणमविधिकर्मत्वात् ॥ ततः । सत्यं त्वर्तेन... ॥ २० ॥ इति । अग्निं सहहविर्भिः प-
र्युक्ष्य । उदग्गृहीतहविःशिष्टानि स्वीकुर्यात् कर्ता । बहुवचनमाज्यापेक्षम् । 'परिषिञ्चामि जातवेदः'[11] इति शे-
षः प्रकरणविशेषात् । परिषिच्येति मन्त्रगतचोदनत्वात् ॥ पूर्णपात्रं दक्षिणा ॥ २१ ॥ ब्रह्मकर्तृभ्याम् । पो-
२० षणसमर्थं पूर्णपात्रम् । व्रीह्यादिधान्यदानम् । दक्षिणावचनमन्यदक्षिणासंशब्दिते पूर्णपात्रस्य

निवृत्त्यर्थं ॥ यः स्वयं करोति तस्य दोषमाह ॥ ७ ॥ नादक्षिणं हविः कुर्वीत यः कुरुते कृत्यामात्मनः कुरुत
इति ब्राह्मणं ॥ ८ ॥ परेण न कारयेत् ॥ यतोऽयं दोषः श्रूयते ॥ आत्मनः कृत्यां कुरुते ॥ यो दक्षिणां न द
दाति ॥ कृत्यावत्तं हविषो विनाशहेतुत्वात् ॥ उभौ च संजायौ वैश्वदेवोऽथ वा ऋत्विजौ ॥ वर्जयित्वा स
र्वहिषः साद्या यज्ञाः सदक्षिणाः ॥ हविर्ग्रहणं प्रधानोपलक्षणार्थं ॥ न चादृष्टार्थत्वं ॥ दानमन
दक्षिणावचनात् ॥ अदृष्टकल्पनाप्रसंगाच्च ॥ उपस्थानजपाग्निमंत्रयाज्यादिषु स्वयं कर्तृत्वं ॥ द
क्षिणाभावात् ॥ वैश्वदेवे दर्शितिनिश्वानायुःकामायजेत इत्यनिष्ठलेवाणकं कोऽदात् मनुमंत्रय
ते ॥ उपसीदं जपती सुदाहरणानि ॥ ७ ॥ अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ अन्वाहार्य आद्ना
द्विभक्त्या ब्राह्मणा नित्ये यष्टव्यान्न भोजयति यजमानो दक्षिणादानोत्तरकालवचनात् ॥ अत
एव पाक एवाग्नौ ॥ अन्वाहार्य इति केन कारणेनेदं नामाह ॥ ८ ॥ यद्धि पशुस्यान्वितं भवति तद
न्वाहार्येणान्वाह्रियते ॥ यद्धि दृतिमन्तापूर्वेण संबंधं ॥ नहि द्विगुणमपि सत् फलसाधनसमर्थं क्रिय
ते पश्चादन्वाह्रियते इत्यन्वाहार्यं सद्दृशिभोज्यैः रूपपश्चान्नादिष्वन्वाहार्यमभिनिं संप्रयोगात् ॥ यज्ञस्य
निष्फलत्वं स्मानपत्यर्थं ॥ अन्वाहार्येण हविषः अनीशितत्वात् ॥ कथमनीशितं ॥ उच्यते हविरुच्छिष्टान्युद्वा
सयति ॥ कर्तुः संप्रयोगात् ॥ तस्येदं हविरुच्छिष्टान्युद्वासयति ॥ अत्रापि ब्राह्मणं भवति ॥ द्वयावा अन्ये दे
वाः सपर्येण्याः अन्ये देवाः देवा ब्राह्मणाः सपर्येण्याः ॥ द्वयावाः सपर्येण्या अन्ये देवाः एकोदेवानि
काम इत्यानामहे देवनिकाय सपर्यैण्यौ लाभ ॥ अभिधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ॥ द्वयादेवा अग्नि
रग्नीषोमावित्यादयः ॥ सपर्येण्याः देवा ब्राह्मण उच्यते ॥ यथाशीनाम भवति तदाह ॥ ८ यज्ञेन देवानां प्री
णात्यन्वाहार्येण सपर्येण्यान् योगेन्प्रणयतीं ह्यादीन्त्वाहार्यभोजनेन ॥ सपर्येण्यान् ब्राह्मणान् प्री
णाति ॥ ८ नैस्यामप्रीनाय यज्ञमवतो ॥ नि ॥ हविषान्वाहार्यं स्तुतिरिति ॥ करणं वाक्यानि देशार्थः ॥ ७
द्वे मे दर्शपौर्णमासौ व्याख्यातौ ॥ ये पौर्णमासस्य अमावास्याया अपि दीनो दर्शपौर्णमासिका प्रयो
गा दर्शपौर्णमासवाच्यौ ॥ संज्ञासंव्यवहारार्थौ ॥ द्वे मा इति निर्दिष्टस्य नाम्ना पुनरन्तवचनात् ॥ दर्श
पौर्णमासे इष्टोदयोः इमयोः सहप्रयोगार्थः ॥ ७ ॥ तदितिनं पौर्णमासव्याख्यानमिति युक्तं वक्तुं ॥ दर्शपौ
र्णमासेन पाकयज्ञादि ॥ आपाप्मतं तस्यात् ॥ नातिदेशप्रसंगात् ॥ उद्देशामावास्य मति दिष्टा नाम्ना

निवृत्त्यर्थम् ॥ यः स्वयं करोति तस्य दोषमाह । नादक्षिणं हविः कुर्वीत, यः कुरुते कृत्यामात्मनः कुरुत इति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ परेणैव कारयेत् । यतोऽयं दोषः श्रूयते आत्मनः कृत्यां कुरुते यो दक्षिणां न ददाति । कृत्यावचनं हविषो विनाशहेतुत्वात् । 'उभौ च संधिजौ ज्ञेयौ वैश्वदेवौ यथर्त्विजौ । वर्जयित्वा सबर्हिषः साज्या यज्ञाः सदक्षिणाः ॥'[१] हविर्ग्रहणं प्रधानोपलक्षणार्थम् । न चादृष्टार्थत्वम् । दानमन्य-
५ द्दक्षिणावचनात् । अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गाच्च । उपस्थानजपाङ्गानुमन्त्रणादिषु स्वयं कर्तृत्वं दक्षिणाऽभावात् । 'विश्वेदेवा इति विश्वानायुःकामो यजते'[२] इति । 'उपतिष्ठते'[३] । 'कर्णं क्रोशन्तमनुमन्त्रयते'[४] । 'उपसीदन्जपति'[५] इत्युदाहरणानि ॥ अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भाजयति ॥ २३ ॥ अन्वाहार्यं ओदनादिभक्ष्याणि । ब्राह्मणानिति एष कृतान्नं भोजयति यजमानो दक्षिणादानोत्तरकालवचनात् । अत एव पाक एवाग्नौ ॥ अन्वाहार्यं इति केन कारणेनेदं तदाह । यद्वै यज्ञस्यानन्वितं भवति तद-
१० न्वाहार्येणान्वाह्रियते ॥२४॥ एतदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम् ॥२५॥ यद्विहितमत्रापूर्वेण संबद्धं तद्विगुणमपि सत् फलसाधनसमर्थं क्रियते । अनु पश्चादाह्रियत इत्यन्वाहार्यः । प्रवृत्तिर्भोज्यैः । उपस्थानादिष्वनन्वाहार्यः । अन्विति संप्रयोगात् । यज्ञस्येति फलवत्त्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्वाहार्येण हविषः अनाशितत्वात् । कथमनाशितत्वम् । 'उदङ्ङिच हविरुच्छिष्टान्युद्वासयति'[६] । कर्तुः संप्रयोगात् । तस्येदं 'हविरुच्छिष्टान्युद्वासयति' ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति । ईड्या वा अन्ये देवाः सपर्येण्या अन्य देवा देवा ईड्या ब्राह्मणाः सपर्येण्याः[७] ॥ २६ ॥ ईड्या देवाः सपर्येण्या अन्ये देवाः । एको देवनि-
१५ कायः ईड्यो नाम । अन्यो देवनिकायः सपर्येण्यो नाम । अभिधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह । ईड्या देवा अग्निरग्नीषोमावित्यादयः । सपर्येण्या देवा ब्राह्मणा उच्यन्ते ॥ यथा प्रीता भवन्ति तदाह । यज्ञेनैवेड्यान् प्रीणात्यन्वाहार्येण सपर्येण्यान् ॥ २७ ॥ यागेन प्रीणयतीन्द्रादीन् । अन्वाहार्येण भोजनेन सपर्येण्यान् प्रीणयति ॥ तस्योभये प्रीता यज्ञे भवन्तीति ॥ २८ ॥ हविषोऽन्वाहार्यस्तुतिः । इतिकरणो वाक्यनिर्देशार्थः ॥ इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥ यौ पौर्णमासस्य अमावास्यायाश्च चोदितौ दर्शपूर्णमासकालप्रयो-
२० गात् दर्शपूर्णमासवाच्यौ । संज्ञा संव्यवहारार्था । इमाविति विहितस्य नाम्न उत्तरत्र वचनात् । द्विवचननिर्देशो द्वयोर्द्वयोः सहप्रयोगार्थः । नत्विदं पौर्णमासं व्याख्यातमिति युक्तं वक्तुम् । 'दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः'[८] इति प्रायश्चित्तं न स्यात् । अतिदेशप्रसङ्गात् । ऊहश्चाऽऽमावास्ये अतिदिष्टानां स्या-

त्। तस्य च श्रेषः कर्मज इति प्रायश्चित्तं न स्यात्। वैतानिकदर्शपौर्णमासप्रयोगे चानयोः प्रयोगार्थ-
माग्रयणवत्[१]। अथ कस्मात्। पैठीनसिवचनात्। दूरे हीदमन्यकर्म। विशेषसमधर्मा न पठिता अश्नात्यना-
देशादिवत्[२]। यथा चेमौ दर्शपौर्णमासौ व्याख्यातौ दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञा इति न च प-
ठितव्यं भवति। दर्शपौर्णमासयोश्च स्तुत्या चोदना। 'अग्नीषोमाभ्यां दर्शन इन्द्राग्निभ्यामदर्शने'[३] इती-
५ दम्। नैतदेवम्। एवमुच्यमाने दर्शपौर्णमासविधौ निर्वापादीनां क्रमो नोच्यते। तथा च ग्रन्थगौरवमाच-
रेत्। पैठीनसस्य तु नायं दोषः। आज्यभागान्त एवानारभ्यवाद एष निर्वापवचनात्। आज्यभागा-
न्तं व्याख्यातम्। यत् क्वचित् प्रपदनं व्याख्यातं तदाज्यभागाभ्यामुत्तरं प्रत्येतव्यम्। तस्मिन् आज्य-
भागान्ते चरुं व्रीहीनुलूखलमुसलादि 'यद्यत् कृष्ण'[४] इति ऋचा संप्रोक्षति। सदा शान्त्युदकेन संप्रो-
क्षति। 'देवस्य त्वा'[५] इत्यर्धर्चेन वैदिकेन व्रीहीन् यथादेवतम्। पवित्रपा-
१० णिः। द्वे पवित्रे अक्षते इति वक्तव्यम्। गृहीत्वा तान् मुष्टिना निर्वपति। ब्राह्मणेभ्य इत्यस्य स्थान आवाहितदेवता-
पदं कृत्वाऽवहृत्य प्रतिमुष्टि मन्त्रावृत्तिः संस्कारभेदात्। एवमाग्रयणाद्विहितं स्यात्। न पुनः क्र-
मो रचयितव्यः। तस्य तु कौशिकप्रदेशाः। प्रदेशेषु हविर्धर्मा इत्यतोऽवश्यमेव वक्तव्यम्।
ननु निर्वापादि संसृष्टमेव। तत्र कौशिकेनापि युक्तं वक्तुं लाघवात्। देवस्य त्वामुष्मा[६] इति वा-
च्यं प्रोक्षणमन्त्रवत्[७]। अग्नीषोमाभ्यामित्यादिना च देवताविधिः। एवं च सति 'अग्नीषोमाभ्यामि-
१५ तीन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम्'[८] इत्येतदपि न वक्तव्यं भवतीति। अवधारणार्थमिति तत्र तत्र सहाव-
हन्याद्वा 'अन्वाहार्यं प्रजापतेः'[९] इत्यस्य विकल्पार्थमिति चैव। 'आग्नेयं तु पूर्वं नित्यमन्वाहार्यं प्रजा-
पतेः'[९] इत्यत्र ग्रहणात्। प्राजापत्यविकल्पसिद्धेः। एवं तर्हि पुरस्ताद्धोमादीनां हविषो होमनिवृत्त्य-
र्थम्। सिद्धं तु यथादेवतमिति[१०] वचनात्। न पुरस्ताद्धोमे देवताया अपि लैङ्गिकत्वात्। तथा चोदिताभावे लैङ्-
गिकानामभावात्। एवं तर्हि देवतासंबन्धे सति यथाविधिप्रतिज्ञानात् विधिकर्मवदस्येदं तन्त्रं
२० स्यात्। नाद्भुतानामिदं विधिकर्मत्वात्। अथ पुनर्दर्शपौर्णमासिकमेतत् तन्त्रं पाकयज्ञेषु वच-
नात्। 'दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः'[११] इति। 'प्राङ्मुख उपांशु करोति'[१२] इत्येवमाद्याश्च परिभाषा उ-
भयार्थाः। ननु 'शुकसारिकृशानां जिह्वा बध्नाति'[१३] इति बन्धनप्राथम्यादाज्यतन्त्रमेव प्रथमं विधेयम्।

नाज्यतंत्रस्याविधिकर्मत्वं मा भूत्प्रसंगात्॥ पाकयज्ञेन कर्मार्थं पुनर्वचनं ग्रंथगौरवप्रसंगः॥ न स्था
ल्यां न्यासमेव वास्तु सूत्रद्वयं वक्तव्यं॥ पौर्णमासेन तु विधिकर्मार्थं तंत्रस्य कर्तव्यापत्तेः॥ पाकभु
र्वादिवैतदर्शमाज्यतंत्रेति प्राप्नुयात्॥ अयं वनी होमवचनं अन्यथा विधिकर्मत्वं स्युरतो प
ाभाणी माज्यतंत्रस्येहावचनं विधिकर्मत्वं मा भूदिति॥ दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञा व्याख्या
तारइति॥ शेषप्रकरणात्॥ पाकेन यज्ञः पाकयज्ञः॥ अग्निहोत्रं वैश्वदेववत्॥ नाज्येनेति कर्तव्यता
विशेषः॥ उभौ च संधिजौ विनिर्गतनिषेधात्॥ अथ स्थाल्या यथा शोमयोः समवारु भवोतं नं वं धा
यां हवनयोगात्तस्य ताभ्यामेव धानदन्योपि हवनद्रव्यसंबंधो भवतीति॥ हूयते तेनेति हवनं॥
तत्कथयति॥ कुंभीपाकादिवत्कुंभीपाकस्यार्थः॥ ओदनेनस्मादेव निर्वापादितं तस्यादिति॥
अभीविकल्पार्थौ एवेति केषः एवं विभीतयथा॥ कुमारमितिन मुद्गालोत्सुकृत्य कुंभीपाकयोर्देवता
भेदेऽप्यकर्मक्रिया विशेषत्वात्॥ अधिश्रयण पर्यग्निकरणाभिघारणोद्वासनालंकारणोत्पव
नैः संस्कृत्य॥ आग्नेयं चरुमधिश्रयणं॥ परित्वाग्ने पुरं वयमिति त्रिः पर्यग्निकरणं॥ हवि
रभिघारयति॥ अथ वासमजस्त्र तवल्कगयेत्यभिघार्य उदगुद्वासयेदित्युद्वासनं॥ पश्चादाज्यस्य निधा
यालंकुर्यात् अलंकरणं स्वमीनेनात्पुनातीत्युत्पवनं॥ पात्रयोरुद्धृते॥ एतैः संस्कारैः समंत्रैः संस्कृत्य जुहु
यात्॥ समंत्रत्वं चैतेषां प्रकरणात्॥ आज्यभागांते संस्कृत्य जुहुयात्॥ इति संबंधात्॥ आसनीयादुत्त
रत आज्यसंस्कार भागार्थमावात्॥ अत्रापि श्लोको भवतः॥ दर्शपौर्णमासयोरेव श्लोका विमौ माप्य
नैगोपथब्राह्मणवाक्यात् श्लोको विहोच्यते॥ दर्शपौर्णमासयोर्वक्ष्यमाण एव॥ तत्र वह्वनयोगात्
रमिति॥ अथ शब्दात्॥ अपीति ब्राह्मणादस्य संभावेत्यर्थः॥ ७ आज्यभागांतं प्राक् तंत्रमूर्ध्वं स्विष्टकृ
तासह॥ हविर्विषयज्ञ आवापौ यथा तत्रस्य तत्र वः॥ आज्यभागो यस्यांते तदाज्यभागांतं॥ प्राग्यः॥
कस्य आग्नेयाग्नीषोमयोस्तयोर्मध्ये नाम कश्चित्तामेदप्राप्त आह॥ तंत्रं भवति॥ सकृत्कृतमुभयो
रुपकरोत्यगृह्यमाणविशेषत्वात्॥ पुरस्तोद्धोमादीनामंगानामवघातादयस्थानेनेति॥ ह्या
र्थहेतूनि आग्नेयादीनि आनापानेदितव्यः॥ यत्र दर्शपूर्णमासयोः यथाकालं तस्य मध्ये तंत
वमतीतानामृत इत्यर्थः॥ ८॥ पाकयज्ञा समास साधेका ग्यानेकवर्हिषः एव स्विष्टकृतः कुर्या

न आज्यतन्त्रस्याविधिकर्मत्वप्रसङ्गात् । पाकयज्ञेन क्रमार्थं पुनर्वचनं ग्रन्थगौरवप्रसङ्गः । तस्मा-
द्यथान्यासमेवास्तु । सूत्रद्वयं वक्तव्यम् । पैठीनसेन त्वविधिकर्मार्थे तन्त्रस्य कर्तव्यो यत्नः । प्राङ्मु-
खादि चैतदुक्तमाज्यतन्त्रेऽपि भविष्यतीत्येवेहावचनम् । अन्यथा विधिकर्मस्वेव स्युरेताः प-
रिभाषाः । आज्यतन्त्रस्येहावचनं विधिकर्मस्वेव मा भूदिति ॥ दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः ॥३०॥ व्याख्या-
५ ता इति शेषः प्रकरणात् । पाकेन यज्ञः पाकयज्ञः । अग्निहोत्रवैश्वदेवयोः नाज्येनेतिकर्तव्यता-
विशेषः।'उभौ च संधिजौ'[1] इति प्रतिषेधात्॥ अथाप्यपरो हवनयोगो भवति॥३१॥अथेत्याग्नेयाग्नीषोमीययोरुभयोरनन्तरसंबन्धा-
र्थौ हवनयोगः । तस्य ताभ्यां संबन्धात्तदन्योऽपि हवनद्रव्यसंबन्धो भवति । हूयतेऽनेनेति हवनम् ।
तत् कथयति ॥ कुम्भीपाकादेव व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ३२॥ कुम्भीपाक इत्यस्यार्थ ओदनः तस्मादेव । निर्वापादि तन्त्रं स्यादिति ।
अमी विकल्पार्था एवेति । को ह्येव बिभेति यथा । व्युद्धारमिति णमुल् । व्युद्धृत्य । कुम्भीपाकयोर्देवता-
१० भेदे पृथक् क्रियाविशेषत्वात् ॥ अधिश्रयणपर्यग्निकरणाभिघारणोद्वासनालंकरणोत्पव-
नैः संस्कृत्य ॥३३॥ 'अग्ने चरुः'[2] इत्यधिश्रयणम्[3] । 'परि त्वाग्ने पुरं वयम्'[4] इति त्रिः पर्यग्निकरणम्[5] । हवि-
रभिघारयति । 'मध्वा समञ्जन् घृतवत् कराथेत्यभिघार्य'[6] । उदगुद्वासयाग्नेरित्युद्वासनम्[7] । पश्चादाज्यस्य निधा-
यालंकृत्येत्यलंकरणम्[8] । समानेनोत्पुनामीत्युत्पवनम्[8] । पात्रयोर्व्युद्धृतमेतैः संस्कारैः समन्त्रैः संस्कृत्य जुहु-
यात् । समन्त्रत्वं चैतेषां प्रकरणात् । आज्यभागान्ते संस्कृत्य जुहुयादिति संबन्धात् । आसनीयादुत्त-
१५ रत आज्यसंस्कारः प्रागर्थभावात् ॥ अथापि श्लोकौ भवतः । दर्शपौर्णमासयोरेव श्लोकाविमौ भाष्ये-
ते । गोपथब्राह्मणवाक्यात्[9] श्लोकाविहोच्येते । दर्शपौर्णमासयोर्वक्ष्यमाणावेव । तत्र च हवनयोगानन्त-
रमिति अथशब्दात् । अपीति[10] ब्राह्मणादस्य संभावन इत्यर्थः । आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रमूर्ध्वं स्विष्टकृ-
ता सह । हवींषि यज्ञ आवापो यथा तन्त्रस्य तन्तवः ॥ आज्यभागौ यस्यान्ते तदाज्यभागान्तम् । प्राक् अधः ।
कस्य । आग्नेयाग्नीषोमयोः । तयोर्भेदो नाम । काङ्क्षितत्वात् भेदे प्राप्त आह - तन्त्रं भवति । सकृत् कृतमुभयो-
२० रुपकरोति । अगृह्यमाणविशेषत्वात् । पुरस्ताद्धोमादीनामङ्गानामवघातादयोऽर्था वर्तन्ते । अदृष्टा-
र्थहेतूनि आग्नेयादीनि । आवापो वेदितव्यः यज्ञे दर्शपौर्णमासयोः । यथा तन्त्रस्य मध्ये तन्त-
वः प्रतीतानूका इत्यर्थः ॥ पाकयज्ञान् समासाद्यैकाज्यानेकबर्हिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्या-

न्नानापिसर्नातिदेवतेति॥ पाकयज्ञान्बहूनेकस्मिन्काले आसाद्योपकल्पयथ्याप्रदानं न तद्वि
मर्जनं व्रतसमयः समाहृत्याश्नाति॥ समावर्तनीयपद्धतिनानेकाधानं कुर्यात्॥ आघ्रसाधनात्॥
होमान्तु मन्त्रं कुर्यात्॥ महष्टा र्यानीत्येवं लक्षयति॥ वैदिकमध्ये पाकयज्ञहवींषि अन्नपार्वणादि
निमरूल्नानादेवतान्वीनिर्विशेषः एतेन वामावास्याव्याख्यातः॥ एतेन वपौर्णमासाग्नेयेनामा
वास्यायैन्द्राग्न्याव्याख्यातः॥ कथितो विहितव्यः॥ आग्नेयाद्युभयत्रविहितः॥ आग्नेयं तु पूर्वानि
त्यमिति॥ अनेन कर्मणा निर्देशः प्रमयोर्षयोविधीयते नाग्नीषोमीयेन व्यवच्छेदान्यौर्णमास्या
ग्नेयस्य धर्माइति॥ इमो दर्शपौर्णमासौ व्याख्यातौ॥ इति॥ एवमुच्यमाने॥ [illegible] ह्वन
योगाभवतीति॥ अयमपि विधिविकारेष्वतिदेश्यते दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञ॥ इत्यनेन द
र्शादिविषारम्भपहवनयोरतिदेशार्थः॥ इहातिदेशावचनमैन्द्राग्नोत्र हितोयो भवति॥ पत्रा
मावास्यासोऐन्द्राग्नो हितोयः स्यादवचनाच्चमहस्रयागः॥ तथा च नयोर्व्यतिक्रम इति चो
भयत्रप्रयोगदर्शनेदर्शपौर्णमासयोः तयोर्व्यतिक्रमा मेत्तमभेव्रतपा आसि का अमस्तरृत्र इति
ग्रांता॥ तयोर्दर्शपौर्णमासयोरन्यतरातिक्रमायां पूर्वमुत्तरं वा नसदसतोरनयोः समुच्चयः
क्रमकोपस्थितं प्रयोगासंपत्तात्॥ पठितसिनान्येवमेवान्यो विधिर्विविक्कर्महितमित्ययं
पत्नीनिर्देशः शांताइति समभिधाव प्रत्ययः॥ अंबयाग्रयतिवाये॰ फलइतिशांनाइतिअने
नीर्निर्देश सामान्यात्॥ नूनेन तुल्यः सुहृदस्ति कश्चिन्न सर्वकर्मप्रतिमास्ति राजन्नमात्तुल्यः व
नृदस्तिबंधुर्न वत्सरान्मेम्नानि मोस्ति ह्यान्॥ त मभेव्रतपा आसि देवा आमर्त्येषा॥ त्वं यज्ञे ष्वीड्यः॥
यद्वोवयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टराजसः॥ अग्निष्टद्विश्वादापृणातु विद्वान्त्सोमस्य
योब्राह्मणां आविवेश॥ आ देवानामित्येका ऋचः सुक्ता॥ ७ उपाध्यायभट्टदारिलकृतो कोत्रि
कप्रकरणे षष्ठी कंडिका॥ ६ प्रकृती परीक्षा॥ ७ अथ विधिं वक्ष्यामः॥ इत्यतिप्रसक्तप्रयोजनम
नारभ्यविधिः॥ संहिताविधिसंबंधो विधेयस्य धर्मसंबंधादिति श्रोतानारभ्यविधिरुच्यते॥ अग्न्या
धानादेशोऽस्थाग्नीपान्॥ अत्र संहितो यो वियुष्मिन्यस्मिन्प्रदेशे अग्न्याधानाद्यायतनो निवाबोऽथ
तेदस्याग्नोरनाथाः स्थालीपाकशेषो विधीयते॥ यथायेन सोमेन यजेयेत्यन्यासु प्रवत्समग्न्या

न्नानापि सति दैवतेति ॥ ३४॥ पाकयज्ञान् बहूनेकस्मिन् काले आसाद्योपलभ्य व्रतोपायनं [1] व्रतवि-
सर्जनं [2] व्रतसमयः । समावृत्याश्नाति [3] समावर्तनीय इति । तानेकाज्यान् कुर्यात् । आज्यसाधनान्
होमान् सकृत् कुर्यात् । अदृष्टार्थानीत्येवं लक्षयति । वेदिमध्ये पाकयज्ञहवींषि अन्ते पार्वणादी-
नि । सकृन्नाना देवतान्वेति हविषा ॥ एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः ॥ ३५ ॥ एतेनैव पौर्णमासाग्नेयेनामा-
५ वास्य ऐन्द्राग्नो व्याख्यातः कथितो वेदितव्यः । आग्नेयो ह्युभयत्र विहितः । 'आग्नेयं तु पूर्वं नि-
त्यम्' [4] इति अनेन कर्मणाऽतिदेशः । नोभयोर्ह्यर्था विधीयन्ते । नाग्नीषोमीयेन व्यवच्छेदात् पौर्णमास्या-
ग्नेयस्य धर्मा इति । 'इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ' [5] इत्येवमुच्यमाने । 'अथाप्यपरो हवन-
योगो भवति' [6] इति । अयमपि विधिर्विकारेष्वतिदेशेन 'दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः' इत्यनेन द-
र्शहविषोरुभयहवनयोरतिदेशार्थः । इहातिदेशवचनम् ॥ ऐन्द्राग्नोऽत्र द्वितीयो भवति ॥ ३६ ॥ अत्रा-
१० मावास्यायामैन्द्राग्नो द्वितीयः स्यात् । अत्र वचनाच्च सहप्रयोगः । तथा च 'तयोर्व्यतिक्रमे' इति चो-
भयत्र प्रयोगदर्शनं दर्शपौर्णमासयोः ॥ तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि [7] कामस्तदग्रे [8] इति
शान्ताः ॥ ३७ ॥ तयोर्दर्शपौर्णमासयोरन्यतरातिक्रमायां पूर्वमुत्तरं वा । न सदसतोरनयोः समुच्चयः
क्रमतो यस्य तं प्रति प्रयोगाक्षेपत्वात् । पैठीनसिनाप्येवमेवानयोर्विधिकर्म विहितमित्ययं
परत्र निर्देशः । शान्ता इति समिधां संप्रत्ययः । 'अम्बयो यन्ति [9] वायोः पूत [10] इति शान्ताः' [11] इत्यने-
१५ न निर्देशसामान्यात् । न तेन तुल्यः सुहृदस्ति कश्चिन्न सर्वकर्मप्रतिमोऽस्ति राजन् । न मातृतुल्यः क्व-
चिदस्ति बन्धुर्न वत्सशर्मप्रतिमोऽस्ति विद्वान् ॥ 'त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः' ॥
'यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः । अग्निष्टद् विश्वादा पृणातु विद्वान्त्सोमस्य
यो ब्राह्मणाँ आविवेश' ॥ 'आ देवानाम्' इत्येका । तृचं सूक्तम् [12] ॥ उपाध्यायभट्टदारिलकृतौ कौशि-
कभाष्ये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ प्रकृता परिभाषा । 'अथ विधिं वक्ष्यामः' [13] इति प्रतिज्ञा । प्रयोजनम-
२० नारभ्यविधिः संहिताविधिसंबन्धः । विधेयस्य धर्मसंबन्ध इति सोऽनारभ्यविधिरुच्यते ॥ अश्ना-
त्यनादेशे स्थालीपाकः ॥ १ ॥ अत्र संहिताविधौ यस्मिन् यस्मिन् प्रदेशे अश्नात्याशयति इति वोच्य-
ते तस्याश्नोदनायाः स्थालीपाकशेषो विधीयते । यथा 'येन सोम [14] इति याजयिष्यन् सारूपवत्समश्ना-

ति'[१]। 'सारूपवत्सं पुरुषगात्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वाभिमुखमश्नाति'[२] इति। अनादेशग्रहणं न कर्तव्यमादेशस्य बलीयस्त्वात्। न वाधिकारे अनादेशे आशयति। यद् वा आश्य एव स्थालीपाकः। साधनमात्रविधानं चात्र प्रथमानिर्देशे न तु चरुधर्मः कश्चिदिति। स्थालीपाककुम्भीपाकयोः को विशेषोऽत्राचार्येण शब्दभेदेन चोदितः। उच्यते। आतिथ्यार्थं पक्व ओदनः कुम्भीपाकः। आज्यभागा-
५ न्ते श्रपित ओदनः स्थालीपाकः। स च व्रीहिमयः ज्ञापकात्। 'यस्य श्रियं कामयते ततो व्रीह्याज्यपय आहार्य क्षीरौदनमश्नाति'[३]। गुणविधिः पुरोडाशार्थं[४] व्रीहीन् दर्शयति। अत एव व्रीहीणामुपसाधनत्वम्। तण्डुलानां विधिः। आज्यं पूरणार्थम्। तस्येदं तावदुक्तं न पूर्वप्राप्तमित्यर्थः। बहिरङ्गत्वादस्य। 'माता पुत्रानाशयति'[५] विधानं इति यथा॥ पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से ॥ २ ॥ 'पूर्वस्य चित्राकर्म'[६] इत्यादीनि पुष्टिकर्माणि प्राग्भैषज्यात्[७]। तेष्वश्नातिचोदनायां सारूपवत्से स्थालीपाकः प्रत्येतव्यः। स्थालीपाकानां श्रपणं
१० लोकवत्। स्थालीपाकप्रकरणात्॥ आज्यं जुहोति ॥ ३ ॥ यत्र जुहोतिचोदना न च होतव्यं चोदितं तत्र घृतं प्रत्येतव्यम्। 'पृथिव्यै श्रोत्राय[८] इति जुहोति'[९] इत्युदाहरणम्। 'आज्येनाभिजुहुयात्'[१०] इत्याज्यग्रहणमभिग्रहणात्। संज्ञायां प्राप्तायां जुहोतीत्यत्र पृथगाज्यमिति वक्तव्यम्। जुहोतीत्येतत् सर्वमधिकरणम्। कथमाज्यमिति वाच्यम्। 'अग्ने प्रेहि[११] समाचिनुष्व[१२] इत्याज्यं जुहुयात्'[१३] इत्यत्राज्यग्रहणमोदननिवृत्त्यर्थम्। विधिकर्मक्रमेण परिभाषापाठक्रमो युक्तः। अत्रोच्यते। जुहोतेरादौ वचनमुत्तरासां क्रियाणां होमसंप्रत्ययार्थम्। अतश्च 'नानु-
१५ त्पूतं हविः'[१४] इत्येवमादयो विधयः समिदादीनां हविषां भवन्ति॥ समिधमादधाति ॥ ४ ॥ द्रव्यानादेशे समिधः साधनं स्युः। 'औदुम्बरपलाशकर्कन्धूनामादधाति'[१५]। समिधः अनक्ताः प्रादेशमात्रीरादधाति। समिध एकैका आदधाति। जुहोतिरेवादधातिः। क्रमविपर्यासात्। समित्साधनसंप्रत्ययार्थं तु शब्दान्तरकरणम्। अतश्च स्वाहान्ताभिरित्येतद्[१६] भवति। उभयत्र प्रथमं साधनवचनम्। साधनवचनं केवलं क्रियासंप्रत्ययार्थम्। 'वायोः पूत[१७] इति शान्ताः'[१८]। 'तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा
२० असि[१९] कामस्तदग्र[२०] इति शान्ताः'[२१]। सपत्नक्षयणीः[२२] इत्यत्रादधाति समिधः। 'सुगार्हपत्य इति दक्षिणेन गार्हपत्ये समिधमादधाति'[२३] इति तत्रैव वक्ष्यामः॥ आवपति व्रीहियवतिलान् ॥ ५ ॥ आवपने साधनानिर्देशे व्रीहीन् यवान् तिलान् आवपति। न चतुर्थम्। मेधाजननम्[२४] उदाहरणम्। आज्यादिषु द्वि-

तीयानिर्देशादन्यतरानादेशेऽन्यतरसंप्रत्ययार्थम् । 'शान्ताः' उत्तरत्र समिध आदधातीति संप्रत्ययः ॥
भक्षयति क्षीरौदनपुरोडाशरसान् ॥ ६ ॥ भक्षयतेः साधनानादेशो क्षीरौदनादीनामन्यतमस्य प्रतीयात् ।
क्षीरौदनादिषु द्वितीयानिर्देशः सकृत् तस्योपसंभरणार्थः । संपातवन्तमश्नातीति समिधमिति । क्षीरौदनादीनां विकल्पः कर्तृसंप्रदानसंस्कारात् ॥ मन्थौदनौ प्रयच्छति ॥ ७ ॥ साधनानादेशे मन्थमोदनं वा विद्यात् ।
५ मन्थ उदकालोडिताः सक्तवो ग्रहीतव्याः । मन्थौदनयोः प्रतिग्रहीतुर्मन्थस्य पानमोदनस्याशनम् । 'सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति'[१] । पूर्वेधुक्[२] क्षीरौदनवचनात् । व्रीह्यादिषु विकल्पः साधनत्वादिति । प्रायश्चित्तिषु व्रीहियवयोश्च समुच्चयः समासनिर्देशात् ॥ पूर्वं त्रिषप्तीयम् ॥ ८ ॥ पूर्वग्रहणेषु 'ये त्रिषप्ताः'[३] इति सूक्तं प्रत्येतव्यम् । 'मतौ छः सूक्तसाम्नोः'[४] इति छप्रत्ययान्तत्वात् । पूर्वस्य मेधाजननानि[५] । पूर्वस्य पूर्वस्यां पौर्णमास्याम्[६] । पूर्वस्य चित्राकर्म[७] । पूर्वस्योदपात्रेण संपातवताङ्क्ते[८] । पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोः[९] । इ-
१० ति पूर्वप्रदेशा उक्ताः । 'पूर्वस्य सोमांशुः'[१०] इति वाच्यः परिहारः । न च त्रिषप्तीयग्रहणे पूर्वं प्रत्येतव्यम् । न परनिमित्तं किंचन परं 'अमूः पारे पृदाक्वः त्रिषप्ताः'[११] इति त्रिषप्तीयशब्देन न संव्यवहारः ।
'त्रिषप्तीयं च पच्छो वाचयेत्'[१२] इति तस्यैव केवलस्य भावात् वेदोपाकरणाच्च प्रथमस्य च ऋक्क्रमात् ।
'नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति'[१३] इति वचनात् । अपि च 'शेषमनुवाकस्य जपन्ति'[१४] इति चानुवाकसंप्रत्ययः । 'अमूः पारे[११] पातं न[१५]'[१६] इति चास्य स्वरूपग्रहणादेव । आद्यस्य च कर्माभावप्रसङ्गात् ॥
१५ उदकचोदनायामुदपात्रं प्रतीयात् ॥ ९ ॥ यत्रोदकस्य संस्कारश्चोद्यते तत्र उदपात्रं प्रत्येतव्यम् । आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि[१७] संपाता उदपात्रस्य । 'पिञ्जूलीभिराप्लावयति'[१८] इत्युदाहरणम् । विधिकर्मचोदनार्थं चेदं नान्यचोदनार्थं विधिकर्मत्वात् । अनारभ्यवादानामुदपात्रस्योदकविधानं परिणामभूत्योरर्थलक्षणत्वात् । 'अग्निस्तक्मानम्[१९] इति लाजान् पाययति'[२०] । 'उष्णाः संपातवतीः'[२१] इति । पिठरं कुम्भः । तेनोदकार्थान् कुर्वन्तीति कुम्भः । न चात्रैव 'त्रिरुदकक्रिया'[२२] इत्येतत् सूत्रं पठितव्यम् । अत्र वच-
२० ने कर्तुरुदकक्रियायां त्रित्ववचनस्य इहाविशेषः स्यात् ॥ पुरस्तादुत्तरतः संभारमाहरति ॥ १० ॥ निवासदेशात् संभार आहर्तव्यः । पूर्वस्य उत्तरस्य देशान्तयोरित्यर्थः । आरण्यानामयं नियमः । अन्नाद्यादीनां संभारशब्दचोदितानां च दिग्विकल्पो नान्तरालसंप्रत्ययः । 'दिक्श-

ब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः'[1] इति 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्'[2] इति पञ्चम्यन्तम् ॥ आहरति गोरनभिप्राप्राद्वनस्पतीनाम् ॥११॥ यं प्रदेशं नाभिप्राप्नोति गौस्तस्मात् प्रदेशाद्वानस्पत्य आहर्तव्यः। अवयवार्था षष्ठी च। वनस्पतीनामवयवाः। वनस्पतयो लोकरूढाः ॥ सूर्योदनयतः ॥१२॥ सूर्योदयनम्। ऊर्ध्वं गमनमुदयनम्। सूर्योदयकाले आहरेदित्यर्थः ॥ पुरस्तादुत्तरतोऽरण्ये कर्मणां प्रयोगः ॥१३॥ निवासस्थान-
५ स्य पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन् वाऽऽरण्ये देशे कर्म प्रयोक्तव्यम्। दिक्शब्देभ्यः सप्तमीति सप्तम्यन्तादिह प्रत्ययविधानमरण्यसमानाधिकरणात्। अरण्यं वा वाटपरिक्षेपे भवत्यरण्येऽध्ययनादिप्रतिषेधात्। 'अथाऽतोऽरण्येऽध्ययनस्याचारकल्पं व्याख्यास्यामः'[3] इति प्रकरणकालं विधाय पठितम्-'अतः खलु प्राप्ते काले भूमिभागं जुषन्ते ग्रामादसंश्रवणमक्षेत्रमश्मशानम्'[3] इति। अतो ग्रामादरण्यकर्मग्रहणम्। प्रयोगशब्दस्य मन्त्रोचारणवृत्तिप्रसिद्धौ फलसाधनसंप्रत्ययार्थम्। प्रथमो योगः प्रयोगः। कृच्छ्रचान्द्रायणादीन्यपराण्येव कार्याणि ॥ उत्त-
१० रत उदकान्ते प्रयुज्य कर्माण्यपां सूक्तैराप्लुत्य प्रदक्षिणमावृत्याप उपस्पृश्यानवेक्षमाणा ग्राममुदाव्रजन्ति ॥ १४ ॥
सर्वकर्माणि उदकस्योत्तरे कार्याणि। परिसमाप्य कर्माणि अपां स्तुत्यर्थैः सूक्तैः स्नात्वा स्नानदेशात् प्रदक्षिणमावृत्य स्पृष्ट्वाऽपः अनवेक्षमाणाः स्नानदेशाद् ग्राममभिगच्छन्ति कर्तृकारयितृब्रह्माणः। उत्तरत इति सप्तम्याम्। स्तुत्यर्थानि सूक्तानि। अम्बयो यन्ति[4] शंभुमयोभू[5] हिरण्यवर्णाः[6] यददः[7] कृष्णं नियानं[8] सस्रुषीः[9] हिमवतः प्र स्रवन्ति[10] वायोः पूतः[11] इत्यपां सूक्तानि। अन्यकर्मसद्भावात् अविधिकर्मत्वात् संपाताभावः। परिवृत्तिप्रायश्चि-
१५ त्ते 'सर्वैश्च प्रविश्य अपां सूक्तैः'[12] इति
...वचनादिह सर्वत्र ॥ आश्यबन्ध्याप्ल-
वनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति ॥१५॥ अश्यत इत्याश्यम्। बन्ध्यत इति बन्ध्यम्। आप्लवतेऽनेनेत्याप्लवनम्। यास्यत इति यानम्। भक्ष्यते तदिति भक्ष्यम्। सर्वेषां द्वन्द्वः। एतत् क्रियायोगाचाऽऽश्याद्यभिधानम्। संपाता येषां विद्यन्ते तानि संपातवन्ति स्युर्मन्त्रनिर्देशात्। अश्नात्यादिषु क्रियासु मन्त्रयोगो भवति। समस्तानामिति व-
२० चनात्। स्वरूपपरिभाषाश्चैताः लक्षणात्। तथा च 'पिञ्जूलीभिराप्लावयत्यवसिञ्चति'[13] इति युक्तं वक्तुम्। आश्यमित्यारण्यम्। अश्नातिशब्दचोदितमाशयतिशब्दचोदितं च 'संपातवन्तम्' अविशेषनिर्देशात्। न प्राश्नाति-प्राशयत्योः। प्रोपसृष्टत्वात्। 'त्वे क्रतुम्[14] इति रसप्राशनी'[15] इति चात्र संपाताभावः। उपसृष्टत्वात् ॥ सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि ॥१६॥ विधिकर्मसु सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि। यावत् किञ्चिदनुसाधनं सर्वं तदभिमन्त्र्यं संपातवदसंपातवच्च। सर्वशब्दस्य निरवशेषत्वात् उदाहरणानि-'शुकसारिकशानां जिह्वा बध्नाति'[16]।

प्रमंराऌंकारो संपातवतः प्रयच्छति ॥ उपाध्यायार्थीयमेव स्वं प्रयच्छतीति ॥ न च संपाताभिमंत्रणविधानाद्
सत्यमेतत् ॥ यथाशाट्यायनकेनापसिच्याभिमंत्र्येति नास्य क्रमार्थत्वात् ॥ अथ संपातः प्राप्तः सकृन्मध्ये
ऽवधीयते द्वितीयसंपातवन्नन्यानीति प्राप्तस्य संपातः संपातवान्मंत्रान्निवृत्तिविधिकर्मैतत् ॥ ६ ॥ स्त्री
व्याधितावापुत्रादिशिष्येऽशिरस्तः प्रक्षाल्याप्रपदात्प्रमार्ष्टि ॥ स्त्री च व्याधितश्च स्त्री च व्याधितापरवल्लि
गं ... हत्स्तरूपयोरिति स्त्री व्याधितापुमान्वा ॥ धृतं प्रपुत्रा स्त्री अवसिक्तः पुमांश्चिरस्स आरभ्य आ
पादाग्रेभ्यः प्रकर्षेण शोधयति ॥ पूर्वयोरुत्तरस्यां लक्ष्यां तिष्ठतीमाप्लवयति ॥ यत्सुग्रिरिति पञ्चर्चं जयं प्र
पठ्यानि कायययद्ध्रवसिंचती सुदाहरणे व्याधिया अस्त्रिया अध्येतत् ॥ ७ ॥ पूर्वं प्रपाय प्रयच्छति ॥ पत्र
प्रपाद्य ... नन्वायनस्य विशेषः ॥ नन्वच प्रथमं प्रदानं ततो प्रदानमंत्रयोः सर्वग्रहणात्प्रदाने मंत्रसंयोगा
र्थः प्रपादेन तु सूत्रत्वात् ॥ यदि हि क्रमार्थं पूर्वशब्दः स्यात् ॥ प्रपाय प्रयच्छतीत्येव सिद्धत्वात् ॥ विधिक्र
ऽप्रपाय प्रयच्छतीत्युच्यते ॥ दाने प्रदानस्य मंत्रत्वं तुल्यवर्गप्रधाने च नानाकर्मत्वात् ॥ सर्वान्तकारि ८
कौ प्रपादयति प्रपाय प्रयच्छतीत्युच्यमाने प्रदानस्य मंत्रत्वं संस्कारत्वात् ॥ पूर्वशेष एवं स्या
त् ॥ उदाहरणे सूतिकारिष्टको प्रपादयति ॥ यथामनोवादिरहस्त्वरिष्टेनेन विधिपूर्वेण तु पूर्वग्रहणात् ॥ अ
नेन मंत्रेणोदनयोर्ग्रहणं प्रदानमंत्रोक्तान ... हरतिसूत्रेण समयं जघालन भावः स्नापयति प्रपाद
यतीति मंत्रोक्तानां प्रपादः प्रपादनाभावः ॥ भद्रं सुमंगलमिति मनिपद्यते अप्रमा रोहा अपराजिता
मनिपादयनीत्यत्र भवान्तप्रपादयेति वचनात् ॥ ७ ॥ त्रयोदश्यां दर्शयति स्त्रोदधि मधुनि वासयित्वा
भाति ॥ त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वा दधिग्रहणं तासु दधि मधुनीत्येकवचनमुच्यते ॥ तत्रादर्शाथित्वानुरक्षा
पयितामध्यं ... निप ॥ — ... नियन्नवासयित्वा वभातीति वोदनानंत्रे नु ह्यामनमन्यतरग्र
हणवासिना नष्टानि वपनीनियथा ॥ ७ ॥ आशयति ॥ तद्वा दधि मधुनि कारयितार आशयति
नोनसंपाता ॥ संस्कृतत्वात् ॥ तत्र स्रक्स्यवव ... स्यसंपातवता वसितानु ... निष्ठाप्रकात् ॥ दधि
मधुना स्यूतं प्रतिपाद्यत्वात् ॥ ७ अन्वारब्धायाभिमंत्रणहोमाः ॥ अन्वारंभतीत्यन्वारब्धः का
रयितारं कर्मणि चितिक ... अभिमंत्र ... होमस्तदुभयस्त्वारब्धाय ... कर्ता विषा
साहमित्यभिमंत्रयते ॥ दधि ... जुहोति ॥ सर्वाण्यभिमंत्र्याणीत्यनेनान्वारब्धायाव

'प्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति'[१] । 'उपाध्यायाय भैक्षं प्रयच्छति'[२] इति । न च संपाता अभिमन्त्रणविधानात् । सत्यमेतत् । यथा 'शान्त्युदकेनोपसिच्याभिमन्त्र्य'[३] इति चास्य क्रमार्थत्वात् । अथ संपातः प्राप्तः । स किमर्थं विधीयते । 'द्वितीयं संपातवन्तम्'[४] अश्नातीति प्राप्तस्य संपातः । संपातवति न मन्त्रनिवृत्तिः । विधिकर्मैतत् ॥
स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ शिरस्तः प्रक्रम्या प्रपदात् प्रमार्ष्टि ॥ १७ ॥ स्त्री च व्याधितश्च स्त्रीव्याधितौ । 'परवल्लि-
५ ङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'[५] इति स्त्री व्याधिता पुमान् व्याधितः । आप्लुता स्त्री अवसिक्तः पुमान् । शिरस्त आरभ्य आ पादाग्रेभ्यः प्रकर्षेण शोधयति । 'पूर्वयोरुत्तरस्यां स्रक्त्यां तिष्ठन्तीमाप्लावयति' । 'यदग्निः'[६] इति परशुं जपंस्ता-पयति क्वाथयत्यवसिञ्चति'[७] इत्युदाहरणे । व्याधितायाश्च स्त्रिय अप्येतत् ॥ पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति ॥ १८ ॥ यत्र प्रपादयतिः श्रूयते तत्रायमन्यविशेषः । तत्र च प्रथमं प्रपादनं ततः प्रदानं मन्थौदनयोः । पूर्वग्रहणात् प्रदाने मन्त्रसंयोगः प्रपादने तु ल्यप्त्वात् । यदि हि क्रममात्रार्थः पूर्वशब्दः स्यात् प्रपाद्य प्रयच्छतीत्येव सिद्धत्वात् विधिका-
१० ण्डे प्रपाद्य प्रयच्छतीति । उच्यते । प्रदाने प्रपादनस्यामन्त्रत्वम् । तुल्यवत् अभिधाने च नानाकर्मत्वात् । 'सूतिकारिष्ट-कौ प्रपादयति'[८] । प्रपाद्य प्रयच्छतीत्यप्युच्यमाने न प्रदानस्यामन्त्रत्वं संस्कारत्वात् । पूर्वशब्द एवं स्या-त् । उदाहरणे 'सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति' । 'यथा मनो[९] ऽव दिव[१०] इत्यरिष्टकेन'[११] । विधिपूर्वं तत् पूर्वग्रहणात् । अ-तश्च मन्थौदनयोर्ग्रहणं प्रदानम् । 'मन्त्रोक्तानधस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजङ्घासु बद्ध्वाऽवस्नापयति । प्रपाद-यति'[१२] इति मन्त्रोक्तानां प्रदानं प्रपादनभावात् । 'भद्रं सुमङ्गलमिति प्रतिपद्यते'[१३] । 'अश्वमारोह्यापराजितां
१५ प्रतिपादयति'[१४] इत्यत्र न भवति 'प्रपाद्य' इति वचनात् ॥ त्रयोदश्यादयस्तिस्रो दधिमधुनि वासयित्वा ब-ध्नाति ॥ १९ ॥ चतुर्दशी पञ्चदशी चादिग्रहणात् तासु । दधिमधुनीत्येकवत् समासः । तत्र वासयित्वा स्था-पयित्वा बन्ध्यं प्रतिपदि बध्नाति । यत्र 'वासितान् बध्नाति'[१५] इति चोदना तत्रैतद्वासनम् । अन्यतरग्र-हणम् । 'वासितानक्षान् निवपति'[१६] इति यथा ॥ आशयति ॥ २० ॥ बद्ध्वा दधिमधुनी कारयितारमाशयति क-र्ता । न संपाताः संस्कृतत्वात् । तत्रस्थस्य च बन्ध्यस्यासंपातवतो 'वासितमुलुप्य'[१७] इति ज्ञापकात् । दधि-
२० मधुनोराश्यत्वं प्रतिपाद्यत्वात् ॥ अन्वारब्धायाभिमन्त्रणहोमाः ॥ २१ ॥ अन्वारभतीत्यन्वारब्धः का-रयिता 'कर्तरि च'[१८] इति । क्वचिद् यदभिमन्त्रणं क्वचिद् यो वा होमस्तदुभयं यदन्वारब्धाय कर्तव्यम् । कर्ता 'विषा-सहिम्'[१९] इत्यभिमन्त्रयते'[२०] । 'पृथिव्यै श्रोत्राय'[२१] इति जुहोति'[२२] ॥ 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[२३] इत्येतच्चान्वारब्धाय वि-

धिकर्मत्वात् । अन्वारम्भणं कारयितुश्चतुर्थीनिर्देशात् । अन्वारभ्यः कर्ता । तत्कर्म प्रयोजककर्तृत्वात्[1] । होमाभि-
मन्त्रणानीति वक्तव्यं शब्दस्मृतेः[2] । होमाभिमन्त्रणानीत्युच्यमाने हविषां मन्त्रणे अन्वारम्भणं स्यात् । हूय-
ते तावत्कृत्वः । पुनर्द्वन्द्वसमासः । तथा च सति प्रत्यवयवमन्वारम्भणम् । अथवा संपाता होमा अभिमन्त्रणसंबन्धा-
त् । 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[3] इति चान्वारब्धस्य स्यात् ॥ पश्चादग्नेश्चर्मणि हविषां संस्कारः ॥ २२ ॥ तान्त्रिकस्याग्नेः
५ पश्चाद्देशे दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरं चर्माधाय तत्र निर्वापप्रोक्षणावघातसुफलीकरणादि कार्यं प्रकृ-
तत्वात् । जातिगुणनियमार्थं पुनः चर्मायतनदेशस्य पुनर्वचनं जात्यादिनिवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ आ-
नडुहः शकृत्पिण्डः ॥ २३ ॥ यत्र विधिकर्मसु शकृत्पिण्डश्चोद्यते स आनडुहः प्रत्येतव्यः ॥ जीवघात्यं चर्म ॥ २४ ॥ वि-
धिकर्मसु चर्मग्रहणे बलिनः प्राणिनश्चर्म प्रयोक्तव्यम् । जीवघातार्हस्य सेक्तुः 'कृत्यतृचश्च'[4] इति । पश्चादग्ने-
श्चर्मणीत्यत्रावचनं हविश्चर्मणोर्मा भूत् ॥ अकर्णोऽश्मा ॥ २५ ॥ यत्राश्मा चोद्यतेऽसौ कृत्तशृङ्गः प्रत्येतव्यः । वर्तुल इति
यावत् । 'नद्या अनामसंपन्नाया अश्मानं प्रास्यति'[5] इत्युदाहरणम् ॥ आप्लवनावसेचनानामाचामयति च ॥ २६ ॥ आ-
१० प्लावनावसेचनानि च द्रव्याणि क्रियासाधनत्वात् । आप्लावनावसेचनानि तेषामाचामयति कारयि-
तारम् । आप्लावनावसेचने च करोति । चकारात् षष्ठ्या च भवति लक्षणा । अतश्चाप्लुत्यावसिच्याचमनम् । 'पि-
ञ्जूलीभिराप्लावयति'[6] इत्युदाहरणम् । न चात्र मन्त्रः । अवयवसंप्रत्ययात् ॥ संपातवतामश्नाति न्यङ्क्ते वा ॥२७॥ संपा-
तवतां द्रव्याणामवयवमश्नाति । अक्षी अङ्क्ते वा बन्ध्यानां न कार्यासत्त्वात् ।आश्यानां विधेय-
त्वात् । अश्वादीनां यानानां न कर्षणासंभवात् । अवाच्यमसकृत्त्वाच्च आप्लावनानामाचमनम् । चोदिताना-
१५ मेवाशनमिति कृत्वा । तस्मादाश्यानामेवाशनम् । न्यङ्क्ते वा । एकवदस्य हविषो अशनं नित्यमञ्जनं स्या-
च्चेत्यर्थः ॥ अभ्याधेयानां धूम नियच्छति ॥ २८ ॥ यानि विधिकर्माणि अभ्याधेयानि तेषां कारयिता धूममा-
त्मनि बध्नाति संस्कार्यत्वात् । 'समिधोऽभ्यादध्यात्'[7] इत्युदाहरणम् । न च सर्वत्र मन्त्रयोगो वि-
धिभिरतुल्यत्वादप्रधानत्वादित्यर्थः ॥ शुचिना कर्मप्रयोगः ॥ २९ ॥ कार्य इति शेषः । कर्तृकारयित्रोर-
यमुपदेशः । 'संहाय मुखं विमार्ष्टि'[8] इत्याचमनार्थम् ॥ 'सं सं स्रवन्तु'[9] इति नाव्याभ्यामुदकमाहरतः'[10] । 'आ गाव[11] इ-
२० ति गा आयतीः प्रत्युत्तिष्ठति'[12] इत्यत्र चाचमनार्थम् । 'ऋतुमत्याः स्त्रियाः'[13] इति च । 'परोऽपेहि[14] यो न जीवा[15] इति स्व-
प्नं दृष्ट्वा मुखं विमार्ष्टि'[16] । सूतकाशौचयोश्च कर्मप्रयोगप्रतिषेधार्थम् । प्रयोगार्थं च कृच्छ्रं प्रथमं चरित्वा शु-
चिः पूतः कर्मण्यो भवति ॥ इति सप्तमी कण्डिका समाप्ता ॥ ॐ । पुरस्ताद्धोमवत्सु निशाकर्मसु पूर्वा-

ह्ले यज्ञोपवीती शालानिवेशनं समूहयत्युपवत्स्यद्भक्तमशित्वा स्नातोऽहतवसनः प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ पुरस्ताद्धोमा येषां सन्ति
तानि पुरस्ताद्धोमवन्ति कर्माणि तत्र । तद्वत्स्वित्यर्थः । सत्यपि तद्वत्त्वे यानि निशायां चोदितानि तेषु निशाकर्म-
सु कर्तव्येषु तस्यैवाह्नः पूर्वाह्णे यज्ञोपवीती कर्ता करोति । यज्ञोपवीती नाम क्रिया [1] । 'दक्षिणं बाहुमुद्धृ-
त्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति' [2] इति गोभिलाचार्येणपठितम्। शा-
५ लानिवेशनं च गृहम् । तस्य समूहनं बहुकारिकया संमार्जनम् । उपवत्स्यद्भक्तमिति च संज्ञा । भोज-
ननियमः । अशित्वेति प्रथमं भोजनम् । भोजनोत्तरकालं स्नानं कुर्यात् । अहतवसनः नववस्त्रः ।
प्रयुङ्क्ते । अथ निशाकर्म । 'निशि शामूलपरिहितः' [3] इति । पूर्णहोमदर्विहोमत्वात् [4] विकल्पेन । 'निशायां संभा-
रान् संपातवतः करोति' [5] इति नित्यं तन्त्रम् । 'स्वस्त्याद्यं कुरुते' [6] स्वस्त्ययनेषु चेत् । आत्मरक्षार्थं [7] आतुरस्य चा-
ङ्गे शंकरमतस्तन्त्रवत्त्वम् । यज्ञोपवीतीत्यभिधानम् । समूहनस्य स्त्रीकर्मत्वात्तदङ्गविधानम् । आश्यान्ते [8] अपि संपाता-
१० भावः ॥ स्वस्त्ययनेषु च ॥ २॥ 'स्वस्तिदाः' [9] 'ये ते पन्थानः' [10] इत्यादीनि स्वस्त्ययनानि तेषु । पुरस्ताद्धोमवत्सु
निशाकर्मसु भोजनस्यार्थप्राप्तस्य द्रव्यानियमात् । न तन्त्रवतो दिवाकर्मणः पूर्वाह्णे भोजना-
भावः ॥ ईड्यानां दिश्यान् बलीन् हरति ॥ ३॥ स्वस्त्ययनयागदेवताभ्यो बलीन् हरति । दिशि दिशि
बलिहरणम् । 'अरण्ये पर्वतं यजते' [11] । 'इन्द्राय त्रिर्जुहोति' [12] इत्युदाहरणम् ॥ प्रतिदिशमुपतिष्ठते ॥ ४॥ दिशं
दिशं प्रति उपतिष्ठते । ईड्यानामेव बलीन् हृत्वा देवपूजाविधिकर्म चैतत् । आत्मनेपदम् [13] ॥ सर्वत्राधिकरणं कर्तु-
१५ र्दक्षिणा ॥५॥ न स्वस्त्ययनेष्वेव । किं तर्हि । सर्वविधिकर्मस्विति । कर्मार्थो हि सर्वशब्दः । 'प्राङ्मुख उपांशु करोति' [14] । अ-
धिकरणं कर्तुर्दक्षिणेत्येवं वक्तव्यम् । एवं सति सर्वशब्दो विधिकर्मसु भविष्यत्युपांशुवत् । मन्त्रलिङ्गाद्दक्षिणाभा-
वाच्च । सर्वग्रहणं तन्त्रं स्वस्त्याद्येनेति [15] प्रदर्शनम् । अधिकरणं चर्मपात्राज्यधान्यादि । अन्यद्वाऽऽत्मभावेन चो-
दितमनुपयुक्तं 'जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात्' [16] इत्यादि न परद्रव्यम् । क्षुराद्यनडुच्छकृत् [17] गृह्य-
ते न परद्रव्यम् । दक्षिणाग्रहणमन्यकर्तृसंप्रत्ययार्थम् । तस्माच्चान्यकर्तृत्वम् । आत्मनः कृते हि प्रतिषेधात् ।
२० अधिकरणाभावे स्वयंकर्तृत्वमुपस्थानादिषु । 'विश्वे देवा इति विश्वानायुःकामो यजते । उपतिष्ठ-
ते' [18] चेत्युदाहरणम् । पूर्णपात्रं [19] तु ब्रह्मणः कर्तृग्रहणात् । अन्वाहार्यभोजनाद्धेतुवचनात् [20] । स्रुवा-
दीनि चादेयानि प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ त्रिरुदकक्रिया ॥ ६ ॥ विधिकर्मसु योदकेन क्रिया चो-

घेते॥ साग्निः कर्तृव्यविनियमः॥ आघृतानान्सेचनानवमन्त्रास्तु समानानुदाहरणानि॥ तेन चोदके न सं
स्कृतेनान्ग्निः कैयकत्वात्॥ उदके चोदनापासुदपात्रमनीयादिति वचनात्॥ आदिधिकर्मण्यव
दार्थमसत्वात्॥ ६ इहैव धान्यकेनुरभिमाणार्थ॥ तत्रा समानमयकर्तृत्वस्यात्॥ आदिधिकर्मण्यव
दार्थमसत्वात्॥ ६ अंतराणिसमानानि॥ संहितायां यान्यनंतराणि सकानि पर्येनेतुल्यायानि वना
निकर्माणि समुच्चिनानि श्रयोक्तव्यानि॥ विकल्पमासदस्मारम्यते॥ आग्रहणानुएवान्तरमपि भावि
ष्यतीत्क्रमानस्याडुत्तरस्यापि ग्रहणं विकल्पः स्यात् ग्रहणकमेव तु॥ अदारम्भोस्यवेस्तेन॥ द
स्यग्रहणात्॥ संयामिकर्तृयोगस्यात्॥ एवमयनेनंतराणां समानार्थानां ग्रहणानयेक्यमग्नि
र्वीद्वनइत्यादीनां मर्थवहाविकल्पार्थत्वात्॥ एवं यत्नेमन्येवादिति विकल्पः॥ समत्वेनक्रत्वेवसनि
ग्रहणात्॥ मदानेनिनिवविकल्पउक्तहानुत्वात्॥ वामिवभ्रानीत्यत्रकस्मिन्नगदतिनग्रहार्थम्
न्मेदात्॥ त्रिधाभावाहृत्यमाणोत्क कफलसंबंधात्॥ समानत्वात्समानानंतरत्वाच्चयोगमद्भावः॥ सं
दानव आदानेनि असमानत्वात्॥ कथं आदानेनेनिमयोजनाभिशेषात्॥ समानतापरसोनिकानाव
ध्यत्ववुभयोस्तुल्यग्रहणं मंत्रलिंगात्॥ इत्याविशेषाच्चयोगस्यानंतरत्वात्॥ येनाहवोतिष्ठेनेत्यत्रोनिक
नेनियहणाघ्रातिमंत्रश्रवणस्यभेदःतउभयमूतकमसत्यार्थमदानादिपुतुल्यप्यरणतात्समानत्वमने
नंतत्वाच्चयोगः॥ तथा समाह कोसर्ववस्तुकवचनेअवमन्त्र्यनिहस्वइत्यादिपुप्रयोजनाभावेनुमानिसंकांपि
वेद्वामामर्थ्यात्॥ असमानवत्॥ इमभिंद्रेनियुक्तयोरित्यत्राविकल्पोनिरूतस्यापिकर्मविधानात्॥ भेदे
द्वाभ्यां सामर्थ्याच्चसमानवत्॥ ७ शांतसंसार॥ शांतएवसमाराधारः॥ शांतत्वंसंसारस्याभिचारि
कवर्जमांगिरसमित्यपवात्॥ ननुसूर्योदयइत्यस्यानंतरमिदं वक्तव्यं संसारप्रकरणात्॥ इह वचनं सर्व
संसारमत्ययार्थं॥ इतरथा हि सूर्योदयेननदतिवान्येभवस्यात्॥ पिपीलिकोदपमेदोमधुःस्यामा
कोपीवल्लार्गानीत्यत्रभेदमजारेगरैभारेः॥ मधुमाक्षिकमाचीकं॥ ७ अधिरूढस्यमर्दं॥ अ
धीरूढस्यइद्रव्यस्याग्रहणमत्येतव्यं॥ प्रत्येतव्यं॥ धानमारोहपनीतेनकर्मोरघाशरस्येत्यत्रप्रत्ये
तत्कर्मविधानारस्येयस्यप्रत्येतव्यं॥ नोतमयो अधिरूढस्यद्रव्यस्याग्रहणं प्रत्येतव्यं॥ कथं मह
दनिमादानकृस्तेनचीरोदनमश्नाति॥ चममसरूपवस्यायादनिवमामापिमादानकएव॥ ७ विषये

द्यते सा त्रिः कर्तव्येति नियमः। आप्लवनावसेचनाचमनाभ्युक्षणान्युदाहरणानि। तेन च उदकेन स-
कृत्संस्कृतेन त्रिः क्रियैकत्वात्। 'उदकचोदनायामुदपात्रं प्रतीयात्' [१] इति वचनात्। अविधिकर्म व्यव-
रार्धं सकृत् च स्यात्। इह विधानं कर्तुरभिप्रायार्थम्। तत्रोच्यमाने स्वयंकर्तृत्वं स्यात्॥
अनन्तराणि समानानि युक्तानि॥ ७॥ संहितायां यान्यनन्तराणि सूक्तानि पठ्यन्ते तुल्यार्थानि [२] च ता-
५ नि कर्मणि समुच्चितानि प्रयोक्तव्यानि। विकल्पे प्राप्त इदमारभ्यते 'आ ग्रहणात्' [३] एव। उत्तरमपि भवि-
ष्यतीत्युच्यमाने उत्तरस्यापि ग्रहणे विकल्पः स्यात् ग्रहणकर्मवत्। 'अदारसृदित्यवेक्षते' [४] इ-
त्यत्र ग्रहणात्। साङ्ग्रामिकेषु [५] योगः स्यात्। एवमप्यनन्तराणां समानार्थानां च ग्रहणानर्थक्यम्। 'अग्नि-
र्नो दूतः' [६] इत्यादीनामर्थवत्त्वं विकल्पार्थत्वात्। एवं 'यस्ते मन्यो' [७] इति विकल्पः। शमत्वे क्रूरत्वे च सति आ
ग्रहणात्। 'आदानेन' [८] इति न विकल्पः उक्तहेतुत्वात्। 'वासितं बध्नाति' [९] इत्यत्र 'कस्मिन्नङ्गे' [१०] इति न गृह्यतेऽर्थसू-
१० क्तभेदात्। विधानाभावात् गृह्यमाणोक्तफलसंबन्धात् समानत्वात् अनन्तरत्वाच्च योगसद्भावः। 'सं-
दानं व आदानेनेति' [११] असमानत्वात्। कथम्। आदानेनेति प्रयोजनाविशेषात्। समानत्वात् परसैनिकानां ब-
न्ध्यत्वम्। उभयोस्तुल्यग्रहणं मन्त्रलिङ्गात् द्रव्यविशेषाच्च। योगस्त्वनन्तरत्वात्। 'ये बाहव उत्तिष्ठत' [१२] इत्यत्रोत्तिष्ठ-
तेति ग्रहणं प्रतिमन्त्रप्रैषणस्य भेदात् उभयसूक्तसंप्रत्ययार्थम्। प्रदानादिषु [१३] तुल्यकारणत्वात् समानत्वादन-
न्तरत्वाच्च योगः। तथा चाह कौशिकः। सर्वत्र युक्तवचनं 'अव मन्युर्निहस्तः' [१४] इत्यादिषु। प्रयोजनाभावे तु प्रतिसूक्तं नि-
१५ र्देशसामर्थ्यात् असमानवत्। 'इममिन्द्रेति युक्तयोः' [१५] इत्यत्र विकल्पो विकृतस्यापि कर्मविधानात्। निर्दे-
शस्यासामर्थ्याच्च समानवत्॥ शान्तं संभारम्॥ ८॥ शान्त एव संभारोऽघोरः। शान्तत्वं संभारस्याभिचारि-
कवर्जम्। 'आङ्गिरसम्' [१६] इत्यपवादात्। ननु 'सूर्योदयनतः' [१७] इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यं संभारप्रकरणात्। इह वचनं सर्व-
संभारप्रत्ययार्थम्। इतरथा हि 'सूर्योदयनतः' [१७] इति बाह्यमेव स्यात्। 'पिपीलिकोद्वापे मेदोमधुश्यामा-
केषीकतूलानि' [१८] इत्यत्र मेदः अजादेर्न गर्दभादेः। मधु माक्षिकं माध्वीकम्॥ अधिकृतस्य सर्वम्॥ ९॥ अ-
२० धिकृतस्य द्रव्यस्य ग्रहणं प्रत्येतव्यम्। 'यानमारोहयति' [१९] इत्येतत् कर्म 'विद्मा शरस्य' [२०] इत्यत्र प्रत्ये-
तव्यं नोत्तमयोः [२१]। अधिकृतस्य द्रव्यस्याग्रहणं प्रत्येतव्यम्। 'कथं मह [२२]
इति मादानकशृतं क्षीरौदनमश्नाति। चमसे सरूपवत्सायाः' [२३] इति चमसोऽपि मादानक एव॥ विशये

यथान्तरम् ॥ १० ॥ मन्त्रकर्मद्रव्यसंशये यत् संनिकृष्टं तत् प्रत्येतव्यम्। 'ब्रह्म जज्ञानम्'[1] इति सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति'[2] इ-
ति माहाकाण्डिकासंदेहो भवति। कर्मसंदेहे मन्थान्तानि[3] इति संदेहो भवति। बहुवचनत्वात्। 'शिरसि मन्थमुपमथ्य'[4] 'सू-
क्तस्य पारं गत्वा प्रयच्छति'[5] इति विधावेवोदाहरिष्यामः ॥ प्र यच्छ पर्शुम्[6] इति दर्भलवनं प्रयच्छति ॥ ११ ॥
प्रोक्षतिवत् सर्वम्। पुनर्विधानं[7] कार्यान्तरमुक्त्वा अन्यस्य विधेः प्राप्त्यर्थम्। यथा 'दर्भाणामुपोलवानाम्'[8] 'एकविंश-
५ त्या दर्भपिञ्जूलीभिः'[9] इति। मन्त्रविभागस्त्ववशिष्टो लिङ्गभेदात् ॥ अरातीयोः[10] इति तक्षति ॥ १२ ॥ यदत्र कर्त्तव्यं
तदेतामुच्चार्य ॥ यत्त्वा शिक्व[11] इति प्रक्षालयति ॥ १३ ॥ यत् तत्र कृत्तं तदेतया प्रक्षालयति चर्मादि ॥ यद्यत् कृष्णः[12]
इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ उलूखलमुसलं प्रक्षालयेत्। विधिकर्मसु भाव्यं मन्त्रोक्तवचनमवाच्यम्। 'एवं कर्मलिङ्गा
मन्त्राः'[13] इत्येव सिद्धत्वात्। उच्यते। नैमित्तिकं मा भूत् प्रक्षालनस्येति मन्त्रोक्तवचनम् ॥ पलाशा-
दयः काम्पीलान्ताः प्रसिद्धाः। स्रग्वंघौ हिमवत इति प्रसिद्धौ। शिरीषः प्रसिद्धः। स्रक्त्यः तिलकः।
१० वरणबिल्वौ प्रसिद्धौ। जङ्गिडः अर्जुनः। अचल इति दाक्षिणात्याः। कुटकः मालवके प्रसिद्धः। गर्ह्यः
वेषः। गलाबलः हिमवति। वेतसः प्रसिद्धः। शेरणीति प्रसिद्धः। शिम्बलं जोषणम्। विलेभ इत्यानर्ताः।
शाल्मलिः करण्टकः इति अग्निस्वामी। सिपुनः धातकी। धायटीति प्रसिद्धः। स्यन्दनः मदन इत्येवं प्रसि-
द्धः। अश्मयोक्तः अश्मन्तकः अपटा। तुन्युः तिनसः। पूतुदारुः देवदारुः। शान्ताः ॥ १५ ॥ इत्येषां नामधेयम्।
'शान्तवृक्षस्येध्मं प्राश्नम्'[14] इति संव्यवहारः। एवं शान्ताः। शान्तसंव्यवहार इत्यविशेषात्। समि-
१५ दादिष्वनियमः। समासः लाघवार्थत्वात्। 'दशानां शान्तवृक्षाणाम्'[15] इति क्रमेणोपादानं क्रमार्थ-
त्वात् ॥ चितिः प्रायश्चित्तिश्च चितिप्रायश्चित्ती द्वन्द्वः। ताभ्यामेवंविधाभ्याम्। वरणे च सिद्धभूमि-
स्थवर्तुलप्रसिद्धे। नात्र प्रायश्चित्तविशेषः। त्रीणि त्रीणि पर्वणि पर्वणि। उभे शतभिषजाकारे।
शमी प्रसिद्धा। शमका आनन्दपुरे वारिपृष्ठतो जाता वरणे प्रसिद्धा। सवंशा शृगालवंशका।
शाम्यवाका अपामार्गसदृशैः फलैः स्निग्धैः ह्रस्वतरा गतपुष्पा वा सक्तुस्यात्। तलाशा आमलकी अव-
२० ळी प्रसिद्धा। पलाशः प्रसिद्धः। वाशा वृषकः अडोळसा। शिंशपा शिलाका प्रसिद्धा। शिम्बलसिपुनी कथितौ। दर्भः। अपामार्गः।
आकृतिलोष्टः क्षेत्रलोष्टः। वल्मीकवपा वल्मीकमध्यम्। दूर्वाप्रान्तः दूर्वाग्रम्। व्रीहिश्च यवश्च व्रीहियवौ। व्रीह्या-
द्योः समुच्चयो नियमात् तयोः समासनिर्देशात्। 'सर्वा इत्याख्याते'[16] इति कारयिता। निर्देशात्। शान्ताः ॥ १६ ॥

पुनः शांतग्रहणं स्वस्वात्॥ पूर्वेषामिह चोपधित्तान्॥ गांस्फदके॥ आसांविधानयोगः॥ अन्येषुक्रमशु
साधनविधानात्॥ गांवलेस्यजोषणेनिपर्यायो स्निसोपिसंदेहः॥ प्रमंदीत्रीरक्षालक्षणधानंग्राक्पू
मावर्तः॥ प्रमंररंदुकः एवप्रसिद्धः॥ वाक्वाडशीरगंधहव्य॥ ग्रात्तली श्वानिमूत्राक्षाकाडुन धानंडुपश्चो
नकं॥ शाकधूमग्रासंगः॥ एतानिजीर्णानिप्रत्येतव्यानि॥ एभिरेवशब्दैरभिदिनानि॥ प्रमंदाडकारान्त्म
पातः प्रयच्छतिः॥ ननगरोत्रीरिणासंधार्यानि॥ त्रिगुणयामायासंप्राप्यानि॥ सोपधानमाल्लरंत्रिकपू
र्मिकमरक्षाहीरित्युदाहरणानि॥ ७ शीत्मनरीत्रीसेअयोरजासिरुककांसत्रिरः सीसानि॥ शीसकं
सीसंनरीफेनपिंडः॥ अयोरजः लोहकिटः॥ रुकलासः प्राणप्रसिद्धः॥ नस्यत्रिरः रुक्कासः
त्रिरः॥ शीसचादनास्येतानिप्रत्येतव्यानि॥ ज्येष्ठस्यांजलौशीसान्युदाहरणंसमासेसमुच्चयः॥
इतरत्रविकल्पश्चिस्याद्विवन्॥ ७ दधिघृतंमधुरकामीनिरसान्॥ दध्यादीनिप्रसिद्धानिरससंज्ञा
निप्रत्येतव्यानि॥ रसानात्रायुत्युदाहरणं॥ मधुरीहिताब्रह्मचारिणारसानीनिनद्वन्॥ क्षीरसमि
श्रधान्यानांबहूनामुपसंहारेबहुवचनात्॥ इतरकरणश्चनद्वन् ७ व्रीहियवगोधूमोपवासक

तिलकमियंगुः श्यामाकादीनिमिश्रधान्यानि॥ व्रीहियवगोधूमाः प्रसिद्धाः उपवाकइतिअभियवाः॥ मुरा
दूर्णाप्रसिद्धाः॥ त्रीणापिधान्यानिप्रसिद्धानि॥ मिश्रधान्येऽप्येवमित्युदाहरणं॥ मिश्रधान्यान्यत्समुच्चयः॥
समासनिर्देशात्॥ बहुवचनात्संज्ञया॥ ७ ग्रहणमाग्रहणात्॥ यथार्थसंहितापाविधिः प्रतिज्ञातः नस्मा
च्चकर्मणिकिंपरिमाणमपरिमितायाः प्रयोगग्रहणमित्यनियमेप्राप्तइदमुच्यते ग्रहणमाग्रहणादि
त्येकंयथार्थवचनात्॥ अविधिकर्मवधात्रुत्वापरिभाषाकरणमर्थसूक्तग्रहणार्थेअथवइयवाच्या
नारिदंमित्येमादीनिरुह्यंते॥ अथवाद्वौएतेसूक्तेग्रणमाग्रहणादिदित्येकंयथार्थमित्यतदपि हि
नीयंयथार्थंचग्रहणमांत्राग्रहीतव्याः॥ अपचिंतापूर्णापश्चादीतिव्यवहितग्रहणार्थमपचि
तामितिकाक्वंदेस्तुकाश्चीरीतिपूर्णापश्चादीतिव्यवहि. तग्रहणार्थम पचिता प्रजापतेर्भवति
तिचोदनात्॥ अत्रायेहप्रामुत्रवेदइतितंनोयात्वाष्टिणाहमित्यादयः कस्मान्नभवंतिउच्यते॥ त्वाष्टि
णाहमितिप्रतिजापादीनि॥ व्रतेनत्वांव्रतपतइतिव्रतमुपैतिग्रहयानुपत्राव संवोगोष्ठेनप्रजाव
तीरित्येकोनपरशानिव्यवधानादासुप्रइतिनहीयते॥ योगविभागेसनितयापूर्णापश्चादीतिद्वय

पुनः शान्तग्रहणं वृक्षत्वात् पूर्वेषामिह चौषधित्वात्। शान्त्युदके आसां विधानयोगः। अन्येषु कर्मसु साधनविधानात्। शिम्बलस्य जोषणेति पर्यायोऽस्ति सोऽपि संदेहः॥ प्रमन्दोशीरशलल्युपधानशकधूमा जरन्तः॥ १७॥ प्रमन्द इन्दुक एवं प्रसिद्धः। उशीरं गन्धद्रव्यं वाळा। शलली श्वाविच्छलाका। उपधानमुपधानकम्। शकधूमः ब्राह्मणः। एतानि जीर्णानि प्रत्येतव्यानि। एभिरेव शब्दैश्चोदितानि। 'प्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति'[१]।'तगरोशीरेण संधाव्य'[२] इति। 'त्रिः शलल्या मांसं प्राशयति'[३]। 'सोपधानमास्तरणम्'[४]। 'शकधूम किमद्याहः'[५] इत्युदाहरणानि॥ सीसनदीसीसे अयोरजांसि कृकलासशिरः सीसानि॥ १८॥ सीसं सीसकम्। नदीसीसं फेनपिण्डः। अयोरजः लोहकिट्टः। कृकलासः प्राणी प्रसिद्धः। तस्य शिरः कृकलासशिरः। सीसचोदनासु एतानि प्रत्येतव्यानि। 'ज्येष्ठस्याञ्जलौ सीसानि'[६] उदाहरणम्। समासे समुच्चयः। इतरत्र विकल्पश्चित्यादिवत्[७]॥ दधि घृतं मधूदकमिति रसाः॥ १९॥ दध्यादीनि रससंज्ञानि प्रत्येतव्यानि। 'रसानाशयति'[८] उदाहरणम्। 'मधुरहिता ब्रह्मचारिणां रसाः' इति तद्वत्। रसमिश्रधान्यानां बहूनामुपसंहारो बहुवचनात् इतिकरणाच्च तद्वत्॥ व्रीहियवगोधूमोपवाकतिलप्रियङ्गुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि॥ २०॥ व्रीहियवगोधूमाः प्रसिद्धाः। उपवाक इति अभियवाः। सुराष्ट्राणां प्रसिद्धाः। शेषाणि धान्यानि प्रसिद्धानि। 'मैश्रधान्ये ओप्य'[९] इत्युदाहरणम्। मैश्रधान्यात् समुच्चयः समासनिर्देशात् बहुवचनाच्च। संज्ञा॥ ग्रहणमा ग्रहणात्॥ २१॥ यथार्थम्॥ संहितायां विधिः प्रतिज्ञातः। तस्माच्च कर्मणि किंपरिमाणा। अपरिमितायाः प्रयोगे ग्रहणमित्यनियमे प्राप्त इदमुच्यते ग्रहणमा ग्रहणादित्येकं यथार्थवचनात्। अविधिकर्मवत्। यत्कृत्वा परिभाषाकरणमर्थसूक्तग्रहणार्थमर्थवत्। अर्थवत्त्वाच्च 'वारिदम्'[१०] इत्येवमादीनि गृह्यन्ते। अथवा द्वे एते सूत्रे। 'ग्रहणमा ग्रहणात्' इत्येकम्। 'यथार्थम्' इत्येतदपि द्वितीयम्। यथार्थं च ग्रहणमन्त्रा ग्रहीतव्याः। 'अपचितां'[११] 'पूर्णा पश्चात्'[१२] इति व्यवहितग्रहणार्थम्। 'अपचितामिति...कालबुन्दैः स्तुकाग्रैः'[१३] इति। 'पूर्णा पश्चात् प्रजापतेऽभ्यर्चत'[१४] इति चोदनात्। अत्राद्ये द्वे[१५]। आ सुस्रसः[१६] इति तृतीया। त्वाष्ट्रेणाहमित्यादयः कस्मान्न भवन्ति। उच्यते। 'त्वाष्ट्रेणाहम्[१७] इति प्रतिजापादीनि'[१८] 'व्रतेन त्वां व्रतपत[१९] इति व्रतमुपैति'[२०]। 'एह यन्तु पशवः सं वो गोष्ठेन प्रजावतीः'[२१] इति। 'प्रजावतीः'[२२] इत्येका 'पद्ज्ञाः'[२३] इति व्यवधानात्। 'आ सुस्रसः'[१६] इति। न ह्येतां गृह्णन्ति योगविभागे सति तथा 'पूर्णा पश्चात्' इति द्वे 'प्र-

व्यापेनेनलीढेनयावत्॥ एकादशनरात्सर्वा पूर्वत्रैवयोगविभागात्॥ अथवा ग्रहणमाग्रहणादित्यर्थः॥ सूत्र
विषयत्वादस्यानार्थो योगविभाग इत्यन्यथा सूत्रं॥७ यथार्थं मुदकान्योजयेत्॥ पुनरुक्तप्रयोगः॥ पू
र्वपटलिकायामेव कथितः॥ आर्षी संहितायाः कर्मसंयोगात्॥ आचार्यसंहिता स्यात्सा चार्या॥ अभ्यास
योगसंहितानस्याः परिपूर्णमाह॥ यथार्थं योर्थे॥ नद्यासनोदकान्योजयेत्॥ साकांक्षस्य परिसमा
प्त्यर्थं वचनमुदकैः धूममिति धूममनुमंत्रयते॥ अग्निमित्यग्निधूमयद्योः साकांक्षत्वात्॥ धूमं प्र
दर्शयति॥ चेतितथाकेतुस्तेनि विग्रहनष्टासवद्दतिनानोक्तस्य साकांक्षत्वात्॥ अथ प्रयोगार्हस्य
प्रयोगार्हे नोच्यते॥ यथार्थं मुदकान्यनयति॥ ऋतुभ्यस्त्वा यजे स्वाहा॥ आर्तवेभ्यस्त्वा यजे स्वाहा
॥ इत्येवमादिनया॥ विधिरपर्याने वाहमोदनं प्राशी रिति काभ्यां प्राशी रिति सर्वपर्यायके यथार्थ
मुदके प्रतिदर्शनाद्बृहस्पतिनाप्रदर्शनं यथा ब्रह्मवादिनो वदंति केन शीर्ष्णा प्राशीः॥ ब्रह्मवादिनो व
दंति काभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशी रिति सर्वप्रहारकेषु यथार्थ मुदके प्रतिपत्ति प्रदर्शनात्॥ बृहस्पतिना शी
र्ष्णा प्राशिषं द्यावापृथिवीभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशिषमिति दर्शनं॥ इत्येवमादेरस्याप्रयोगर्थित्वात्॥
एषु वा औदनार्मानिर्वाहवचनं नोर्थवादत्वात्॥ केन शीर्ष्णा प्राशी रिति सर्वप्रहारके यथा नासोयथार्थमुद
के योजनं ब्रह्मवादिनो वदंति न नतेनैनमन्येन शीर्ष्णा सर्वाहितो यासि नावसानं काभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशी
रित्येवं ब्रह्मवादिनो वदंति न नतेनैनमन्याभ्यामित्यादि श्रुत्याभ्यां श्रोत्राभ्यामिति [illegible]नमासुप
प्रातलीरथकोलनामितसर्वासां हितीयाएवमस्मिन्[illegible]मर्दनं वषट् चत्वारिंशत् एतद्वचायनपंच
पटलस्यापत्नीमंत्रसंनमर्यति यजमाने च यथा नाम्नी पत्नीस्यान यथा सर्वमंत्रसन्नयतीति प्र
योगसंहितासूत्रकारीणि प्रदर्शनं सवक्रव्याख्यमनमिति विवाहपितृमेधादिषु च श्रोत्राभ्यां
मंत्रक्रमोन्यएव प्रयोगसंहितायाः इति निश्चयं वैराज्यदर्शनस्याप्याह अनेनगृह्याः कुर्वंत एवं लभि
निवृत्तादिवचनानि॥७ इहैव भ्रूतामिहयानुयमोमृक्ष्यः सत्सदहारित्यनुवाको वास्तोष्पतीया
नि ऐतेषां प्रतीकानामियं संज्ञाप्रयोजनं विधिकर्मार्थं अतः प्राचापामत्र त्वं वास्तोष्पतीयैः कु
लिजदृष्ट्या इति संव्यवहारः॥ अनुवाकग्रहणमुत्तरेषां कर्मांतरयोगात्॥ असंबाधमित्यादीनां
॥७ दियोगं यद्वदसंमे अग्नयोतिमाने निमान्नामानि॥ मान्नामानि इति प्रतीकानां मान्नाम्नः

जापते न त्वत्' [१] इति यावत्। एकोत्तरा सर्वा पूर्वत्रेव योगविभागात्। अथवा ग्रहणमा ग्रहणादित्यर्थसूक्त-
विषयत्वात्। अस्थानार्थो योगविभाग इत्यन्यथा सूत्रम्॥ यथार्थमुदर्कान् योजयेत्॥ २२॥ पुनरुक्तप्रयोगः प-
ञ्चपटलिकायामेवं कथितः। आर्षीसंहितायाः कर्मसंयोगात्। आचार्यसंहिताऽभ्यासार्था। विधिप्र-
योगसंहिता [२] तस्याः परिपूरणमाह। यथार्थं योऽर्थः तद्वाचिन उदर्कान् योजयेत्। साकाङ्क्षस्य परिसमा-
५ प्त्यर्थं वचनमुदर्कः। 'धूमम् [३] इति धूममनुमन्त्रयते'। 'अग्निमित्यग्निम्' [४] अग्निधूमपदयोः साकाङ्क्षत्वात्। धूमं परा-
दृश्येति। तथा च 'ऋतुभ्यष्ट्वेति विग्राहमष्टौ' [५]। यज इति नानोक्तस्य साकाङ्क्षत्वात्। अथ प्रयोगार्हस्य
प्रयोगार्हतोच्यते 'यथार्थमुदर्कान् योजयेत्' इति। 'ऋतुभ्यष्ट्वा यजे स्वाहा। आर्तवेभ्यस्त्वा यजे स्वाहा' [६]
इत्येवमादि। तथा विधिपर्यायानेवाह 'ओदनं प्राशीः' इति। काभ्यां प्राशीरिति सर्वपर्यायैर्यथार्थ-
मुदर्कप्रतिपत्तिदर्शनात्। 'बृहस्पतिना' दर्शनम्। यथा ब्रह्मवादिनो वदन्ति [७] केन शीर्ष्णा प्राशीः। ब्रह्मवादिनो व-
१० दन्ति काभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशीरिति सर्वपर्यायेषु यथार्थमुदर्कप्रतिपत्तिः प्रश्नदर्शनात्। 'बृहस्पतिना शी-
र्ष्णा ... प्राशिषम्' [८]। 'द्यावापृथिवीभ्यां श्रोत्राभ्यां ... प्राशिषम्' इति निदर्शनमित्येवमादि। तस्य प्रयोगविधित्वात्।
'एष वा ओदनः' [९] इति च द्विर्वचनान्तोऽर्थवादत्वात्। केन शीर्ष्णा प्राशीरिति सर्वपर्यायेषु। द्यावादौ यथार्थमुद-
र्कयोजनम्। ब्रह्मवादिनो वदन्ति ततश्चैनमन्येन शीर्ष्णा [९] सर्वत्र द्वितीया। सैवावसानम्। काभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशी-
रित्येवम्। ब्रह्मवादिनो वदन्ति ततश्चैनमन्याभ्यां श्रोत्राभ्यामित्यादि। अन्याभ्यामक्षीभ्यामिति च। 'उत्तमासु य-
१५ न्मातली रथक्रीतम् [१०] इति सर्वासां द्वितीया' [११]। एवम् 'अग्निं ब्रूमः' [१२] इति च षट्चत्वारिंशत्। एतदृचामयनं पञ्च-
पटलस्य। 'पत्नी मन्त्रं संनमयति' 'यजमानश्च' [१३]। यथानाम्नी पत्नी स्यात्। 'यथासवं मन्त्रं संनमयति' [१४] इति प्र-
योगसंहितासूचकमिति प्रदर्शनम्। सव [१५] क्रव्याच्छमन [१६] विवाह [१७] पितृमेधादिषु [१८] च पठितो
मन्त्रक्रमोऽन्य एव प्रयोगसंहिताया इति। 'क्षिप्रं वै राज्यवर्धनस्याहनने गृध्राः कुर्वत ऐलबम्' [१९] इ-
ति चत्वारि वचनानि॥ इहैव ध्रुवाम् [२०] एह यातु [२१] यमो मृत्युः [२२] सत्यं बृहत् [२३] इत्यनुवाको वास्तोष्पतीया-
२० नि॥ २३॥ एतेषां प्रतीकानामियं संज्ञा। प्रयोजनं विधिकर्मार्थम्। अतश्च त्रयाणां सूक्तत्वम्। 'वास्तोष्पतीयैः कु-
लिजकृष्टे' [२४] इति संव्यवहारः। अनुवाकग्रहणमुत्तरेषां कर्मान्तरयोगात् 'असंबाधम्' [२५] इत्यादीनाम्॥
दिव्यो गन्धर्वः [२६] इमं मे अग्ने [२७] यौ ते माता [२८] इति मातृनामानि॥ २४॥ मातृनामानि इति प्रतीकानां संज्ञा। 'मातृनाम्नोः

सर्वसुरभिन्नृणोनीत्युदाहरणं॥६ स्तुवानमिंदहीवीर्नेः सात्नामरायस्यथंशान्नोरवीरश्मिपर्ण्या
पशयानिनाम्नेयोजास्तयापर्वंपुरस्तादुक्तोरसोहणमित्यनुवाकःश्राननानि॥ वाननानिइत्येषांस
ज्ञा॥ वाननानामपनोदनेनव्याख्यातमितिसंव्यवहारः दंदहोवीरीनिग्रहणंविकल्पार्थः॥ आसना
नवनु॥ तयापूर्वमितिभक्तेलंकारइत्यनग्रहणादिग्रहणमत्रग्रहणात्॥ अनुवाकग्रहणमभूतार्थेनेषु
ग्रहणमपरिभाषावाक्संहसूक्तमेवस्यात्॥ अनुमंत्रकमाम्नाननानिपठितव्यानीविधिकर्मेव
शांहवंक्रमनिर्देशः॥ ६ भद्रशारिलरुनोकौशिकरतेः अष्टमीकांडकासमाप्ता॥ ८ अनुयायंति
त्रांमुमयोमूर्हिरण्यवर्णाइत्यादिगणः॥ आपोहिष्ठामयोभुवः शन्नोदेवीरभिष्टयइतियोगक्र
मः॥ अल्पान्तरत्वात्॥ पूर्वनिपातः॥ अनयोश्चैवग्रहणमन्यत्रग्रहणात्॥ येअग्नयइतिसमाय
हणात्॥ एकाग्रहणेसूक्तप्रसंगात्॥ इत्यादिकानुवाकोनयोरनुपयुक्तानिसूक्तानिसूक्तान्यने
मेन्वइत्यादीनि॥ तेषुसर्वेषुप्रापेषुतमंअहंरुद्रेभिरित्येतदर्जयित्वाअहंरुद्रेभिरितिसुक्तेषु
त्यनुग्रहणात्॥ प्रतिषेधानर्थकः प्रसक्तत्वात्॥ उच्यतेप्रवात्रांवामन्वे वामित्यत्रग्रहणात्॥ ग्रह
णयोरभावस्यात्॥ उत्तमप्रतिषेधात्प्रवनः॥ अन्यत्रमृगारेसुचेत्यादिषूत्तमप्रतिषेधोभवति॥
हिवमवनइतिस्परमानामादित्यस्यग्रहणाद्विर्वचनइतिग्रहणंयथाविम्नानरारात्रिभिरिति
अभिवर्ष यावसेचनानामिति॥ कर्मान्तरसंबंधात्॥ सज्ञानंनस्वेभिरितिद्वतिसूक्तेशान्नोवा
तइत्यपिसक्तत्वात्॥ एकार्थदेवतंदेवतानुरसंयोगात्॥ ६ पृथिव्येश्रोत्रायेतित्रिः प्रत्यासि
चत्यासकस्त्विवप्रहेपः॥ पृथिव्यैश्रोत्रायेतिविधिकर्मप्रयोगात्॥ अंबयोयंतीतिपुनः पाठ
निपूर्ववत्॥ उतदेवाइतिशांतानीयगणतादर्शितशांतिः पूर्वोगणः शांतिवाच्यउतरोपिशांति
शब्दवाच्यः मगुचितानांसंज्ञापूर्वोत्तरान्तीयानिर्देशात्॥ संज्ञाप्रयोजनंनास्तिसंव्यवहा
राभावात्॥ सर्वपापप्रशमनयोजनत्वात्शांतिशब्दप्रयोगः संव्यवहाराभावात्॥ एतानिपु
क्तानिमहाशांतिसंज्ञाभवंतीतिवाक्यविशेषः॥ महाशांतिभावपतिसंव्यवहारदर्शनात्॥
अनयोशांत्योरिहैवकर्मविधानात्इदमेवविधिकर्मानश्यमेधाजननदृ एतेसंहितमहाशां
तेरिहकर्मवचनात्॥ उभयतोविधिकर्मान्तपमेधानकेदृएवेब्रुहिवमहाशांतेरिहकर्मव

सर्वसुरभिचूर्णानि '[१] इत्युदाहरणम् ॥ स्तुवानम्[२] इदं हविः[३] निस्सालाम्[४] अरायक्षयणं[५] शंनो देवी पृश्निपर्ण्या[६] पश्यति तान्[७] सत्यौजाः[८] त्वया पूर्वं[९] पुरस्ताद्युक्तो[१०] रक्षोहणम्[११] इत्यनुवाकश्चातनानि ॥ २५ ॥ चातनानीत्येषां संज्ञा । 'चातनानामपनोदनेन व्याख्यातम्'[१२] इति संव्यवहारः । इदं हविरिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । समानत्वात्[१३] । 'त्वया पूर्वं'[९] इति भक्तेऽलङ्कारे'[१४] इत्यत्र ग्रहणात् । 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[१५] । अनुवाकग्रहणमभूतार्थम् । तेषु
५ 'ग्रहणमा-' परिभाषाभावाद्रक्षोहसूक्तमेव स्यात् । मन्त्रानुक्रमाच्चातनानि पठितव्यानि । विधिकर्मवशादेवं क्रमनिर्देशः ॥ भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये अष्टमी कण्डिका समाप्ता ॥ ८ ॥ अम्बयो यन्ति[१६] शंभुमयोभू हिरण्यवर्णाः[१७]... ॥ १ ॥ इत्यादिगणः । 'आपो हि ष्ठा मयोभुवः'[१८] 'शं नो देवीरभिष्टये'[१९] इति योगक्रमः । अल्पाच्तरत्वात्[२०] पूर्वनिपातः । अनयोश्चैव ग्रहणमन्यत्रग्रहणात् । येऽग्नय[२१] इति सप्त 'आ ग्रहणात्' । एकाग्रहणं सूक्तप्रसङ्गात् । मृगारैर्द्वावनुवाकौ । तयोरनुप्रयुक्तानि सूक्तानि अग्ने-
१० मन्व[२२] इत्यादीनि ॥ उत्तमं वर्जयित्वा... ॥२॥ तेषु सर्वेषु प्राप्तेषूत्तमम् 'अहं रुद्रेभिः'[२३] इत्येतद्वर्जयित्वा । 'अहं रुद्रेभिरिति शुक्लपुष्प ...'[२४]
इत्यत्रग्रहणात् प्रतिषेधोऽनर्थकः प्रसक्तत्वात् । उच्यते । 'भवाशर्वौ मन्वे वाम्'[२५] इत्यत्र आ ग्रहणात् ग्रहणे तयोरभावः स्यात् । उत्तमप्रतिषेधात्तु भवतः । अन्यत्र 'मृगारैर्मुञ्च'[२६] इत्यादिषूत्तमप्रतिषेधो भवति । 'हिमवतः'[२७] इति स्यन्दमानात्'[२८] इत्यस्य ग्रहणाद् द्विर्वचनग्रहणं यथा 'वैश्वानरो रश्मिभिः'[२९] इति अभिवर्षणावसेचनानाम्'[३०] इति कर्मान्तरसंबन्धात् । 'संज्ञानं नः स्वेभिः'[३१] इति द्व्यृचं सूक्तं 'शं नो वा-
१५ तः'[३२] इत्यपि सूक्तत्वात् । एकार्थदेवत्वं देवतान्तरसंयोगात् ॥ पृथिव्यै श्रोत्राय[३३] इति त्रिः प्रत्यासिञ्चति ॥ ३ ॥ प्रत्यासेकस्तत्रैव प्रक्षेपः । पृथिव्यै श्रोत्राय[३३] इति विधिकर्मप्रयोगात् ॥ अम्बयो यन्ति...॥५॥ 'अम्बयो यन्ति'[३४] इति पुनः पाठोऽपि पूर्ववत् । उत देवाः[३५] इति शंतातीयम् । शंतातिरिति शान्तिः ॥ इति शान्तियुक्तानि ॥ ६ ॥ पूर्वो गणः शान्तिवाच्यः । उत्तरोऽपि शान्ति-
शब्दवाच्यः । समुच्चितानां संज्ञा । पूर्वा उत्तरा तृतीयानिर्देशात्[३६] । संज्ञाप्रयोजनं नास्ति संव्यवहाराभावात् । सर्वपापशमनप्रयोजनत्वात् शान्तिशब्दप्रयोगः । एतानि यु-
२० क्तानि महाशान्तिसंज्ञानि भवन्तीति वाक्यशेषः । 'महाशान्तिमावपते'[३७] इति संव्यवहारदर्शनात् । अनयोः शान्त्योरिहैवं कर्मविधानात् इदमेव विधिकर्म । अतश्च मेधाजनने द्वे एते संहिते महाशान्तेरिह कर्मवचनात् । उभयतो विधिकर्मा-

र्थनानास्तोष्यन्तीया॥ न वध्वरूनि संहितामेवान्नमा वृद्धिनं न पृथक् संहिताः तं पूर्वेस्मै निवानुनं॥
वध्यायनेत्यादीनां विधिकर्मविधानस्यक्रमेण फलसंबंधमाभूत्॥ ननु शान्त्युदके विधायवास्तो
ष्मतीयमिवकस्य संहिताक्रमाभावात्॥ न स सुख यार्थे तावास्तोष्पत्यादीनां॥ ७ उभयतः शांत
स्य उभयतः शन्नोदेवी शान्तिराद्यन्तयोः स्वस्ति नतु वरं पर्यमितिकेन स्यात् उभयतः शन्नोदेवी सावि
त्री कस्याः शान्ते पुनः शन्नोदेवी सावित्री शान्तिः सावित्री शन्नोदेवी आचार्य शान्त्युदके म
न्त्राणां प्राक् सावित्र्याः शान्त्युदके क्रियामाह॥ ८ अहतवासाः केशे शान्त्युदके कुर्यात्॥ नव वस्त्र
परिहितः केशे उदकुम्भे शान्त्युदकं शान्त्यर्थं सुहृत्कर्म ग्रामसंव्यवहारार्थता वा॥ ९ सर्वौषध्या आप
ॐ षधयः इति स्मृष्टा॥ ॐ षधीष्टहिता॥ आहारकं दृश्यति॥ सर्वौषधीमां ॐ षधेयइति पृच्छति॥ नु
हीत्येवं कर्तास्य योजयेत्॥ आहारकं आहारकः मत्याह सर्वौषधीति सर्वाण्यपि॥ १० ॐ बृहस्पति
मन्त्रः कुरु नामकानि त्वनुज्ञातः कुर्वीत॥ एवमनुज्ञातः उत्तरं कर्म कुर्यात्॥ ११ पूर्वयाकुर्वीतेति गा
र्ग्यः पार्थस्य वचनं माणविका कात्यायनः उपरिवर्ग कौत्स कजाटिकायन कौरुपथ्यः॥ पूर्वया शान्त्या
शान्त्युदकं कुर्यात्॥ पुवाकौत्सिकमन्यते॥ वषुसावित्र्याः षण्वचनं विधिकर्माणि नैव शान्त्यु
दकानि एषु स्य शान्त्युदकस्य विधानात्॥ भूतो भूतेर्षानि महान दृथं शान्त्युदकमेतानि॥ मनयोर्गणो
स्त्यत्र कर्म वचनात् दृष्टमेव कर्मविधाने॥ मन्त्रस्य त्र कर्मविधिर्न मतौ कौ विधिर्वास्तोष्पतीयादिवत्॥
मनस्मैतां हि धिकर्मानुमन्त्रतो यावचनं योगार्थे परिभाषा इति॥ तस्मात् हि धिकर्मसु न तावच्चित्रां
न्त्युदके आनारम्य वादेतु वचनं सर्वस्याकुल संबंधः॥ शान्त्यर्थे उदकमिति संज्ञोत्सुस पैः नदास्य
त्वभिषेचनं संप्रोक्षणा निस्तुः॥ अधिकर्माविधानि मंत्राः साजात्येन एकवृत्ता अंबयोयोत्रा
त्याम स्व[illegible]कर्म फलभावे औषधिकर्मस्तु वचनानि मानि सर्वत्र शान्त्युदकमिति नैमित्तिक स्थानात्॥ स्वपृत्र
वमनात् मुत्सण पानादि स पर्म वप कारे सामर्थ्यात्॥ ननु ओं आचार्यमृपि पशु बाधि॥ आह मधुनि पाप
तं कर्मान्तरद्धानात्॥ गोदानादि समाम्नायिनार भवा इत्य संस्कारादिहतां च्यमाने इहोच्यमाने संहि
ताक्रमोपरोधः स्यात्॥ अतन्त्रकर्मविधाने अतत्पर सर्वविनियोधिककर्मार्थे एवाभितथाने काम्यिमा भा
म्यन्तीति समाख्यातेयत्तान रहोमादि विधानं नुतक्रंभाधिकर्मत्वात्॥ निष्प्रयोजकारणानारम्भावि कि क

र्थता वास्तोष्पतीयानीतिवत् प्रकृतिसंहितामेवानुप्रविष्टेति न पृथक् संहितात्वम्। पूर्वस्येति चानूक्तम्। अ-
म्बयो यन्तीत्यादीनां विधिकर्मविधानम्। स्वक्रमे फलसंबन्धो मा भूत्। ननु शान्त्युदकं विधाय वास्तो-
ष्पतीयमेव, कश्च संहिताक्रमः। अत्राह। न, समुच्चयार्थत्वात् वास्तोष्पत्यादीनाम्[१] ॥ उभयतः सावि-
त्र्युभयतः शं नो देवी ॥७॥ शान्तेराद्यन्तयोः 'तत्सवितुर्वरेण्यम्'[२] इति सावित्री कर्तव्या। उभयतः सावित्र्याः 'शं नो देवी'[३]।
५ क्रमः शान्तेः पुनः - शं नो देवी सावित्री शान्तिः सावित्री शं नो देवी ॥ आचार्यः शान्त्युदकम-
न्त्राणां प्राक् सावित्र्याः शान्त्युदकक्रियामाह। अहतवासाः कंसे शान्त्युदकं करोति ॥ ८ ॥ नववस्त्र-
परिहितः। कंसे उदकुम्भे। शान्त्युदकं शान्त्यर्थमुदकम्। संज्ञायाश्च संव्यवहारार्थत्वात् ॥ ... सर्वा इमा आप
ओषधय इति पृष्ट्वा। ओषधीर्गृहीत्वा आहारकं पृच्छति। सर्वा इमा ओषधय इति पृच्छति। ब्रू-
हीत्येवं कर्ता प्रयोजयेत् आहारकम्। आहारकः प्रत्याह। सर्वा इति। सर्वा अपि। ओं बृहस्पति-
१० प्रसूतः। कुरुतां भवानित्यनुज्ञातः कुर्वीत ॥ ९ ॥ एवमनुज्ञात उत्तरं कुर्यात् ॥ पूर्वया कुर्वीतेति गा-
र्ग्यपार्थश्रवसभागलिकाङ्कायनोपरिबभ्रवकौशिकजाटिकायनकौरुपथयः ॥ १० ॥ पूर्वया शान्त्या
शान्त्युदकं कुर्यात् ॥ अन्यतरया कुर्वीतेति युवा कौशिकः ॥ ११ ॥ मन्यते। विशेषणवचसा यत्र वचनं विधिकर्माणि तत्रैव शान्त्यु-
दकं निर्णुद्य शान्त्युदकस्य विधानात्। 'भूतो भूतेषु'[४] इति महानदे शान्त्युदकं करोति'[५]। अनयोश्च गणयो-
रन्यत्र कर्मवचनादिदमेव कर्मविधानम्। अत्रान्यत्र कर्मविधेर्न प्रतीकविधिर्वास्तोष्पतीयादिवत्[६]।
१५ अतश्चैतद्विधिकर्म। अतश्च तृतीयावचनम्[७]। प्रयोगार्थं परिभाषाऽऽवृत्तिः। तस्माद्विधिकर्मसु न वाचनिकं शा-
न्त्युदकम्। अनारभ्यवादे तु वचनम्। सर्वस्याद्भुतसंबन्धः। शान्त्यर्थमुदकमिति संज्ञाव्युत्पत्तेः तदाचम-
नाभिषेचनसंप्रोक्षणानि स्युः। अधिका विंशतिर्मन्त्राः साजात्येन पृथक्कृताः। 'अम्बयो यन्ति' इति शा-
न्त्योश्च स्वक्रमे फलमात्रसंबन्धे अविधिकर्मसु वचनमिति। सर्वत्र शान्त्युदकमिति नैमित्तिकत्वात्। स्नपना-
चमनाभ्युक्षणपानादि अपामेव प्रकारः सामर्थ्यात्। ननु शौचार्थमपि प्राप्नोति। आह अनुविधायि-
२० त्वं कर्मान्तरदर्शनात्। गोदानादौ 'समाम्नायेऽनारभ्यवादः। सत्यं, क्रमादिह नोच्यमाने इहोच्यमाने संहि-
ताक्रमोपरोधः स्यात्। अतश्च क्रमविधानम्। अतश्च सर्वविधिकर्मार्थं एकाग्निः। तथा च 'एकाग्निमाधा-
स्यन्'[९] इति समाख्यातम्। यत् प्रातर्होमादिविधानं तत्तु तत्र विधिकर्मत्वात्। विध्युपकारायानारभ्यविधिः क-

थिनः मददानोम्‌ चैनमासांकस्मरत्वात्‌॥ ७ नवमीकं ६ त्रिका॥ १९॥ महार्पवैनवेदव्रपाध्यायनस्त्रामैषः
मपीत्रस्य महदरोरिलकंनोकोशिकमथिमप्रथमोध्यायः समाप्तः॥ ७ पूर्वस्य मेधाजननानि पूर्वमहन्ये
यत्रिषमाहनिमत्रकेमन नीतिकथितंमेधाजननयसीतिमेधाजननानि॥ संस्कायां फलविधानन्तकस्य
मनीकस्य षष्ठीमेव प्रमाणं मनिपाठने यं त्सूक्ते॥ ७ भुकमारित्रानोजिह्वांव भानिमेधामिच्छनः
॥ शुकः प्रसिद्धः॥ मागौनिप्रसिद्धाक्तत्राः गोमेणकढनिप्रसिद्धाभिधानकृष्णवर्णादिधेनुवत्तृत्व
धारणामधारणफलश्रौनायांवधनप्रसिद्धेजयमेवरणडरमीनिवनुयालिंग आहयादिसूक्तेन
संपाताः॥ आज्याहुतीनांसपातानामृयतीतिहोमः॥ उभौ त्वमंधिजातितिवृवनात्‌॥ तत्र केषांअन्य
कर्तृत्वं चाधिकारयदक्षिणत्वात्‌॥ ७ आत्रायनि॥ यः मेधाकामयतेन कृतो आत्रायेति॥ जिह्वामत्य
नमांजिह्वामाम्निर्नाह्दीतीयसम्यव्रवचनात्‌॥ ७ औदुंबर फलात्राकंकेधूनामादधातीतिसमित्त्वप्र
त्ययः॥ उत्पन्नाद्यानर्योरिह्विस्थेर्मामवनीतिस्वाहाकारानाभावः॥ स्यानंत्रविकल्पः हस्तहोमत्वा
त्‌॥ यनंत्रपक्षस्येयांक्रेयार्नाधिकारणभावात्‌॥ आवपनीतित्रीहियवानलानावमन्यनमंसमिश्रा
दानवत्संवत्सरं चहोगमाधानावमयोर्भक्ष्यतीसीरोदनपुरोडाशास्मानामन्यतमंप्राश्याद्दिसूक्तेन
संपातानाचाव्रयतिवनुनित्यं॥ ७ उपाध्यायभिस्ययस्यतीति॥ अध्यायपित्रेभिक्षाणासमूहद्दाति
त्रिषवणीयेनाभिमंत्र्यसर्वाण्यभिमंत्र्याणीनिवचनात्‌दानं चे नच्चतुर्थोनयनात्‌ ब्रह्मचारिणो च
नांकृष्णामंबधात्‌॥ दत्वा चान्यानिसमकुलानिभिक्षार्थं चरेन्नूपार्थे च॥ ७ सम्रस्यकर्णमनुमंत्रय
ते॥ यत्मेधाविनमिच्छतिरात्रावनुमंत्रणामहानित्यापृसनिषेधात्‌॥ अनुपनीतस्यकर्मानुमंत्रण पू
र्वाण्हकर्मानुमंत्रणं पूर्वाण्हकर्माप्रयोगस्ततः कर्णेनुद्दारयति स्नेनसूक्ते॥ ७ उपसीदन्जपति॥
कः ब्रह्मचारीस्वाध्यायार्थं गुरुमुपसीदन्जपति॥ ७ धानामपिमिश्रामसक्तुनाः॥ धानाः प्रसिद्धाः॥
पृथेतेनमिश्रीनाः सर्वानून्हुहोत्विनमस्त्वंस्माहानाभिः एनावनूकर्म॥ ७ तिलमिश्रान्हुत्वोपश्रानिलि
मिश्रितां धानांहुत्वा ब्रह्मचारी॥ ७ प्राश्नाति॥ तिलमिश्रा धानाप्राश्नयते॥ ७ पुरस्तादग्नेः कल्मा
षंदंडनिहत्यपश्चादग्नेः कृष्णाजिने धानामनुमंत्रयते॥ पूर्वस्मिन्नूदक्षोऽग्नेः कल्माषेणवंदंड
निहत्वायेपश्चादग्नेः कृष्णाजिनंप्रस्तीर्यतत्र धानाः कृत्वा अनुमंत्रयते॥ त्रिषवणीयेनकारयि

थितः । स इदानीमुच्यते प्राप्तावसरत्वात् ॥ नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥ महावेदार्थविद् उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ । पूर्वस्य मेधाजननानि ॥ १ ॥ पूर्वग्रहणे 'ये त्रिषप्ताः'[1] इति सूक्तं भवतीति कथितम्[2] । मेधां जनयन्तीति मेधाजननानि । संज्ञायाः फलविधानम् । एतस्य प्रतीकस्य षष्ठी संबन्धमात्रप्रतिपादनार्थेत्युक्तम्[3] ॥ शुकसारिकृशानां जिह्वा बध्नाति ॥ २ ॥ मेधामिच्छमानः ।
५ शुकः प्रसिद्धः । सारिरिति प्रसिद्धा । कृशः गोमेणक इति प्रसिद्धाभिधानः कृष्णवर्णो दीर्घपुच्छवांश्च । धारकाणां मणिधारणफलम् । ग्रीवायां बन्धनं प्रसिद्धम् । 'अयं मे वरण उरसि'[4] इति च तथालिङ्गः । आश्यादिसूत्रेण[5] संपाताः । 'आज्याहुतीनां संपातानानयति'[6] इति होमः । 'उभौ च संधिजौ'[7] इति वचनात् । तत्र बन्धनमन्य-कर्तृकं चाधिकरणदक्षिणात्वात्[8] ॥ आशयति ॥ ३ ॥ यः मेधां कामयते तं कर्ता आशयति । जिह्वाः अन्य-तमां जिह्वाम् । आशितं द्वितीयसूत्रवचनात् ॥ औदुम्बरपलाशककंन्धूनामादधाति ॥ ४ ॥ आदधातीति समित्सं-
१० प्रत्ययः[9] । व्युत्पन्नत्वाच्चानयोर्हविर्धर्मा भवन्तीति स्वाहाकारान्तभावः स्यात् । तन्त्रविकल्पः हस्तहोमत्वा-त्[10] । अतन्त्रपक्षस्येयं क्रिया विधिकारणाभावात् ॥ आवपति ॥ ५ ॥ आवपतीति व्रीहियवतिलानामन्यतमं[11] समिदा-धानवत् सर्वम् । 'प्रत्यृचं होमाः'[12] नाधानावपनयोः ॥ भक्षयति ॥६॥ भक्षयतीति क्षीरौदनपुरोडाशरसानामन्यतमम्[13] ।
आश्यादिसूत्रेण[5]
संपातानानयतिवत्[6] नित्यम् ॥ उपाध्यायाय भैक्षं प्रयच्छति ॥ ७॥ अध्यापयित्रे भिक्षाणां समूहं[14] ददाति । त्रिषप्तीयेनाभिमन्त्र्य 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[15] इति वचनात् । दानं चैतच्चतुर्थीश्रवणात्[16] । ब्रह्मचारिणश्चै-
१५ तद् भिक्षासंबन्धात् । दत्त्वा चान्यानि सप्त कुलानि भिक्षार्थं चरेत् स्वार्थं च ॥ सुप्तस्य कर्णमनुमन्त्रय-ते ॥ ८ ॥ यं मेधाविनमिच्छति । रात्रावनुमन्त्रणमहनि स्वापप्रतिषेधात्[17] । अनुपनीतस्य कर्णानुमन्त्रणं पू-र्वाह्णे कर्मप्रयोगस्मृतेः । कर्णे तु द्वारयति कृत्स्नं[18] सूक्तम् ॥ उपसीदञ्जपति ॥ ९ ॥
कः । ब्रह्मचारी स्वाध्यायार्थं गुरुमुपसीदञ्जपति ॥ धानाः सर्पिर्मिश्राः सर्वहुताः ॥१०॥ धानाः प्रसिद्धाः । घृतेन मिश्रिताः । सर्वा जुहोति प्रत्यृचं स्वाहान्ताभिः[12] । एतावत् कर्म ॥ तिलमिश्रा हुत्वा । पश्चादग्नेः तिलै-
२० र्मिश्रिता धाना हुत्वा ब्रह्मचारी । प्राश्नाति ॥११॥ तिलमिश्रा धानाः प्राशयति ॥ पुरस्तादग्नेः कल्मा-षं दण्डं निहत्य पश्चादग्नेः कृष्णाजिने धाना अनुमन्त्रयते ॥१२॥ पूर्वस्मिन् देशे अग्नेः कल्माषं वैणवं दण्डं निहत्योर्ध्वं पश्चादग्नेः कृष्णाजिनं प्रस्तीर्य तत्र धानाः कृत्वा अनुमन्त्रयते । त्रिषप्तीयेन कारयि-

ता॥ॐ मूलस्थाने गत्वा प्रयच्छति॥ धाना अजिनेन कर्ता॥ सकृज्जुहोत्यजिनेनैव समस्तवचनात्॥
प्रस्तरे होमः सक्तानेनैवानित्यं तंत्रमरव्याहोमत्वात्॥ कुस्थाजिनेन च होमः॥ अर्पितत्वात्॥ ददाति
कर्त्रे अधिकरणमर्पितं हि दीयते॥ अधिकरणानिरन्तरार्थं अत एवानित्यं तंत्रं॥ॐ अहरहर्भीर्गति
शुक्लपुष्पहारेणपुष्पं किंस्तनाभि पिप्पल्यो नानारूपश्चाकलेन प्राकृतानुग्रहात्प्राशयति॥ अहरहर्भि
रित्यस्य सकलस्य कर्मणोच्यते॥ अनुनेयादारस्यत्येवमादीनां नानानुक्रमाणि वक्तव्यानि संहितानां क्रमानुग्र
हणात्॥ उच्यते यदि क्रमेण न कर्म्यते॥ समानकर्मणां समानफलानां च सूक्तानां स्वक्रमेण स्वकर्मणः पुन
र्विधिः॥ कार्यः॥ समानफलानां च स्वक्रमे पुनः फलवचनमप्रसंग॥ तथा च सति ग्रन्थगौरवं स्यात्॥
अतः समानकर्मणां सह कर्मणां सह विधानं क्रमेण समानफलानां च फलाधिकारस्य कर्मविधि॥
ग्रंथलाघवं तस्मात् प्रयोजनं नाधिकारस्य कर्मोच्यते॥ एष पुरुषाधिकारा समवायाद्राजकर्मसु
तेष्वपि च विशेषसामर्थ्यात्॥ सांग्रामिकं मंत्रवाणां कन्यसनीकसंमत्यर्थाय क्रमभेदः॥ यस्त्रे
श्राकार्येति वत्स सा परीक्षणे अश्वं नसकृदय यावर्ण वपुष्पहारिणवर्णेन शुक्लपुष्पेनार्थ इदं॥
किंस्तः शंखः स्तस्य नाभिः पिप्पली प्रसिद्धा अनयोरपीदं॥ एते पार्श्वे ब्रह्म्यडनं रवानिरूपयस्तुव
शाकलेन कुमारः प्राशयति॥ यावन्नस्तनपानाय पुरुषहामिशशरस्य पुष्पग्रहणं शारीरधारणावि
रोधात्॥ जातरूपश्चाकलेनित्यकारणत्वात्॥ न संपाताः प्रोपसृष्टत्वात्॥ अन्यकर्तृत्वं चाहि करण
समझावात्॥ इदं च जातकविधिकल्पं अहरहर्योर्द्वयोः समासवचनात्॥ गुणफलमधिकारवचना
त्॥ॐ प्रथमे प्रवरस्य मातुरूपस्थेऽनात्॥ निसंपातानानयति॥ प्रथमे यदा बालो व्यक्तो वा न तु
स्येति नरेन कर्म कर्तव्यं॥ मातुरुत्संगे स्थितस्य वा न कस्य नालु निसंपातानानयति अहरहर्भिरिति
सकलेन बालस्य ब्याराधयास्यं संपातानां नानात्वनीत्याधारस्तुते॥ॐ दधिमधु चाशयति॥ दधिमधु
नि प्रसिद्धे इदं समुच्चयः॥ पूर्वतंत्र एव संपातकरणं अभ्यासानामानात्वभेदः॥ॐ उपनीतवान
यति॥ अहरहर्भिरितिगृह्ये मायान्तु मित्र इति गणांते वाचनं॥ उपनीतमिति वचनात्॥ मेधाजि
नमित्यं कुलाधिकारणात्॥ॐ गार्थरात्रिकं कर्म॥ यो वर्षशतमायुरिच्छेत पुत्रादिः स तथमवदेवं
सर्वकर्म कुर्यात्॥ समुच्चये शेषां वर्षशतनिकं कर्मेति वचनात्॥ न च वा चनमात्रं वर्षशतमायुष्ये

ता ॥ सूक्तस्यान्तं गत्वा प्रयच्छति ॥ १३ ॥ धाना अजिनेन कर्ता ॥ सक्रुज्जुहोति ॥ १४ ॥ अजिनेनैव । सकृद्वचनात् होमः सूक्तान्तेनैव । नित्यं तन्त्रमदर्विहोमत्वात् । कृष्णाजिनेन च होमः अर्थितत्वात् ॥ दण्डधानाजिनं ददाति ॥ १५ ॥ कर्त्रे । अधिकरणमपि[1] । तद्विधीयते अधिकरणनिवृत्त्यर्थम् । अत एव नित्यं तन्त्रम् ॥ अहं रुद्रेभिः[2] इति शुक्लपुष्पहरितपुष्पे किंस्त्यनाभिपिप्पल्यौ जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात् प्राशयति ॥ १६ ॥ अहं रुद्रेभि-

५ रित्यस्य सूक्तस्य कर्मोच्यते । ननु 'विद्मा शरस्य'[3] इत्येवमादीनां तावत् कर्माणि वक्तव्यानि संहिताक्रमानुग्रहणात् । उच्यते । यदि क्रमो न उच्येत समानकर्मणां समानफलानां च सूक्तानां स्वक्रमे तस्य कर्मणः पुनर्विधिः कार्यः । समानफलानां च स्वक्रमे पुनः फलवचनप्रसङ्गः । तथा च सति ग्रन्थगौरवं स्यात् । अतः समानकर्मणां समानफलानां सहविधानम् । कर्मणां समानफलानां च फलाधिकारे कर्मविधेः ग्रन्थलाघवम् । तस्मान्मेधाजननाधिकारे[4] अस्य कर्मोच्यते । एष पुरुषाधिकारः । आभिचारिकराजकर्मसु[5]

१० तेष्वपि च विशेषः सामर्थ्यात् । साङ्ग्रामिकमन्त्राणां[6] कृत्स्नप्रतीकसंप्रत्ययार्थश्च क्रमभेदः । 'यस्ते शोकाय'[7] इति वस्त्रसांपदी'[8] 'ऋषङ्मन्त्रः'[9] । न सूक्तम् । यथावर्णं च पुष्पम् । शुक्लवर्णं च हरितवर्णं च शुक्लपुष्पहरितपुष्पे । चार्थे द्वन्द्वः[10] ।

किंस्त्यः शङ्खः । तस्य नाभिः । पिप्पली प्रसिद्धा । अनयोरपि द्वन्द्वः । एतेषां पूर्वे द्रव्ये उत्तरे वा निघृष्य सुवर्णशकलेन कुमारं प्राशयति यावन्न स्तनं पानाय गृह्णाति । शङ्खपुष्पग्रहणं शरीरधारणाविरोधात् । जातरूपशकलं नित्यं करणत्वात् । न संपाताः प्रोपसृष्टत्वात् । अन्यकर्तृत्वं च । द्विकरणं

१५ समभावात् । इदं च जातकर्म विधिकल्पश्च द्वयोर्द्वयोः । समासवचनात् । गुणफलमधिकारवचनात् ॥ प्रथमप्रवदस्य मातुरुपस्थे तालुनि संपातानानयति ॥ १७ ॥ प्रथमं यदा बालोऽव्यक्तां वाचमुच्चारयति तदैतत्कर्म कर्तव्यम् । मातुरुत्सङ्गे स्थितस्य बालकस्य तालुनि संपातानानयति अहं रुद्रेभिरिति सूक्तेन । बालस्य व्यादायास्यं संपातानयनम् । तालुनीत्याधारश्रुतेः[11] ॥ दधिमध्वाशयति ॥ १८ ॥ दधिमधुनी प्रसिद्धे । द्वन्द्वः समुच्चयः । पूर्वतन्त्र इव संपातकरणम् । अभ्यातानानां तु भेदः ॥ उपनीतं वाच-

२० यति । अहं रुद्रेभिरिति सूक्तम् । 'आ यातु मित्रः'[12] इति गणान्ते वाचनम् । उपनीतमिति वचनात् मेधाविन इदं फलाधिकारात् । वार्षशतिकं कर्म ॥ १९ ॥ यो वर्षशतमायुरिच्छति पुत्रादेः स प्रथमवदे एवं सर्वं कर्म कुर्यात् । समुच्चयश्चैषां वार्षशतिकं कर्मेति वचनात् । न च वचनमात्रं वर्षशतमायुष्ये-[13]

पुवचनात्॥ प्रतिकर्मत्वा धिकारि फलयोगात्॥ मेधाविनां क्रियावर्षत्रतं नुकर्तीति समुच्चयः। वर्षत्राणि
कं कर्मवर्षत्रतप्रयोजनं संपातं दिवचनात् तेउपनयनसंबंधाच्च फलांतरवचनात्॥ ७ त्वं नो मेधे प्रथम
मदति मसयति॥ त्वं नो मे धइत्येते पुंच्चर्व मन्त्रं के पोष्मेम इदं पृथिवीं चा रिसत्वमेध्य इति क्रमात्लिं
गाच्च॥ ६ मसयति॥ सीरोहनादीनामन्यरए ककर्मत्वात्॥ कर्मकोपः॥ ६ आदित्यमुपतिष्ठते॥ अन्
तरेणउपस्थानं॥ ७ यदन्नेन पसेत्याप्रहायिण्यांमसयति॥ अस्यांकृत्यं सीरोहनादीनामन्यवम
मसयति॥ मार्गशीर्षपौर्णमास्यांमेधाकाकामः॥ प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्या इति संह
यमुखं विमार्ष्टि॥ ब्रह्मचारी निहांत्यत्कामुखमात्मनो मार्ष्टि॥ एभिः सूक्तैः समुच्चयः एतेषां प्रातरग्नि
मित्यस्यानुक्तत्वात्॥ अहं रुद्रेभिरित्यस्य कर्मवचनात् दिवस्पृथिव्या इति त्वानुवाकाद्य आचम्य मार्ज
नं सुचिना कर्म योग इति वचनात्॥ ० द्वितीयाध्याये मेधाके प्रथमा कांडिका॥ ६ ७ पूर्वस्यन्ब्रह्मचा
रिसांपदानि पूर्वग्रहणं प्रतीकानरस्य वधावत्॥ ब्रह्मचारिकामस्य सांपदमपूर्वलाभः॥ तुष्टिरूपा हात्व
अएवमादिषु नेक्कीन कर्मण्यंगानि वचनात्॥ पौर्णमास्यां प्रयोगवचनात्॥ ७ औदुंबर्यादयः॥
औदुंबरस्यविकारः ॐ उदुंबरसभा इयं पापदार्थानां ते औदुंबर्यादयः॥ मेधसंपदानामाव विरोधात्॥
न इहवेत्या तामिश्रेतीति मेध्यप्रतिषेधात्॥ कारयिताचात्रा आर्थिकः॥ ब्रह्मचार्यावसथाद
पस्तरणान्यादधाति॥ ब्रह्मचारिणामावासकानुडपस्तरणेन्यादधाति॥ उपस्तरणानि तु
स्तरकंतृणानि आदधाति॥ वचनात्॥ नस्वाहाकारः॥ न इह विधर्मा ननंत्र विकल्पः॥ ७ पि
पीलिकोद्वापे मेदाम धुस्यामाके पीकं तूलान्यान्येजुहोति॥ पिपीलिकोद्वापः कीटका
भिरनूकीर्णमृत्॥ मेदोगवादीनां नावसानप्राहीनां आचांतं संसारान्निवचनात्॥ मधुमाक्षिकं
श्यामाकं प्रसिद्धं॥ इषीकतूलं दारपुष्पं आज्यं पंचमं॥ मेद आदीन्यवीभूता निहलेनजुहु
यात्॥ स्त्रुवेणआज्यं न तंत्रे पिपीलिकोद्वापसंस्कारत्वात्॥ एतत्तत्र आज्यभागात्॥ सबहुत्वम
न्नामवः हस्तादिगुणत्वात्॥ ७ आज्यशेषं पिपीलिकोद्वापानोप्य यथाममेत्यसर्वं हुतनात्॥ आ
ज्यस्यहुतशेषात् संस्कृतात्॥ मेदादिहोम आद्यपात्रे शेषेष्यत्रा ममागं एतितनः सर्वहुतात्
कुर्यात्॥ पिपीलिकोद्वापादीन् सूक्तांतिमकत्॥ ब्रह्मचारिणो अन्नं धानाखिलमि...

षु वचनात् । प्रतिकर्मत्वाधिकारिफलयोगात् । मेधाविनः क्रिया वार्षशतिकं चेति समुच्चयः । वार्षशति-
कं कर्म वर्षशतप्रयोजनम् [१] संपातादि वाचनान्तम् । उपनयनसंबन्धाच्च फलान्तरवचनात् ॥ त्वं नो मेधे [२] द्यौश्च
म [३] इति भक्षयति ॥२०॥ 'त्वं नो मेधे' इति तृचेषु पञ्चर्चं सूक्तम् । 'द्यौश्च म इदं पृथिवी चान्तरिक्षं च मे व्यचः' इति कर्मलि-
ङ्गाच्च । भक्षयति क्षीरौदनादीनामन्यतमम् [४] । एककर्मत्वात् । क्रमलोपः ॥ आदित्यमुपतिष्ठते ॥२१॥ अन्य-
५ तरेणोपस्थानम् ॥ यदग्ने तपसा [५] इत्याग्रहायण्यां भक्षयति ॥२२॥ ऋग्भ्यां संस्कृत्य क्षीरौदनादीनामन्यतमं
भक्षयति मार्गशीर्षपौर्णमास्यां मेधाकामः ॥ अग्निमुपतिष्ठते ॥ २३ ॥ प्रातरग्नि [६] गिरावरगराटेषु [७] दिवस्पृथिव्याः [८] इति संह्रा-
य मुखं विमार्ष्टि ॥२४॥ ब्रह्मचारी निद्रां त्यक्त्वा मुखमात्मनो विमार्ष्टि एभिः सूक्तैः । समुच्चयश्च एतेषां प्रातरग्नि-
मित्यस्यानूक्तत्वात् । 'अहं रुद्रेभिः' [९] इत्यस्य कर्मवचनात् 'दिवस्पृथिव्याः' इति पञ्चानुवाकाद्यम् । आचम्य मार्ज-
नं 'शुचिना कर्मप्रयोगः' [१०] इति वचनात् ॥ द्वितीयाध्याये कौशिके प्रथमा कण्डिका ॥ ॐ । पूर्वस्य ब्रह्मचा-
१० रिसांपदानि ॥ १ ॥ पूर्वग्रहणं प्रतीकान्तरव्यवधानात् । ब्रह्मचर्यकामस्य सांपदमपूर्वलाभः पुष्टिरुपादाना-
च्च । एवमादिषु [११] निर्ऋतिकर्माण्यङ्गानि [१२] वचनात् । पौर्णमास्यां प्रयोगवचनात् ॥ औदुम्बर्यादयः ॥ २ ॥
औदुम्बरस्य विकारः औदुम्बर्यः । स आदिर्येषां पदार्थानां [१३] ते औदुम्बर्यादयः । भैक्षप्रदानाभावविरोधात् [१४] ।
'न ह वै स्नात्वा भिक्षेत' [१५] इति भैक्ष्यप्रतिषेधात् । कारयिता चात्राध्यापकः ॥ ब्रह्मचार्यावसथा-
दुपस्तरणान्यादधाति ॥ ३ ॥ ब्रह्मचारिणामावासकात् उपस्तरणान्यादधाति । उपस्तरणानि उप-
१५ स्तरणतृणानि । आदधातिवचनात् न स्वाहाकारः न हविर्धर्माः न तन्त्रविकल्पः ॥ पि-
पीलिकोद्वापे मेदोमधुश्यामाकेषीकतूलान्याज्यं जुहोति ॥ ४ ॥ पिपीलिकोद्वापः कीटिका-
भिरुत्कीर्णमृदः । मेदो गवादीनां वसा न श्वादीनां 'शान्तं संभारम्' [१६] इति वचनात् । मधु माक्षिकम् ।
श्यामाकः प्रसिद्धः । इषीकतूलं शरपुष्पम् । आज्यं पञ्चमम् । मेदआदीन्येकीभूतानि हस्तेन जुहु-
यात् । स्रुवेण आज्यम् । न तन्त्रम् । पिपीलिकोद्वापसंस्कारत्वात् । इतरत्र चाज्यभागात् । सर्वहुतत्वे तन्त्रा-
२० भावः हस्तादिगुणत्वात् [१७] ॥ आज्यशेषे पिपीलिकोद्वापानोप्य ग्राममेत्य सर्वहुतान् ॥ ५ ॥ आ-
ज्यस्य हुतशेषान् संस्कृतान् मेदआदीन् आज्यपात्रे प्रक्षिप्य ग्राममागच्छति । ततः सर्वहुतान्
कुर्यात् पिपीलिकोद्वापादीन् सूक्तान्ते सकृत् ॥ ब्रह्मचारिभ्योऽन्नं धानास्तिलमिश्राः प्रयच्छ-

ति ॥ ६ ॥ अन्नेन भोजनमुपलक्ष्यते । भुक्तेभ्यश्च ब्रह्मचारिभ्यो धानास्तिलैर्मिश्रिता ददाति । समुच्च-
योऽत्र तिलधानानां लोकवत् । अत्र समासाकरणं धानानां मिश्रितार्थम् ॥ एतानि ग्रामसांपदानि ॥ ७ ॥ इत्यौदुम्ब-
र्यादीनि धानानां प्रदानान्तानि ग्रामकामेन कार्याणि । पूर्वस्य चेति नोक्तं सूक्तान्तराव्यवधानात् । स-
र्वसांपदवत्[१] ॥ विकारः स्थूणामूलावतक्षणानि सभानामुपस्तरणानि ॥ ८ ॥ विकारो विशेषः । ब्रह्म-
५ चारिसांपदेष्वयं विशेषो ग्रामसांपदात् । समिद्विकारः स्थूणामूलावतक्षणानि उपस्तरणेषु । स-
भानामुपस्तरणानि । सभा ग्रामस्य मेलकस्थानम् । उभयविशेषणत्वात् सभानामसमासनिर्दि-
ष्टत्वात् ॥ विकार इति वर्तते । ग्रामीणेभ्योऽन्नम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मचारिस्थाने ग्रामीणाधिकारः । तेभ्योऽन्नं द-
दाति । ग्रामीणग्रहणं विशेषार्थम् । अन्नग्रहणं निवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ सुरां सुरापेभ्यः ॥ १० ॥ ये ग्रामी-
णाः सुरां पिबन्ति तेभ्यो मद्यं दद्यात् । अभिमन्त्र्य । 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[२] इति वचनात् । उद्वापहोमा-
१० नामविकारः । वैकारिकावचनात् ॥ औदुम्बर्यादीनि भक्षणान्तानि सर्वसांपदानि ॥ ११ ॥ 'औदुम्बरपला-
शकर्कन्धूनामादधाति'[३] इत्येवमादीनि 'भक्षयति'[४] इत्येवमन्तानि कर्माणि सर्वकामस्य भवन्ति । पूर्वग्रहण-
मुक्तम् । भक्षणान्तानीत्यवधिवचनम् । अविशिष्टकर्तृकत्वात् ब्रह्मचार्यपि कदाचित् कुर्यात् । अन्यच्चोत्तरा-
भेदे सोऽपि स्यादित्यवधिवचनम् । पर्यायेणैकैकफलसाधनत्वेन सर्वत्वं सर्वकर्मणामेकफलत्वं च लो-
के ॥ त्रिर्ज्योतिष्कुरुते ॥ १२ ॥ प्रकृतेन सूक्तेन त्रिष्कृत्वो[५] ज्योतिः कुरुते । प्रज्वालयति आत्मीयात् सव्य-
१५ हस्तमध्यादग्निम् ॥ उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ अथ चोपतिष्ठतेऽग्निम् ॥ सव्यात् पाणिहृदयाल्लोहितं रसमिश्र-
मश्नाति ॥ १४ ॥ फलकाम आत्मीयात् सव्यहस्तमध्याल्लोहितं गृहीत्वोपसद्य रसैर्मिश्रितं संपातवत्
अश्नाति ॥ पृश्निमन्थः ॥ १५ ॥ पूर्वस्य कर्म । पृश्निमन्थः । पृश्निर्गौः कर्वरा । तदङ्गसाधनो मन्थः । तद्ग्रहणं
जिह्वादीनां पृश्निसंप्रत्ययार्थम् ॥ जिह्वाया उत्साद्यमक्ष्णोः परिस्तरणम् । परिस्तरणो दूषिका । अस्तृहणो मे-
धूलकः । हृदयं प्रसिद्धम् । सर्वाणि पृश्न्या जिह्वादीनि । पृश्निमन्थ इति गुणविधानात् सर्वाणीति ।
२० दूर्शं उपनह्य । बद्ध्वा । दूर्शं जीर्णं वासः । तिस्रो रात्रीः । त्रिरात्रं पृश्निगोमये प्रक्षिप्य । पल्पूलने वासयति ॥ १६ ॥
चूर्णानि करोति ॥ १७ ॥ चतुर्थेऽहनि चूर्णानि करोति सह वाससा संपिष्य ॥ मैश्रधान्ये मन्थ ओप्य दधि-
मधुमिश्रमश्नाति ॥ १८ ॥ मिश्रधान्यानि व्रीह्यादीनि कथितानि[६] । तेभ्यो निर्वृत्तो मैश्रधान्यः । कोऽसौ । अत्र उ-

च्यते । मन्थः तच्चूर्णान्युष्णोदकेन कृत्वा । मैश्रधान्यो मन्थः । तस्मिन् चूर्णानि
प्रक्षिप्य दधिमधुभ्यां मिश्रितं संपातवन्तं कृत्वा अश्नाति । चूर्णकरणे न मन्त्रः ।
करोतीति चूर्णानां वासनमित्यर्थः । मैश्रधान्यानां समुच्चयः ॥ अस्मिन् वसु[1] यदाबध्नन्[2] नव प्राणान्[3] इ-
ति मन्त्रोक्तं युग्मकृष्णलं वासितं बध्नाति ॥ १९ ॥ एतेषां प्रतीकानाम् । समकृष्णलमणिं वासयित्वा बध्ना-
५ ति । सर्वप्रमुखसाधनमिच्छतः । युग्मकृष्णलमिति बहुव्रीहिः । कृष्णला रक्तिकेति प्रसिद्धाभि-
धाना । अयं च सौवर्णो मणिः । 'तदस्य परिमाणम्'[4] अस्य सुवर्णपरिमेयत्वात् ॥ सारूपवत्सं पुरुषगा-
त्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वाऽनभिमुखमश्नाति ॥ २० ॥ समानवर्णवत्साया गोः पयसि शृतमोदनं
पुरुषगात्रं पुरुषाकारं कृत्वा द्वादशाहानि संपातवन्तं करोति । अनभिमुखं तिरश्चीनमश्नाति ।
प्रथमेऽहन्याज्यभागान्तं कृत्वोत्तमेऽहनि उत्तरतन्त्रम् । अभिमन्त्रणं द्वादशाहेन ॥ इति भट्टदारिल-
१० कृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥ ॐ । कथं मह[5] इति मादनकशृतं क्षीरौ-
दनमश्नाति ॥ १ ॥ मदनकवृक्षविकारः मादनकः । तानि मादनकानि काष्ठानि । मदनकं यस्य फलम् । तैः काष्ठैः सि-
द्धः । क्षीरे पक्व ओदनः क्षीरौदनः । तमश्नाति संपत्कामः ॥ चमसे सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधा-
य मूर्च्छयित्वा मध्वासिच्याशयति ॥ २ ॥ प्रस्थितचमसाकारः[6] । तत्र सारूपवत्सं पयः कृत्वा व्रीहिय-
वौ प्रक्षिप्य मूर्च्छयित्वा चूर्णीकृत्य चूर्णीकृतयोर्व्रीहियवयोर्मधु प्रक्षिप्याशयति संपत्कामम् । अ-
१५ शानेति प्रैषः कारितान्तनिर्देशात् । शान्तवृक्षाच्चमसः[7] शान्तेन[8] इ-
त्यनारभ्यवादात् । व्रीहियवयोः समुच्चयः समासनिर्देशात् ॥ पृथिव्यै श्रोत्राय[9] इति जुहोति ॥ ३ ॥ आ-
ज्यम् ॥ वत्सो विराज[10] इति मन्थान्तानि ॥४॥ वत्सो विराज इत्यृचा 'त्रिज्योतिष्कुरुते' इत्यादीनि 'पृश्निमन्थः'[11] इत्येवमन्तानि म-
न्थान्तानि कर्माणि भवन्ति । न 'औदुम्बर्यादीनि'[12] अनिर्देशात् । सर्वसांपदशब्देन व्यवधानात् ॥
सहृदयं[13] तदू षु[14] सं जानीध्वम्[15] एह यातु[16] सं वः पृच्यन्तां[17] सं वो मनांसि[18] संज्ञानं नः[19] इति सांमनस्यानि ॥ ५ ॥ सं-
२० गतं मनः संमनः । तस्य भावः सांमनस्यम् । सांमनस्यफलानि कर्माणि सांमनस्यानि । अप्यसमाप्ते त्रिषप्ती-
यस्य[20] कर्मणि किं सहृदयादीनां कर्मविधानम् । उच्यते । 'सर्वसांपदानि'[12] इति प्रकृतमात्राधिकृतस्य स-
र्वशब्दोपजीवनाय सांमनस्यविधानम् । अतश्च सर्वसांमनस्यान्यमूनि । नात्र वर्णजातिसंख्यानियमः ।

संवः पृच्यंतामिति ग्रहणमसमानत्वात् ॥ मंत्रवचने प्रयोगः ॥ ६ ॥ उदकांजलिं संपातवंतं ग्रामं परिहृत्य
मध्ये निनयति ॥ कुलिजो घटः उदकुलिजः ॥ तं उदकुलिजं संपातवंतं कृत्वा अन्यतमेन सूक्तेन ग्रामं
परिजनं परिहृत्य ततो दकुलिजेन ग्रामजनस्य मध्य आवर्जयति ॥ नदुदकुलिजं ग्रामजनं सं
मनस्य करमेतत् ॥ अरण्ये कर्मप्रयोगात् ग्रामपदं ग्रामशब्दः ॥ ६ एवं सुराकुलिजं ॥ एवंधर्माणि
पूर्वधर्माणि इत्यर्थः साधनं तु सुरापूर्णो घटः ॥ ६ त्रिहायिण्या वत्सतर्या शुक्लानि पिशितान्याश्रा
यति ॥ त्रिवर्षा त्रिहायणी या वत्सतरी ग्रहणमगर्भिण्यार्थं ॥ तस्या अपि शितानि मांसानि शु
क्लान्याम्लतरा संकृत्वा आश्रायति ॥ येसामनस्यमिच्छंति अस्मात् निमेषः अभिमंत्रणानंतरं ॥
॥ ६ भक्तसुरां प्रपां संपातवत्करोति ॥ भक्तसुरा प्रसिद्धे प्रपायाम् यमेनत्र संपातवत्करोति न
तत्राम प्रकरणात् ॥ संपातवद्वचने अनर्थकं ॥ उच्यते संपातवद्वचनं उपार्थं तु ये ॥ धनाद्यानपा
नेयपास्यातो ॥ अकालसुप्तेन स्यमाभूत् आभिस्वर्थः ॥ अनश्राप्तु मंत्रणानि कृति असमासक
रणमप्रतिषेधस्य सर्वसंबंधार्थं ॥ सुरयाब्राह्मणस्य बंधः ॥ क्षत्रियवैश्यशूद्राणामधिकारः ॥ ब्राह्म
णानां वसुकर्मादिस्तु नरचरेणाम पात्तउनरवचनं शुभयवनवसंबंधार्थं ॥ शूद्रस्य परिचारिकस्यात्रा
धिकारः ॥ सर्वं सामनस्यानि ॥ ६ पूर्वस्य ममाग्ने वर्च इति वर्चस्यानि ॥ अनयोः सूक्तयोः दृष्टफला
नि कर्माण्युच्यंते ॥ पूर्वस्येत्यधिकारार्थं तात् ॥ षष्ठी ॥ ममाग्ने वर्च इति अस्य नित्ये कार्यत्वात् ॥
॥ ६ ओं इदं वर्षादीनि त्रीणि ॥ ओं इदं वर्षादीनि त्रीणि ॥ वीरपो अग्ने त्वादीनि कर्माणि भवंति ॥ मात्र्था
स्यावपती निरेतानि मसण्यातानि तिनोक्तसचरमयान् ॥ यादिवा धमात्रमिष्टमकारेश्यनाति
मएव्वुनवद्भवं ॥ निवक ... रुणं नभिक्षुजायपरिहितानाम् ॥ ६ कुमार्यादि ...
यते ॥ कुमारीवर्चस्यमेतत् ॥ अभिग्रहणमन्वारमार्थं ॥ ६ वपां जुहोति ॥ वपाशानस्य पशोस्तां जु
होति मत्स्यवं होमः ॥ नवास्यां संज्ञायां यवनं नवमाधर्मो ॥ एकदेवत्वात्कृत्वा प्रयोजकत्वात् ॥ ६
अग्निमुपतिष्ठते ॥ प्रकृतयोरन्यतरेण ॥ ६ मानरम्भिगिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्यादीनि दधि
मध्याश्रायति ॥ अन्यमेवसूक्तेन दधिमधूनि ॥ प्राशयति ॥ प्राकाश्यकामं दधिमधूनोः समुच्चय

'सं वः पृच्यन्ताम्'[1] इति ग्रहणं समानत्वात्। अवचने अयोगः ॥ उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति ॥ ६ ॥ कुलिजो घटः। उद्नः कुलिजः उदकुलिजः। तमुदकुलिजं संपातवन्तं कृत्वा अन्यतमेन सूक्तेन ग्रामं ग्रामजनं परिहृत्य तेनोदकुलिजेन ग्रामजनस्य मध्ये आवर्जयति तमुदकुलिजम्। ग्रामजनसांमनस्यकरमेतत्। अरण्ये कर्मणां प्रयोगात्[2]। ग्रामजने ग्रामशब्दः ॥ एवं सुराकुलिजम् ॥ ७ ॥ एवमिति
५ पूर्वधर्मातिदेशः। साधनं तु सुरापूर्णो घटः ॥ त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्तानि पिशितान्याशयति ॥ ८ ॥ त्रिहायणी या त्रिवर्षा। वत्सतरीग्रहणमगर्भिण्यर्थम्। तस्याः पिशितानि मांसानि शुक्तान्याम्लरसानि कृत्वा आशयति तान् ये सांमनस्यमिच्छन्ति। अश्नीतेति प्रैषः अभिमन्त्रणानन्तरम्[3] ॥ भक्तं सुरां प्रपां संपातवत् करोति ॥ ९ ॥ भक्तं सुरा प्रसिद्धे। प्रपापानीयम्। एतत्त्रयं संपातवत् करोति। नन्वशनप्रकरणात् संपातवद्वचनमनर्थकम्। उच्यते। संपातवद्वचनमर्थानुरोधेनाशनपा-
१० ने यथा स्याताम्। अकाले क्षुधितस्य मा भूतामित्यर्थः। अतश्चाभिमन्त्रणानिवृत्तिः। असमासकरणमप्रतिषेधस्य सर्वसंबन्धार्थम्। सुरयाऽब्राह्मणस्य संबन्धः। क्षत्रियवैश्यशूद्राणामधिकारः। ब्राह्मणानां च पुष्करादिषु तदाचारेण प्रपायाः। उत्तरवचनमुभयवचनसंबन्धार्थम्। शूद्रस्य परिचारकस्यात्राधिकारः। सर्वसांमनस्यानि ॥ पूर्वस्य[4] ममाग्ने वर्चः[5] इति वर्चस्यानि ॥ १० ॥ अनयोः सूक्तयोः दीप्तिफलानि कर्माण्युच्यन्ते। पूर्वस्येत्यधिकारार्थत्वात् षष्ठी। ममाग्ने वर्च इत्यत्रेतिः चकारार्थत्वात् ॥
१५ औदुम्बर्यादीनि त्रीणि ॥ ११ ॥ औदुम्बरपलाशेत्यादीनि[6] कर्माणि भवन्ति। आदधात्यावपति भक्षयतीत्येतानि। भक्षणान्तानीति[7] नोक्तं संचारभयात्। यदि चाधानमात्रमिष्टमकरिष्यत् तिस्र एव अवक्ष्यत्- 'तिस्रः कूदीमयीः ऊर्णनाभिकुलायपरिहिताः'[8] ॥ कुमार्या दक्षिणमूरुमभिमन्त्रयते ॥ १२ ॥ कुमारीवर्चस्यमेतत्। अभिग्रहणमन्वारम्भार्थम् ॥ वपां जुहोति ॥ १३ ॥ वपां शान्तस्य पशोः। तां जुहोति। प्रत्यृचं होमः। न चास्य संज्ञपनं न वशाधर्माः[9]। एकदेशं कृत्वा प्रयोजकत्वात् ॥
२० अग्निमुपतिष्ठते ॥ १४ ॥ प्रकृतयोरन्यतरेण ॥ प्रातरग्निं[10] गिरावरगराटेषु[11] दिवस्पृथिव्या[12] इति दधिमध्वाशयति ॥ १५ ॥ अन्यतमेन सूक्तेन दधिमधुनी आशयति प्राकाश्यकामम्। दधिमधुनोः समुच्चयः

एकवद्भावात्समुच्चयभावित्वाच्चलोके ॥ ७ कीलालमिश्रं सत्त्रियं ॥ अन्नमित्रं दधिमधु घृताशयति काकेन कील
लमिश्रमन्नमन्नाम पाययन्नु ॥ ७ कीलालमिन्नरान् ॥ इतरान् सह वैश्य सेनानुलोमजानुस्तर्प्यन् रजान्
॥ ७ इतिभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयाध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ ७ ॐ हस्तिवर्चसमिति हस्ति
नां ॥ यदि क्षत्रियमुपतिष्ठेत् ॥ अभिमुपतिष्ठेत अनन्तरत्वात् ॥ ७ हस्तेदन्तेन बध्नाति ॥ ७ हस्तिनोदन्तोऽस्ति दन्तस्य वि
कारो हस्तिदन्तः ॥ आज्यं तेन मणिं बध्नाति ॥ ७ सोमांशुं जतुनासीसं ह्येजातरूपेणापि धाप्य गवध्नातीति वाक्यवि
शेषः ॥ हस्तिलोमशुं जतुनासीसं च्छेष्यन्तज्ञाजतुसुवर्णेनपरिवेष्ट्य बध्नात्यभ्यातानान्ते लोम्नामनियमः इति कौ
तु ॥ ६ सिंहेव्याघ्रेयशोहविरिति स्नानकस्सिंहव्याघ्र बस्त कृष्णर्षभ राजान्यानाभिलोमानि ॥ स्नानकादीनां
द्वंद्वः स्नानकाविद्यास्नातः स्नातको ब्राह्मणस्तस्य नाभिजानि लोमानि ॥ सिंहव्याघ्रौ प्रसिद्धौ ॥ बस्तोजः ॥ कृ
ष्णवृषभस्सिक्तो गौः कृष्णगोः सिक्का ॥ राजा जनपदपुरपालनकर्ता क्षत्रियः ॥ षष्ठ्यः प्रतिपदं संबंधः सं
हिताया इतियथा ॥ स्नानकादीनां समुच्चयो लिंगात् ॥ जतुनासीसं ह्येजातरूपेणापि धाप्य बध्नाति
संबंधः ॥ माकोशत्वात् ॥ अभ्यातानान्तेसंस्कारः ॥ मन्त्रोऽहविरिति शब्दस्य समानत्वात् ॥ ७ दर्भाग
नादंगनदक्षिणां ब्राकल्लानि ॥ परिवारादीनां कल्लान्येवनक्षणानि खण्डानीत्यर्थः ॥ जतुनासंस्कृत्य
सकृत्बध्नाति ॥ ७ ॥ एतयोः प्रतिरश्मिगिरावरगराटेषु इदंस्वष्टाधिव्याहरति समर्माणिस्थालीपाके
एकान्याआवयति ॥ सिंहेव्याघ्रे यशोहविरित्येतयोः प्रतिरश्मिमित्यादीनां च सर्वेषां विकल्पः ॥ क
माभेदस्यलाघवार्थत्वात् ॥ स्मृतमर्माणि पादमध्यानिनाभिहृदयं मूर्धा चेति सिंहादीनां यत्राभि
मन्त्रलिंगत्वात् ॥ नदेश्रात्वाद्ग्रहणं मरणप्रसंगात् ॥ समर्माणि बहुत्वात्प्रसंगात् ॥ मम न तत्स्थालीपाक
मिश्रितानश्नाति ॥ ७ ॥ अक्रुद्धाल्लयो ब्राह्मणो लोहितमश्नीयादिति गार्ग्यः ॥ अक्रुद्धालमन्त्रो भ
नत्ब्राह्मणस्येनन् ॥ न संवननस्वार्थ इत्येहिनाश्नाति प्रतीयात् ॥ ७ वनस्वाप्रयोजनकः ॥ स्त्रैण स्याभि
द्रोधानबद्धकण्ठपादइति ॥ प्रतिषेधात् गार्ग्यमतेनेस्मृ इति ब्राह्मणाभिदेशः अपवादस्थालीपाक
मात्रविध्यर्थः ॥ तस्मात् ब्राह्मणस्य मर्ममिश्रः स्थालीपाकोवा मुक्तइति ॥ ७ ॥ उक्तोलोममणिः
॥ सकृज्जानां प्रतीकानां स्नानकादिलोममणिः ॥ ७ सर्वैरास्नावयति ॥ पंचभिः प्रतीकैरास्नाव
यति ॥ कामिकापंचानां समुच्चयस्तृतीयानिर्देशात् ॥ अभ्यातानान्तेसंपातवत्करणं ॥ ७ अ

एकत्रद्भावात् समुच्चयः । भाषितत्वाच्च लोके ॥ कीलालमिश्रं क्षत्रियम् । अन्नमिश्रं दधिमध्वाशयति कारयिता । कीलालमन्नं अन्ननामसु[1] पाठात् । कीलालमितरान् ॥ १६ ॥ इतरान् सह वैश्येनानुलोमजान् सृष्ट्यन्तरजान्[2] ॥
इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयाध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ॐ । हस्तिवर्चसमिति हस्तिनम् ॥१॥ यदि क्षत्रिय उपतिष्ठते । 'अग्निमुपतिष्ठते'[3] अन्तरत्वात्[4] ॥ हास्तिदन्तं बध्नाति ॥२॥ हस्तिनो दन्तो हस्तिदन्तः। तस्य वि-
५ कारो हास्तिदन्तः । आज्यतन्त्रेण बध्नाति ॥ लोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य ॥ ३ ॥ बध्नातीति वाक्यशेषः । हस्तिलोमानि जतुना संश्लेष्य तज्जतु सुवर्णेन परिवेष्ट्य बध्नात्यभ्यातानान्ते । लोम्नामनियम इति केचित् ॥ सिंहे व्याघ्रे[5] यशो हविः[6] इति स्नातकसिंहव्याघ्रबस्तकृष्णवृषभराज्ञां नाभिलोमानि ॥ ४ ॥ स्नातकादीनां द्वन्द्वः । स्नातको विद्याव्रतस्नातको[7] ब्राह्मणः । तस्य नाभिजानि लोमानि । सिंहव्याघ्रौ प्रसिद्धौ । बस्तोऽजः । कृष्णवृषभोऽसितो गोवृषः गोः सेक्ता । राजा जनपदपुरपालनकर्ता क्षत्रियः । षष्ठ्याः प्रतिपदं संबन्धः । सं-
१० हितायाः इति यथा । स्नातकादीनां समुच्चयो मन्त्रलिङ्गात् । जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य बध्नातीति संबन्धः । साकाङ्क्षत्वात् । अभ्यातानान्ते संस्कारः । यशो हविरिति ग्रहणमसमानत्वात्[8] ॥ दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि ॥ ५ ॥ पलाशादीनां शकलान्यवतक्षणानि खण्डानीत्यर्थः । जतुना संस्कृत्य बध्नाति ॥ एतयोः प्रातरग्निं[9] गिरावरगराटेषु[10] दिवस्पृथिव्याः[11] इति सप्त मर्माणि स्थालीपाके पृक्तान्यश्नाति ॥ ६ ॥ सिंहे व्याघ्रे[5] यशो हविः[6] इत्येतयोः प्रातरग्निमित्यादीनां च सर्वेषां विकल्पः क-
१५ र्माभेदस्य लाघवार्थत्वात् । सप्त मर्माणि पादमध्यानि नाभिर्हृदयं मूर्धा चेति । सिंहादीनां मर्माणि । मन्त्रलिङ्गत्वात् तत्तद्देशग्रहणम् । मर्म मरणप्रसङ्गात् । सप्तेति बहुत्वप्रसङ्गात् । सप्त च स्थालीपाकमिश्रितान्यश्नाति ॥ अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितमश्नीयादिति गार्ग्यः ॥ ७ ॥ अकुशलमशोभनं ब्राह्मणस्यैतत् । तत् पञ्चनखलोहिताशनं प्रतीयात् । 'पञ्चनखाश्चाशल्यकशशश्वाविद्गोधाखड्गकच्छपाः'[12] इति प्रतिषेधात् । गार्ग्यो मन्यते स्मेति ब्राह्मणातिदेशः । अपवादः स्थालीपाक-
२० मात्रविध्यर्थः । तस्मात् ब्राह्मणस्य मर्ममिश्रः स्थालीपाको विशुद्ध इति ॥ उक्तो लोममणिः ॥ ८ ॥ प्रकृतानां प्रतीकानां स्नातकादिलोममणिः ॥ सर्वैराप्लावयति ॥ ९ ॥ पञ्चभिः प्रतीकैराप्लावयति वर्चस्कामिनम् । पञ्चानां समुच्चयस्तृतीयानिर्देशात् । अभ्यातानान्ते संपातवत्करणम् ॥ अ-

वसिञ्चति ॥ १० ॥ अथावसिञ्चति स्नापयति । 'आप्लवनावसेचनानामाचामयति च'[1] इति स्मर्तव्यम् । पृथग्वचनमसंपातत्वात् ॥ चतुरङ्गुलं तृणं रजोहरणबिन्दुनाभिश्चोत्योपमथ्य ॥ ११ ॥ चतुरङ्गुलपरिमाणं[2] तृणम् । रज उदकमुच्यते[3] । तद्धरतीति रजोहरणं किञ्चिदाकाशम् । बिन्दुरल्पपरिमाणमुदकम्[4] । आकाशोदकबिन्दुनेत्यर्थः । अमन्त्रकमुपमन्थनम् ॥ शुनि कीलासमजे पलितं तृणे ज्वरो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्वि-
५ ष्मस्तस्मिन् राजयक्ष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति गन्धप्रवादाभिरलंकुरुते ॥ १२ ॥ अनेन मन्त्रेण दक्षिणा तृणं प्रक्षिपति । ततो 'यस्ते गन्धः'[5] इति तिसृभिरनुलिम्पति सुरभिगन्धैर्वर्चस्कामिनम् । तृतीया सार्थी । 'सर्वैः'[6] इति निवृत्तम् ॥ कौशिकस्य द्वितीयेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ राजकर्मक्रमः । उपनयनमेकाग्नौ[7] राज्ञः । तस्याभिषेकः[8] 'सविता प्रसवानामिति वैश्वलोपीः समिधः'[9] । 'इममिन्द्रेति प्रातः प्रातः'[10] इत्येवम् । ततः प्रतिराजेन विग्रहकाले 'इन्द्रो मन्थतु'[11] इति सेनाकर्मार्थमग्न्याधानम् । सेनाकर्म तन्त्रवत् । प्राक् स्विष्टकृ-
१० तः 'स्वाहैभ्यः'[12] इति आज्यहोमः । ततो बधककाष्ठैः प्रज्वाल्य 'दुराहामीभ्यः'[13] इति आज्यमिङ्गिडम् । ततो 'नीललोहितेन'[14] इति । ततः स्विष्टकृतादि । त्रयं तु तन्त्रे आवापत्वात्[15] । एवं स्थिते पठति । पूर्वस्य हस्तित्रसनानि ॥ १ ॥ पृथिवीविजयस्य हस्तिबलहेतुत्वात् । परसेनाहस्तिनां सङ्गतकरणे कर्माण्युच्यन्ते । पूर्वस्येति पुनर्ग्रहणं प्रतीकान्तरव्यवधानात् । हस्तित्रसनानीति फलवचनम् । वक्ष्यमाणानि त्रसनानीत्याधापयति । परशमने राजकर्माणि राज्ञोऽधिकारात् । पूर्वस्येत्यधिकारे सर्वेषां राजकर्मत्वम् । अतश्चात्र पञ्चगृहीताज्यम्[16] ॥
१५ रथचक्रेण संपातवता प्रतिप्रवर्तयति ॥ २ ॥ रथः प्रसिद्धः । तस्य च रथस्य चक्रं संपातवत् कृत्वा तेन संपातवता । हेतुलक्षणा[17] तृतीया । परबलहस्तिनो युद्धाय प्रवर्तमानान् दृष्टमात्रान् रथचक्रेणाग्रतो गत्वा हस्तिनः प्रवर्तयति । स्वबलहस्तिना प्रवृत्तो रथचक्रेण हेतुना ॥ यानेनाभियाति ॥ ३ ॥ यात्यनेनेति यानमश्वादि । तेन संपातसंस्कृतेन परसेनाहस्तिनः अभिमुखो गच्छति पुरोधाः ॥ वादित्रैः ॥ ४ ॥ अभियातीति शेषः । भेर्यादीनि वादित्राणि । भेरीमृदङ्गझल्लरिकादीनि । तेन सर्वैरन्यत्र सर्वग्रहणात् ॥ दृतिबस्त्योरो-
२० प्य शर्कराः ॥ ५ ॥ दृतिः प्रसिद्धः । बस्तिरनुवासनीयं[18] चर्म । तयोः प्रक्षिप्य शर्कराः । सप्तमी निर्देशात् । एतयोरन्यतरेणाभिमुखः परहस्तिनां याति । तृतीयाप्रकरणात् ॥ तोत्त्रेण नग्नप्रछन्नः ॥ ६ ॥ तोत्त्रं हस्तितोदनः । वेलुक इति प्रसिद्धनामा । नग्नश्चासौ प्रच्छन्नश्चेति नग्न-

प्रचन्नः॥नमः प्राहतनुइत्यर्थः॥नोत्वंकरणंनयः प्रचन्नः कर्ता अनन्तानयोः समुच्चयोर्व्यापारभेदात्॥
॥७॥विमात्रारस्थमानोविद्नत्रारस्तस्ता मिदा अनमन्त्रनिर्हस्तः परिवर्तमान्यभिभूरिद्वाजयात्यभि
त्वेड्ईनि सांग्रामिकानि॥एतेषांसूक्तानांसांग्रामससाधनकर्माण्युच्यन्ते॥मदारस्तत्वेत्तिराइत्यग्र
हणादिग्रहणंविद्याशारस्येतिप्रथम॥७॥आज्यसक्थूनत्सुहोति॥आज्यंसक्तवश्चेतिहद्वः वि
कल्पमानयोः साधनवत्॥धनुरिध्मे धनुसमिधमादधाति॥धनूषिइध्मायस्यामेतिनिब
हुव्रीहिः धनूष्येवसमिधः धनुःसमिधेप्रधानकरणांत्रीनिदध्यात्अनन्तरतत्रविकल्पः॥एवं
सांग्रामिकयोः प्रकरणं॥७॥एवमिधिष्ये॥एषवदध्मास्येतिबहुव्रीहिः॥नयोः समिधः प्रदे
शमात्रा एव॥समिन्निर्देशात्॥७॥धनुःसंपातवद्विमृज्य प्रयच्छति॥संग्रामेवर्तमानेधनुः
संपातवत्करोति॥नत्संपातवत्कृत्वाप्रयच्छतिराज्ञे एकवचनात्॥नानाभाजनेहस्तेन्॥प्रथमस्ये
तिपर्ययणानि॥प्रथमस्यविमात्रारस्येत्यस्यइषूणांसर्वनागमनफलानिकर्माण्युच्यन्ते॥
स्वसेनायाआविधकराणीत्यर्थः॥लिंगमंत्रवचनहत्॥७॥इध्मालीज्यापाशान्याक्तानिब
ध्नाति॥शत्रुर्याहतः सारथीहतः क्षिप्रएवोवशान्परिनिभर्त्य पाशानुःनेहनवनोहतः धनुष्यकन्त
केनिराद्वकुगमहेनत्कपधालापः॥टियायेनिसूत्रेणडीप्पृष्ठाभरतोइष्मालीरनि धनुषः पक्ष॥
पटवीत्यर्थः॥ज्याशाशाः तृणानांमूलानितृणान्येवमस्करवालकसमत्यसः प्रसिद्धः॥मन्त्रत
मस्यवंधनंसंस्कारसाधनत्वात्॥७॥ओरसानित्यनोदनेति॥मस्वसूक्तस्यकर्माणिशत्रुप्रयु
क्तशास्त्राणांप्रतीपकरणफलानीत्यर्थः॥पुनः फलवचनंसर्वत्रशास्त्रप्रत्ययार्थं॥७॥फली
करणतुषतुसानतमयान्यावपति॥फलीकरणार्थमावपतिकथंनमन्त्रस्वाहाकारभावः
॥७॥अन्वाहः॥अथवापरसेना॥७॥अग्निर्नःशत्रुनग्निर्नोदूतइतिमोहनानि॥स्वपरज्ञानमोह
नं॥यूप व्याघ्नति भिंचनत॥व्उतरस्यग्रहणसमानत्वात्॥तस्मादिकल्पः॥७॥ओदननाप
यस्यफलीकरणानुलूखलेनजुहोति॥प्रस्तरंचनित्यंतत्रमहरन्तांदहोमत्वात्॥७॥एवमणूत्॥
अणवः कणिकिका ओदनेनोपयम्यउलूखलेनजुहोति॥एषगूयोगकरणेफलीकरणंफली
करणानांविशेषणत्वमाभूत्॥७॥एकविंशत्याशर्कराभिमंत्रित॥निमुन्नानि॥परसेनांप्रतिमर्ये

प्रच्छन्नः नग्नप्रावृत इत्यर्थः । तोत्त्रं करणम् । नग्नप्रच्छन्नः कर्ता । अतश्चानयोः समुच्चयो व्यापारभेदात् ॥
विद्मा शरस्य[1] मा नो विदन्[2] अदारसृत्[3] स्वस्तिदाः[4] अवमन्युः[5] निर्हस्तः[6] परि वर्त्मानि[7] अभिभूः[8] इन्द्रो जयाति[9] अभि
त्वेन्द्र[10] इति सांग्रामिकाणि ॥ ७ ॥ एतेषां सूक्तानां संग्रामसाधनकर्माण्युच्यन्ते । अदारसृत्[11] स्वस्तिदाः[12] इत्यन्यत्र प्र-
हणात् ग्रहणम् । विद्मा शरस्येति प्रथमम् ॥ आज्यसक्तूञ्जुहोति ॥ ८ ॥ आज्यं सक्तवश्चेति द्वन्द्वः[13] । वि-
५ कल्पश्चानयोः साधनत्वात् ॥ धनुरिध्मे धनुःसमिध आदधाति ॥ ९ ॥ धनूंषि इध्मा यस्याग्नेरिति ब-
हुव्रीहिः । धनूंष्येव समिधः । अप्रधानकरणाच्चेध्मा इति । अतश्च तन्त्रविकल्पः । एवं
समिदिध्मयोः प्रकरणत्वम् ॥ एवमिष्विध्मे ॥ १० ॥ इषव इध्मा यस्येति बहुव्रीहिः । तयोः समिधः प्रादे-
शमात्र्य एव । समिन्निर्देशात् ॥ धनुः संपातवद्विमृज्य प्रयच्छति ॥ ११ ॥ संग्रामे वर्तमाने धनुः
संपातवत् करोति । तत् संपातवत् कृत्वा प्रयच्छति राज्ञे एकवचनात् । नाना मार्जनं हस्तेन ॥ प्रथमस्ये-
१० षुपर्ययणानि ॥ १२ ॥ प्रथमस्य विद्मा शरस्येत्यस्य इषूणां सर्वतोगमनफलानि कर्माण्युच्यन्ते ।
स्वसेनाया अवेधकराणीत्यर्थः । मन्त्रलिङ्गवचनं[14] तद्वत् ॥ द्रुघ्न्यार्त्नीज्यापाशतृणमूलानि ब-
ध्नाति ॥ १३ ॥ द्रुर्यया हतः सा द्रुघ्नी । द्रुः क्षिप्रमेव वशान्नमिति भाष्यम् । यो द्रुः तं हतवती । हनः[15] 'अमनुष्यकर्तृ-
के च'[16] । टक् । गमहनेत्युपधालोपः[17] । टिड्ढाणेति[18] सूत्रेण ङीप् । द्रुघ्न्या आर्त्नी द्रुघ्न्यार्त्नी इति धनुषः अष्ट्रा
अटनीत्यर्थः । ज्यापाशः प्रसिद्धः । तृणानां मूलानि तृणमूलान्यग्रसूकरवालसंप्रत्ययः[19] । अन्यत-
१५ मस्य बन्धनं संस्कारसाधनत्वात् ॥ आरेऽसौ[20] इत्यपनोदनानि ॥ १४ ॥ अस्य सूक्तस्य कर्माणि शत्रुप्रयु-
क्तशस्त्राणां प्रतीपकरणफलानीत्यर्थः । पुनः फलवचनं सर्वशस्त्रसंप्रत्ययार्थम् ॥ फली-
करणतुषवुसावतक्षणान्यावपति ॥ १५ ॥ फलीकरणार्थमावपतिवचनम् । अतश्च स्वाहाकाराभावः ॥
अन्वाह ॥ १६ ॥ तथा च परसेनाम् ॥ अग्निर्नः शत्रून्[21] अग्निर्नो दूत[22] इति मोहनानि ॥ १७ ॥ स्वपरज्ञानमोह-
नं युद्धव्यावृत्तिचिन्तनम् । उत्तरस्य ग्रहणं समानत्वात् । तस्माद्विकल्पः[23] ॥ ओदनेनोप-
२० यम्य फलीकरणानुलूखलेन जुहोति ॥ १८ ॥ प्रत्यृचम्[24] । नित्यं तन्त्रमहस्तादिहोमत्वात्[25] ॥ एवमणून् ॥ १९ ॥
अणवः कणिकाः । ओदनेनोपयम्य उलूखलेन जुहोति । पृथग्योगकरणं फलीकरणं
कणानां विशेषणं मा भूत् ॥ एकविंशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुनाति ॥ २० ॥ परसेनां प्रति शूर्पे

एकविंशति शर्कराः अश्मानः पाषाणाः सर्वाण्यभिमंत्र्याणीति वचनात्॥ अभिमंत्रणं॥ ७ अथैवायजते॥
ग नायजेनेति वा आदिवध्योऽश्रयोजनानात्॥ ७ संशितमिति त्रिशिति परोंसंपातवतीमवसृजेत् नाशिनि
पदीभूक्रपदी मेषांसंपातवतीं कृत्वा परसेनायामवसृजेत् तुरीयाः॥ ७ उद्धृत्य योजयेत्॥ उद्धृत
उद्धृगः॥ उद्धेषु त्रयान्त्रपुयुस्थ॥ योजयेत्॥ न मंत्रः॥ इमामिंद्र निवृत्त्या पाशानांनानि॥ कर्माभिभवं
ता॥ मान्यस्मन्नित्यनमादीनि॥ ७ दिग्धयुक्ताभ्यामितिवधेभ्य इत्युपतिष्ठते॥ येस्यांस्थप्राच्यां
दिशि आधावीराष्ट्रमितिदिग्युक्तेऽपस्थानं॥ मंत्रोक्तानां नृतीयानिंद्रेऽन्यत्र योगो माभूत्॥ ७ त्वयाम
न्यायस्मन्त्यादिति संरंभणा[illegible]॥ उत्तरस्य ग्रहणं भराथं॥ ७ सेनेसमीक्षमाणा जपति॥ आत्मीया
परसेनां च विना शीलिंगे परसेनायां॥ माशीलिंगे स्वसेनायां॥ ७ भोगमो जान्यो॥ नीगिडाल
नां संपातवतीन् कांसेनाक्रमेषु वपति॥ मंगाह मवंतेरोधिं भपाने वंचपके त्यपरे नाट्कारः॥ भंगाः
पाशाः॥ तथा मौंजिका मौंजाः॥ तानिंगिडेन संहितानात्॥ इंगिडनाप जोपहृता वषंरसेनाभ्यज्य सं
पाताः ततोनूत्यत्र वपरसेनाक्रमणे देशेषु वपति॥ अनुवाचनमन्यारंभणमा भूत्॥ ७ रुवमाम पत्रा
णि॥ इंगिडानक्तानि संपातवंत्यनक्तानि सेनाक्रमेषु वपति पृथक्योगकरणं समुच्चयार्थं॥ ७ इंगि
डेन संप्रोक्ष्य तृणानाग्निसेनामिनाशि[illegible] अयनि॥ अंगिरसाग्निः कल्पात्कृत्स्नं तपर्यानितृणानि दीपने
मंत्रः॥ अथानिर्दिष्टात्॥ ७ यां पूमेव तनेनीति तानर्ययेति या पुरुषान्नो चैस्त नौनि व्याम्नानि तानि
ने अभ्यामाजयन्ति॥ असंगादीध्यानाविधानमध्यादिष्टमिति पत्थं॥ ७ इति भट्टदारिलकृतौ हिती
याध्याये पंचमी कंडिका॥ ७ ॐ अथ यवस्यादिदासिस्ता[illegible] पात्र्यां तदग्नौ गोमयपरिचये
पुरुषशिरसि वामित्रान्जुहुदभिसंक्रम्य निवपति॥ अश्वत्थः पिप्पलः तस्मात्कृता आश्वत्थीतस्यां
पात्र्यां तदग्नौ गोमयपरिचये कृत्वा तान्जुह्वोतित्रिस्तत्रेत गया[illegible] गोमयः परिचयदग्नि केचित् तत्र
पात्रीं हस्ति नः ष्टेक रोति पुरुषस्य शिरस्थानेभिमित्रानभिमतिं अभिक्रमति जुहुयात्॥ [illegible] प्रयोगः॥
जुहुनभिसंक्रम्य निवपति अर्द्ध नसमाप्तोनिवपनं पात्र्याः॥ अथ यवत्रहृनिसर्वस्तूक्तमाग्रहणाद्ददि
दासेत्यागगं गायत्री नित्तुष्टेत्यग्रहणात्॥ प्रतीकयोः समुच्चयः॥ नात्र तन्त्रीनि वपनं तूष्णीं त्रापलात्॥
॥ ७ वराहविहतमिन्द्रजाना वेदिं कुर्वीत॥ सूक्तेरणखातं तस्माद्नाय्य वेदकरणं॥ राजानो वेदिं कुर्युः॥

एकविंशतिः शर्कराः। अल्पाः पाषाणाः। 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[1] इति वचनात् अभिमन्त्रणम्॥ अप्वां यजते॥२१॥
अप्वायजने निर्वापादावप्वाशब्दयोजनम्[2]॥ संशितम्[3] इति शितिपदीं संपातवतीमवसृजति॥२२॥ शिति-
पदीं शुक्लपदीं मेषीं संपातवतीं कृत्वा परसेनायामवसृजति पुरोधाः॥ उद्वृधत्सु योजयेत्॥२३॥ उद्वृध
उद्वेगः॥ उद्विग्नेषु शत्रुषु युद्धं योजयेत्। न मन्त्रः॥ इममिन्द्र[4] इति युक्तयोः प्रदानान्तानि॥२४॥ कर्माणि भव-
५ न्ति 'आज्यसक्तून्'[5] इत्येवमादीनि॥ दिग्युक्ताभ्यां नमो देववधेभ्य इत्युपतिष्ठते॥२५॥ 'येऽस्यां स्थ प्राच्यां
दिशि'[6] 'प्राची दिक्'[7] इति दिग्युक्ते। ताभ्यामुपस्थानं मन्त्रोक्तानाम्। तृतीयानिर्देशोऽन्यत्र योगो मा भूत्॥ त्वया म-
न्यो[8] यस्ते मन्यो[9] इति संरम्भणानि॥२६॥ उत्तरस्य ग्रहणं भेदार्थम्[10]॥ सेने समीक्षमाणो जपति॥२७॥ आत्मीयां
परसेनां च। विनाशलिङ्गं परसेनायाम्। आशीर्लिङ्गं स्वसेनायाम्॥ भाङ्गमौञ्जान् पाशानिङ्गिडालंकृ-
तान् संपातवतोऽनूक्तान् सेनाक्रमेषु वपति॥२८॥ भङ्गा हिमवति तदभिधानमेव। चम्पकेत्यपरे। तद्विकाराः भाङ्गाः
१० पाशाः। तथा मुञ्जविकारा मौञ्जाः। तानिङ्गिडेन म्रक्षितान्। इङ्गिडं तापजो घृतविष्यन्दः। तेनाभ्यज्य सं-
पाताः। ततोऽनूच्य परसेनाक्रमणदेशेषु वपति। अनुवचनमन्वारम्भणं मा भूत्॥ एवमामपात्रा-
णि॥२९॥ इङ्गिडालंकृतानि संपातवन्त्यनूक्तानि सेनाक्रमेषु वपति। पृथग्योगकरणं समुच्चयार्थम्॥ इङ्गि-
डेन संप्रोक्ष्य तृणान्याङ्गिरसेनाग्निना दीपयति॥३०॥ आङ्गिरसोऽग्निः कल्पोक्तः। तेन दीपयति। तृणानां दीपने
मन्त्रः। प्रधाननिर्देशात्॥ यान् धूमोऽवतनोति तान् जयन्ति॥३१॥ यान् पुरुषान् नीचैस्तनोति व्याप्नोति तानि-
१५ तरे अव्यासा जयन्ति। प्रसङ्गात् विज्ञानविधानं संध्यादिप्रतिपत्त्यर्थम्॥ इति भट्टदारिलकृतौ द्विती-
याध्याये पञ्चमी कण्डिका॥ ॐ। ऋधङ्मन्त्रः[11] तदिदास[12] इत्याश्वत्थ्यां पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचये हस्तिपृष्ठे
पुरुषशिरसि वाऽमित्राञ्जुह्वदभिप्रक्रम्य निवपति॥१॥ अश्वत्थः पिप्पलः। तस्मात् कृता आश्वत्थी। तस्यां
पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचयं कृत्वा। न च त्रिगुणं त्रिवृत् तत्रैव। गवा कृतो गोमयः[13] परिचय इति केचित्। तां
पात्रीं हस्तिनः पृष्ठे करोति पुरुषस्य शिरसीति वा। अमित्रान् प्रति अभिक्रामति जुह्वत्। शत्रुप्रयोगः।
२० जुह्वदभिप्रक्रम्य निवपति। हवनसमाप्तौ निवपनं पात्र्याः। 'ऋधङ्मन्त्रः' इति सर्वसूक्तमा ग्रहणात्[14]। तदि-
दासेति ग्रहणं 'यदि चिन्नु त्वा'[15] इत्या ग्रहणात्। प्रतीकयोः समुच्चयः। नात्र तन्त्रम्। निवपनं तूष्णीम्। शेषत्वात्॥
वराहविहताद्राजानो वेदिं कुर्वन्ति॥२॥ सूकरेण खातां मृदमानीय वेदिकरणम्। राजानो वेदिं कुर्युः।

भावादिमंत्रास्तुपुरोधसः॥ ७ यस्यामदानानानि॥तस्यांविद्यांमदानानानितन्त्र्वानिकर्माणिकार्याणि॥ आ
यमनृनित्वेवमादीनिमदानानानि॥ ७ एकेषाहतस्यारहनसुपसमाधायदीर्घदंडेनस्नुवेणरथचक्रस्य
वेनसमयाज्जुहोति॥ एकेषाहताधनस्यारहनमुपसमाधीयवचनमंत्रार्थदीर्घदंडोयस्यमार्यदीर्घ
दंडः॥ कोमोस्नुवस्तेनजुहोति॥ यावंतारुद्रानंतस्य्तद्रानि॥ रथस्यचक्रोतस्याश्छिद्रेणजुहोति॥ ग्राम
यन्नाभनः॥ परितःसमयेनिर्दिष्टोशिनिर्देशितःस्यात्॥ यत्नायतःस्वर्वामित्यर्थ॥ तस्मात्कारणाद्वर्मातकस्मि
निष्टत्यर्थामूक्ताभ्यांहोमः॥ ७ यातजनीयांस्तुत्वायाजयेत्॥ मंयामयाज्यांवावस्तुत्वापुरोधायाजय
न्नमवकंपुभायेप्रधानकर्मेदकर्माभावा नू॥ ७ यादृश्चिनुत्वानमोदेववधेभ्यइत्यन्वाह॥ यादृश्चिन्तु
नेनस्तुवानांप्रत्यक्षैनिकानतुब्रूयात्॥ प्रधानकर्मनमोदेववधेभ्यइतिसूक्तेनानुवचनं॥ ७॥ वेद्यधायमद
नानानि॥ वैद्यायराद्धेसूक्तोनित्यादीनिमर्वाणिवैद्यायाधोह्रतकेचित्॥ ७॥ त्वयावयमित्यासुधि
आमण्यः त्वयावयमित्यृचामदानानानिवक्षाधक्तत्वात्कुर्यात्॥ ७ निनदृधिषद्दानरासो
स्थानेंद्रौह्रावेक्षयेत्॥ क्वचापुरोधाराजरहद्धौद्धौयौहाराववेक्षयेत्॥ ७ यन्मपश्चेनस्तुष्येत॥
यंगनाने पश्चेत् उदपात्रेनयोमृतोनस्तु ऐनराजा॥ ७ निनदृधिषेवनस्पतेयाविष्ठामंदृहौदित्राम्मन
नस्वरोनिन रथेराजानंससारथिमास्थापयति॥ निनदृधिषदृत्येका॥ वनस्पतइतिसूक्तं॥ मया
विष्टत्यादिहेनयंकानेकेनचित्॥ तत्सहसारथीनामारोहयति॥ पुरोधाआरोहणेनिमंत्रः॥ ७
ब्रह्मजज्ञानमितिजीवितज्ञानो॥ ब्रह्मजज्ञानमितिमहत्कांडिका॥ व्याधितंजीवितुंधानैतेनसंज्ञा
येनत्वावधारणाविज्ञानकर्तावितनयित्वाकुर्यात्॥ ७ निस्व्नः स्थावर जंगारेषवधाय॥ स्थावरास्था
पुस्तभूयीः स्थावरजंगारेषुकृत्वावितृयेत्॥ जीविद्दयतेति॥ अभिमंत्र्यावधानंसर्वाण्यर्थाभम
न्यूर्णानिवचनात्॥ ७ उक्तवतीसुकल्याणी॥ यदिचअंगारस्थातुर्ध्वंगछति ततोजीवेद्यानि अस्मा
द्विनिश्रयं॥ ७ सांग्रामिकमेताव्यादित्राणिमध्यमृत्युरंतरसेनदानिमदायांसेनाद्वयपारकल्यामध्य
मामृत्युर्दीतिएवंसंकल्पयति॥ एवमन्यादृशः॥ ७ पुरांजष्यमाणामृत्युर्गतेवनेन॥ यच्छनामृत्तु॥
मृत्युर्दीनारोहयांतेनजोवनयधुनंमृत्युमर्तात्यवर्तनेनतनर्यानतः अयेसृनाकुवत्समुख्याहन्यत॥
मृत्योरंतेषुमध्यमसुमध्याउभयोः अंतेषवरारअंतेसृक्तवत्सजंघन्याहन्यतेबहुवचनंसुरनायसं

मानादिमन्त्रास्तु [1] पुरोधसः ॥ तस्यां प्रदानान्तानि ॥ ३ ॥ तस्यां वेद्यां प्रदानान्तानि तन्त्रवन्ति कर्माणि कार्याणि । 'आज्यसक्तून्' [2] इत्येवमादीनि प्रदानान्तानि ॥ एकेष्वा हतस्यादहन उपसमाधाय दीर्घदण्डेन स्रुवेण रथचक्रस्य खेन समया जुहोति ॥ ४ ॥ एकया इष्वा हतो यस्तस्यादहने । उपसमाधायवचनं मन्त्रार्थम् । दीर्घः दण्डो यस्य सोऽयं दीर्घदण्डः । कोऽसौ । स्रुवः । तेन जुहोति यावता कृशानुं न स्पृशति । रथस्य चक्रम् । तस्य छिद्रेण जुहोति । समयेत्यभितः परितः समयाऽनिर्देशो [3] नाग्निनिवृत्तिः स्यात् । यतो यतः खमित्यर्थः । तस्मात् करणविभक्तिरग्निनिवृत्त्यर्था [4] । सूक्ताभ्यां होमः ॥ योजनीयां श्रुत्वा योजयेत् ॥ ५ ॥ सङ्ग्रामयोज्यां वाचं श्रुत्वा पुरोधा योजयेत् स्वबलं युद्धाय । प्रधानकर्मेदं क्रमाभावात् ॥ यदि चिन्नु त्वा नमो देववधेभ्य इत्यन्वाह ॥ ६ ॥ 'यदि चिन्नु त्वा' [5] इत्यृचं परसैनिकाननुब्रूयात् । प्रधानकर्म । 'नमो देववधेभ्यः' [6] इति सूक्तेनानुवचनम् ॥ वैश्याय प्रदानान्तानि ॥ ७ ॥ वैश्याय राज्ञे । आज्यसक्तूनित्यादीनि [7] भवन्ति । वैश्याय योद्ध्र इति केचित् ॥ त्वया वयमित्यायुधिग्रामण्ये ॥ ८ ॥ 'त्वया वयम्' [8] इत्यृचा प्रदानान्तानि बलाधिकृतत्वात् कुर्यात् ॥ नि तद्दधिष [9] इति राज्ञोदपात्रं द्वौ द्वाववेक्षयेत् ॥ ९ ॥ ऋचा पुरोधा राज्ञा सह द्वौ द्वौ योद्धाराववेक्षयेत् ॥ यं न पश्येन्न युध्येत ॥ १० ॥ यं राजा न पश्येत् उदपात्रे तयोस्ततो न युध्येत राजा ॥ नि तद्दधिषे [9] वनस्पते [10] अया विष्ठा [11] अग्न इन्द्रो [12] दिशश्चतस्र [13] इति नवं रथं राजानं ससारथिमास्थापयति ॥ ११ ॥ 'नि तद्दधिषे' इत्येका । 'वनस्पते' इति सूक्तम् । 'अया विष्ठा' इत्यादी द्वे । नवं न क्रान्तं केनचित् । तं सह सारथिना आरोहयति पुरोधाः । आरोहणे मन्त्रः ॥ ब्रह्म जज्ञानमिति जीवितविज्ञानम् ॥ १२ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानम्' [14] इति माहाकाण्डिका । व्याधितो जीविष्यति नेति संशये तत्त्वावधारणविज्ञानं कर्ता चिन्तयित्वा कुर्यात् ॥ तिस्रः स्नावरज्जूरङ्गारेष्ववधाय ॥ १३ ॥ स्नावा स्नायुस्तन्मयीः स्नावरज्जूरङ्गारेषु कृत्वा चिन्तयेत्– जीवेदयं नेति । अभिमन्त्र्यावधानं 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि' [15] इति वचनात् ॥ उत्कुचतीषु कल्याणम् ॥ १४ ॥ यदि च अङ्गारस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति ततो जीविष्यत्यसाविति विज्ञेयम् ॥ साङ्ग्रामिकमेता व्यादिशति मध्ये मृत्युरितरे सेने ॥ १५ ॥ इयं मदीया सेना । इयं पारक्या । मध्यमा मृत्युरिति एवं संकल्पयति । एवं व्यादेशः ॥ पराजेष्यमाणान् मृत्युरति वर्तते जेष्यन्तो मृत्युम् ॥ १६ ॥ मृत्युर्यानारोहयति ते जीयन्ते । ये पुनर्मृत्युमतीत्य वर्तन्ते ते जयन्ति ॥ अग्रेषूत्कुचत्सु मुख्या हन्यन्ते । मृत्योरग्रेषु । मध्येषु मध्याः । उभयोः । अन्तेष्ववरे ॥ १७ ॥ अन्तेषूत्कुचत्सु जघन्या हन्यन्ते । बहुवचनं स्फुटिताग्रसं-

सन्ययार्थं ॥ ७ एवमिषीका ॥ इषीकास्तिस्रः इत्यादि संप्रत्ययार्थं ॥ एवमिति विज्ञानान्निदर्शनार्थं ॥ वषानि दर्शना
नु ॥ भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयेध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ७ ॥ उच्चैर्घोष उपश्वासय इति स
र्वाणि वादित्राणि असाल्यनगरोसीरिण संधाव्य संपातवंति त्रिराहत्य प्रयच्छति ॥ सर्वाणि सर्वाणि वा दित्रा
णि असाल्यनगरोसीरिण प्रक्षिप्य समुच्चय एकतद्भावात् ॥ उदरीरजीर्णप्रमंदाद्रीरेति वचनात् ॥ सं
पातवत्करणं त्रिर्भिरेकैकं वादित्रं वादयित्वा पुरोधाद् मित्रेभ्यः प्रयच्छति ॥ सर्वग्रहणादन्यत्रानिय
मप्रसक्तौ नादिषु मंत्राभावः ॥ संपातवत्त्वात् ॥ ७ विहृदयमित्युच्चैर्स्त्रराहुतेस्रासु स्रुवमुद्दत्तेयत् ॥ अनेन
सूक्तेन जुहुयात् ॥ स्रुवमुद्दत्तेयत् ऊर्ध्वं परिवर्तयन् होमसंप्रोक्षैः ॥ उदस्तुच्चैर्स्त्ररामर्णिमंत्रणं हुत्वैन
वचनात् ॥ कल्यानरेनहत् ॥ ७ सोमांशुं हारिण चर्म यत्युत्ली यसत्रिया यव भ्रानि ॥ सोमलतां हारिण
स्यचर्माणि उद्धातं त्रिभिः शुन्यास त्रियायत्स्य राजा निरस्त्यर्थे संयुक्तयोः सोमांशुप्रकरणात् ॥
उभयंत्र वचनांलिंगसद्भावात् ॥ ७ परिवर्त्मानींद्रोजयातीं निराजात्रिः सेनां परियाति ॥ राजाभि
षिक्तः आसीनां सेनां त्रिः सर्वतो गच्छति ॥ इंद्रो जयाती निसैवसूक्तं ॥ ७ उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः ॥ हरि
णस्य चर्मणीत्यादीनि वर्णत्रिः षतीयं ॥ पूर्वस्मात्कः सोमांशुरित्येव वचनात् ॥ ७ संदानं च आदानेनेति पाठो दादान
मदानानि ॥ आदीयते अनेन इत्यादानं पाशः समुपदीयते इति संदानं पादबंधनं ॥ इंगिडालंकृतं संपातवन्तस्त्वा
दि आदानसंदानयोः कृत्वा सनेन नाक्रमेषु च पनमादानेनेति ग्रहणं आदानवपनस्येव केवलस्य प्रयोगार्थं ॥ पूर्व
णसहयोगसमानत्वात् ॥ ७ मर्माणि ते इति सात्रियं सन्नाहयति ॥ तत्त्राणपरिधापनकालेनुमंत्रणं ॥ ७
अभयानामप्ययः ॥ अभयं घावापृथिवी इत्यादयः एतेषामनंतरं मंगच्छतं प्रतिसूक्तं षष्ठो निर्देशात् ॥ ७
इंद्रोमंथात्विति ॥ सूक्तेनैव समानादित्वात् ॥ मंथन समिदाधानयोः प्रयोगार्थं ॥ अन्वयन चक्रवारम्
मंथनीत्यत्र अकंसपलक्षयणीरादधाति इत्यत्र सूक्तं ॥ ७ पूर्तिरज्जुरीति रज्जुमवधायजीर्णा रज्जुम
वधाय अग्निपातदेश्योपधानेन ॥ ७ अश्वसब धकयोरग्निंमंथति ॥ पिप्पलीकरमालयोरग्निंमंथति इति सु
विकल्पः षष्ठ्यामिद्रोमंथं त्विति ऋचः ॥ ७ धूममिति धूममनुमंत्रयते ॥ धूमं दृष्ट्वाग्निपादीतेनाधने
नानुमंत्रयते ॥ अग्निपराद् इत्यादिना अर्धर्चेन धूमं परोतेन तस्मिन् सेनाकर्माण्येस्युः ॥ सर्वाग्निसेनाग्नि
नादिर्थकाविति वचनात् ॥ सपत्नक्षयणी संबंधेन तस्मिन् अनर्थकं स्यात् ॥ न च पराः संदर्शनाः प्रदानकं

प्रत्ययार्थम् ॥ एवमिषीकाः ॥ १८ ॥ इषीकाः 'तिस्रः'[1] इत्यादिसंप्रत्ययार्थम् । एवमिति विज्ञानातिदेशश्च विषयातिदेशा-
त् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ उच्चैर्घोष[2] उप श्वासय[3] इति स-
र्ववादित्राणि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण संधाव्य संपातवन्ति त्रिराहृत्य प्रयच्छति ॥ १ ॥ भेर्यादीनि सर्वाणि वादित्रा-
णि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण प्रलिप्य । समुच्चय एकवद्भावात् । उशीरं जीर्णं प्रमन्दोशीरेति[4] वचनात् । सं-
५ पातवत्करणम् । त्रिस्त्रिरेकैकं वादित्रं वादयित्वा पुरोधा वादयितृभ्यः प्रयच्छेत् । सर्वग्रहणादन्यत्रानिय-
मः । प्रक्षालनादिषु मन्त्राभावः । संपातवत्त्वात् ॥ विहृदयम्[5] इत्युच्चैस्तरां हुत्वा स्रुवमुद्वर्तयन् ॥ २ ॥ अनेन
सूक्तेन जुहुयात् । स्रुवमुद्वर्तयन् ऊर्ध्वं परिवर्तयन् । होमश्चोच्चैः । उच्चैस्तरामभिमन्त्रणं हुत्वेति
वचनात् । कल्पान्तरे[6] तद्वत् ॥ सोमांशुं हरिणचर्मण्युत्सीव्य क्षत्रियाय बध्नाति ॥ ३ ॥ सोमलतां हरिण-
स्य चर्मणि उद्ग्रथ्य तन्त्रीभिरेव न सूच्या । क्षत्रियायेत्यन्यराजनिवृत्त्यर्थम् । युक्तयोः सोमांशुः प्रकरणात् ।
१० उभयत्रैव वचनालिङ्गसद्भावात् ॥ परि वर्त्मानि[7] इन्द्रो जयाति[8] इति राजा त्रिः सेनां परियाति ॥ ४ ॥ राजाभि-
षिक्तः । आसीनां सेनाम् । त्रिः सर्वतो गच्छति । इन्द्रो जयातीत्येकं सूक्तम् ॥ उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः ॥ ५ ॥ 'हरि-
णचर्मणि' इत्यादीनि च । 'पूर्वं त्रिषप्तीयम्'[9] । 'उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः' इत्येव वचनात् ॥ संदानं व[10] आदानेन[11] इति पाशैरादान-
संदानानि ॥ ६ ॥ आदीयतेऽनेनेत्यादानं पाशः । संदीयत इति संदानं पादबन्धनम् । 'इङ्गिडालङ्कृतान् संपातवतः'[12] इत्या-
दि आदानसंदानयोः कृत्वा 'सेनाक्रमेषु'[12] वपनम् । आदानेतिग्रहणं आदानवपनस्यैव केवलस्य प्रयोगार्थम् । पूर्वे-
१५ ण सह योगः समानत्वात्[13] ॥ मर्माणि त[14] इति क्षत्रियं संनाहयति ॥ ७ ॥ तनुत्राणपरिधापनकालेऽनुमन्त्रणम् ॥
अभयानामप्ययः ॥ ८ ॥ 'अभयं द्यावापृथिवी'[15] इत्यादीनि । एतेषामेतत् कर्म गच्छति । प्रतिसूक्तं षष्ठीनिर्देशात् ॥
इन्द्रो मन्थतु[16] इति ॥ ९ ॥ सूक्ते ऋचि समानादित्वात् । मन्थनसमिदाधानयोः प्रयोगार्थम् । 'अश्वत्थबधकयोरग्निं
मन्थति' इत्यत्र ऋक् । 'सपत्नक्षयणीरादधाति'[17] इत्यत्र सूक्तम् ॥ पूतिरज्जुः[18] इति पूतिरज्जुमवधाय ॥ १० ॥ जीर्णां रज्जुम-
वदधात्यग्निपातदेशे अर्धर्चेन ॥ अश्वत्थबधकयोरग्निं मन्थति ॥ ११ ॥ पिप्पलकरिमालकयोरग्निं मन्थति । वृक्ष-
२० विकल्पः षष्ठ्या । 'इन्द्रो मन्थतु' इति ऋक् ॥ धूममिति धूममनुमन्त्रयते ॥ १२ ॥ धूमं दृष्ट्वा 'अग्नि'पदोनेनार्धर्चे-
नानुमन्त्रयते ॥ अग्निमित्यग्निम् ॥ १३ ॥ अग्निं परादृश्यादिनार्धर्चेन 'धूमं'पदोनेन । तस्मिन् सेनाकर्माणि स्युः । 'सवाग्निसेनाग्नी
तादर्थिकौ'[19] इति वचनात् । सपत्नक्षयणीसंबन्धे 'तस्मिन्'[17] अनर्थकं स्यात् । न च परादर्शनं प्रधानक-

मंसेनार्थमंस्कारत्वात्॥ अन्यश्च सेनाग्निस्नातार्थकवचनात्॥ न चारण्यं सर्वे सेनाकर्मार्थं॥ पुरस्तादेश्या
स्यानियतत्वात्॥ ० अरण्यमपलक्षयणीरादधात्यश्वत्थे बकुला जङ्गाद्दर्भादरत्नारण्ये॥ आर
ण्यकर्मदनमूर्ध्वे देशासपत्नक्षपणीरांनक्रियानिमित्तनामविधिसंव्यवहारार्थमादधाति जुहो
त्यश्वत्थादिदारूणि नियमार्थं॥ बधकः कोरमालकस्ता जङ्गण रउ॥ आवृः पलाशाः॥ खदिरत्नां
ग्नमिः सो॥ इदामुयांतिनिम्नेन समत्स्यचामाधानं॥ ० उत्तापलाशाः अस्य सत्कस्य यरुकाः पात्राः
स्नभर्वनिभागभोजान्याज्यानि त्वमी॥ ० अश्वत्थानकूयनिभागान्नज्वालानि॥ इङ्गिडान्तं कृत्वा
गीत्यादिपात्रावध्यनंतरयात्॥ कूटखादानां साग्निबंधनं जलव्याधानां साण्यनुरोधने भंगार्थः कार्ये॥ ०
बाधकदण्डानि॥ बधकविकारदण्डानि उभयानि दंडग्रहणार्थः॥ ० स्वाहेत्यग्रस्यामिभ्योजुहोति॥
मंत्राथेमात्मीयार्थवलार्थमाज्यं जुहोति॥ परिभाषिकदक्षिणेन॥ ० इराहामीत्यग्रानसव्येनें
गिडं॥ दुराहामीत्यग्नेसेनावनापरवलीवनाशायेसव्येनेगिडं जुहोति॥ निविशेषः॥ नकरणात्ता
कांसत्वाद्बाधकं बधककवष्टेः प्रज्वालितनबाधकाग्निः तस्मिन् जुहयात्॥ ० उत्तरतो नीललोहिता
श्वत्थस्यशाखानिहत्यनीललोहिताभ्यांसूत्राभ्यांपरिलप्यनीललोहितेनासूनीनिर्दक्षिणामहावयति॥
कर्माग्नेरुत्तरस्मिन्देशेरक्तपिप्पलशाखाभूमौदंडउर्ध्वंकृत्वानीललोहितवर्णाभ्यां सर्वावेष्टयित्वा
नीललोहितेनामनस्यवननोमीतिपादेनदक्षिणादूरेप्रकर्षेणत्याजयति॥ स्वाहेत्यग्रन्यादीनि
त्रीण्यग्निसंबंधानि सेनाकर्माण्यंगानि अग्निर्वाति अश्वत्थशाखायां भास्निदर्शनात्॥ त्रयाणां चै
कसंबंधात्॥ मित्रामित्रग्रहणं सर्वस्वविनाशायाहोमकालसंकल्पार्थं प्रधानानंतरप्रयोगः॥ प्र
धानार्थं गेवएकाहीनप्रसंगप्राधानमेकदेशत्वात्॥ ० येबाहवउत्तिष्ठते तियया लिंगमंत्र
ष्ठानि॥ अनयोः सूक्तयोर्येषांप्रयोविधानमंत्रास्तैः सेप्रेष्यति॥ मंत्रोक्तार्थक्रियासु योऽत्रक्रियासु
रोधार्उत्तिष्ठतसन्नह्यध्वमुदाहरनिसन्नहध्वजकरणयोः॥ उत्तिष्ठतेति प्रैषस्यार्थमेदात्॥ ग्र
हणप्रदानानादिषु तुप्रयोग एव॥ ० होमार्थपृषदाज्यं॥ दधिमिश्रमाज्यंपृषदाज्यं॥ प्रकृतमंत्रः॥
प्रदानानानादित्येव॥ ० प्रदानानानि बाध्यानि॥ अनयोः सूक्तयोरप्यसूक्तानीत्यादीनि भागभोजा
न्याज्यानियमामपात्राणि मारानसंदानानि मांडानि कालानि॥ ० बाधानि बाधैः त्रिषंधीनवज्र

र्म । सेनाग्निसंस्कारत्वात् । अन्यश्च सेनाग्निस्तादर्थिकवचनात् । न चारण्यं सवसेनाकर्मार्थम् । युद्धदेश-
स्यानियतत्वात् ॥ तस्मिन् अरण्ये सपत्नक्षयणीरादधात्यश्वत्थबधकताजद्भङ्गपरुषाह्वखदिरशराणाम् ॥ १४ ॥ अर-
ण्ये कर्मेदं न युद्धदेशे । सपत्नक्षयणीरिति क्रियानिमित्तं नाम विधिसंव्यवहारार्थम् । आदधातिवचन-
मश्वत्थादिदारुनियमार्थम् । बधकः करिमालकः । ताजद्भङ्ग एरण्डः । परुषाह्वः[१] पलाशः । खदिरशरौ
५ प्रसिद्धौ । 'इन्द्रो मन्थतु'[२] इति सूक्तेन प्रत्यृचमाधानम् ॥ उक्ताः पाशाः ॥ १५ ॥ अस्य सूक्तस्य ये उक्ताः पाशाः
ते भवन्ति 'भाङ्गमौञ्जान् पाशान्'[३] इत्यमी ॥ आश्वत्थानि कूटानि भाङ्गानि जालानि ॥ १६ ॥ 'इङ्गिडालंकृता-
न्'[३] इत्यादि पाशवचनानन्तर्यात् । कूटं खदानां प्राणिबन्धनम् । जालं व्याधानां प्राण्यवरोधनं भङ्गायाः कार्यम् ॥
वाधकदण्डानि ॥ १७ ॥ बधकविकारदण्डानि उभयानि । दण्डः ग्रहणार्थः ॥ स्वाहैभ्य[४] इति मित्रेभ्यो जुहोति ॥ १८ ॥
मित्रार्थमात्मीयबलार्थमाज्यं जुहोति पारिभाषिकम्[५] । दक्षिणेन ॥ दुराहामीभ्य[४] इति सव्येने-
१० ङ्गिडममित्रेभ्यो बाधके ॥ १९ ॥ दुराहामीभ्य इत्येतावता परबलविनाशार्थं सव्येनेङ्गिडम्[६] । जुहोतीति शेषः । प्रकरणात् सा-
काङ्क्षत्वात् । बाधके । बधककाष्ठैः प्रज्वालितः बाधकोऽग्निः । तस्मिन् जुहुयात् ॥ उत्तरतोऽग्नेर्लोहिता-
श्वत्थस्य शाखां निहत्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां परितत्य नीललोहितेनामूनिति दक्षिणा प्रहापयति ॥ २० ॥
कर्माग्नेरुत्तरस्मिन् देशे[७] रक्तपिप्पलशाखां भूम्युदरे ऊर्ध्वां कृत्वा नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां सर्वां वेष्टयित्वा
'नीललोहितेनामूनभ्यवतनोमि'[४] इति पादेन दक्षिणाद् दूरे प्रकर्षेण त्याजयति । स्वाहैभ्य इत्यादीनि
१५ त्रीण्यग्निसंबद्धानि सेनाकर्मण्यङ्गानि अग्निवन्ति अश्वत्थशाखाया अग्निदर्शनात्[८] । त्रयाणां चै-
कसंबन्धात् । मित्रामित्रग्रहणं स्वस्तिविनाशयोर्होमकाले संकल्पार्थम् । प्रधानानन्तरं प्रयोगः प्र-
धानाग्नेरेव । एकः प्रदीपनप्रसङ्गः प्रधानः । एकदेशत्वात् ॥ ये बाहव[९] उत्तिष्ठत[१०] इति यथालिङ्गं संप्रे-
ष्यति ॥ २१ ॥ अनयोः सूक्तयोर्ये प्रथमविधानमन्त्रास्तैः संप्रेष्यति । मन्त्रोक्तासु क्रियासु क्रियां पु-
रोधाः 'उत्तिष्ठत संनह्यध्वम्' उदाहरति सन्नहनध्वजकरणयोः । उत्तिष्ठतेति प्रैषस्यार्थभेदात् ग्र-
२० हणम् । प्रदानान्तादिषु तु योग एव ॥ होमार्थं पृषदाज्यम् ॥ २२ ॥ दधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यम् । प्रकृतमन्त्रः ।
प्रदानान्तानीत्येव ॥ प्रदानान्तानि वाप्यानि ॥ २३ ॥ अनयोः सूक्तयोः 'आज्यसक्तून्'[११] इत्यादीनि 'भाङ्गमौञ्जा-
न् पाशान्'[३] 'एवमामपात्राणि'[१२] 'आदानसंदानानि'[१३] 'भाङ्गानि जालानि' वाप्यानि ॥ वाप्यैस्त्रिषन्धीनि वज्र-

रूपाण्यर्बुदिरूपाणि ॥ २४ ॥ पाशादिभिस्त्रिषन्धीनि व्याख्यातानि । वज्ररूपाणि च अर्बुदिरूपाणि च त्रि-
षन्धीनि । छेदाय वज्ररूपाणि भेदाय अर्बुदिरूपाणि च । त्रिषन्धीनि छेदाय पाताय । परेषां तिस्रो धार्या
एकत्रासंमिताः । त्रिषन्धीनि वज्ररूपाणि पाण्डुरङ्गकपालकर्तृकाणि षष्टिचतुष्कम् । अर्बुदेरिव रूपं येषां,
वर्तुलानि । सर्वाण्यायसानि, सर्वाणि रज्जुप्रतिबद्धानि, इङ्गिडालङ्कृतानि सर्वेषामतिदेशात् । होमे-
५ षु 'पृषदाज्यं होमार्थं '[१] इति वचनात् ॥ शितिपदीं संपातवतीं दर्भरज्ज्वा क्षत्रियाय । दर्भशुल्बेन क्षत्रियार्थम् । उ-
पासङ्गदण्डे । विश्रामणार्थो ध्वजदण्डस्तत्र । बध्नाति ॥ २५ ॥ संपाताः प्राप्ताः बन्ध्यत्वात्[२] । द्वितीयान्तमभिम-
न्त्रणनिवृत्त्यर्थम् । क्षत्रियग्रहणमुक्तम् । रक्षार्थेयम् ॥ द्वितीयामस्यति ॥ २६ ॥ शितिपदीं संपातवतीं अमि-
त्रान् प्रति अस्यति वधाय तेषाम् । संपातवत्त्वम् । द्वितीयाशब्दात् संपातभेदः संस्कार्यभेदात् ॥
अस्मिन् वसु[३] इति राष्ट्रावगमनम् ॥ २७॥ राष्ट्रं जनपदः । तस्यावगमनकरमेतत् कर्म । अवगमनकरम-
१० नुरागकरमित्यर्थः । तद्वच्च मन्त्रलिङ्गम् 'अस्य देवाः प्रदिशि '[४] । सूक्तमभेदेन अयुद्धकर्मत्वादतश्चा-
स्यैकाग्नौ क्रिया । राजकर्मत्वात् ॥ भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी[५] कण्डिका ॥ आनुशूका-
नां व्रीहीणामाव्रस्कजैः काम्पीलैः शृतं सारूपवत्समाशयति ॥ २८ ॥ प्रथमानां शूकानां लूनानां पश्चाज्जाता-
नि शूकानि ततो निर्वृत्ता[६] व्रीहय आनुशूकाः । तेषां व्रीहीणां तण्डुलैः शृतः स्थालीपाकः । तमाशयति
राजानम् । श्रपणकाष्ठानि आव्रस्कजानि । आव्रस्कः[७] छिन्नस्य बुध्नः ततो जातानि । पुनः सारूपवत्सवच-
१५ नमपुष्टिकर्मत्वात्[८] । अशानेति प्रैषः कारितान्तत्वात् । पञ्चगृहीतमत्राज्यं[९] राजकर्मत्वात् ॥ अभी-
वर्तेन[१०] इति रथनेमिमणिमयःसीसलोहरजतताम्रवेष्टितं हेमनाभि वासितं बद्ध्वा सूत्रोतं बर्हिषि
कृत्वा संपातवन्तं प्रत्यृचं भृष्टीरभीवर्तोत्तमाभ्यामाचृतति ॥ २९ ॥ अभीवर्तेनेति सूक्तम् । रथनेमिः रथच-
क्रस्य बाह्यप्रष्टिः । तदवयवं मण्याकारं कृत्वा । अयः शैक्यं पित्तलादि । सीसं प्रसिद्धम् । लोहं कृ-
ष्णम् अयः । रजतताम्रे प्रसिद्धे । एतैस्तं मणिं वेष्टयित्वा । हेमनाभिं कृत्वा । नाभिं मणिद्वारं सौवर्णं द्वा-
२० रं कृत्वेत्यर्थः । वासितं 'त्रयोदश्यादयः '[११] । सूत्रोते प्रवेश्य । बर्हिषि कृत्वा संपातवन्तमिति अ-
भिवृद्ध्यर्थं प्रत्यृचं भृष्टीरायस्य इत्यर्थः । अभीवर्तोत्तमाभ्यां[१२] 'उदसौ ' 'सपत्नक्षयणः ' इत्याभ्यामाचृ-
तति बध्नातीत्यर्थः ॥ अचिक्रदद् त्वा गन्[१३] इति यस्माद्राष्ट्रादवरुद्धस्तस्याशायां शयनविधं पु-

रोडाशं दर्भेषु दके निनयति॥ अरूढो निष्कासितः॥ यस्माद्देशात् राजा निष्कासितस्तस्य राष्ट्रस्य आ
त्रायाः क्षेत्रात्ग्रीष्मसु दकदर्भादीन् गृहीत्वा निवासे देशे त्रायनविधिं पुरोडाशं कृत्वा दर्भानास्तीर्य मं
त्रेण सूक्तेन महति निनयति॥ विधौ प्रकारार्थे निनयने मंत्रस्तूदकमिधानात्॥ ततो लोष्टेन ज्यो निराय
तनं संस्थीयक्षीरोदनमश्नाति॥ तस्या आशा या यस्मान्मल्लोष्टेन चूर्णितेन ज्यो निधु आयातनं स्थान
पुनरर्वा दमवकीर्य क्षीरोदनमश्नाति मंत्रेमेद मत्यहमसूक्तयाः समुच्चयः॥ यतो लोष्टस्ततः समा
गः॥ साधनानि तनतएव ग्राह्याणि यस्माल्लोष्टमुपात्तः याच क्रियापहारेः॥ त्रिस्रुणा प्रातरग्नौ ते
पुरोडाशो ह्वयति॥ ननु ये ह नि पुरोडाशा प्रथमे ह नि या ह्लोरभैः प्रकृतदर्भमश्नाति राजा मंत्रपुरोडा
शं तत्र सद्भावात्॥ ह्वयंते राष्ट्रिणो जनाः स्वामितया॥ भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये अष्टमी
कांडिका॥ ॐ॥ भूतो भूतेषु निराजानमभिषेक्ष्यं महानदेशांत्युदकं करोत्यादिष्टानां॥ राज्ञा
नामभिषेकेन वक्ष्यमाणेन संस्कारयिष्यन् वक्ष्यमाणं कुर्यात्॥ महानद्यो गंगा यमुना सरस्वती
त्याद्याः तासामदूरतद्भावाद्देशे महानदः॥ तत्र शांत्युदकं करोति॥ पुरोधा आदिष्टानां मंत्रो
क्तानामित्यर्थः॥ षष्ठी आवयवार्था॥ या आपो दिव्याः पयसेत्यत्रोक्ता न दिव्या मेघा पंतरिक्षा दिस्थाः
पृथिव्यां नदीसरस्यादिस्थाः सप्तस्वः पयो रसः पयः अपामेव रसो विशेषः॥ मंत्रोक्तानां समुच्चयः
॥ षष्ठ्या अवयवार्थत्वात्॥ सर्वासामपामिति च लिंगनद्युत्सर्वासां शांत्युदकग्रहणं तस्याभिषि
कार्थत्वात्॥ आज्यभागांते शांत्युदकं कृत्वा स्थालीपाकं श्रपणं चात्रैव॥ स्थालीपाके श्रपयित्वा द
क्षिणतः परिगृह्याया दर्भेषु तिष्ठंतमभिषिंचति॥ लौकिकेनापायनं श्रपणं कृत्वा दक्षिणस्यां द
िशि परिगृह्य परिस्तृह्य वेदिः परिग्रहणसंयोगाद्दर्भेषु तिष्ठंतं राजानं पुरोधा अभिषिंचति॥ शांत्युद
कं प्रकृतेन सूक्तेनाभिमंत्र्याभिषिंचति॥ शांत्युदकं प्रकृतेन सूक्तेनाभिमंत्र्याभिषिंचति॥ तल्पाद
ऋषभं चर्मारोहयति॥ तल्पास्वद्धानत्रार्षभं चर्म कृत्वा तत्रारोहयति राजानं अभिषिक्तं तल्प ऋषभः
॥ सेकागो लस्य चर्मार्षभं तल्पं कृत्वा आरोहयति॥ उदपात्रं समामिंचते॥ एवमुदकुंभं राजा पु
रोधा अभिमुखेन सिंचते समासेकस्तू तो॥ विपरिक्राम्यति॥ राज्ञः पुरोधसः परिवर्तनं पुरोधा रा
ज्ञः परिवर्तेन सूक्तेन॥ संहेवतो सुकृतं महद्दुकूलमिति ब्रह्मा ब्रूयात्॥ ब्रह्मा पुरोधा राजानं निर्दिशे

रोडाशं दर्भेषूदकेन निनयति ॥ ३० ॥ अवरुद्धो निष्कासितः । यस्माद्देशात् परराजेन निष्कासितस्तस्य राष्ट्रस्य आ-
शायाः क्षेत्रात् व्रीह्युदकदर्भादीन् गृहीत्वा निवासदेशे शयनविधं पुरोडाशं कृत्वा दर्भानास्तीर्य म-
न्त्रान्ते तेषूदकेन सह निनयति । विधा प्रकारार्थे[1] । निनयने मन्त्रस्तदभिधानात् ॥ ततो लोष्टेन ज्योतिराय-
तनं संस्तीर्य क्षीरौदनमश्नाति ॥ ३१ ॥ तस्या आशायास्तस्मात् क्षेत्रात् मृल्लोष्टेन चूर्णितेन ज्योतिःषु आयतनं स्थान-
५ मुत्तरवेदिमवकीर्य क्षीरौदनमश्नाति । मन्त्रभेदे प्रत्यहं सूक्तयोः समुच्चयः ॥ यतो लोष्टस्ततः संभा-
राः ॥ ३२ ॥ साधनानि तत एव ग्राह्याणि यस्माल्लोष्ट उपात्तः । सा च क्रियोपहारैः ॥ तिसृणां प्रातरशिते
पुरोडाशे ह्वयन्ते ॥ ३३ ॥ चतुर्थेऽहनि पुरोडाशम् । प्रथमेऽहनि यो लोष्टदर्भैः प्रस्तृतस्तमश्नाति राजा । मन्त्रः पुरोडा-
शे तन्त्रसद्भावात् । ह्वयन्ते राष्ट्रिणो जनाः स्वामित्वाय ॥ भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी[2]
कण्डिका ॥ ॐ । भूतो भूतेषु[3] इति राजानमभिषेक्ष्यन् महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्टानाम् ॥ १ ॥ राजा-
१० नमभिषेकेण वक्ष्यमाणेन संस्कारयिष्यन् वक्ष्यमाणं कुर्यात् । महानद्यो गङ्गायमुनासरस्वती-
त्याद्याः । तासामदूरभवो देशो महानदः[4] । तत्र शान्त्युदकं करोति पुरोधाः । आदिष्टानां मन्त्रो-
क्तानामित्यर्थः । षष्ठी अवयवार्था । 'या आपो दिव्याः पयसा'[5] इत्यत्रोक्तानाम् । दिव्याः दिवि भवाः । मेघा अन्तरिक्षस्थाः ।
पृथिव्यां नदीसरसीवप्रादिस्थाः । समुद्रियः[6] । पयोरसः पयसामपामेव रसविशेषः । मन्त्रोक्तानां समुच्चयः ।
षष्ठ्या अवयवार्थत्वात् । 'सर्वासामपाम्'[5] इति च लिङ्गम् । तद्वत् सर्वासां शान्त्युदकग्रहणम् । तस्याभिषे-
१५ कार्थत्वात् ॥ आज्यभागान्ते शान्त्युदकं कृत्वा स्थालीपाकश्रपणं चात्रैव । स्थालीपाकं श्रपयित्वा द-
क्षिणतः परिगृह्यायां दर्भेषु तिष्ठन्तमभिषिञ्चति ॥ २ ॥ लौकिकेनोपायेन श्रपणं कृत्वा दक्षिणस्यां दि-
शि । परिगृह्या वेदिः परिग्रहणयोगात्[6] । दर्भेषु तिष्ठन्तं राजानं पुरोधा अभिषिञ्चति । शान्त्युद-
कं प्रकृतेन सूक्तेनाभिमन्त्र्याभिषिञ्चति ॥ तल्पा-
र्षभं चर्मारोहयति ॥ ३ ॥ तल्पा खट्वा । तत्रार्षभं चर्म कृत्वा तद् आरोहयति राजानमभिषिक्तम् । रक्त ऋषभः
२० सेक्ता गौः । तस्य चर्मार्षभं तल्पे कृत्वा आरोहयति ॥ उदपात्रं समासिञ्चेते ॥ ४ ॥ एवमुदकुम्भं राजा पु-
रोधा आभिमुख्येन सिञ्चेते । समासेके सूक्तम् ॥ विपरिदधाने ॥ ५ ॥ राजा पुरोधसः परिवर्ती पुरोधा रा-
ज्ञः परिवर्ती । सूक्तेन ॥ सहैव नौ सुकृतं सह दुष्कृतमिति ब्रह्मा ब्रूयात् ॥ ६ ॥ ब्रह्मा पुरोधाः । राजा च 'नौ' दर्श-

नानु॥राजमनेन मंत्रेण ब्रूयात्॥ ७ यादुःकृतं करवं नस्यदुःकृतं सुकृतं नो मंहति॥ राजाशीनब्रूयात्॥ आ
ग्नेयीनिस्थालीपाकः॥ अन्नाद्यनादेवताइति॥ अग्निर्चात्रस्थालीपाकोन अस्य अन्नसंपादिभिन सद्भावा
तु॥ प्रत्नेन मन्त्रेण न स्यप्रकरणात्॥ विशेषात्॥ ७ अन्यमारोह्य पराजितानां नैनिपादयति समपनीतरथः
॥ मंत्रेनान्यमारोह्य राजानं॥ ७ सहस्रं ग्रामवरो दक्षिणा॥ अभिषेक दक्षिणा ब्राह्मणं सहस्रं॥ गवां ग्रा
मस्य राष्ट्रस्य दक्षिणा शरद्या अधिकरणनिरवनयनि निर्विधिः॥ ७ परिधानानां नमेकंतरा जेन व्याख्यानं॥
परमेष्ठ्याभिषिक्तस्य मंडल्याभिषेके पुणीव परिधाने इत्येवं मंत्रं कर्मेन कथितं ज्ञेयं॥ भूतो भूतानामित्यनेन च्चार
भ्य यदभिषिंचानं तन्नु॥ ७ तल्पे द्रभेषा भिषिंचति॥ मंत्रवर्क द्रभे पु पवित्रे माभिषिंचत्यं यो नृकारः पुनरह
भेषिंचितन्तल्पसंबं पार्श्वे पदारोहयति तन्नु॥ ७ वर्षीयसी वैयाघ्रे चर्मारोहयति॥ उदपात्रे कार्यपरि
धानानां ववनं सहेवनाविस्त्यादिनिरस्तार्थो॥ अशनं चात्र स्थालीपाकानिरद्वात्॥ ७ चत्वारो राज
पुत्राः तल्पाः पृथक्पादेषु रायनपरामृश्यसमां मा पर्यंति॥ चत्वार इति नानाव्यापार्थं॥ राजपुत्रा
इति नियमार्थं नाल्पा इति स्याम स्पर्शनि पादत्रार्थः॥ पर्यायि निनानापरग्रहणार्थं॥ पारमर्शनं ग्रहणं
समांमापर्यंति॥ आस्थानसमानयंनी उत्पूर्विका राजानं नानामन्त्रराजकर्तृत्वात्॥ शेषाण्वानन्न॥ ७ दासः
पादौ प्रक्षालयति॥ दासः भविष्यः॥ मरौज्ञः पादौ प्रक्षालयति॥ ७ महाशूद्र इति सिंचति॥ महाशूद्रः
शूद्राणां बलाधिकृतः॥ प्रक्षालनोदकमार्जयति॥ ७ कुलसंपन्ना तु ज्ञानृतीयं विहितं॥ पृष्टिद्र
तार्ये विभीतकानि विनोति राजा कृतेन घृतं राज्ञः केना दिभिरन्यैरपानृतीयं पंचानि वर्षे यं नामकृतं तृकृतेन
घृतं राज्ञः पूर्वं स्तवपणाम्बुद्दाशु राज्ञो पर्सिचति महाशूद्रस्तु राज्ञः पूर्वं स्तयापवर्णितं प्रदृश्यथ देवनेना
धिकारार्थं॥ ७ आख्यानृतीयमिति॥ ७ वेदस्य सर्वं सृजे नमु पृष्ठे उत्सृजा युष्मानीति॥ कृपामन्त्रधा
रण इत्यात्मनेपदं॥ उत्सृजायुष्माणीति मंत्रस्त्रयेन जितं स्व सर्वं यज्ञ यीतं कुरूजानन्तं पंति च्छे न मंत्रेण
निवर्तनं॥ ७ उत्सृजायुष्मानिति उत्सृजामि ब्राह्मणायोत्सृजामि क्षत्रियायोत्सृजामि वैश्यायधर्मा
मेजन पदे वर्णमिति॥ वर्णाश्रमधर्मवरणावनत्त्वाद्ययाणानां जितमुत्सं कल्प इति महाशूपनं तु राज्ञः॥
स्वं ब्राह्मणादीनां चतुर्णीनां॥ ७ शुनिपद्यते॥ वैदस्यः शुनिपद्यते राजा नकृतनाप्य वस्थीयदात्ताप
यति तदेव इति समचैव्य्रयः सर्वैर्वर्णैरनुज्ञातः प्रथमामवाविताप्ययेत्॥ शुनिपद्यत इति वचनात्॥ ७

नात् । राजानमनेन मन्त्रेण ब्रूयात् ॥ यो दुष्कृतं करवत्तस्य दुष्कृतं सुकृतं नो सहेति ॥ ७ ॥ राजा प्रतिब्रूयात् ॥ आशयति ॥ ८ ॥ स्थालीपाकम् । 'अश्नात्यनादेशे'[1] इति । अस्ति चात्र स्थालीपाकः । न तन्त्रस्थः । अत्र संपातनिमित्तसद्भावात् । प्रकृतेन सूक्तेन । तस्य प्रकरणाविशेषात् ॥ अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ ९ ॥ गमयतीत्यर्थः । सूक्तेन । अश्वमारोह्य राजानम् ॥ सहस्रं ग्रामवरो दक्षिणा ॥ १० ॥ अभिषेकदक्षिणा ब्राह्मणाय सहस्रं गवाम् । ग्रामः प्रशास्यो राष्ट्रे । दक्षिणाशब्दाच्चाधिकरणं[2] निवर्तयति विधिः ॥ विपरिधानान्तमेकराजेन व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ परमेश्वराभिषेकस्य मण्डलाभिषेकेण 'विपरिद्धाने'[3] इत्येवमन्तं कर्म कथितं ज्ञेयं 'भूतो भूतेषु'[4] इत्येतच्चारभ्य यद् 'अभिषिञ्चति'[5] तत् ॥ तल्पे दर्भेष्वभिषिञ्चति ॥ १२ ॥ मञ्चके दर्भेषूपविष्टमभिषिञ्चति । अयं विकारः । पुनर्दर्भेष्विति तल्पसंबन्धार्थं यदारोहयति तत् ॥ वर्षीयसि वैयाघ्रं चर्मारोहयति ॥ १३ ॥ उदपात्रसमासेकादि[6] विपरिधानान्तं[3] वचनं 'सहैव नौ'[7] इत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । अशनं चात्र स्थालीपाकातिदेशात् ॥ चत्वारो राजपुत्रास्ताल्पाः पृथक्पादेषु शयनं परामृश्य सभां प्रापयन्ति ॥ १४ ॥ चत्वार इति न नियमार्थम् । राजपुत्रा इति नियमार्थम् । ताल्पा इति सामर्थ्यप्रतिपादनार्थम् । पृथगिति नानापादग्रहणार्थम् । परामर्शनं ग्रहणम् । सभां प्रापयन्ति आस्थानसभां नयन्ति उत्क्षिप्य राजानम् । नात्र सूक्तं राजपुत्रकर्तृकत्वात् शेषत्वाच्च ॥ दासः पादौ प्रक्षालयति ॥ १५ ॥ दासः प्रसिद्धः । स राज्ञः पादौ प्रक्षालयति ॥ महाशूद्र उपसिञ्चति ॥ १६ ॥ महाशूद्रः शूद्राणां बलाधिकृतः । प्रक्षालनोदकमावर्जयति ॥ कृतसंपन्नानक्षानातृतीयं[8] विचिनोति ॥ १७ ॥ पुष्टिद्यूतार्थं विभीतकान् विचिनोति राजा । कृतेन द्यूतं राज्ञः । त्रेतादिभिरन्येषाम् । आतृतीयं प्रतिवर्णेन सकृत् । सर्वस्वपणाः शूद्रास्तु राज्ञः । उपसिञ्चति महाशूद्रस्तु राज्ञः । एवं त्रैवर्णिकानाम् । शूद्रस्य देवने नाधिकारः आतृतीयमिति ॥ वैश्यः सर्वस्वजयिनमुपतिष्ठते उत्सृजायुष्मन्निति ॥ १८ ॥ 'उपान्मन्त्रकरणे'[9] इत्यात्मनेपदम् । उत्सृजायुष्मन्निति मन्त्रः । सर्वस्वं येन जितं स सर्वस्वजयी । तं पुरजन उपतिष्ठते । मन्त्रेणाभिवर्धयते उत्सृजायुष्मन्निति ॥ उत्सृजामि ब्राह्मणायोत्सृजामि क्षत्रियायोत्सृजामि वैश्याय धर्मो मे जनपदे चर्यतामिति ॥ १९ ॥ वर्णाश्रमधर्मचरणव्यवस्था त्रयाणाम् । जितमुत्संकल्पयति । शूद्रधनं तु राज्ञः । एवं ब्राह्मणादीनां च भिक्षुवृत्तीनाम् ॥ प्रतिपद्यते ॥ २० ॥ वैश्यः प्रतिपद्यते राजानं 'कृता व्यवस्था यदाज्ञापयति देव' इति । स च वैश्यः सर्वैर्वर्णैरनुज्ञातः प्रथममेवं विज्ञापयेत् । प्रतिपद्यत इति वचनात् ॥ आशयति ॥ २१ ॥

कपमाणोऽग्न्यापराजितां प्राग्निपाद्यन्ति ॥ सूक्तं मंत्रसर्वक्रियार्थत्वात् ॥ ० सभासदः यान्ति ॥ उक्तं कलिनरयतस्थ
नधुर भागर्ति ॥ न सक्तं राजकर्तृत्वात् ॥ ० मधुमिश्रं ब्राह्मणान् भोजयन्ति ॥ मधुना मिश्रं भक्तं ब्राह्मणा
न् भोजयन्ति ॥ राजानं मंत्रः पूर्ववत् ॥ ० रसेनाचार्यान्ति ॥ राजानं तंत्रभेदो द्वाभेदात् ॥ ० माहिषाण्युप
यान्ति ॥ महिषा गृहाणि यान्ति सर्वासां राज्ञीनां गृहाणि यान्ति ॥ माहिषाणि लक्षणप्रेयमाणितत्वात् ॥ ०
कुर्युक्तागामिति गार्ग्य्यार्थं अवसः ॥ गोमधुपर्कः ॥ लक्ष्मणं पापं राजेन्द्रधुः ॥ राज्ञः प्रियत्वात् ॥ गार्ग्यप
क्षेत्रसोमस्येतसमुदितानाभिकार्यः ॥ गामित्येकवचनं ॥ राजयागात्पूर्वत्वं ॥ ० नेति माण्डलिः ॥ माण्डलि
गवाचार्यो मन्यते हृयो मधुपर्कः ॥ स्त्रीणामस्वतंत्रत्वात् ॥ आचार्यग्रहणानि पूजार्थानि चेति नर्मस्मृत्या
त् ॥ इममिंद्र वर्धय क्षत्रियं म इति क्षत्रियं ॥ प्रातः प्रातरभिमंत्रयते ॥ अहन्यहनि प्रातरभिमंत्रयते पुरो
धा क्षत्रियां क्षत्रियां क्षत्रियस्य ग्रहणं उक्तं अन्वारब्धायाभिमंत्रणहोमत्वात् ॥ प्रातर्ग्रहणं नित्यार्थं ॥
उक्तसमासेचनं विपरिधानं ॥ अस्य सूक्तस्य उदपात्रे समासिंचते ॥ विपरिधानं इति च प्रातः ॥ प्रति
रित्येवं ॥ ० सविता प्रसवानामिति ॥ पौरोहित्यं करिष्यन्वै अग्न लोपी समिध आधाय ॥ इदं च क्रम
सः सर्वलोपाद् माचास्या निश्रलोपः नस्यामवाधिश्रलोपः ना आदध्यानि ॥ इममिंद्रवर्धय क्षत्रियं म इति क्ष
त्रियं प्रातः प्रातरभिमंत्रयते उक्तसमासेचनं विपरिधानमिति शेषः ॥ साकांक्षत्वात् ॥ एकसूत्रसंबंधा
त् ॥ पुरोहितस्य कर्म पौरोहित्यं करिष्यता यदीयस्य पौरोहित्यं करिष्यन् नरानंदेन तु ॥ ० इंद्र क्षत्रमभि
नि क्षत्रियमुपनयति ॥ आज्यामुपनयनं ॥ अस्मिन् सर्वादीनां निरृतिः ॥ नत्वान्यत्राविधानात् ॥ इह च
नेप्रयोजनं राजकर्म न कर्माणि निरृतिः ॥ ० न त्वाहुर्न क्षत्रियं सावित्रीं वाचयेदिति ॥ ब्राह्मणत्वं स्यानिरेदृशा
यः ॥ अथैनं वद्यामस्य ब्रह्म माहितं सानिक्तं सावित्रीं वाचयेत् नस्यात् ॥ सावित्र्याः प्रतिषेधानवाचनस्या
त् ॥ कुतः श्रुतेः ममछंदासीत्यत्र ब्राह्मणोभवति ॥ ब्राह्मणो मनुष्याणां क्षत्रियः त्रिष्टुप्छंदसा वैश्य
स्यापि वाक्यं श्रुत्यमपेक्षत्वात् ॥ वैश्यस्य जगतीउदराद्वैश्या मनुष्याणां जगती छंदसा किं पुनः सवि
यैश्येसावित्रीन वाचयेदित्येवं नोक्तं वाचयेद्वेत्ययं क्षत्रियस्यैव विशेषो यथा स्यात् नैवैश्यस्ये
ति ॥ ० कथं नु न सुपनयनं नस्य यन्न वाचयेत् ॥ उपनयं वा च प्रधानं गुणभूतमन्यत् ॥ अतः प्रश्नः कथं
केन प्रकारेण उपनयनं कुर्यात् ॥ यत् क्षत्रियं न वाचयेत् ब्राह्मणपदगायत्रीसंबंधात् ॥ नैवोपनीतस्यात् ॥

अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥२२॥ सूक्तं मन्त्रपूर्वक्रियार्थत्वात् ॥ सभामुदायाति ॥२३॥ उत्संकल्पित एवास्था-
नभुत्रमागच्छति । न सूक्तं राजकर्तृत्वात् ॥ मधुमिश्रं ब्राह्मणान् भोजयति ॥२४॥ मधुना मिश्रं भक्तं ब्राह्मणा-
न् भोजयति राजा । न मन्त्रः । पूर्ववत् ॥ रसानाशयति ॥२५॥ राजानम् । तन्त्रभेदो देशभेदात् ॥ माहिषाण्युप-
याति ॥२६॥ महिषीगृहाणि याति । सर्वासां राज्ञीनां गृहाणि याति । माहिषाणि उपलक्षणमप्रथमाविवात्त्वात्[1] ॥
५ कुर्युर्गामिति गार्ग्यपार्थश्रवसौ । गोमधुपर्कः । भक्षणं पानं राज्ञे दद्युः । राज्ञः पृथक्त्वात् । गार्ग्यपा-
र्थश्रवसौ मन्येते । समुदिताभिः कार्यः । गामित्येकवचनं राजयोगात् । पूर्ववत् । नेति भागलिः ॥२७॥ भागलि-
राचार्यो मन्यतेऽदेयो मधुपर्कः । स्त्रीणामस्वतन्त्रत्वात् । आचार्यग्रहणानि पूजार्थानि[2] चेति प्रसिद्धत्वा-
त् ॥ इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म[3] इति क्षत्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयते ॥२८॥ अहन्यहनि प्रातरभिमन्त्रयते पुरो-
धाः क्षत्रियम् । क्षत्रियस्य ग्रहणं युक्तम् । अन्वारब्धायाभिमन्त्रणहोमत्वात्[4] । प्रातर्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥
१० उक्तं समासेचनं विपरिधानम् ॥२९॥ अस्य सूक्तस्य । 'उदपात्रं समासिञ्चेते' 'विपरिदधाने'[5] इति च 'प्रातःप्रातः'
इत्येव ॥ सविता प्रसवानाम्[6] इति पौरोहित्यं वत्स्यन् वैश्वलोपीः समिध आधाय ॥३०॥ इदं कर्म । चन्द्रम-
सः सर्वलोपादमावास्या सा विश्वलोपा । तस्यां भवाः वैश्वलोप्यः । ता आदधाति । 'इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म इति क्ष-
त्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयते' 'उक्तं समासेचनं विपरिधानम्' इति शेषः । साकाङ्क्षत्वात् एकसूक्तसंबन्धा-
च्च । पुरोहितस्य कर्म पौरोहित्यं[7] करिष्यन् । यदा यदा पौरोहित्यं करिष्यति तदा तदैतत् ॥ इन्द्र क्षत्रम्[8] इ-
१५ ति क्षत्रियमुपनयति ॥३१॥ आभ्यामुपनयनम् । 'अस्मिन् वसु'[9] आदीनां निवृत्तिः । तत्त्वन्यत्र[10] विधानात् । इह वच-
ने प्रयोजनं राजकर्मनिवृत्तिः ॥ तदाहुर्न क्षत्रियं सावित्रीं वाचयेदिति ॥३२॥ इतिः ब्राह्मणवाक्यनिर्देशा-
र्थः । 'अथैनं बद्धमेखलमाहितसमित्कं सावित्रीं वाचयति'[11] । तन्न स्यात् । सावित्र्याः प्रतिषेधो न वाचनस्य स्या-
त् । कुतः । श्रुतेः । 'सप्त छन्दांसि' इत्यत्र ब्राह्मणं भवति 'मनुष्याणां क्षत्रियः त्रिष्टुप् छन्दसाम्'। वैश्य-
स्य किं वाच्यम् । श्रुत्यपेक्षत्वात् वैश्यस्य जगती । उदराद् वैश्यो मनुष्याणां जगती छन्दसाम् । किं पुनः क्षत्रि-
२० यवैश्यौ सावित्रीं न वाचयेदित्येवं नोक्तम् । 'वाचयेदेव'[12] इत्ययं क्षत्रियस्यैव विशेषो यथा स्यात् । तेन न वैश्यस्ये-
ति ॥ कथं नु तमुपनयीत यन्न वाचयेत् ॥३३॥ उपनयनं वाचनप्रधानम् । गुणभूतमन्यत् । अतः प्रश्नः । कथं
केन प्रकारेण उपनयनं कुर्यात् यत् क्षत्रियं न वाचयेत् । ब्राह्मणपदगायत्रीसंबन्धात्[13] । नैवोपनीतः स्यात् ।

सावित्रीव्रताभावात् । 'सावित्रीपतिता व्रात्याः'[1] इति सावित्रीवाचनाभावे पतितत्वदोषात् । 'एतद्ध स्मैतद्विद्वांसः'[2] इति श्रुतौ चोपनयनस्य सावित्र्यर्थत्वात् ॥ वाचयेदेव ॥ ३४ ॥ क्षत्रियं सावित्रीमिति शेषः । क्षत्रियस्य विकल्पः न वैश्यस्य । जगतीवाचनत्वात् । सद्यो न वाचयेत् । कालान्तरेण वाचयेदिति केचित् ॥ इति महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयाध्याये अष्टमी क-
५ ण्डिका । अध्यायः समाप्त इति ॥ २ ॥ ॐ । पूर्वस्य[3] पूर्वस्यां पौर्णमास्यामस्तमित उदकान्ते[4] । चतुर्दश्यां पौर्णमास्याम् । मुख्यायाः प्रधानसंयोगात् त्रीणि पर्वाणि । पौर्णमास्यमावास्ये इत्यस्य पर्वत्वात् । पौर्णमास्यामित्यमावास्यायां मा भूत् । अस्तमिते सवितरि भगवति । उदकान्ते[4] उदकसमीपे । कृष्णचैलपरिहितः । कृष्णवाससा परिहितः आच्छादितः । निर्ऋतिकर्माणि प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ निर्ऋतिकर्मणां वक्ष्यमाणानां पूर्वाधिकारात् । 'शापेटमालिप्य' इत्येवं वक्तव्यम् । सूक्तसंबन्धात् । उच्यते ।
१० उदकान्तग्रहणमरण्यनियमार्थम् । कर्माणीति सर्वेषां निर्ऋतिकर्मणाम् । अपां सूक्तावसेकस्याङ्गत्वं यथा स्यात् । निर्ऋतिप्रशमनार्थानि निर्ऋतिसंव्यवहारार्थम् ॥ नाव्याया दक्षिणावर्ते शापेटं निखनेत् ॥ २ ॥ इटः पेटकः इत्येके । दुहक इति यावत् । स शापैः कृतः शापेटः । शापानि नदीपूराहृतानि दारूणि । निखननमवबन्धनं निश्चलीकरणम् । अथ चेदमवसेचनाङ्गमानन्तर्यात् किञ्चिच्चेटविधानात् 'शापेटमालिप्य' इति ॥ अपां सूक्तैरवसिञ्चति ॥ ३ ॥ शापेटस्थानमन्योऽवसिञ्चति । अपां सूक्तानि 'अम्बयो यन्ति'[5] इत्यादीन्य-
१५ पां सूक्तानि पारिभाषिकवचनात्[6] । अयं सर्वसंबन्धः बहुत्वश्रुतेः । 'अनवेक्षमाणाः'[4] इति बहुत्वश्रुतिः ॥ अप्सु कृष्णं जहाति ॥ ४ ॥ यत् परिहितं तदुदके प्रक्षिपति । अहतवसनः स्यादिति शेषः ॥ उपमुच्योपानहौ जीवघात्याया उदाव्रजति ॥ ५ ॥ जीवहतायाः चर्मणा[6] कृते उपानहौ उपमुच्य उत्तीर्याव्रजति । अनवेक्षमाणस्तं देशं गृहाण्याव्रजति ॥ प्रोष्य तामुत्तरस्यां सांपदं कुरुते ॥ ६ ॥ तां रात्रिमुषित्वा उत्तरस्यां सांपदं कुरुते । 'ब्रह्मचारिसांपदानि'[7] सांपदशब्दसंबन्धात् । 'कुरुते' इति चात्मनेपद-
२० श्रुतिः[8] ॥ शापेटमालिप्याप्सु निबध्य तस्मिन्नुपसमाधाय संपातवन्तं करोति ॥ ७ ॥ शापेटः कथितः । तमालिप्य मृदाऽप्सु निश्चलं कृत्वा तत्रोपसमाधानं कृत्वा ॥ अश्नाति ॥ ८ ॥ स्थालीपाकं आश्यत्वात्[10] । नात्र तन्त्रम् । एके त्वा हतस्यादहनवत्[11] । तस्मिन्निति तन्त्रनिवृत्त्यर्थत्वात् । अतश्चाभिमन्त्रणनिवृत्तिः संपातवन्तमिति वचनात् । अतः परं 'नाव्याया दक्षिणावर्ते' इत्यादि स्यात् । अयं तार्यभावश्च[12] प्रासङ्गिकेनोपका-

रलाभात् । कृष्णाधानस्य च तद्योगात् ॥ आधाय कृष्णं प्रवाहयति ॥ ९ ॥ इटे कृष्णं चैलं कृत्वा ॥ उपमुच्य जरदुपानहौ सव्येन जरच्छत्रं दक्षिणेन शालातृणान्यादीप्य जी-
र्णं वीरिणमभिन्यस्यति ॥ १० ॥ उपमुच्य जीर्णे उपानहौ । सव्येन हस्तेन जीर्णं छत्रं गृहीत्वा । दक्षिणेन शालातृणा-
न्यादीप्य । अग्नौ तानि तृणानि । जीर्णं उशीरः । तं परिक्षिपति ॥ अनावृतमावृत्य सकृज्जुहोति ॥ ११ ॥ अनुभूयते
नावर्तनं यस्यां साऽनावृत् क्रिया । उत्तरकालमपोऽभि गमनम् । आवृत्त्यर्थमनावृद्विशेषणम् । अनावृदर्थमावृतं कृ-
५ त्वेत्यर्थः । अतश्चानवेक्षमाणस्तं देशं नाव्याया अभि गच्छति । होमः सकृत् । वचनात् ॥ सव्यं प्रहरति ।
सव्यहस्तगृहीतं छत्रं तन्त्राग्नौ प्रक्षिपति । न त्रिषप्तीयं [१] प्रतिपक्षित्वात् । उपानहौ च ॥ १२ ॥ तत्र करोति । अतः प-
रं नाव्यादि ॥ जीर्णे वीरिण उपसमाधायायं ते योनिः [२] इति जरत्कोष्ठाद् व्रीहीञ्छर्करामिश्रानावपति ॥ १३ ॥ सू-
क्तेन सकृत् जीर्णकोष्ठकाद् व्रीहीन् गृहीत्वा शर्कराभिर्मिश्रान् जुहोति । स्वाहाकारश्च तृतीयामिति वचनात् ॥
आ नो भर [३] इति धानाः ॥ १४ ॥ जरत्कोष्ठादि पूर्ववत् ॥ युक्ताभ्यां सह कोष्ठाभ्यां तृतीयाम् ॥ १५ ॥ समुच्चिताभ्यां सूक्ता-
१० भ्यां तृतीयामाहुतिं जुहोति सहैव कोष्ठाभ्याम् । आवपतिवचनम् [४] उपस्तरणादिनिवृत्त्यर्थम् [५] । हस्तहोमत्वं [६] पू-
र्वयोः । पञ्चमीनिर्देशात् । तृतीयस्याश्च कोष्ठयोर्होमसंबन्धात् । न च तन्त्रविकल्पः । उपसमाधायवच-
नात् 'तस्मिन्नुपसमाधाय' [७] इति यथा ॥ कृष्णशकुनेः सव्यजङ्घायामङ्कमनुबध्याङ्के पुरोडाशं
प्र पतेत [८] इत्यनावृतं प्रपातयति ॥ १६ ॥ कृष्णः शकुनिः काकः । तस्य सव्यजङ्घायां कृष्णलोहं कुर्याद् अङ्कं लिङ्गत्वात् ।
तत्र पुरोडाशमवलम्बयति । प्र पतेत इत्यनावृतं प्रपातयतीत्यनेनानवेक्षमाणस्तं देशं गमनं कुर्यादित्यर्थः । अना-
१५ वृतमिति प्रपातनविशेषणम् ।
प्रपातनं मोक्षः । मन्त्रौदनाभावः । प्रतिग्रहासमर्थत्वात् 'शुने पिण्डं पाण्डुं प्रयच्छति' [९] इति यथा । इति
चेन्न तत्र हि ल्यब्विधानादन्यार्थत्वं मुख्यसंभवे न गौणत्वमङ्कादिमन्त्राभावार्थम् । एका ऋक् ॥ नीलं संधाय लो-
हितमाच्छाद्य शुक्लं परिणह्य द्वितीययोष्णीषमङ्केनोपसाद्य सव्येन सहाङ्केनावाङप्सु प्रविध्यति ॥ १७ ॥ तृतीयया छत्रं चतुर्थ्या संवीतम् ॥ १८ ॥ नीलवर्णं
वास उत्तरासङ्गं कृत्वात्मनो लोहितं रक्तं वासः सह दक्षिणेन बाहुनाऽऽच्छादनं कृत्वा शुक्लवर्णं वासः परिणह्य शिर-
२० सि द्वितीयया [१०] सहाङ्केन शिरोवेष्टनमुपसाद्य अप्सु समीपे कृत्वा सव्येन हस्तेन अवधाय मुखमप्सु प्रक्षिपति
सहाङ्केन 'या मा लक्ष्मीः' [१०] इत्यनया । 'लोहितमङ्केनोपसाद्य' इत्यादि पूर्ववत् । अपनयने मन्त्रः । अप्सु प्रवेशने
प्रतिपत्तिः । कृष्णं चैलं प्रत्याख्यातवद् भवति । 'नाव्यायाः' [११] इत्यादि स्मर्तव्यम् । इति निर्ऋतिकर्माणि समाप्ता-
नि ॥ पूर्वस्य चित्रकर्म ॥ १९ ॥ चित्रायाः कर्म कर्तव्यम् । चित्राकर्म गुणविधिः । चैत्र्यां पौर्णमास्यां कर्म क्रियत

इति कृत्वा। नित्यं चैतत्। नित्यनैमित्तिकानां जातकर्मवत्। तथा च गौतम आह 'अष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्र-
हायणी चैत्र्याश्वयुजी'[1] इति। ऋतुकार्यत्वाच्च प्रावृषि होमवत् 'यदग्ने तपसा'[2] इत्याग्रहायण्याम्'[3] इति चास्या-
पि नित्यत्वम्। अत एव फलं चात्र पुष्टिकर्मत्वात्। अधिकारः सांपदानाम्। सेनाकर्मणां पूर्वोपादानार्थत्वात्। उपा-
त्तस्य पुष्ट्याऽभिसंबन्धः। 'पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थानम्'[4] इत्यन्ते वचनात्। भैषज्यवत् समानान्तत्वाच्च[5] पू-
५ र्वाधिकारविधानत्वात्

१०

मेधाजननवत्[6]। पुष्टिकर्मस्वपि च निर्ऋतिकर्मसंबन्धः प्रतीकक्रमभेदात्॥ कुलायशृतं[7] हरित-
बर्हिषमश्नाति॥ २०॥ कुलार्थं पक्वः स्थालीपाकः कुलाय शृतः। कुलायः पक्षिवासकः। हरितं बर्हि-
रस्य स्थालीपाकस्य स हरितबर्हिः। तं हरितबर्हिषम्। यथाप्राप्तस्य बर्हिषो गुणविधा-
१५ नम्। तमश्नाति सारूपवत्सम्। 'पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से'[8] इति वचनात्॥ अन्वक्ताः
प्रादेशमात्रीरादधाति॥ २१॥ प्रादेशमात्रीरित्यत्र परिमाणं नियमार्थम्॥ नाव्य-
योः सांवेद्ये पश्चादग्नेर्भूमिपरिलेखे कीलालं मुखेनाश्नाति॥ २२॥ ये न-
द्यौ नावा[1] तार्येते तयोः संगमे तन्त्रं कृत्वा तन्त्राग्नेः पश्चिमे देशे परिलिख्य भूमिं तत्रा-
न्नं वृत्त्यर्थं कृत्वा मुखेनाऽश्नाति गौरवात्। न हस्तेन। भूमिः परिलिखिता भूमिपरिलेखः॥
२० तेजोव्रतं त्रिरात्रमश्नाति॥ २३॥ घृताशनं तेजोव्रतम्। गुणविधिः। व्रतग्रहणं नित्य-

भोजनसंप्रत्ययार्थम् । न च पूर्वस्य गुणविधिः । पुनरश्नातीति वचनात् । प्रत्यहं तन्त्र-
भेदः ॥ न तु सकृत्संपातितस्य विभागेनाशनं भविष्यति तन्निवृत्त्यर्थमाह ।
तद्भक्षः ॥ २४ ॥ तावेव भक्षोऽस्य स तद्भक्षः । संस्कृतं समस्तं भक्षयेदित्यर्थः ॥ शंभुमयो-
भुभ्यां[1] ब्रह्म जज्ञानम्[2] अस्य वामस्य[3] यो रोहित[4] उदस्य केतवो[5] मूर्धाहं[6] विषासहिम्[7] इति सलि-
५ लैः क्षीरौदनमश्नाति ॥ २५ ॥ एतानि प्रतीकानि सलिलान्युच्यन्ते । समुच्चितैरेतैः क्षीरौ-
दनमश्नाति पुष्टिकामः । गवामुपतापस्य[8] प्रथमविधानं सर्वपुष्ट्यर्थम् । इतरथा
हि मन्त्रलिङ्गात् पुष्टिविशेषः स्यात् । ब्रह्म जज्ञानमित्युभयोः सूक्तयोर्ग्रहण-
मविशेषग्रहणात् । ययोश्च ग्रहणे सति 'द्वितीयेन'[9] इत्युपपद्यते । शंभुमयोभुभ्यामि-
ति समाननिर्देशात् । तद्वत् 'तद्ध एतत् पुरो दधे'[10] इति मन्त्रलिङ्गम् । तद्वत् 'अस्य वामस्य'[3] इत्यनुवाक उ-
१० त्तरस्य ग्रहणात् । वामं कृतं भव्यं वा । असति तदाशीःसंयोगात् । 'यो रोहितः'[4] इति द्वे । 'उदस्य के-
तवः'[5] इत्यनुवाकः । 'मूर्धाहं रयीणाम्'[6] इति द्वौ पर्यायौ । अन्यत्रग्रहणात्[11] । सलिलैरिति समु-
च्चयः निर्देशात् । संज्ञा संव्यवहारार्था 'सलिलैः सर्वकामः'[12] इति ॥ मन्थान्तानि ॥ २६ ॥ 'त्रिज्योतिष्कुरु-
ते'[13] इति 'मन्थान्तानि'[14] सलिलैः करोति ॥ द्वितीयेन प्रवत्स्यन् हविषामुपदधीत ॥ २७ ॥ द्वितीये-
न 'ब्रह्म जज्ञानमनाप्ताः'[2] इत्यनेन । तृतीयाऽधिकारार्था । पूर्वा तु समुच्चयार्था । अतश्च 'अष्टावरं'[15] स-
१५ लिलैः । हूयन्त इति हवींषि । हविषां विकल्पः षष्ठीनिर्देशात् । प्रतीकवत् परिभाषितत्वाद्ध-
विषां पैठीनसिसंबन्धवचनात् । क्रिया । उक्तः संप्रत्यय आज्यतिलसमिद्व्रीहियवप-
यःस्थालीपाकपुरोडाशादीनाम् । उपधानमग्निसमीपकरणम् । क्रिया । तत्र जुहोति । 'हविषां'-
शब्दात् तन्त्रविकल्पः । नित्यत्वं वा द्रव्यादीनाम् । प्रवत्स्यतश्चानित्यमेतत् कामसंप्रयोगात् ॥

अथ प्रत्येत्य ॥ २८ ॥ प्रत्यागत्य चेदं कुर्यात् । अथेति किम् । प्रवत्स्यता यदि कृतं ततः प्रत्यागतोऽपि
कुर्यात् । अथ न कृतं ततो न कुर्यात् ॥ अथ प्रत्येत्य ॥ २९ ॥ यदि विदेशे एव स्थितः प्रयो-
जनात्, प्रवत्स्यता न कृतमुपधानं, तथापि कुर्यात् । अथशब्दः पूर्ववत् ॥
अथ प्रार्थयमाणः ॥ ३० ॥ प्रतिग्रहनिमित्तं प्रवत्स्यन् कुर्यात् । सूत्रारम्भः फलान्तरयोगात् ।
५ अथेति प्रवत्स्यन्नादिसंयोगार्थत्वात् द्वितीयेनैव ॥ अथ प्रार्थयमाणः ॥ ३१ ॥ अप्रवत्स्य-
तः पुष्टिकामस्य विधिः । अथ चाऽप्रार्थयमाणः स्यात् प्रवत्स्यतो यथा स्यात् । समुच्चया-
र्थत्वात् ॥ चत्वारो धायाः पलाशयष्टीनां भवन्ति ॥ ३२ ॥ पलाशानां चत्वारः पूलकाः । यष्टिग्रहणं
प्रादेशादिपरिमाणनिवृत्त्यर्थम्[1] । भवन्तीति क्रियानिर्देशः । आदधातिक्रिया । 'उदुम्बरपलाश-
कर्कन्धूनामादधाति'[2] इति निर्देशसामान्यात् । 'हस्तिवर्चसम्[3] इति हस्तिनम्'[4] । 'उपतिष्ठते'[5] इति क्रिया-
१० निर्देशसामान्यात् । एवमत्रापीति । नैत-

च्चत्वार इति । विधिलिङ्गत्वात् । एवं
तर्हि पूर्वमेव पूलबन्धनार्थः क्रियानिर्देशः ॥ दर्भाणामुपोलवानां चत्वारः ॥ ३३ ॥ धाया भवन्तीति वाक्य-
१५ शेषः । उपोलवतृणानि मालवेषु प्रसिद्धानि । मृदितोयास इति आनर्ताः । समोपजाता दर्भा उपोलवाः । ते-
षामपि चत्वारः पूलाः प्रथममेव यथा ॥ तं व्यतिषक्तमष्टावरमिध्मं सात्त्रिकेऽग्नावाधायाज्येनाभि-
जुहुयात् ॥ ३४ ॥ तमेवंप्रकारं पूलकराशिद्वयं व्यतिषक्तं कृत्वा । व्यतिषङ्ग एकान्तरः वचनात् । इध्ममात्रा अ-
ष्टसंख्या यस्य सोऽष्टावर इध्मः शुष्क इत्यर्थः । सत्त्रे भवोऽग्निः सात्त्रिकः । तस्मिन् स्थापयित्वा आज्येनो-
परि जुहुयात् । सलिलैः[6] होमः । यद्येवं सलिलानामसमात्तेषु कर्मसु द्वितीयस्य ब्रह्मजज्ञानस्य[7] कु-
२० तो विधिः । उच्यते । पुष्टिकामार्थः । कुतः पुनरिह सलिलाभिसंबन्धः । उच्यते । प्रकरणात् । ननु द्वितीयस्य
प्रकरणं तृतीयानिर्देशात् । सलिलानामपि तृतीयानिर्देशोऽत्र समुच्चयार्थः । सत्त्रं द्वादशाहानि । त-

त्र भवः सात्त्रिकः भूतपूर्ववृत्त्या[1]। तमु चेन्न विन्देदित्यभावशङ्कितत्वात्। आज्यग्रहणं जुहोतेरुपसृष्टत्वात्। 'प्रत्यृचं होमाः'[2]। भूतपूर्ववृत्त्या हवनीयसंप्रत्ययः तत्र सत्त्रसद्भावात्। अभिसंयोगस्तत्र होमार्थः॥ धूमं नियच्छेत॥ ३५॥ आज्यहोमानन्तरं धूमं सात्त्रिकाग्नेर्भक्षयति॥ लेपं प्राश्नीयात्॥ ३६॥ पलाशयष्टिरसोऽग्निसंयोगात् यः सिलिसिलिक इति ज्ञेयस्तं प्रकर्षेणाश्नीयात्॥ तमु चेन्न विन्देत्। सात्त्रिकाग्न्यभावेऽप्युभयम्। अथ
५ सत्त्रस्यायतने। यज्ञायतने। यज्ञायतनमिव कृत्वा॥ ३७॥ 'चत्वारो धायाः'[3] इत्येतत्। कुर्यादिति वाक्यशेषः। प्रतिपदं निरुक्तम्। यदि तं सात्त्रिकमग्निं न लभते चिरवृत्तत्वात् तदलाभाद्वा। अथेति चिरवृत्तसत्त्रसंप्रत्ययार्थः। सत्त्रस्थाने यज्ञायतनाकारं कृत्वा प्रकृतं कुर्यात्। इवेति सादृश्यप्रतिपादनार्थः॥ समुद्र इत्याचक्षते कर्म॥ ३८॥ सर्वं फलमेतत् कर्म आचार्या यदभिदधति। पुष्ट्यपेक्षं समुद्रत्वमिति चेन्न। कर्मभेदात् एवास्य सिद्धत्वात्॥ भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयाध्याये प्रथमा कण्डिका॥ १॥ ॐ। अम्बयो यन्ति[4]
१० शंभुमयोभुभ्यां[5] ब्रह्म जज्ञानम्[6] आ गाव[7] एका च म[8] इति गा लवणं पाययत्युपतापिनीः॥ १॥ गा रोगगृहीता लवणमभिमन्त्र्य पाययति। अम्बयो यन्तीति वचनात् उदकेन क्लेदनम्। इह त्रयाणां योगः। उत्तरयोर्ग्रहणं शान्त्युदकादिषु ग्रहणात्। 'ब्रह्म जज्ञानम्' इति सप्तर्चकम् 'आ गावः' इति वचनात्। लवणमिति वचना दुदकेन क्लेदनम्। इह भैषज्यविधानं पुष्टिकर्मणां समानत्वात्॥ प्रजननकामाः॥ २॥ गा लवणं पाययत्येवं च दैवोपतापिनीनाम्। प्रजननं कामयन्ति यास्ताः प्रजननकामाः। उपसरकाले[9] मैथुनसंबन्धात्॥ प्रपामवरुणद्धि॥ ३॥ उदकस्य पा-
१५ नं स्तोकमपि गोभ्यो न दद्यात्। प्रपीयत इति क्रियायोगादुदकप्रपा॥ सं सं स्रवन्तु[10] इति नाव्याभ्यामुदकमाहरतः सर्वत उपासेचम्॥ ४॥ ये नद्यौ नावा जन उत्तरति ते नाव्ये। ताभ्यां गृहीत्वा उदकमाहारयेत् वितानदेशम्॥ तस्मिन् मैश्रधान्यं शृतमश्नाति॥ ५॥ तेनोदकेन पयसि मैश्रधान्यः। तं शृतमश्नाति। शृतग्रहणं मन्थयोगो मा भूत्। मन्थं वेति वचनात् प्रसङ्गः। उच्यते। प्रक्षरदुदकाभावे मन्थं वेति विकल्पोपपत्तेः। पृश्निमन्थे मैश्रधान्यस्य[11] वचनात् मन्थसंप्रत्ययः स्यात्॥ मन्थं वा दधिमधुमिश्रम्॥ ६॥
२० नाव्योदकालाभे मैश्रधान्यं मन्थं दधिमधुमिश्रम्। अश्नातीति प्रकृतत्वात् प्रतीकवत्॥ यस्य श्रियं कामयते ततो व्रीह्याज्यपय आहार्यं क्षीरौदनमश्नाति॥ ७॥ यस्येश्वरस्य श्रियं हर्तुमिच्छति तस्मादीश्वराद् व्रीहीनाज्यं पयश्चाहारयति केनचिदुपायेन। तैर्व्रीहिभिराहृतैः पयसि शृतं क्षीरौदनमश्नाति।

अन्ये संपातकाम्यकर्मविधानमिह । सूक्तप्रकरणात् । अत एव पुनरश्नातिग्रहणम् ॥ तदलाभे हरितगोमय-
माहार्यं शोषयित्वा त्रिवृति गोमयपरिचये शृतमश्नाति ॥ ८ ॥ तेषां व्रीह्यादीनामलाभे तस्मादेव गृहपतेर्ह-
रितवर्णं गोमयमाहार्यं केनचित् शोषयति । तत आज्याभागान्ते त्रिवृद् गोमयपरिचयं करोति । त्रिगुणं
गोमयं करोति । तत्र चरुमधिश्रित्य श्रपयति स्थालीपाकं शृतमाहार्यं त्रिवृति क्षीरौदनं गुणभावार्थं प्र-
५ करणात् ॥ शेरभक[1] इति सामुद्रमप्सु कर्म व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ 'शापेटमालिप्य'[2] इत्यतोऽप्सु कर्म । एवं समुद्रे शा-
पेटमालिप्य सामुद्रमिति निबध्य कर्तव्यम् । व्याख्यातवचनं पुष्टिकर्मफलं मा भूत् । अतो निर्ऋतिक-
र्मेदम् । सहवचनं सूक्ताधिकारार्थम् । समुद्रे भवं सामुद्रम्[3] ॥ अनपहतधाना लोहिताजाया द्रप्सेन संनी-
याश्नाति ॥ १० ॥ अनपहतानां यवानां धानाः कृत्वा रक्तवर्णाया अजाया द्रप्सेन समथितेन धाना आ-
लोड्य अश्नाति पुष्ट्यै ॥ एतावदुपैति ॥ ११ ॥ एतत्परिमाणमेतावत्[4] । सामुद्रमप्सु कर्म । अशनान्तं कर्म कुर्या-
१० त् । अतश्च तानि निर्ऋतिकर्माण्येतानि । शान्तिकर्मसु चैतदित्यर्थः ॥ तृणानां ग्रन्थीनुद्ग्रथ्नन्नप-
क्रामति ॥ १२ ॥ वीरिणस्तम्बानुद्ग्रथ्नाति बध्नातीत्यर्थः । तान् बध्नन्नपक्रामति अवतरति ॥ तानुदाव्रजन् उ-
दपात्रस्योदपात्रेणाभिप्लावयति मुखं विमार्ष्टि ॥ १३ ॥ तान् ग्रन्थीनुदाव्रजन् सलिलाशयाद्विस्रस्य पयसि आप्लाव-
यति पुष्टिकामः । मुखं विमार्ष्टि । आत्मनः मुखं प्रक्षालयति । तानाशोधयति । उत्तीर्य गच्छति गृहाणि ॥
एह यन्तु पशवः[5] सं वो गोष्ठेन[6] प्रजावतीः[7] प्रजापतिः[8] इति । एकं त्वेभ्यः । प्रजावतीरित्येका । 'पदज्ञाः स्थ रमत-
१५ यः'[9] इति च । प्रजापतिश्चेति पर्यायः । गोष्ठकर्माणि ॥ १४ ॥ वक्ष्यमाणानि कर्तव्यानि । गोष्ठकर्माणीति गुणविधिः ।
कर्मणां देशविधिः ॥ गृष्टेः पीयूषं श्लेष्ममिश्रमश्नाति ॥ १५ ॥ द्विः प्रसूता गौर्गृष्टिः[10] । तस्याः प्रथमेऽहनि दुग्धं
पीयूषं तस्या एव श्लेष्ममिश्रमश्नाति ॥ गां ददाति ॥ १६ ॥ संस्कृतां ददाति ॥ उदपात्रं निनयति ॥ १७ ॥ अथ चोदपात्रम-
भिमन्त्र्य गोष्ठे आ-
वर्जयति ॥ समुह्य सव्येनाधिष्ठायार्धं दक्षिणेन विक्षिपति ॥ १८ ॥ समुह्य करीषं सिक्तं सव्येन हस्तेनाक्रम्य
पुञ्जम् । तस्य पांशुपुञ्जस्यार्धं विक्षिपति गोवाटे । दक्षिणग्रहणं सव्यग्रहणात् । विक्षेपे न मन्त्रः । सूक्तानामुद-
२० पात्रसंबन्धात् । दक्षिणेनेति सव्यस्यापीह करणत्वात्[11] ॥ सारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणे प्रतिनीय पश्चादग्नेर्निखनति ॥ १९ ॥
शकृत्पिण्डः समासः शकृत्पिण्डबहुत्वसंप्रत्ययार्थः । प्रतिनयनमेकीकरणम् । प्रथमेऽहनि श्रपणम् । प-
श्चादग्नेः श्रपणाग्नेः पश्चान्निखननम् । चतुर्थेऽहनि संपाताः । तत्राश्नातिवचनात् ॥ तिसृणां प्रातरश्नाति ॥ २० ॥

निमृष्णां रात्रीणामिति नक्तं प्रातरश्नाति चतुर्थेहनीत्यर्थः ॥ गोवारिकर्मेत्युक्तत्वात् ॥ ७ विरूढेन रागेण गोरोचनेन स
रूपवत्तेन रागं धरमस्मिं सः संपन्न फलमस्त्यनर्थं ॥ अनर्थेऽपि फलमविरूढनस्यात्तानि ॥ ७ आयमगन्नयं मणिस्ते
सपत्नक्षयणो रातीयो रितिमन्त्रोक्तान्वासितानूनवध्नाति ॥ मणिद्रव्याणि मंत्राभिहितानि वासितानि त्रयो दिरूपादि
विधानवासितानां बंधनस्थाने च मंत्रस्य नाना कल्पानां सह विधानं समानकर्मत्वात् ॥ पुष्ट्यधिकारवचना
च्चपुष्टिफलत्वमस्य द्रष्टव्यं पुष्ट्यर्थे निचमन्त्रलिंगवचनाद्भु ॥ आयमगन्निति पलाशः ॥ अयं प्रतिसरइति म
त्रक्रकः ॥ अयं प्रतिसरणइति वरणः ॥ उत्तमस्य स्वाहिर्याः दि कायाः शनिपानिर्बधनं वासनसंबंधात् ॥
७ उत्तमेन च तुरां जातरूपशकलेनानुसूत्रं गर्भायित्वा वभुत्यवैषयर्यस्यति ॥ उत्तमस्य रागे शिनि ग
उत मणेः स्मृतस्य सुवर्णस्य मणिजनुतेन ताम्रसूत्रानुलोमं नीत्वा अवभुज्य कुटिलां कृत्वा एकैकं स्रजं
त्रिगर्वेष्टयति पार्श्वे सर्वतो वेष्टनमायसेन वेष्टयुत्तरेणे कृशानदक्षिण सुवर्णसत्रस्य मंत्रलिंगात्स्यौ फालाज्जा
तइति उत्तरवाहरमिति रवाद्दिर्योः बिल्वकायाः कर्तव्यः ॥ ७ एतमिध्मद्दस्कोपसमाधाय ॥ उत्तमस्यान
शापसमाधानमप्यानानीति ॥ ७ नमिमंदेवतानियइति वासितमुष्णं प्यजस्रयानेजसेति बध्नाति ॥ स
क्तेन संपाहकपुनर्बंधनकरणमित्यर्थः ॥ सत्तयवत पुनर्बध्नाति ॥ यइदं शिरसि बंधनकरणं समायमाधराह
तिलिंगात् ॥ ७ उत्तमाम सीतिमन्त्रोक्त ॥ उत्तमा अस्या ओषधीनां नवदशस्यस्यपदुक्तद्रव्यं न श्रयमणि
बध्नाति ॥ किंचोक्तं ॥ नत्वाश्चासामप्यस्यानयोर्विकल्पः साधनत्वात्तुलाद्यावल्लापलाशा आम्लक्तोनर्कावि
त् ॥ मासः पासद्धः ॥ एवंपूर्वोत्तुगणं अपाटः वासितमाभृत ॥ ७ मोहनाग्नइति यवमयिणिं बध्नाति ॥ तत्राक्षः
॥ काण्डमयस्य पस्पृशिरणस्य स्यप्रवद्धानार्थलामाभ्रमणि संपन्नयवास्मासमात् ॥ ७ प्रथमाद्व्युवासस
त्यष्टक्यायावपासर्वेणसूक्तेन त्रिर्जुहोति ॥ इदं सांक्रमसदब्ध्नाति प्रकरणात् ॥ अष्टकायां भवाभिष्ट
क्या अष्टकेति कर्मनामकाश्चसंयोगद्वाशपूर्णमासवत् ॥ तस्यां गौरवपां जुहोति ॥ त्रिर्जुहोति ॥ सर्वेण
सूक्तेन सर्वेणेति विभागोमाभूत् ॥ इद्यत्र शेषाद्वचनाच्च वर्गानिद्राधाद्वर्चो नरूप्रथमक ॥ अन्य
क्त्वाद्दनान्तरे ऽन्नत्वात् ॥ अथक्ष धर्मत्वं समर्थ दाम्स्थालीपाकदर्शनात् ॥ वीरत्यनुमतीमाभूत् ॥
सर्वस्य होमार्थितायां नरेरुशान् ॥ ७ समवतानां स्थालीपाकस्य ॥ समवत्तानि द्वस्याद्दश नितम्यां दर्दि
त्वधेत् ॥ एवं त्रिः सूक्तेन होमः स्थालीपाकः ॥ वत्रानिर्दिष्टएवं तस्माद्दस्याद्दवधानधर्मं प्रथमाद

तिसृणां रात्रीणामतिक्रान्तानां प्रातरश्नाति चतुर्थेऽहनि इत्यर्थः। गोवाटे कर्म वचनात्॥ विकृते संपन्नम्॥ २१॥ विकृते सा-
रूपवत्से गन्धरसरूपैः संपन्नं फलं प्रत्येतव्यमनशितेऽपि। अतश्चाविकृतस्याशनम्॥ आयमगन्[1] अयं प्रतिसरः[2] अ-
यं मे वरणः[3] अरातीयोः[4] इति मन्त्रोक्तान् वासितान् बध्नाति॥२२॥ मणिद्रव्याणि मन्त्राभिहितानि। वासितान् त्रयोदश्यादि-
विधानवासितान्[5]। बन्धनस्थानं च मन्त्रस्थम्। नानाफलानां सहविधानं समानकर्मत्वात्। पुष्ट्यधिकारवचना-
५ च्च पुष्टिफलत्वम्। 'मह्यं ददातु पुष्ट्ये'[6] इति च मन्त्रलिङ्गम्। तद्वत् 'आयमगन्' इति पलाशः। 'अयं प्रतिसरः' इति सि-
लिसिलिकः। 'अयं मे वरणः' इति वरणः। उत्तमस्य खादिर्याः चिबुकायाः प्रतिपत्तिः। बन्धनं वासनसंबन्धात्॥
उत्तमस्य चतुरो जातरूपशकलेनानुसूत्रं गमयित्वावभुज्य त्रैधं पर्यस्यति॥ २३॥ उत्तमस्य 'अरातीयोः' इति।
उक्तमणेश्चतस्रः। सुवर्णस्रग्मणिं जतुत्वं नीत्वा सूत्रानुलोमं कृत्वा अवभुज्य कुटिलां कृत्वा एकैकां स्रजं
त्रिरावेष्टयति पार्श्वे। सर्वतो वेष्टनमायसेन पृथक्त्वेन। एकशतदक्षिणं सुवर्णसूत्रं च। मन्त्रलिङ्गाभ्यां 'फालाज्जा-
१० तः'[7] इति 'उग्रं खदिरम्'[8] इति खादिर्याः चिबुकायाः कर्तव्यः॥ एतमिध्मम्[9] इत्युपसमाधाय॥२४॥ उत्तमस्यान-
योपसमाधानमभ्यातानान्ते॥ तमिमं देवता[10] इति वासितमुल्लुप्य ब्रह्मणा तेजसा[11] इति बध्नाति॥२५॥ सू-
क्तेन संपात्य पुनर्बन्धनकरणमित्यर्थः। अत एव च पुनर्बध्नातिग्रहणम्। शिरसि बन्धनकरणं 'स मायमधि रोह-
तु'[12] इति लिङ्गात्॥ उत्तमो असि[13] इति मन्त्रोक्तम्॥२६॥ 'उत्तमो अस्योषधीनां तव वृक्षः' इत्यस्य यदुक्तं द्रव्यं तन्मयं मणिं
बध्नाति। किं चोक्तम्। तलाशा सोमश्च[14]। अनयोर्विकल्पः साधनत्वात्। तलाशाऽवळी[15]। पलाशाम्बुकेति केचि-
१५ त्। सोमः प्रसिद्धः। एवं पूर्वे तु गणे अपाठः वासनं मा भूत्॥ अक्षितास्त[16] इति यवमणिम्॥ २७॥ बध्नातीति शेषः।
काण्डमणिग्रहणं सुषिरेण सूत्रस्य प्रवेशनार्थम्। लोममणिसंप्रत्ययश्च[17]। असमासात्॥ प्रथमा ह व्युवास सा[18] इ-
त्यष्टक्याया वपां सर्वेण सूक्तेन त्रिर्जुहोति॥२८॥ पूर्वेषां क्रमभेदो बध्नातिप्रकरणात्। अष्टकायां भवा अष्ट-
क्या। अष्टक्येति कर्मनाम कालसंयोगाद् दर्शपूर्णमासवत्। तस्यां गोर्वपां जुहोति। त्रिर्जुहोति सर्वेण
सूक्तेन। सर्वेणेति विभागो मा भूत्। द्रव्यशेषाद्वचनाच्च वशाशान्तिशेषद्रव्यं[19] निरूढपशुवत्। अव्य-
२० क्तचोदनाचोदितत्वात् अव्यक्तधर्मत्वं समवत्तस्थालीपाकदर्शनात्। त्रिरित्यानुमती मा भूत्।
सर्वस्य होमः द्वितीयानिर्देशात्॥ समवत्तानां स्थालीपाकस्य॥ २९॥ समवत्तानि हृदयादीनि। तेभ्यो द्विर्द्वि-
रवद्येत्। एवं त्रिः। सूक्तेन होमः। स्थालीपाकः। वशा निर्दिष्टैव। तस्मादस्या अवदानधर्मेण 'प्रथमा ह

व्युवास सा '[१] इति त्रिरेवं सूक्तेन । अतश्चाष्टक्या गोर्वशाधर्माः स्युरव्यक्तचोदनात् ॥ सहहुतानाज्यमिश्रान् हुत्वा पश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति ॥ ३० ॥ सह हुता ये ते सहहुताः धानादयः[२] स्थालीपाकेन सह हुताः । 'पुमान् स्त्रिया '[३] इत्येकशेषः । शेषे न हृदयादीनि नपुंसकनिर्देशात् । द्वितीयानिर्देशात् सर्वाणि च द्रव्याणि होतव्यानि । प्रसङ्गात् पुष्टिश्चासाद् गुणात् नाष्टकाकर्मणः । कर्मरचना च । आज्यभागान्ते धानादिद्रव्याणां निर्वापादि । होमान्तेऽभ्यातानाः । ततः शान्त्युदकेन[४] अञ्जनं 'वशाम्'[५] इति वचनात् । धाराञ्जनम्[६] । 'एकाष्टकायै त्वा जुष्टमधिक्षिपामि' इति दर्भाभ्यां ताडनं[७] सूक्तेन । उल्मुकेन परिहरणम्[८] । शामित्रं नीयमानां 'दर्भाभ्यामन्वारभते'[९] । अन्वारम्भणं पश्चिमे । पश्चिमोत्तरकोणे निपातनं[१०] बहिर्वेदि । समस्यै तन्वा भवेति[११] अन्वारम्भणदर्भमेकं निबद्धाया अधः करोति । प्रजानन्तः[१२] इति प्राणान्निरुणद्धि[१३] अन्यः । मन्त्रस्तु कर्तुः । आस्थाप्यमानाया[१३] अनुवाकं[१४] जपन् मारिताया 'यद्वशा' इति होमो[१५] नित्यः । पत्न्याः प्रक्षालनम्[१६] । कर्तुर्मन्त्रः । 'प्राणाञ्छुन्धस्व देवयज्यायै '[१७] इति । सर्वत्रैवमुदाहार्या योजना । अवशिष्टा वशायाः पार्श्वदेशे[१८] न्युब्जति । अतः परमावश्यककार्यार्थं गमनम्[१८] । वपाश्रपण्यादि गृहीत्वोत्तानाया दर्भस्तरणम्[१९] अधिक्षेपणार्थम् । ओषधे त्रायस्वैनमिति[२०] स्वधिते मैनं हिंसीरिति[२०] अनन्तरमेव शस्त्रप्रदानम्[२१] । इदमहमिति नाभियोजनं कृत्वा नाभिदेशं छिनत्ति[२२] सह दर्भेण । दर्भखण्डेन यो गर्त उत्पन्नस्तस्मिन्नधरदर्भखण्डं निखनति[२३] । एवमादि । सर्वे वशाधर्मा भवन्ति । एवं कर्म संस्थाप्य पश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति । अर्थलक्षणं[२४] न भाषेत । अत एव च रात्रौ अष्टका क्रियते । अर्थलक्षणं गुणविधानात् ॥

महाभूतानां कीर्तयन् संजिहीते ॥ ३१ ॥ महाभूतानां च शब्दानुच्चारयन् निद्रां त्यजति । ओहाक् त्यागे[२५] । प्रातर्न पुनः स्वपेत् । महाभूतानि पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति । षष्ठी अभिधानसंबन्धसंबन्धिप्रत्ययार्था । अतश्चाभिधानानां समुच्चयः । अस्य च निशाकर्मत्वात् । पूर्वाह्णे शालानिवेशनादि[२६] भवतीति सिद्धम् ॥ इति तृतीये द्वितीया कण्डिका ॥ ॐ । सीरा युञ्जन्ति[२७] इति युगलाङ्गलं प्रतनोति ॥ १ ॥ सीरा युञ्जन्तीति सूक्तसंप्रत्ययोऽविशेषनिर्देशात् । सेनाग्निमन्थनसूक्तवत्[२८] । युगलाङ्गलमिति द्वन्द्वः । प्रतननं यथादेशकरणम् । तनोतिर्विस्तारार्थः[२९] । सीरा युञ्जन्तीति योजनप्रतननयोरावर्तने मन्थनवद्विभागः स्याद् वचनविरोधः 'पारं गत्वा '[३०] इति च । प्रतीकक्रिया मन्त्रसंबन्धे सति वचनोपपत्तेः ॥ दक्षिणमुष्टारं प्रथमं युनक्ति ॥ २ ॥ सीरा युञ्जन्तीत्यनया कर्ता दक्षिणस्यां युगधुरि । प्रथममित्यर्धं द्वयोर्मा भूत् । उष्टारं प्रजनयितारम् ॥ एहि पूर्णकेत्युत्तरम् ॥ ३ ॥ उत्तरस्यां युगधुरि सेक्ता-

रंभवर्णमित्युक्तं कर्षणकल्पः ननु यद्यप्यासीरागीत्स्युक्तः ॥ प्रयुक्तमिति युनक्तु सीरा वियुगा तन्वते तीति मनया कर्षका
वृतनः कीनाशा इति नराः कीनाशाः कृषिवलाः । ते भवन्ते ते युञ्जते ॥ ७ ॥ अश्विना फालं कल्पयताम् उपावतु बृहस्प
तिः ॥ यथासद् बहुधान्यमयक्ष्मं बहुपुरुषमिति कर्षति ॥ अनेन कुर्वीं हलसमीपे ध्यानपूर्वं ॥ ७ ॥ इन्द्राव नृति
धानेराष्टतवंस संवत्राध्वनर्यामिति प्रतिमर्मीनं ॥ कुसीफालकपुरं सवेदृतानीत्यर्थः ॥ संप्रपूर्वामिनीतः संप्र
यार्थः ॥ संपदनाः प्रतिष्ठापत्य पूपैः प्रतिहत्य कर्षति ॥ अनेन मन्त्रेण फालमद्वैपैः सर्वेनावस्थापयेत् ॥ संपु
पादृतपक्वमण्डकाः ॥ एवं कृत्वा कर्षति ॥ लांगलपवीरवदित्येवमादयो मन्त्राः अत्र मन्त्रान्त्याः प्रधानत्वात् ॥
रूपं वदनात्तथा चमन्त्यपारं गत्वा निवर्तनं ॥ ७ ॥ सूक्तस्य पारं गत्वा प्रयाति ॥ पर्वतुकस्य त्रेधस्य सकोदं गत्वा कर्ता का
त्स्यः प्रयत्नो नरत्नता वक्तमस्वथकर्णात्तथा वनसूक्तस्य मायं पारं गत्वा निवर्तनात् ॥ सीतेवंदामहेत्वेयस्यां भव प्रयोगे
ष्टसीतेवंदामहेत्वं त्यावर्तयेत् तेन्यत्र ग्रहणान्यत्र ग्रहणां स्यात् ॥ ७ ॥ निरुक्तः सीताः प्राचीर्गमयन्ति कलाणीर्वाचो
वस्त्रः निरुक्तः सीताः प्राङ्मुखाः [illegible] कर्षकान तारा वस्त्रं कर्षकाः प्रयोजयन्तीह कर्तृकत्वात् ॥ कल्याणीर्वा
चउच्चारयति ॥ अभिवर्षतु निष्पद्यतां बहु धान्यं भूयात् आरोग्यमित्येवमादयो वाचः ॥ प्राचीरित्यादि
हृत्यदेवार्थं समस्य फालस्यानयनार्थं गमयतीत्यर्थः सर्वकार्यं ॥ ७ ॥ सीते वंदामहे त्वेत्यान
नीयतेनानरस्मिन् सीतानां तेषु पुरोडाशेनेइयजन्ते ॥ सीते वंदामहे त्वेकं यानि विधिकर्मतानु ॥ आपस्तंबसूत्रे मधु
अत्यर्थः ॥ इतरथा हियागसंबन्धः स्यात् ॥ आहुताहिर्विनसीतानां तरस्मात् ॥ उत्तरस्मिन् सीतानां तेषु पुरोडाशो
नेइयजेनयउत्तरः सीतानां तरस्मिन् पुरोडाशेनाहविषा इयजनेद्राग्रयोयं कुर्यादित्यर्थः ॥ सीतानः
सीतानेपाकर्षणकेनतन्त्रेयतंडुलानां पिष्टगमथानां पाकर्यज्ञकन्नेत्रेण तंडुलानां पेषणमथान्नकण
नाधिश्रियणमन्त्रस्तत्रचरुग्रहणानुएककपालसामर्थ्येनोपधानात् ॥ दरकोपमकमन्त्रमनुस्यात् ॥
कममात्रविपर्यास्तोममन्त्राः सीतायुञ्जन्तीति मूलकमकरणात् ॥ मन्त्रत्नहोमस्यात् ॥ पूर्वार्धे चावदाया
वदानधर्मेण जुहुयात् ॥ व्यक्तचोरताधर्मानिर्वापादेः ॥ ७ ॥ अभिनोमस्यालीपाकेनायजन्तनरतेनाकृ
नियमः ॥ एकतन्त्रेक्रियायाविधिभेदात् ॥ अभ्याताना थेव मूलंसमकरणात् ॥ ० सीतायां संपातानाने
यति ॥ नस्यामुत्तरस्यां सीतायां संपातानानयति ॥ संपाते षपिसमूलमुनहेतुत्वात् ॥ आभ्यातानास्तु
सक्तहेतुत्वात् ॥ ७ ॥ उदपात्रउत्तरात् ॥ उदपात्रमभ्यन्त्राकृतत्वात् ॥ ७ ॥ श्येहविषाम व्यापस
रव्यायाणांहविषां वउदपात्रे संपत्य त्र्याम्याणि विरूढबीजंहंवीं पिष्टानि श्याण्याणि आज्यस्यापि

रमेव। 'एहि पूर्णक' इति कल्पजः। ततो येऽन्ये सीरिणः स्युस्तान् प्रेष्यति 'युनक्त सीरा वि युगा तनोत'[1] इत्यनया कर्षकान्॥ ततः। कीनाशा इतरान् ॥ ४॥ कीनाशाः कृषीवलाः। ते युञ्जते प्रवर्तयन्ते॥ 'अश्विना फालं कल्पयतामुपावतु बृहस्पतिः यथासद् बहुधान्यमयक्ष्मं बहुपूरुषम्'[2] इति फालमतिकर्षति॥ ५॥ अनेन कुशीं[3] हलसमीप आनयति॥ 'इरावानसि धार्तराष्ट्रे तव मे सत्त्रे राध्यताम्' इति प्रतिमिमीते॥ ६॥ कुशीं फालापूरके प्रवेशयतीत्यर्थः। प्रतिपूर्वो मिनोतिः प्रक्षेप-
५ णार्थः॥ अपहताः प्रतिष्ठा इत्यपूपैः प्रतिहत्य कृषति॥ ७॥ अनेन मन्त्रेण फालमपूपैः सर्वतो वेष्टयति। अपूपाः घृतपक्वमण्डकाः। एवं कृत्वा कृषति। 'लाङ्गलं पवीरवत्'[4] इत्येवमादयो मन्त्रा अत्र प्रयोक्तव्याः प्रधानत्वात्। कृषिर्देवता। तथा च 'सूक्तस्य पारं गत्वा' इति वचनम्॥ सूक्तस्य पारं गत्वा प्रयच्छति॥ ८॥ उपर्युक्तस्य शेषस्य सूक्तस्यान्तं गत्वा कर्ता कर्षकेभ्यः प्रयच्छति हलम्। तावत्स्वयं कृषति यावत्सूक्तं न समाप्तम्। पारं गत्वेति वचनात्। 'सीते वन्दामहे त्वा'[5] इत्यस्या अत्र प्रयोगार्थं 'सीते वन्दामहे त्वेत्यावर्तयित्वा' इत्यत्रा ग्रहणादन्यत्र ग्रहणं[6] स्यात्॥ तिस्रः सीताः प्राचीर्गमयन्ति कल्याणीर्वाचो
१० वदन्तः॥९॥ तिस्रः सीताः प्राग्भवा आनयन्ति कर्षकाः। नेतारो गावः। तान् कर्षकाः प्रयोजयन्तीति हेतुकर्तृकत्वात्[7]। कल्याणीर्वा च उच्चारयन्ति। अभिवर्षतु, निष्पद्यतां बहुधान्यं, भूयादारोग्यमित्येवमादयो वाचः। प्राचीरित्यनिवृत्त्य देशे उत्क्षिप्तस्य फालस्यानयनार्थं गमयन्ति। अतः सलिलार्थम्॥ सीते वन्दामहे त्वा इत्यावर्तयित्वोत्तरस्मिन् सीतान्ते पुरोडाशेनेन्द्रं यजते॥१०॥ 'सीते वन्दामहे त्वा' एका अविधिकर्मत्वात्। आवर्त्य मन्त्रपूर्वं प्रयुज्येत्यर्थः। इतरथा हि यागसंबन्धः स्यात्। आवृत्तो हि चोत्तरः सीतान्तः स्यात्। उत्तरस्मिन् सीतान्ते पुरोडाशे-
१५ नेन्द्रं यजते। य उत्तरः सीतान्तस्तस्मिन् पुरोडाशेन हविषा इन्द्रं यजते। इन्द्राय यागं कुर्यादित्यर्थः। सीतान्ते पाकयज्ञिकेन तन्त्रेण तण्डुलानां पेषणम्। अर्थात् न कपालाधिश्रयणे मन्त्रः। तत्र चरुग्रहणे तु एककपालसामर्थ्येनोपधानात्। उदकोपसेकमन्त्रस्तु स्यात् क्रममात्रविपर्ययात्। होममन्त्रः 'सीरा युञ्जन्ति'[8] इति। सूक्तं प्रकरणात्। प्रत्यृचं होमः[9] स्यात्। 'पूर्वार्धाच्च'[10] अवदायावदानधर्मेण जुहुयात्। व्यक्तचोदना धर्मा निर्वापादौ॥ अश्विनौ स्थालीपाकेन॥११॥ यजत इति वाक्य-
२० शेषः। एकतन्त्रक्रियाया विधिभेदात्। अभ्यातानार्थं च सूक्तं प्रकरणात्॥ सीतायां संपातानानयति॥१२॥ तस्यामुत्तरस्यां सीतायां संपातानानयति। संपातेष्वपि सूक्तमुक्तहेतुत्वात्। अभ्यातानास्तु सूक्तहेतुत्वात्॥ उदपात्र उत्तरान्॥१३॥ उदपात्रमन्यत् प्रकृतत्वात्॥ शष्पहविषामवधाय॥ १४॥ शष्पाणां हविषां च उदपात्रे प्रक्षिप्य। शष्पाणि विरूढं बीजम्। हवींषि हुतशिष्टानि। आज्यस्यापि

ग्रहणं बहुत्वेन रूपाणां ग्रहणत्वात्॥ अवयवसंमत्ययः पशौ श्रवणात्॥ समनन्तरानन्तर्यात्॥ सर्वे यांहीत्यपि
निषेधः॥ ७ सर्वं मनोति॥ मन्त्रं हलं संस्तावयति॥ नेनोरथं त्रेणनाल्मीहितेन युक्तं भवेत्॥ वस्यकर्मेपाद
युङ्क्ते॥ अंजनं सीरस्य रूपं सा भवत्वात्॥ सन्ग्रहणं यागादिं संमतस्य यात्॥ ७ पत्नं संपानानालप
ति॥ ननु लोकं धारयन्तं पत्नी इष्टव्यरूपस्वामीति॥ कारयिता संपालनात्॥ स्वात्मनूनपि इं स्मृतो नः॥
धारयति धारयंतं पत्नी स्वामिनी यज्ञस्य इष्टति॥ अरूपत्वामहूसेचनसंपानानानयत्नकालखेनेतनु॥
भिन्नरूपेत्वात्॥ द्रव्यस्याद्रवत्वं॥ ७ अरूपत्वामिति पतिं सत्याह॥ अरूपत्वामहूसे वमसाहितैर्वे
षः॥ प्रथममङ्गत्वात्॥ ७ किमाहार्यमिति॥ पत्नीपतिं इष्टति॥ किं यागात्मनि मध्यवचनात्त्वपत्न्यामेवं वृ
त्तार्थं तत्समध्यपत्न्या कृतितात् ७ वितनुभूतिं पुष्टिं प्रजां पशून्तत्तमन्नाद्यं यमानि॥ यज्ञः॥ वर्मिवेत्यार्थ
विल्लानं॥ ७ उत्तरतो नाम व्यमायानि वपतीति॥ मध्यमायां सीतायां वा ताष्ट धारयन्ति तास्त्वा पयति॥ उ
त्तरस्मिन् देशे मत्वा तरं उत्तरस्य कालो नगं यागं एकं नेत्रं नं नैकमुक्तत्वात्॥ अग्निनोऽस्मात् पाते
नयनं निवाक्यविग्रहः॥ एकयो यायादिभिर्भेदो हविर्भेदात्॥ ७ अभ्यञ्जनोत्तरफाले भूनरा योजनाय
निरूपयति॥ उत्तरफालमभ्यञ्ज्यतेनोत्तरसंपाद संस्कृतेन तोदकेनेयद् योजनं भूतेनानरथं स्थापयत्यन्तर
फालवचनात्॥ फालमानिकर्षेनिनः फालाः पूर्वके दहत्कुसी आयोजनार्थ आस्थापयति॥ नद्दुकमान
द्वितीयं यहा नियमे दायोजनं भवति नायोजनं हलयुगं फालयोः [illegible] रश्मिफालमनरथ [illegible] एवं नदर्थमायोजनायु
ति॥ नादृष्टवचनं नात्राशेषोपहारस्तु पुनः कुर्वत्यर्थः॥ अन्यस्मै हकार्यं॥ ७ सीतानां शिरः सुदर्भा नासीर्यं
त्यमंत्रकमस्तु स्तरणं तु स्यात्॥ नानभ्युक्षितेनेति वचनात्॥ प्लक्षोदुम्बरः पिप्पलीति प्रसिद्धः॥ पिप्पली
काष्ठं त्रीण्यमसां कारयन्ति॥ न सुदर्भेषु तां प्रमसां स्त्रीं स्त्रीं नैकैकस्मिन् स्थले स्थापयति॥ त्रिषु स्थानत्रि
र्विकल्पतात्रिषु पुरोडाशात्॥ ७ रमवानोदक्षिणतः प्राञ्चमध्यमे पुरोडाशं च उत्तरे गसीना
शिरः तस्मिन् निमत्येकं वाक्यविग्रहः॥ अभिमंत्र्य निधानं अनारम्य वादात्॥ ७ दर्भान् मत्यन्भूत्यर्स
वपति॥ पञ्चमसेषु दर्भास्थापितास्तान् दर्भान् सनीयां कुटिलांस्त्वा चमसानां उपरि करोति॥ [illegible]
मंसअपि वनदृत्यर्थः॥ संवपतिं चमसस्थानसीदानु सीतानां शिरः सुनयाम त्रिविङ्गं छन्नं न सीतानामथ तु
नासमर्थे निबीजं समस्तं वपतीत्यपरे॥ ७ मारूपवत्सं त्राकसिंडान् कुम्भ्युललवयोनिनीयात्रानि॥ सा

ग्रहणम् । बहुत्वश्रुतेः । उदपात्रं प्रकृतत्वात् । अवयवसंप्रत्ययः षष्ठीश्रवणात् । समवदानवत् [1] 'सर्वेषां हविषाम्' [2] इ-
ति यथा ॥ सर्वमनक्ति ॥१५॥ 'सर्वं हलं प्रक्षालयति तेनोदपात्रेण नालोडितेन' अत्रभवन्तो वत्सशर्मपादाः
पठन्ति । अञ्जनं सीरस्य कृषिसाधनत्वात् । सर्वग्रहणं युगादिसंप्रत्ययार्थम् ॥ यत्र संपातानानय-
ति ततो लोष्टं धारयन्तं पत्नी पृच्छत्यकृक्षतेति ॥१६॥ कारयिता । संपातिताद् देशात् मृत्पिण्डं गृहीत्वा
५ धारयति । धारयन्तं पत्नी [3] स्वामिनी यज्ञस्य पृच्छति 'अकृक्षत' इति । एवं संपातानामानयनकाले एवैतत् ।
भिन्नकर्तृत्वात् । पूज्यस्य स्याद् बहुवचनम् [4] ॥ अकृक्षामेति ॥१७॥ पतिः प्रत्याह । 'अकृक्षाम' इत्येवम् । प्रत्याहेति शे-
षः । प्रश्नसद्भावात् ॥ किमाहार्षीरिति ॥१८॥ पत्नी पतिं पृच्छति । किंयोगात् प्रतिप्रश्नवचनाच्च पत्न्याश्चैव पृ-
च्छा प्रतिप्रश्नश्च पत्युर्ज्ञातत्वात् ॥ वित्तिं भूतिं पुष्टिं प्रजां पशूनन्नमन्नाद्यमिति ॥१९॥ प्रतिप्रश्नः । वित्तिर्वेदार्थ-
विज्ञानम् ॥ उत्तरतो मध्यमायां निवपति ॥२०॥ मध्यमायां सीतायां लोष्टं धारयति । आस्थापयति उ-
१० त्तरस्मिन् देशे । अत्रोत्तरं उत्तरस्य कालान्तरयोगात् एकतन्त्रं न चैककालत्वात् 'अश्विनौ स्थालीपाके-
न' [5] यजत इति वाक्यशेषः । एकयोगाद् विधिभेदो हविर्भेदात् ॥ अभ्यज्योत्तरफालं प्रातरायोजनाय
निदधाति ॥२१॥ उत्तरफालमभ्यज्य तेनोत्तरसंपातसंस्कृतेनोदकेन यदाऽऽयोजनं भविता तदर्थं स्थापयत्युत्तर-
फालवचनात् 'फालमतिकर्षति' [6] तत्र फालापूरकः । इह कुशी । आयोजनार्थमास्थापयति तदुदकम् । प्रात-
र्द्वितीयेऽहनि यदाऽऽयोजनं भवति तदाऽऽयोजनं हलयुगफालयोक्त्ररश्मिफालोत्तरफालानामेव । तदर्थमायोजनाये-
१५ ति तादर्थ्ये वचनम् [7] । नाशदोषापहारेषु पुनरुत्पत्त्यर्थम् । अन्यच्च द्वैयहकाल्यम् [8] ॥ सीताशिरःसु दर्भानास्तीर्य । इ-
त्यमन्त्रकम् । अभ्युक्षणं तु स्यात् । 'नानभ्युक्षितम्' [9] इति वचनात् । प्लक्षोदुम्बरस्य । पिप्परीति प्रसिद्धः । पिप्पर्योः
काष्ठात् । त्रींस्त्रींश्चमसान्निदधाति ॥ २२ ॥ कारयिता । तेषु दर्भेषु तांश्चमसान् त्रीन् त्रीनेकैकस्मिन् कृत्वा स्थापयति ।
त्रिषु रसान्, त्रि-
षु विरूढकानि, त्रिषु पुरोडाशान् कृत्वा ॥ रसवतो दक्षिणे शष्पवतो मध्यमे पुरोडाशवत उत्तरे ॥ २३ ॥ सीता-
शिरःस्विति प्रत्येकं वाक्यशेषः । अभिमन्त्र्य निधानमनारभ्यवादात् ॥ दर्भान् प्रत्यवभुज्य सं-
२० वपति ॥२४॥ ये चमसेषु दर्भा आस्थापितास्तान् दर्भान् प्रतीपान् कुटिलान् कृत्वा चमसानामुपरि करोति । ये च-
मसेऽपिबन्त इत्यर्थः । संवपति चमसस्थान् रसादीन् सीताशिरःसु । तथा मन्त्रलिङ्गं 'घृतेन सीता मधु-
ना समक्ता' [10] इति । बीजं समस्तं वपति इत्यपरे ॥ सारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणेऽतिनीयाश्नाति ॥२५॥ स-

रूपनत्वाया: मानडुहां छर्दिः संज्ञानं प्रशिष्यतु गुल्फवर्णं नु प्रसिद्धा यानि॥ वीरा पुंजनीति सूक्तेन संप्लु स्या
न्मानि॥७ अनडुत्साय पदं॥ अनडुहो वहतो भवंत्यनेन कर्मणा नत्र भेदः॥ सूक्तान्तरत्वात्॥ सा पद्य्यहरणं निके
निकमार्थं॥ ७ कौशिकमाध्यंदिनीया ध्यायन्तुनीयाकांडिका॥ ७ ॐ पुष्यन्तीरिति निकरणं ब्रीहिनत्त्वशिला
ह्निनंतावल्मीकरा शिकापद्मी यि कूटशांतानि मध्यमपक्षात्रोदभे युपारि व्यस्तराशिपल्लेषु करोति॥
अस्य सूक्तस्य कर्मवस्त्यनेन फलं स्फातिकरणं धान्यस्य राशि करणमित्यर्थः॥ स्फातिर्को आह॥ परिमित काल
कर्तृकस्याधिककालकर्तृकयोरास्यातिरहविधानं पुष्टिविशेषत्वात्॥ ननु कर्म अन्य यस्य फलं ब्राक्त
आर्द्रनन्ताहवल्मीकूटस्तर नवल्मीकराशिस्तस्य मध्यात्॥ तं वल्मीकराशिं वपादेशे मा मा त्वा ह्याय आह
यांदृह्वज्ञावः आस्त्रीस्प्याणि एतानि पल्याशास्यमध्ये मपणे कृत्वा दर्भेण सर्वतो वेष्टयित्वा गूं भयुद्ध
वतु॥ धान्यराशिषु करोति॥ कोष्ठागारेपल्लेषु नु पल्याकरपल्यारूपो मत्यफाल्गारोनामनुक्ता यो हिनी
यानिर्देशात्॥ आवापाप्र समासकरणसंख्यार्थं॥ राशिपल्याणि धानेसूक्तं धानत्वात्॥ सा संभुंजते
धान्यं मीतासा यं सा भुंजते॥ बहुवचनमविवक्षितं॥ भुजोमहणं भक्षणे भोजनमभ्यासार्थं॥ ७ प्र
स्त्रावपतित्रिमंत्रमानुषगणनादधिककोष्ठागारेषु प्रतिनयेत्॥ बहुवचनं प्रस्त्रावपनं॥ अनिवेदन कर्मार्थं॥ ५॥
आभकथानन्तानु॥ यावद्भक्तः प्रथलः लघवः प्रस्तावपना रनमयमरवाहोनि॥ ७ अनुमंत्रयते॥ प्रस्तावप
नेनुमंत्रयते कृत्वा एकवचनात्॥ अनन्त्र प्रत्यहमभ्यासो नुमंत्रयते॥ ७ प्रयन्तानभसस्पर्शेनीरिति वचनात्॥ प्रे
प्रयोगः॥ ७ संभोक्ष्यात्रवकारीनाम्यावापयति॥ संभोक्ष्यमाणे पल्यं कृत्वा कारीनाम्य मुष्टिं निवप
ति॥ गृहपतिः आवापयत्यन्यः धान्यं भृत्यः आपनेन मंत्रः लौकिकं कृत्वा विधानमुष्ट्यं तं आपनार्थं॥
सायं भुंजत इत्येवाधुननः स्फातिकरणत्वात्॥ ७ आगावदनिति आगायती: प्रस्फीतं तनि॥ अट
व्यांआगच्छन्तीः स्त्रीणां वितनसुष्टिकर्मनं तु सामंत्र प्रयोगात्॥ प्रत्यक्षानं तु पूजार्थं प्रत्यक्षानवच
नात्॥ ७ प्राहंषिसायप्रधारस्येंद्राय यत्र जुहोति॥ प्रारहेति॥ यजतिचोदितवह्वचनासंयोगाज्जु
होति प्रयोगः॥ श्त्रिसंख्यासंबंधार्थः॥ हाम्यां द्वाभ्यां होमभूतमयाजन्यत्र यानुक्तेनि सर्वेण
सूक्तेन निवचनात्॥ ७ प्रजावतीरिति प्रतिष्ठमाना अनुमंत्रयते॥ अटव्यां गच्छतीरनया चानुमंत्र
यते॥ पूर्वप्रतिष्ठते गार इत्यर्थः॥ ७ कर्कीप्रवादानां द्वादश्यानाम्या संपालवत्सामयं घासइ इह वत्सा
मिनिमंत्रांते॥ कर्कीद्वादश्याः प्रवर्तनिताः कर्कीप्रवादाः स्तासां कर्माच्यते॥ काः सा: सूर्यस्य रश्मी

रूपवत्साया दुग्धे आनडुहाञ्छकृतत्पिण्डान् प्रक्षिप्य गुग्गुलु लवणं च प्रक्षिप्याश्नाते । 'सीरा युञ्जन्ति' [1] इति सूक्तेन संस्कृत्या-
श्नाति ॥ अनडुत्सांपदम् ॥२६॥ अनड्वाहो बहवो भवन्त्यनेन कर्मणेति । तन्त्रभेदः फलान्तरत्वात् । सांपदग्रहणं निर्कृ-
तिकर्मार्थम् ॥ कौशिकभाष्ये तृतीयाध्या तृतीयाये कण्डिका ॥ ॐ । पयस्वतीः [2] इति स्फातिकरणम् ॥ १ ॥ शान्तफलशिला-
कृतिलोष्टवल्मीकराशिवापं त्रीणि कूदीप्रान्तानि मध्यमपलाशे दर्भेण परिवेष्ट्य राशिपल्येषु करोति ॥ २ ॥
५ अस्य सूक्तस्य कर्म वक्ष्यते । अस्य फलं स्फातिकरणम् । धान्यस्य वृद्धिकरणमित्यर्थः स्फातिः कयोः । आह-परिमितकाल-
कर्तृकाधिककालकर्तृकयोरास्फातिः । इह विधानं पुष्टिविशेषत्वात् । तत् कर्म । अश्वत्थस्य फलं, शकलः,
आकृतिलोष्टः, वल्मीके उत्सृष्टः वल्मीकराशिः तस्य मध्यात् चण्डवल्मीकराशिवापः । देशसामान्याद् वापग्रह-
णम् । द्वन्द्व एकवद्भावः । कूद्याः त्रीण्यग्राणि । एतानि पलाशस्य मध्यमे पर्णे कृत्वा दर्भेण सर्वतो वेष्टयित्वा गन्धपुटक-
वत् धान्यराशिषु करोति कोष्ठागारे पल्येषु च । पल्याः कटपल्यादयः । अश्वत्थफलादीनां समुच्चयः । द्विती-
१० यानिर्देशात् । कूद्या असमासकरणं संख्यार्थम् । राशिपल्यनिधाने सूक्तं प्रधानत्वात् ॥ प्रतिसायं भुञ्जते ॥ ३ ॥
धान्यं मित्वा प्रतिसायं भुञ्जते । बहुवचनमतिथ्याद्यर्थम् । भुजोऽनवने [3] । प्रतिग्रहणं भोजनाभ्यासार्थम् ॥ प्र-
त्यावपन्ति शेषम् ॥ ४ ॥ मानुषगणनादधिकं कोष्ठागारेषु प्रतिनयेरन् । बहुवचनं प्रत्यावपतेरनियतकर्त्रर्थम् ॥
आ भक्तयातनात् ॥ ५ ॥ यावद् भक्तप्रयत्नः । तदत्र प्रत्यावपनादि न प्रथम एवाहनि ॥ अनुमन्त्रयते ॥ ६ ॥ प्रत्यावप-
नेऽनुमन्त्रयते कर्ता एकवचनात् । अतश्च प्रत्यहमभ्यासोऽनुमन्त्रयतेः ॥ अयं नो नभसस्पतिः [4] इति । इतिवचनात् म-
१५ न्त्रप्रयोगः । पल्येऽश्मानं संप्रोक्ष्यान्वृचं काशीनोप्यावापयति ॥ ७ ॥ संप्रोक्ष्याश्मानं पल्ये कृत्वा काशीनोप्य मुष्टीन् आवप-
ति गृहपतिः । आवापयत्यनेन धान्यं मुष्टिम् । आवापने न मन्त्रः । लौकिकत्वाद् विधानम् । मुष्टिधान्यं आवापनार्थम् ।
'प्रतिसायं भुञ्जते' इत्येव । आद्यूनतः [5] स्फातिकरणत्वात् ॥ आ गाव [6] इति गा आयतीः प्रत्युत्तिष्ठति ॥ ८ ॥ अट-
व्या आगच्छन्तीः । स्त्रीणां चैतत् पुष्टिकर्म न पुंसां मन्त्रप्रयोगात् । प्रत्युत्थानं च पूजावृद्धिः । प्रत्युत्थानवच-
नात् ॥ प्रावृषि प्रथमधारल्येन्द्राय त्रिर्जुहोति ॥ ९ ॥ प्रावृषीति यजतिचोदितवत् देवतासंयोगाज्जु-
२० होतिप्रयोगाच्च । त्रिः संख्यासंबन्धार्थः । द्वाभ्यां द्वाभ्यां होमः । उत्तमाया [7] अन्यत्र योगात् [8] क्वचिच्च 'सर्वेण
सूक्तेन' [9] इति वचनात् ॥ प्रजावतीः [7] इति प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयते ॥१०॥ अटव्यां गच्छन्तीरनयर्चानुमन्त्र-
यते । पूर्वं प्रतिष्ठन्ते गाव इत्यर्थः ॥ कर्कीप्रवादानां द्वादशदाम्न्यां संपातवत्यामयं घास इह वत्साम् [10]
इति मन्त्रोक्तम् ॥११॥ कर्कीशब्दं याः प्रवदन्ति ताः कर्कीप्रवादाः । तासां कर्मोच्यते । कास्ताः । 'सूर्यस्य रश्मी-

नित्यवमाघाद्यष्टकादयो॥ नियस्यावत्सनर्याः मासाद्यष्टकानाम्भीनस्थाद्यष्टकानाम्यासंपातनसंस्कृतायव
मंत्रउक्तेननूकरोतिकिंचोक्तं॥ अयंपासोप्ययुक्तेजेति॥ इति॥ किंचान्योन्कमयंघासो अयवनशनिपा
द्यः घासपादानं॥ इहवत्सान्यवध्रीमहनिपादनवल्मकानेपशुमंत्रोक्तवचनात्॥ कश्चिकल्पः षष्ठी
निर्देशात्॥ नदाघानुग्रहणे॥ घासदानंवत्संबुधनयोः गोषुकर्मत्वात्॥ ७ यस्तत्राकार्येतिवन्मसमाप्तो॥
फ ॥ इत्यकृत्स्नस्नलार्भकृत॥ अनेमोच्चारणमात्रेणवचस्मोत्पत्तिरतस्मानिके निकर्मानुकर्मसमानाधि
करणादित्युसर्कोत्पूर्वत्वास्यात्॥ मेधाजननादिवत्॥ ७ ॥ स्त्रः कृशमयीरूर्णनाभिः गरहकालो
सूक्तस्यावासककूर्णनाभिः कुलायपरिहिताविष्टितेघ्नेन अन्नकामप्रसिमाप्प्रारब्धाति॥ प्रोतस
मिथुमंत्राद्रति॥ ७ प्रत्यनेणीकामोंजपरिहितामधुनाप्रोक्ष्यभिकरोत्युपर्वस्या॥ पत्नीत्यगता
प्रत्यनमोनमनोत्यागतादृत्यर्थः॥ मुंजशकलेनावेष्टितामाक्षिकेनमधुनाप्रक्षिप्यभिकरोत्युस
वेनोप्रसिमा॥ निसः समिधमारब्धानीति॥ प्रकरणात्॥ कथंगृन्थस्यसूक्तस्यानुक्तत्वात्॥ क
र्मणिनदंतर्गतानांकर्मविधानंग्रहणमागृहणादित्यस्याः परिभाषायाःप्रवृत्तिरिति॥ इमोत्र
निसक्तवर्मिलिएनदपिनग्रहणेविहंगर्यानिवदनेषधिकारो प्रजीवनात्॥ ७ उत्तमपुत्रइतिज्येष्ठपु
त्रमनमायय॥ ॥ उत्तमपुत्रइति ज्येष्ठपुत्रोपिता अवदानंकारयति अवदानंस्त्रहं विभक्तमवदायत्
त्यवदायद्यारात्॥ प्रवत्यवद्यप्तद्वहं गृहक्रियाप्रयोगकत्वंस्यात्॥ मंत्रेणाहूयतुयादवदानंकुर्वीत
॥ प्रवोजयेत्॥ ७ ॥ जितशरणः सांपदंकुरुते॥ ज्येष्ठो गृहंस्तत्वा प्रवेवेवेदमनि अत्रैववदनानि अ
वदानसंस्कारार्थनफलायात्मनेफलात्सहमंत्रेणविवाहपत्निवेदनवत्॥ ७ अधमस्येनेत्याद्
पाणिरमसंज्ञाप्रयच्छति॥ अनयार्चाधानार्थंप्रयच्छति॥ मंत्रार्थंज्ञात्वा अथयाशिष्टिभागस्मृति॥
ऊर्ध्वंपितुःपुत्रास्तुविभजेरन्निति रसिमानुजीवति॥ चेतानिवाजीवति यच्छयार्दृत्यंचक्षाताव
नः प्रयच्छत्यर्थंमंत्रलिंगात्॥ दद्यामीत्यवेज्ञातांप्रयच्छति॥ आर्द्रपाणि॥ भक्तापसप्लान्यपाणिमि
त्यर्थः॥ नमंथनावद्यासंयोगात्॥ ७ शांतशारनयाप्रकृभागमपारुत्यत्रातग्रहणं अत्रास्यप्रधा
नात्॥ शांतरुक्षत्राणरवयागवारभागनीत्वाप्रयच्छतीति नसंबंधः॥ अपाकरणं॥ ७ मत्स्यापिप
रिष्टेति॥ अग्निर्मातिवञ्जाति॥ अत्रकथंनमंत्रः प्रतिपन्नत्वात्॥ अपाकरणार्थाहिताग्रवाय

न्' [१] इत्येवमाद्याः। द्वादश दामानि यस्या वत्सतर्याः सा द्वादशदाम्नी। तस्यां द्वादशदाम्न्यां संपातसंस्कृतायां यन्मन्त्र उक्तं तत् करोति। किं चोक्तम्–'अयं घासो अयं व्रजः' इति। किं च नोक्तम्-'अयं घास इह वत्साम्' इति। पादेन घासप्रदानम्। 'इह वत्सां नि बध्नीमः' इति पादेन वत्सबन्धनं मन्त्रोक्तवचनात्। ऋग्विकल्पः षष्ठीनिर्देशात्। न चानुमन्त्रणम्। घासदानवत्सबन्धनयोः शेषकर्मत्वात्॥ यस्ते शोकाय[२] इति वस्त्रसांपदी॥ १२॥

५ इयमृक् वस्त्रलाभफला। अतश्चोच्चारणमात्रेणैव वस्त्रोत्पत्तिः। अतश्च निर्ऋतिकर्मसमानाधिकरणत्वादिह नपुंसकनिर्देशः स्यान्मेधाजननादिवत्[३]॥ तिस्रः कूदीमयीरूर्णनाभिकुलायपरिहिता अन्वक्ता आदधाति॥१३॥ गृहकोलीयकः तस्यावासकः ऊर्णनाभिकुलायः। तेन परिहिता वेष्टिता घृतेन अन्वक्ताः प्रलिप्ता आदधाति। प्रतिसमिधं मन्त्रावृत्तिः॥ अत्यन्तेषीका मौञ्जपरिहिता मधुना प्रलिप्य चिक्कशेषु पर्यस्य॥ १४॥ अन्तमतीत्य गताः अत्यन्ताः। इषीका अतीत्य गता इत्यर्थः। मुञ्जशकलेनावेष्टिताः। माक्षिकेन मधुना प्रलिप्य चिक्कशेषु स-

१० वेतः प्रक्षिप्ताः तिस्रः समिधः। आदधातीति प्रकरणात्। ऋधङ्मन्त्रस्य[४] सूक्तस्यानूक्तत्वात्। कर्मणि तदन्तर्गतानां कर्मणां विधानं 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[५] इत्यस्याः परिभाषाया अप्रवृत्त्यर्थम्। 'इमा ब्रह्म इति स्वस्रे। अयम्'[६] इति एतदपि न ग्रहणम्। पतिवेदनेषु[७] अधिकारोपजीवनात्॥ उत पुत्र[८] इति ज्येष्ठं पुत्रमवसाययति॥ १५॥ 'उत पुत्र' इति ज्येष्ठं पुत्रं पिता अवसानं कारयति। अवसानं गृहम्। विभक्तमवसाययति अवस्यतिशब्दात्। असति अवस्यतिशब्दे गृहक्रियाप्रयोगकृत्यं स्यात्। मन्त्रेणाहूय ब्रूयात्–'अवसानं कुरु' इति

१५ प्रयोजयेत्॥ मितशरणः सांपदं कुरुते॥ १६॥ ज्येष्ठो गृहं कृत्वा अत्रैव वेश्मनि अवसानसंस्कारार्थं न फलाय आत्मनेपदात्[९]। सह मन्त्रेण विवाहे पतिवेदनवत्[१०]॥ अधमर्धेन[११] इत्यार्द्रपाणी रसं ज्ञात्वा प्रयच्छति॥ १७॥ अनयर्चा धनार्धं प्रयच्छति। मन्त्रार्थं ज्ञात्वा। अथ परिच्छिन्ना भागस्मृतिः। 'ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं भजेरन्। निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छति'[१२]। जीवति यदृच्छया ददामीत्येवं ज्ञात्वा। ततः प्रयच्छत्यर्थे मन्त्रलिङ्गात्। आर्द्रपाणिर्भूत्वा प्रक्षाल्य पाणी इ-

२० त्यर्थः। न 'मन्थोदनी'[१३]। अंशसंयोगात्॥ शान्तशाखया प्राग्भागमपाकृत्य॥ १८॥ शान्तग्रहणमंशस्य प्राधान्यात्। शान्तवृक्षशाखया प्राग्दिग्भागं नीत्वा प्रयच्छतीति संबन्धः। अपाकरणम्॥ प्रत्यग्निं परिचृतति॥ १९॥ अग्निं प्रति बध्नाति। अत्र कथं न मन्त्रः। प्रतिपत्तित्वात्। अपाकरणार्थो हि शाखा। प्र-

न्यपि पर्यस्तने ।ति विभक्ता आत्मीया एकाग्निं प्रति त्रय एवं बध्नाति ॥ त्र्यास्यां संप्रत्ययः प्रकृतत्वात् ॥
प्रति प्रधानत्वाच्च ॥ ७ तस्यामावास्यायां तिस्रः प्रादेशमात्रीराद्धाति ॥ तस्याः त्र्यास्वायाः समिधः
तिस्रः समिधः कृत्वा आदधाति ॥ प्रकृतेन मंत्रेण या विभक्तो चतस्र पश्चात् समिधग्रहणात् ॥ वर्त्म
मां सेवरूढार्थमिति ॥ अनन्तरायाममावास्यायां ॥ ७ नेकृतमिति रसप्रात्राणी ॥ रसास्तत्र यां मात्रे
तत्रीतरसप्रात्राणी ॥ रसो रूप सिच्यस्या इति यद्रसा एव यत्र साधनेन प्राश्या निमित्तेन प्रातीयं तेन तथा
रसमिश्रमश्नाति निप्रधानसंप्रत्ययाच्च रसानाश्नाति तवचनात् ॥ तच्चानयोः संपातोः प्रायस्त्वात् ॥
जातकर्मवत् ॥ ७ रसकर्माणि कुरुते ॥ अन्येषां मंत्राणां या निरसकर्माणि सरसा यानि कर्मणि क-
र्मग्रहणाच्च केवलं रसप्राशनानामेवात्र निर्देशः ॥ प्रधानसंप्रत्ययाद् रसानाश्नाति यन्नतिनन्तरभिन्न
कर्मत्वानिकृतत्वात् ॥ ७ श्वपक्षस्तिनि प्राजापत्यामावास्यायाम स्तमिते वल्मीकशिरासि दर्भा
वस्तीर्य व्यधिदीपं धारयं स्त्रिर्जुहोति ॥ अस्याकृत्वः प्रजापतिर्देवता इज्यान इति ॥ अमा
वास्यायामिति कालाभिधानं अस्तमिते सवितरि अस्तमिते अमावास्यायामिति संबंधसमा
नाधिकरणात् ॥ वल्मीकशिरसि दर्भान्मोर्यवर्जुहोति अमावास्यायामिति कालविधानं अस्तमि
ते सवितरि ॥ मंत्रात् अग्निसमीपदेश . . उपयंत्रसः सामीप्योद्भूतं श्रुते ॥ अधीतिमत्यगम्या
गास्तरयार्थे ॥ दीपः प्रदीपाग्निः स्त्वष्टादीपमिति यथा ॥ तं स निकृष्टं धारयत्वयमेव तंडुलां
स्त्रिर्जुहोति ॥ कर्परस्थेनो कृत्वा . सस्तंडुलैर्होमसंपातेषु तंडुलग्रहणात् ॥ तत्र तंडुलग्रहणं
आद्यप्रसंगात् ॥ तत्र नाध्यधिदीपं धारयेति निवचनात् ॥ देवतासंकल्पनं च होमवचनात् ॥
तंडुला एव गृहीतव्या वचनात् ॥ ७ तंडुलसंपातानानीय रसैः रूपासिच्याश्नाति ॥ हुतशिष्टांस्तंडुला
पात्रात् ॥ आनीय दध्यादिभिः रूपसिच्याश्नाति ॥ नाम तंत्रे शेषत्वात् ॥ फलमत्र धनं तु उपग्रह
णामावलेनासेन नामिति मा भूत् ॥ ७ एवं पौर्णमास्यामाश्नात् प्राजापत्यामावास्यायामस्त
मिते वल्मीकशिरसि दर्भावस्तीर्ण अधिदीपं धारयं स्त्रिर्जुहोति ॥ तं तंडुलसंपातानानीय आ
ज्येनोपसिच्याश्नातीत्येवं . . वचनात् संपाततंडुलोपसेकः आज्येन आज्येनोपसिक्तमाज्यनं त्रा
पर्तवत् ॥ ७ इति श्रीभट्टहरिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयाध्याये चतुर्थी कंडिका ॥ ७ अथ

त्यग्निं परिचृततीति विभक्ता आत्मीया एका। अग्निं प्रति शाखां बध्नाति। शाखासंप्रत्ययः प्रकृतत्वात् प्रतिपाद्यत्वाच्च ॥ तस्या अमावास्यायां तिस्रः प्रादेशमात्रीरादधाति ॥ २० ॥ तस्याः शाखाया-स्तिस्रः समिधः कृत्वा आदधाति प्रकृतेन मन्त्रेण। विभक्ताश्च समस्ताश्चात्र समिधः। ग्रहणात्। वस्त्र-सांपदीवत्[१] आवृत्तिः। अनन्तरायाममावास्यायाम् ॥ त्वे ॠतुम्[२] इति रसप्राशनी ॥ २१ ॥ रसा अनया प्राश्य-
५ न्त इति रसप्राशनी। 'रसैरुपसिच्य'[३] इत्यादिनेयं, रसा एव यत्र साधनं,[४] प्राशनी इत्येवं प्रतीयते। तथा 'रसमिश्रमश्नाति'[५] इति प्रधानसंप्रत्ययात् रसानाशयतिवचनाच्च[६]। न चानया संपाताः प्रोपसृष्टत्वात्। जातकर्मवत्[७] ॥ रसकर्माणि कुरुते ॥ २२ ॥ अन्येषां मन्त्राणां यानि रसकर्माणि रससाधनानि तानि करोति। क-र्मग्रहणाच्च केवलं रससाधनानामेवातिदेशः प्रधानसंप्रत्ययात्। 'रसानाशयति'[६] इति नैतदभिषे-कस्थानमप्रकृतत्वात् ॥ स्तुष्व वर्ष्मन्[८] इति प्राजापत्यामावास्यायामस्तमिते वल्मीकशिरसि दर्भा-
१० वस्तीर्णेऽध्यधि दीपं धारयंस्त्रिर्जुहोति ॥ २३ ॥ अस्या ऋचः प्रजापतिर्देवता। इज्या तद्विहिता। अमा-वास्यायामिति कालाभिधानम्। अस्तमिते सवितरि। अस्तमिते अमावास्यायामिति संबन्धः समा-नाधिकरणात्। वल्मीकशिरसि दर्भानास्तीर्य त्रिर्जुहोति।
अध्यधि अग्निसमीप इत्यर्थः। 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये'[९] द्वित्वश्रुतेः। प्रत्यगग्रा आस्तरणार्थम्। दीपः प्रदीप्तोऽग्निः। 'दीपम्'[१०] इति यथा। तं संनिकृष्टं धारयन् स्वयमेव तण्डुलां-
१५ स्त्रिर्जुहोति। कर्परस्थेऽग्नौ कृत्वा त्रिरभ्यासः। तण्डुलैर्होमः संपातास्तेषु तण्डुलग्रहणात्। तत्र तण्डुलग्रहण-माज्यप्रसङ्गात्। तत्र च 'अध्यधि दीपं धारयन्' इति वचनात्। देवतासंकल्पनं च होमवचनात् ॥ तण्डुला एव ग्रहीतव्याः। वचनात्। तण्डुलसंपातानानीय रसैरुपसिच्याश्नाति ॥ २४ ॥ हुतशिष्टास्तण्डुलाः। तान् आनीय दध्यादिभिः[११] उपसिच्याश्नाति। नात्र तन्त्रं शेषत्वात् फलसंबन्धवत्। 'उप'ग्रह-णं 'आप्लवनावसेचनानाम्'[१२] इति मा भूत् ॥ एवं पौर्णमास्याज्येनोपसिक्तान् ॥ २५ ॥ प्राजापत्यां पौर्णमास्यामस्त-
२० मिते वल्मीकशिरसि दर्भावस्तीर्णेऽध्यधि दीपं धारयंस्त्रिर्जुहोति। तथा तण्डुलसंपातानानीय। आ-ज्येनोपसिच्याश्नाति एवंशब्दवचनात्। संपातास्तण्डुलेषु उपसेक आज्येन। शे-षं पूर्ववत् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ अथ-

ङ्मन्त्रः[1] तदिदास[2] इति मैश्रधान्यं भृष्टपिष्टं लोहितालंकृतं रसमिश्रमश्नाति ॥ १ ॥ द्वाभ्यां सूक्ताभ्याम् । मिश्रधान्यानां भृष्टानां घरट्टेन चूर्णं रसैर्मिश्रितम् । मिश्रणं द्रवीकरणमित्यर्थः । लोहितालंकरणं विकल्पेन 'अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितमश्नीयात्'[3] इत्यपवादस्य न स्मृत्यपेक्षत्वात् । पुरुषधर्मत्वादित्यर्थः । नात्र प्राशनम् । तेनेदं रसकर्म ॥ अभृष्टं प्लक्षोदुम्बरस्योत्तरतोऽग्नेस्त्रिषु चमसेषु पूर्वाह्णस्य तेजसाग्रमन्नस्य प्राशिषमिति पूर्वाह्णे ॥२॥ अभर्जितं मैश्रधान्यं पिष्टमेव केवलं लोहितालंकृतं रसमिश्रमश्नाति । अभृष्टमिति वचनात् । एकस्मिन् पात्रे युक्ताभ्यां संपातवन्तं कृत्वा त्रिधा करोति । तेषामेकमनेन मन्त्रेण भक्षयति ॥ मध्यंदिनस्य तेजसा मध्यमन्नस्य प्राशिषमिति मध्यंदिने ॥ ३ ॥ मध्यंदिनकाले मध्यमं भक्षयति ॥ अपराह्णस्य तेजसा सर्वमन्नस्य प्राशिषमित्यपराह्णे ॥ ४ ॥ अनेनापराह्णे प्राश्नाति मन्त्रलिङ्गात् प्राशनम् । 'तद्यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मलिङ्गा मन्त्राः'[4] इति वचनात् । संपातानन्तरमुत्तरतन्त्रं संपातार्थत्वात् ॥ ऋतुमत्याः स्त्रिय अङ्गुलिभ्यां लोहितम् ॥ ५ ॥ अश्नीयादिति शेषः प्रकरणात् । ऋतुमती गर्भकालयुक्ता । तस्या रुधिरं योन्या निःसृतम् । स्त्रीग्रहणं स्त्रीमात्रसंप्रत्ययार्थम् । अङ्गुलिभ्यां प्रदेशिनीमध्यमिकाभ्याम् । संपातकरणं पात्रान्तरे । चमसवत् तत्र संस्कार्यत्वात् । सूक्तसमुच्चयः कृतः । उक्तकर्मत्वं कुलपुष्टये ॥ यत्क्षेत्रं कामयते तस्मिन् कीलालं दधिमधुमिश्रम् ॥ ६ ॥ अश्नातीति प्रकरणात् । यत्क्षेत्रं लब्धुमिच्छति तस्मिन् तन्त्रं कृत्वा कीलालमवस्रावितमोदनं दधिमधुभ्यां संमिश्र्याश्नाति । इह विधानं सूक्तप्रकरणात् ॥ संवत्सरं स्त्रियमनुपेत्य शुक्त्यां रेत आनीय तण्डुलमिश्रं सप्तग्रामम् ॥ ७ ॥ वर्षं ब्रह्मचर्यं कृत्वा संवत्सरान्ते आत्मीयं शुक्रं शुक्त्यां कारयत्युपायेन । शुक्तिः प्रसिद्धा सामुद्रा । तद्रेतस्तण्डुलैर्मिश्रितमशितं सप्तग्रामलाभफलं भवति । अश्नातीति प्रकरणात् । इह विधानं सूक्ताधिकारात् ॥ द्वादशीममावास्येति क्षीरभक्षो भवत्यमावास्यायां दधिमधुभक्षस्तस्य मूत्र उदकदधिमधुपल्पूलनान्यासिच्य ॥ ८ ॥ अश्नातीति प्रकरणात् । द्वादशीमादिं कृत्वा प्रागमावास्यायाः । इतिः मर्यादार्थत्वात् । न अमावास्याया इतिसंबन्धः । एतानि त्रीण्यहानि क्षीरमश्नाति । न संपाता भवतिग्रहणात् । अमावास्यायां दधिमधुनी अश्नाति स एव । भवतीत्येव । अतोऽत्रापि न संपाताः । तस्येति भक्षयितुः मूत्रे उदकदधिमधुपल्पूलनानि प्रक्षिप्याश्नाति । पल्पूलनं क्षीरः । दधिमधुभ्यां तुल्यवदभिधानात् ॥ ऋध्यास्म... । इति भक्षणे मन्त्रलिङ्गात् । भावां देवी जुषाणे घृताची ...॥ ९ ॥ इ-

ति पाठः। अन्नपुष्टये। इतिः मर्यादार्थम्। अमावास्यायां भक्षणानन्तरविधानात्। तस्येति सूक्तसंबन्धात्।
सूक्तसंबन्धः प्रकरणात्॥ निशायामाग्रयणतण्डुलानुदङ्क्यां मधुमिश्रान् निदधात्या यवानां पक्तेः ॥ १० ॥ ए-
वं यवानुभयान् समोप्य ॥ ११ ॥ शरदि यस्यांकस्यांचिद् रात्रौ व्रीहितण्डुलानुदङ्क्यामा यवानामिति व-
चनात्। मधुमिश्रितान् कृत्वा। उदङ्क्यां कृत्वा निहन्ति यावद् यवाः पक्वदशां न यन्ति। उदकोपसेचनिका उ-
५ दङ्की। आग्रयणं च व्रीहिसंप्रत्ययार्थम्। एवं यवान्। यथा तण्डुला निखाता एवमुदङ्क्यां कृत्वा निदध्यात् आ व्री-
हिपक्तेः। उभयान् समोप्य॥ त्रिवृति गोमयपरिचये शृतमश्नाति ॥ १२ ॥ इति व्याख्यातम्[1]। सारूपवत्से पुष्टिकर्म-
त्वात्[2]। त्रिवृत्याज्यभागान्तेऽन्नश्रपणम्। संयवनं पयसि श्रपणसंयोगात्। अश्नातिग्रहणं लोहिताद्य-
श्नाति[3] तदशुचित्वात्॥ समृद्धमिति काङ्कायनः ॥ १३ ॥ सर्वकामस्य इदं कर्म। इह वचनं सूत्रताधिकारात्। इ-
तिश्नानन्तरनिर्देशात्। अतश्च लोहितादिषु स्मृत्यतिक्रमात् अनादरणीयत्वम्। काङ्कायनग्रहणं
१० पूजार्थम्॥ ममाग्ने वर्चं[4] इति सात्रिकानग्नीन् दर्भपूतीकभाङ्गाभिः परिस्तीर्य गार्हपत्यशृतं सर्वेषु संपात-
वन्तं गार्हपत्येऽश्नाति ॥ १४॥ सत्रेषु भवाः सात्रिकाः। तान् सात्रिकानग्नीन् दर्भादिभिः परिस्तीर्य। दर्भैर्गार्हपत्यम्। पूती-
कैर्दक्षिणाग्निम्। भाङ्गयाऽऽहवनीयम्। पूतीकाः तृणानि प्रसिद्धानि। गार्हपत्ये श्रपयित्वा स्थालीपाकं त्रि-
ष्वपि संपातवन्तं करोति तन्त्रभेदात् पदार्थानुसमयेन[5]। पदार्थानुप्रयोगः प्रथमं गार्हपत्ये संपातकर-
णम्॥ एवं पूर्वस्मिन्नपरयोरुपसंहृत्य ॥ १५ ॥ पूर्वमाहवनीयम्। यथा गार्हपत्ये कृतमेवमाहवनीये कुर्यात्। सात्रि-
१५ कानग्नीन् दर्भपूतीकभाङ्गाभिः परिस्तीर्याऽऽहवनीयशृतं सर्वेषु संपातवन्तमाहवनीयदेशेऽश्नातीति
प्राप्ते अपरयोरुपसंहृत्येति वचनात्। उपसंहारः प्राशनं तदपराग्न्योः स्यात्। हित्वा चान्तराशनम्।
पूर्वं वा तन्त्रभेदः॥ एवं द्रोणकलशे रसानुक्तम् ॥ १६ ॥ द्रोणकलशः सोमपात्रम्। तत्र रसान् कृत्वा एवमेव करो-
ति सात्रिकानग्नीन् परिस्तीर्येत्यादि। उक्तग्रहणमुक्तकर्मातिदेशार्थम्। अपरयोरिति षष्ठी समीपा-
र्था पूर्ववत्। अतश्चात्रापि कर्मभेदः। एवमिति प्रसिद्धम्॥ इति कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये पञ्च-
२० मी कण्डिका॥ ॐ। यजूंषि यज्ञे[6] इति नवशालायां सर्पिर्मधुमिश्रं जुहोति ॥ १ ॥ नवायां शालायां त-
न्त्रं कृत्वा आज्येनाङ्गहोमः। प्रधानहोमः सर्पिषा मधुमिश्रेण। सूक्तान्तेन होमः। उत्तरत्र द्वितीयामि-
ति वचनात्॥ दोषो गाय[7] इति द्वितीयाम् ॥ २ ॥ द्वितीयेति सूक्तमात्रे विशेषः॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ३ ॥ आ-

भ्यां समुच्चिताभ्यां तृतीयामाहुतिं जुहुयात् ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ४ ॥ 'अनुमतिः सर्वमिदम्'[1] इत्यनया । 'अनुमतये स्वाहा' इति केचित् । मन्त्रनामैतत् ॥ शालामङ्गुलिभ्यां संप्रोक्ष्य गृहपत्न्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ ५ ॥ नवां शालामुदकेनाङ्गुलिभ्याममन्त्रकं संप्रोक्ष्य पत्न्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति । भक्तगृह उपविश्योदपात्रं मार्जयति । अवसिञ्चेदमन्त्रकम् ॥ इहैव स्त[2] इति वाचं विसृजते ॥ ६ ॥ कर्माभा-
५ वे वाग्यमः । इह विसर्गवचनात् ॥ ऊर्ध्वा अस्य[3] इति वार्ष्मणमौदुम्बरं मन्थप्रतिरूपमभिजुहोति ॥ ७ ॥ वर्ष्म महत् । तस्मान्निर्वृत्तो वार्ष्मणः[4] । कोऽसौ । उदुम्बरः । ततः कृत औदुम्बरः । महतः औदुम्बरात् कर्तव्य इत्यर्थः । तं मन्थाकारमित्यर्थः । प्रतिरूपमष्टावरेध्मवत्[5] । 'चत्वारो धायाः'[6] इत्यादिचोदनासामान्यात् । अभिग्रहणमाहुतेर्देशविधानार्थम् । अत्र साधनत्वमेव ॥ असंख्याता: अधिश्रृत्य सप्तागमशष्कुलीः ॥ ८ ॥ अभिजुहोतीति शेषः प्रकरणात् । प्रतिग्रहोपात्तेन द्रव्येण कृताः श-
१० ष्कुल्यः आगमशष्कुल्यः । ता अग्नावपरिमिता अधिश्रपयति । तासामग्नौ सप्त करोति । अभिजुहोति इतराः कर्तुरधिश्रपणात् ॥ त्वष्टा म[7] इति प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणोऽश्नाति ॥ ९ ॥ श्वो विभागं करिष्यन् सारूपवत्समश्नाति ॥ ज्यायुं बध्नाति ॥ १० ॥ अथ च प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणः ज्यायुं बध्नाति । ज्यायुर्ज्या ॥ दण्डं संपातवन्तं विमृज्य धारयति ॥ ११ ॥ प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणो दण्डं संपातवन्तं कृत्वा विमृज्य धारयति ॥ वायुरेना[8] इति युक्तयोश्चित्राकर्मनिशायां संभारान् संपातवतः करोति ॥ १२ ॥ 'त्वष्टा म'[9] इत्यने-
१५ न योगः । चित्राकर्मनिशायां यत्र चित्राकर्म[10] कृतं तस्याह्नो रात्राविदं कर्म । संभारान् । कान् । वक्ष्यमाणान् । संपातवतः करोति । 'पुरस्ताद्धोमवत्सु'[11] इति स्मर्तव्यम् । संभाराः शाखोदकशकलादयः साधनत्वात् । इक्षुकाशकाण्डयोः शेषसाधनत्वात् । प्रतिद्रव्यं सूक्तभेदः संस्कार्यभेदात् ॥ अपरेद्युर्वायुरेना इति शाखयोदकधारया गाः परिक्रामति ॥ १३ ॥ द्वितीयेऽहनि संपातितया शाखया उदकधारामानयति । उदकधारया सर्वतो गाः क्रामति । वायुरेना इत्यृक् परिक्रमणे ॥ प्रथमजस्य श-
२० कलमवधायोदुम्बरेणासिना लोहितेन[12] इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ वर्तमाने संवत्सरे यः प्रथमो जातो वत्सः तस्य कर्णयोरर्धे शकलं कृत्वा । ताम्रोऽसिवर्णसामान्यात् । 'लोहितेन स्वधितिना'[12] इत्यस्यामृचि यदुक्तं तत् करोति । 'मिथुनं कर्णयोः'[12] इति उभयोः पाटनं षष्ठीश्रवणात् ॥ यथा चक्रुः[13] इतीक्षुकाश-

काण्डया लोहितं निर्मृज्य रसमिश्रमश्नाति ॥१५॥ इक्षुगण्डेन काशखण्डेन च कर्णाभ्यां लोहितं गृहीत्वा रसैर्मिश्रितमश्ना-
ति । काण्ड्योः समुच्चयः । निर्माजने मन्त्रः । नात्र संपाताः शेषत्वात् । तण्डुलसंपाताशनवत् । सर्वमौदुम्बरम् ॥ १६॥
शाखाशकलस्रुवाज्यधनीपात्राण्युदुम्बरकाष्ठनिर्वृत्तानीह प्रत्येतव्यानि । अतश्चासेः ताम्रत्वं तस्योदु-
म्बरग्रहणार्थत्वात् ॥ यस्येदमा रजः [1] इत्यायोजनानामप्ययः ॥ १७॥ 'सीरा युञ्जन्ति' [2] इत्यस्य यानि कर्माणि प्रत-
५ तयुक्तादीनि [3] तान्यस्य सूक्तस्य भवन्ति । ऐन्द्रस्य सांपदकरणानि । बहुवचनात् अनडुत्सांपदानां [4] निर्देशः ।
अनडुद्योजनत्वात् ॥ भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॐ । उच्छ्रय-
स्व [5] इति बीजोपहरणम् ॥ १ ॥ अनेन सूक्तेन बीजमभिमन्त्र्य क्षेत्रं नीयते । सर्वबीजान्युपहरति । विशेषावच-
नात् ॥ आज्यमिश्रान् यवानुर्वरायां कृष्टे । भूमिप्रदेशे । कालेनोदुह्य । आयसेनोत्कर्षं कृत्वा । का-
शीन् । मुष्टीमुष्टि त्रीन् तत्र । निनयति । नीचैरानाय्य । निवपति ॥ २ ॥ सर्वमेव बीजं क्षेत्रे वपति । उपहरणं सर्वबीजानाम् ॥
१० अभि त्यम् [6] इति महावकाशेऽरण्य उन्नते विमिते प्राग्द्वारे प्रत्यग्द्वारे वाप्सु संपातानानय-
ति ॥ ३ ॥ अभि त्यमित्यस्य सूक्तस्य । अरण्ये उन्नते देशे विमिते महावकाशे । विमितं गृहम् । प्राग्द्वारे प्रत्यग्द्वार
इति बहुव्रीहिः । तत्राप्सु संपातानानयति । अभि त्यमित्यर्थसूक्तत्वात् संपातबहुत्वम् । संपातिताभिरद्भिः
श्रपणमनर्थान्तरत्वात् । सोमाभिषवश्च 'सोममिश्रेण' इति वचनात् ॥ कृष्णाजिने सोमांशून् विचिनोति ॥ ४ ॥ कृष्णह-
रिणचर्मणि सोमखण्डानि विकिरति । कृष्णाजिन एवाभिषुणोति । पात्रान्तरावचनम् ॥ सोममिश्रेण सं-
१५ पातवन्तमश्नाति ॥ ५ ॥ सोमरसमिश्रेणाज्येन स्थालीपाकं संपातवन्तं कृत्वाऽश्नाति । अभिषवश्च 'सो-
ममिश्रेण' इति वचनात् । मन्त्रलिङ्गं च 'सावीर्हि देव' [7] इति वचनात् । आज्यमिश्रमनारभ्यवादात् ।
न तु होमेष्वाज्यहोमः । प्रधानः सोमः मन्त्रसंबन्धात् । अभिमन्त्रणानिवृत्तिः होमेषु संपातविधानात् । त-
स्य गुणार्थत्वात् । सोममिश्रता गुणः ॥ आदीप्ते संपन्नम् ॥ ६ ॥ यदि तद्विमितं संपातवत् काले एवादीप्य-
ते ततः संपन्नम् । यच्चिन्तयति तत् फलम् । अपरिसमाप्तौ विपरीतं कर्मणः फलम् ॥ तां सवितः [8] इति गृष्टिदाम बध्ना-
२० ति ॥ ७ ॥ ऋचः कर्म । द्विः सूता गौः गृष्टिः । तस्या गोगृष्टेरादानं यत् तद् बध्नाति । न चात्र तस्य युक्तं
बन्धनमर्थाभावात् । अन्येषु मणिष्वर्थसंप्रयोगात् ॥ सं मा सिञ्चन्तु [9] इति सर्वोदके मैश्रधान्यम् ॥ ८ ॥
कृत्वा । अस्य निवासस्थानस्य यावन्त्युदकानि वप्रातडागादिषु तानि गृहीत्वा तस्मिन् स र्वोदके शृतं स्था-

लीपाकमश्नाति। अश्नातीति चोदनासामान्यात् ॥ दिव्यं सुपर्णम्[1] इत्यृषभदण्डिनो वपयेन्द्रं यजते ॥ ९॥ ऋषभं यजते। ऋषभो गौः सेक्ता। ऋषभदण्डिन इति समानाधिकरणात्। दण्डीति गवां सर्वेषां यो बली। यो बलीयान् दण्डी चापि भवतीत्यर्थः। अस्य वशाधर्माः[2] स्युः। व्यक्तचोदनाधर्माश्च देवतावचनात्। एषां मन्त्रेण चेन्द्रः संयुज्यते वचनात्। अवदानानां वशा देवता। प्रत्यानयनानि सन्ति अवदानात्। सन्ति
५ चावदानानि अवदानकृतमिति वचनात्। प्रत्यृचं होमो विधिकर्मत्वात् ॥ अनुबद्धशिरःपादेन गोशालां चर्मणाऽवच्छाद्य। अधोमुखेनाच्छादयति। अवदानकृतं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ १० ॥ प्रोष्य समिध आदाय ऊर्जं बिभ्रत्[3] इति गृहसंकाशे जपति ॥ ११ ॥ देशान्तरं गत्वा प्रत्येत्य आरण्याः समिधो गृहीत्वा गृहसंकाशे जपति। यत्रयत्रस्थः गृहाणि पश्यति तस्मिन् देशे स्थितो जपति ॥ सव्येन समिधो दक्षिणेन शालावलीकं संस्तभ्य जपति ॥ १२ ॥ सव्येन समिध आदाय दक्षिणेन हस्तेन शालायाः वलीकं पटलं संस्तभ्य संस्पृश्य ऊर्जं बिभ्रदिति जपति ॥ अति-
१० व्रज्य समिध आधाय। आदधाति। समिद्ग्रहणं वलीकनिवृत्त्यर्थम्। अनेन सूक्तेन। सुमङ्गलि प्रजावति सुसीमेऽहं वां गृहपतिर्जीव्यासमिति स्थूणे गृह्णाति। पाणिना गृह्णाति। भेदेन मन्त्रः। उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ प्रकृतेन सूक्तेन। अस्य च सूक्तस्य उपस्थाने प्रयोगः वचनात् ॥ यद्वदामि[4] इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ संभाषते गृहजनं प्रियवचनेन ॥ गृहपत्न्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ १५॥ भक्तगृह उदकपूर्णं पात्रं निनयति। तूष्णीमेवेदं कर्म ॥ इहैव स्त[5] इति प्रवत्स्यन्नवेक्षते ॥१६॥ देशान्तरं यास्यमानोऽवेक्षते गृहाणि। कर्मान्तरं नि-
१५ मित्तान्तरत्वात् ॥ सूयवसाद्[6] इति सूयवसे पशून् निष्ठापयति ॥१७॥ अनयर्चा सुतृणोदके देशे गवादीन् पशून् स्थित्या स्थापयति। न प्रत्यानयति। बहुवचनमर्थलक्षणार्थम् ॥ दूर्वाग्रैरञ्जलावप आनीय दर्शं दार्शीभिरुपतिष्ठते ॥ १८ ॥ दूर्वाग्रैः सहापः पत्न्यञ्जलौ कृत्वा। दर्शः आग्नेयादिः तद्योग्यः दार्शः। कतमा दूर्वापरिमितिः। षट्। अर्थसूक्तत्वात्। सूक्तं[7] षडर्चं लिङ्गत्वात्। कर्मापवर्गे उपस्थानम् ॥ इन्द्रस्य कुक्षिः[8] साहस्र[9] इत्यृषभं संपातवन्तमतिसृजति ॥ १९ ॥ अनयोः सूक्तयोः। सेक्तारं गामानी-
२० य गोष्ठेऽतिसृजति स्थापयति। संपातवन्तं कृत्वा ॥ रेतोधायै त्वाति सृजामि...[10] ॥२०॥ इत्यतिसर्गमन्त्राः। अनुक्तस्य समस्तस्य पाठः। उदर्को[11] मा भूत् एतैः। पाणिप्रक्षालनमन्त्रवत्[12] ॥ एतं वो युवानम्[13] इति पुराणं प्रवृत्य नवमुत्सृजते संप्रोक्षति ॥ २१ ॥ पुराणो यो गोषु षण्ढः तमपनी-

यत्त्वं मंत्रेणोदकेन संस्रावयतीति ॥ कल्पजातमिति करणाकरणास्तु कर्मणि विशेषं प्रविधिरिति ॥ ६ ॥
ऋजुरेण पुष्टिकामः ऋषभेणेंद्रयजनं ॥ ऋषभस्तंडिलेन नपश्यत्वर्थे ॥ यजनमिति सन्निधानात् ॥ पु-
ष्टिर्गमध्येन पुष्टिकामवचनं तु नरस्य संपत्कामयोगात् ॥ यत्तु चोदनाकर्मत्वं ॥ संपत्कामः ॥ ७ ॥ यू-
नेन पौर्णमास्यां सपरपूर्वकाभः ॥ पुष्टिरूपालस्थिः ॥ श्वेतवर्णेन गवा पौर्णमास्यां यजनं द्वयं प्रौ-
मास्यामिति ॥ कालविधेः निरूढेन कर्मणि पौर्णमासीग्रहणात् ॥ मत्स्यं च हरित्या ग्रहायण्या मा
र्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां पूर्वलाभः ॥ चत्वारो समुद्रोह निर्धानमिति तु होमीति यावद्ग्रहणं ॥ अत्रापि न गंधव
वाहः नानर्थावाकलंगमन्यकर्मत्वात् ॥ गंधप्रवादाभिरलंकुर्वते ॥ तुष्यान आपदि निराति नष्टव्यानि वापर
स्यैद्दंभ षुरवदायां सर्वेहूर्तं तन्त्राद्यैः पश्चात् वदायागते दर्भान्नास्तीर्य स्थालीपाकं द्वितीयमप
तनं तरुत्वाश्चात् निमरुते मंत्रेणाभिमंत्रणसंपान विधानात् द्वितीयवचनमकं कर्मार्थे ॥ अभ्या
नानानि कर्मानवत्वात् ॥ ॥ तृतीयस्यादिनः समांभिर्भूमिमानरिति तिष्ठत् जुहोति ॥ स्थालीपाकाद्यभि-
सत्तभिरूभिः सत्यं च हरित्याभिः भूमीमातरिति वाऽन्यास्यां नर्जुहोति ॥ आदि न इति सह त्रय्या
गात् ॥ अष्टानां नामान्यापात्रणां होमानां मस्वधाविभागावचनात् ॥ आद्यन्तयोरन्यकवादनवत् ॥ सं
स्कारमध्यमस्यान्यत्वात् पश्चादग्नेर्दर्भेषु कशिपु वास्तीर्य विमृग्वरीमित्यपविशति ॥ पश्चात्तत्रा
ऽर्वाद्दंस्तरणात् दर्भेषु कशिपु स्तणमयं प्रस्तरणात् तुलिकायान दास्तीर्य तत्रौ विमृग्वरीमित्यनयोप
॥ विशति नित्रायामनंतरं वेशानभिधानात् ॥ यास्ते शिवाद्दस्मां विशति ॥ कानुतिसंनेत्रानापवेशन
यारं के काम्ल कशेषकर्मत्वात् ॥ ७ पश्चान्न इति पर्यावर्तनं स्वपनन् मावर्तते ॥ नदनयात्रेवा ॥ ७
नवाभिः सरनवैनिदत्राम्यादो युष्मत्कपोनिष्ठनि ॥ उपेत्यावश्यकार्यमित्यर्थः ॥ तत्पुष्यान यथास्था
नं ॥ मंत्राणां समुच्चयः कर्मार्थविधानात् उपनयन यवनू नवं दम्बधानकर्मादौ शेषत्वात् ॥
उदर्यामित्युल्कामानि ॥ त्रायनादुत्थिन अनयागर्भान् ॥ सकृन्मंत्रग एकद्रव्यत्वात् ॥ ८ ॥ दाराणाद्
नित्रीणि पदानि गाहनगर्भान् उदक्वबाह्य नागर्भानि ॥ ननायावं तद्दन्त्वा वार्दहस्तेन भुवं मंत्र
लिंगात् ॥ ७ सकृन्मंत्रः कर्तृसंबंधात् ॥ ७ उन्ननाच्च ॥ उनरस्थलं न दास्य यत्तस्मिन्वीक्षेत ॥ उ
न्नतमारुह्य लक्ष्योपलक्षयानात् ॥ पंचमी अनस्थलमारुह्येति ॥ सप्तमी लक्ष्यणामात्रं वेदत्रः

थ नवं मन्त्रेणोदकेन संप्रोक्षति। कल्पजान्त इति करणाकरणं सूक्तकर्म। विशेषेऽयं विधिरिति ॥
उत्तरेण पुष्टिकाम ऋषभेणेन्द्रं यजते ॥ २२ ॥ 'ऋषभदण्डिनो वपया'[१] इत्यर्थः। यजत इति संनिधानात्। यः
पुष्टिमिच्छति। पुष्टिकामवचनमुत्तरस्य संपत्कामयोगात् व्यक्तचोदनाकर्मत्वम् ॥ संपत्कामः श्वे-
तेन पौर्णमास्याम् ॥ २३ ॥ संपदपूर्वलाभः। पुष्टिरुपात्तवृद्धिः। श्वेतवर्णेन गवा पौर्णमास्यां यजेतेन्द्रम्। पौर्ण-
५ मास्यामिति कालविधिः। निर्ऋतिकर्माणि[२] पौर्णमासीग्रहणात् ॥ सत्यं बृहत्[३] इत्याग्रहायण्याम् ॥ २४ ॥ मा-
र्गशीर्षपौर्णमास्यामपूर्वलाभः। 'यस्यां सदोहविर्धाने[४] इति जुहोति... इति'[५] यावद् ग्रहणम्। अत्रापि न गन्धप्र-
वादनिष्ठीवनलिङ्गम्। अन्यकर्मत्वात्। 'गन्धप्रवादाभिरलंकुरुते'[६]। 'शुद्धा न आप[७] इति निष्ठीव्य'[८] इति च ॥ पश्चा-
दग्नेर्दर्भेषु खदायां सर्वहुतम् ॥ २५ ॥ तन्त्राग्नेः पश्चात् खदायां गर्तं दर्भानास्तीर्य। स्थालीपाकम् ॥ द्वितीयं संपा-
तवन्तम्। कृत्वा। अश्नाति ॥ २६ ॥ प्रकृतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं संपातविधानात्। द्वितीयवचनमन्यकर्मार्थम्। अभ्या-
१० तानानि कर्मान्तरत्वात् ॥ तृतीयस्यादितः सप्तभिर्भूमे मातः[९] इति त्रिर्जुहोति ॥ २७ ॥ स्थालीपाकस्य। आद्याभिः
सप्तभिर्ऋग्भिः 'सत्यं बृहत्'[१०] इत्याद्याभिः 'भूमे मातः' इति चाष्टम्या सह त्रिर्जुहोति। आदित इति सहप्रयो-
गात्। अष्टानां ऋचामावृत्त्या। त्रयाणां होमानां च त्रिधाविभागवचनात्। आद्यन्तयोरव्यक्तचोदनात्वात् सं-
स्कारः। मध्यमस्यान्यत्वात् ॥ पश्चादग्नेर्दर्भेषु कशिप्वास्तीर्य विमृग्वरीम्[११] इत्युपविशति ॥ २८ ॥ पश्चात्तन्त्रा-
ग्नेः वेदिस्तरणदर्भेषु। कशिपु तृणमयं प्रस्तरणं गुगुलिकाख्यम्। तदास्तीर्य तत्र विमृग्वरीमित्यनयोप-
१५ विशति ॥ निशायामनन्तरं संवेशनविधानात्। यास्ते शिवा[१२] इति संविशति ॥ २९ ॥ कशिपुनि संवेशनोपवेशन-
योरेकैकाकाङ्क्षा शेषकर्मत्वात् ॥ यच्छयान[१३] इति पर्यावर्तते ॥ ३० ॥ स्वपन् आवर्तते। तदनया ऋचा ॥
नवभिः[१४] शन्तिवा[१५] इति दशम्योदायुषा[१६] इत्युपोत्तिष्ठति ॥ ३१ ॥ उपेत्यवश्यकार्यमित्यर्थः। अभ्युत्थाने यथा स्या-
त्। मन्त्राणां समुच्चयः कर्मणि विधानादुपनयनवत्[१७]। न चेदं प्रधानकर्माग्रहायणीशेषत्वात् ॥
उद्वयम्[१८] इत्युत्क्रामति ॥ ३२ ॥ शयनादुत्थितः अनया गच्छति। सकृन्मन्त्र एकक्रियात्वात् ॥ उदीराणा[१९] इ-
२० ति त्रीणि पदानि प्राङ् वा। गच्छति। उदङ् वा। बाह्यतो गच्छति। ततो यावत्त[२०] इति। ऋचा। वीक्षते ॥ ३३ ॥ भुवं मन्त्र-
लिङ्गात्। सकृन्मन्त्रः कर्तृसंबन्धात् ॥ उन्नताच्च ॥ ३४ ॥ उत्तरं स्थलं तदारुह्य तस्मिन् वीक्षते। उ-
न्नतमारुह्य ल्यब्लोपलक्षणत्वात्[२१] पञ्चमी। अतः स्थलमारुह्येति। सप्तमी लक्षणमात्रं च देश-

निर्देशात् । नैमित्तिकत्वं वीक्षणस्य मन्त्रलिङ्गात् । नन्वेवं प्रथमस्य नित्यत्वं स्यात् । उच्यते । विकारनिर्दे-
शाच्चानुक्तोन्नतमारुह्यते । 'उन्नताच्च'[१] इति वचनात् । आग्रहायणीकर्मणश्च नित्यत्वं संप्रत्ययात् । गौ-
तमादिस्मरणादित्यर्थः[२] ॥ पुरस्तादग्नेः सीरं युक्तमुदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥ ३५ ॥ 'सत्यं बृह-
त्'[३] इति संपातमन्त्राः प्रकृतत्वात् ॥ आयोजनानामप्ययः ॥ ३६ ॥ कथितमेतत्[४] ॥ यस्यां सदोहविर्धा-
५ ने[५] इति जुहोति वरो म आगमिष्यतीति ॥ ३७ ॥ वरो वरणीयोऽर्थः मम भवेदित्येवमर्थम् । चतुर्भिराज्यं
जुहुयात् । फलवचनमाधिकारिकफलप्रसङ्गात् । बहुवचनमाग्रहायणीनिवृत्त्यर्थम् । मन्त्रलिङ्गं च
'यद्वनं कामयामहे'[६] इति ॥ यस्यामन्नम्[७] इत्युपतिष्ठते ॥ ३८ ॥ भूमिमुपतिष्ठते । आत्मनेपदात्[८] ॥
निधिं बिभ्रती[९] इति मणिहिरण्यकामः ॥ ३९ ॥ उपतिष्ठते प्रकरणात् । मणिम् अयः । हिरण्यं सुवर्णम् ॥ एवं
वित्त्वा ॥ ४० ॥ प्राप्यापि मणिं हिरण्यं वा । आभ्यामेवोपतिष्ठते ॥ यस्यां कृष्णम्[१०] इति वार्षकृतस्याचा-
१० मति शिरस्यानयते ॥ ४१ ॥ निर्ऋतिकर्म । वार्षकृतं शिरसि करोति पूर्वशेषम् । अतश्चानयने मन्त्रः ॥ यं त्वा पृषती रथ[११] इति
द्यौः पृषत्यादित्यो रोहितः ॥ ४२ ॥ यं त्वा पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितेति । अत्र केयं पृषती को वा रोहि-
त इति तत् कथयति । द्यौः पृषती ज्ञेया । आदित्यो रोहितः । देवतावचनम् । विशिष्टधर्माभिप्रायोऽयमस्य सू-
क्तस्य योगः । 'पृषत्याः क्षीरौदनम्' इति शब्दाभ्यां च निर्वापादि । अर्थेन देवतासंप्रयोगो यथा स्यात् । त-
स्मात् पृषत्यै रोहितायेति च निर्वापवचनात्[१२] ॥ पृषतीं गां ददाति ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणाय । शुक्लैर्बिन्दुभिः युक्ता । स्त्री चा-
१५ नुप्रयोगात् । षड्भिरभिमन्त्र्य दद्यात् ॥ पृषत्याः क्षीरौदनं सर्वहुतम् ॥ ४४ ॥ पृषत्याः क्षीरे शृतमोदनं स-
र्वहुतम् । षड्भिरपि सकृद्धोतव्यम् । अत्र देवताविधानम् ॥ पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थानम् ॥ ४५ ॥ पुष्टेः कर्माणि
येषां मन्त्राणां ते पुष्टिकर्माणः । तेषां मन्त्राणामुपधानोपस्थाने पूर्वाधिकारोक्ते भवतः । चित्राकर्मा-
दीनि च पुष्टिकर्माणि[१३] पूर्वाधिकारात् । अन्यः अपि चाधिकारी । फलमन्यवचनादन्यत् । प्रतीक-
संप्रत्ययश्च षष्ठीश्रवणात् ॥ सलिलैः सर्वकामः ॥ ४६ ॥ प्रतीकविकल्पः । पुष्टिफलत्वे च प्राप्तेऽयमा-
२० रम्भः । शंभुमयोभुभ्याम्[१४] इत्यादयः सलिलाः । तैः समुच्चितैरुपधानोपस्थाने कार्ये सर्वाणि फलानी-
च्छता । पूर्वस्य विधानं पुष्ट्यर्थम् । 'द्वितीयेन प्रवत्स्यन्'[१५] निमित्तसंबन्धार्थं केवलप्रयोगार्थत्वात् ।
पुष्टिकर्मसंहिताया विधिरुक्तः । प्रथमं 'मेधाजननम्[१६] इति मेधाविधानं शास्त्रम् । तदधिका-

गृज्ञातकर्मणः गर्भाग्निस्पृष्टत्वात्॥ तदनंतरं ब्रह्मचारिसंस्काराणां विधिरोद्वाहपर्यायिप्रसंगात्॥ तदनंतरं आव-
सथ्यानि॥ सर्वत्रारंभप्रसंगात्॥ तदनंतरं वर्षस्यादावोद्वर्याणि निरूपणकारणात्॥ तदनंतरं ग्रामकर्म
ग्रामसंपदावेक्षणत्वात्॥ वर्णाश्रमधर्माणां च राजाश्रयहेतुत्वात्॥ तदनंतरं राष्ट्रकर्म
संपदावेक्षत्वात्॥ तदनंतरं नैर्ऋतानि कर्माणि॥ त-
दनंतरं पुष्टिकर्माणि उपानस्य संवर्धनार्थत्वात्॥ चित्रकर्मणो नित्यत्वात्॥ त-
दनंतरं भैषज्यानि प्रतीकारकत्वात्॥ आरोग्यमूलत्वाच्च त्रिवर्गलाभस्य तेषामिदानीं सूत्रं॥ ॥ महा-
वेदार्थविदुपाध्यायवत्सशर्मणः सपाग्निभट्टदारोहस्कृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयाध्याये सप्तमी
कंडिका॥ अध्यायः समाप्तः॥ ३ ॥ ॐ अथ भैषज्यानि॥ इति द्विपदं सूत्रं प्रकरणात्॥ द्विप्रका-
रा व्याधयः आहारनिमित्ता अपुण्यनिमित्ताश्चेति॥ तत्र आहारवैषम्यसमुत्थानां आयुर्वेदच-
रककारादिप्रणीतः शमनार्थः अधर्मसमुत्थानां तु शास्त्रमिदमुच्यते॥ अर्थानां विध्यपवा-
दापेक्षाविधिप्रकरणात्॥ तस्यापचारप्रत्ययाभैषज्यप्रत्ययात्॥ नहि व्यपराधे अमूनि भैष-
ज्यानि निव्याधेरपनयनात्कर्मभैषज्यं तद्व्रतामद्दनि वाक्यविशेषः॥ आदि सूत्रे भैषज्याधिका-
रोनर्थः पुष्टिकर्मवदनंतरेणाधिकारवद्वनदवगमात्॥ ओषधिवनस्पतीनामनुक्तानीत्येतेनवचनात्॥ अ-
थवद्दारन्योदकानाप्लुवननिरत्यर्थत्वात्॥ विकारवचनात्सनीकाधिकारो दर्शितः तस्यानारभ्याधि-
धिः॥ प्रातर्भैषजमयोगाभिषयसत्र कल्पवचनात्॥ नान्यापि कवर्जं भवति॥ नाविपर्ययेन केनसति
मङ्गीणाकारादिरपि निर्दिष्टप्रसंगात्॥ नाम्नानि विधिप्रतीकारवचनात्॥ मंगलार्थोपद्रारदर्शितः उपा-
ध्यायवत्सशर्मणः मंगलं च शास्त्रार्थत्वात्॥ उल्लिङ्गनापो भैषज्यं॥ यदुक्तमयति तल्लिंगतदस्याधिपि
व्याधेः मलिंगी तस्यापनापकरणं कर्म भैषज्यमिति तत्रैव॥ उपानापोविनाशाभैषज्यत्वात्॥ व्याख्या-
तं निष्पन्नपतेः केचित्तन्मंत्रं भैषज्यमित्याहुः केचित्तु कर्मयुक्तमन्त्राभैषज्यमिति शास्त्रत्रनर्थकं स्यात्॥ लि-
गद्वारस्योन्यार्थयोगात्॥ व्याधेर्लिंगितउपनापकर्म विशेषात्मकत्वात् प्रतिप्रतिनं व्याधिग्रहणोभा-
वापसामान्यविधानमितरथा तन्नूतनव्याधिवचनं व्याध्युपनापफलेनः सिद्धान्मंत्रलिंगादन्येन
भैषज्यानामिति निर्दर्शनात्॥ पुष्टिदर्शनवत्॥ तनैमित्तिकसामान्यवचनादन्यत्कर्म क्रियापेक्षस्य पुंसः
अक्रियायामप्रत्यवायः स्यात्॥ नैमित्तिकानां चोभयफलत्वात् भैषज्यानां व्याध्युपशमनमात्रफल-
त्वात् व्याध्युपशमनफलं ते क्रियायांप्रत्यवायइत्यर्थः॥ मंत्रेणलिंगिनो व्याधिः श्रवणं तत्र व्याध्यु-

राज्ञातकर्मणश्च नित्यत्वात् । तदनन्तरं ब्रह्मचारिसांपदानि[1] विधिरौदुम्बर्यादिप्रसङ्गात् । तदनन्तरं सांमनस्यानि[2] । 'सं वः 'शब्दप्रसङ्गात् । तदनन्तरं वर्चस्यानि[3] औदुम्बर्यादीनि प्रकरणात् । तदनन्तरं राजकर्माणि[4] संपदवेक्षणत्वात् । राज्ञां वर्णाश्रमधर्माणां च ऋद्धिहेतुत्वात् । तदनन्तरं निर्ऋतिकर्माणि[5] संपदवेक्षणत्वात् । तदनन्तरं पुष्टिकर्माणि[6] उपात्तस्य संवर्धनार्थत्वात् चित्राकर्मणो[7] नित्यत्वात् । त-
५ दनन्तरं भैषज्यानि[8] प्रतीकक्रमात् । आरोग्यमूलत्वाच्च त्रिवर्गलाभस्य । तेषामिदानीं सूत्रम् ॥ महावेदार्थविद् उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये सप्तमी कण्डिका । अध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ ॐ । अथ भैषज्यानि ॥ १ ॥ इति द्विपदं सूत्रं प्रकरणात् । द्विप्रकाराव्याधयः आहारनिमित्ता अशुभनिमित्ताश्चेति । तत्र आहारवैषम्यसमुत्थानां आयुर्वेदः चरकादिप्रणीतः शमनार्थः । अधर्मसमुत्थानां तु शास्त्रमिदमुच्यते । अथेति विध्यप-
१० राधापेक्षः विधिः प्रकरणात् । तस्योपचारप्रत्ययो भैषज्यप्रत्ययात् । तद्विध्यपराधे अमूनि भैषज्यानीति । व्याधेरपनयनकर्म भैषज्यं तत् । वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । आदिमसूत्रे भैषज्याधिकारोऽनर्थकः । पुष्टिकर्मवदन्तरेणाधिकारवचनं तदवगमात् । 'ओषधिवनस्पतीनामनूक्तानि '[9] इत्यन्ते वचनात् । अर्थवद्वा अत्रोदकान्ताप्लवननिवृत्त्यर्थत्वात्[10] । विकारवचनात् प्रतीकाधिकारादिवदविहितस्यानारभ्यविधिः । प्रातर्भैषज्यप्रयोगो भिषक् । नक्षत्रकल्पवचनात् । नान्यदपि कर्म वर्ज्यं भवति । न विपर्ययो येन केन सता
१५ स्थालीपाकादेरपि निवृत्तिप्रसङ्गात् । नाश्नातिविधिः[11] प्रतीकाधिकारवचनात् । मङ्गलार्थोऽथशब्द[12] इत्युपाध्यायवत्सशर्माणः । मङ्गलं च शान्त्यर्थत्वात् ॥ लिङ्ग्युपतापो भैषज्यम् ॥ २ ॥ यद् गमयति तल्लिङ्गम् । तद्यस्याग्रेऽपि व्याधेः स लिङ्गी । तस्योपतापकरणं कर्म भैषज्यमिति ज्ञेयम् । उपतापो विनाशः । भैषज्यत्वात् व्याख्यानम् । विप्रतिपत्तेः केचिन्मन्त्राः भैषज्यमित्याहुः । केचित् कर्म । यदि मन्त्रा भैषज्यं प्रतिज्ञानं तत्रानर्थकं स्यात् । लिङ्गशब्दयोगोऽन्यार्थयोगात् । व्याधेर्लिङ्गिन उपतापकर्म विशेषात्मकत्वात् प्रतिप्रतीकं व्याधिग्रहणम् । अभा-
२० वाच्च सामान्यविधानम् । इतरथा तत्र तत्र व्याधिवचनं व्याध्युपतापफलं सिद्धम् । मन्त्रलिङ्गात् अन्ते च 'भैषज्यानाम्'[9] इति दर्शनात् । पुष्टिदर्शनवत्[13] । न नैमित्तिकं सामान्यम् ॥ वचनादन्यत् ॥ ३ ॥ कर्म । क्रियापेक्षस्य पुंसः अक्रियायां प्रत्यवायः स्यात् । नैमित्तिकानां चोभयफलत्वात् भैषज्यानां च व्याध्युपशममात्रफलत्वात् व्याध्युपशम एव फलं न क्रियायां प्रत्यवाय इत्यर्थः । मन्त्रेण लिङ्गिनो व्याधेः श्रवणम् । तत्र व्याध्यु-

पताप उपवचनात् । अथवाऽनेकलिङ्गसंबन्धो मन्त्रः । सकृत्प्रयोगेनैव सर्वव्याध्युपशम इति ॥ पूर्वस्योदपात्रे-
ण संपातवताऽङ्क्ते ॥ ४ ॥ येत्रिषप्तीयेन[1] उदपात्रं संपातवत् कृत्वा व्याधितमङ्क्ते प्रोक्षति । सर्वभैषज्यं विशेषलिङ्ग्यभा-
वात् ॥ वलीर्विमार्ष्टि ॥ ५ ॥ वलिनं मार्ष्टि । सर्पादिदष्टवान् । दक्षिणेन पाणिना वलिरोगानिति च ॥ त्रि-
द्या शरस्य[2] अदो यत्[3] इति मुञ्जशिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ ६ ॥ प्रथमेन । अदो यदिति वा । मुञ्जशिरः पुङ्खाधारकाण्डम् । सूत्रे प्रा-
५ प्ते रज्ज्वेत्युच्यते । मुञ्जरज्जुरेव संनिधानात् । अतिसारभैषज्यम् 'आस्राव'शब्दस्य[4] तद्वाचित्वात् ॥ आकृतिलो-
ष्टवल्मीकौ परिलिख्य पाययति ॥ ७ ॥ आकृतिलोष्टः कथितः[5] । वल्मीको लोकप्रसिद्धः । अनयोर्विकल्पो
द्विवचनात् । परिलेखनं चूर्णीकरणम् । पायनमुदकेन । मन्त्रः पायने ॥ सर्पिषाऽऽलिम्पति ॥ ८ ॥ घृतेनाभ्यङ्क्ते ॥
अपिधमति ॥ ९ ॥ अपाने धमति अतिसारिणम् ॥ विद्मा शरस्य[6] इति प्रमेहणं बध्नाति ॥ १० ॥ द्वितीयेन नवर्चेनाचमनम् । प्र-
मेहणं हरीतक्यादि भेदनीयं द्रव्यम् । तद् बध्नाति । मूत्रपुरीषप्रतिबन्धे सूक्तम् । 'उत्तमाभ्याम्'[7] इति तृतीया-
१० संबन्धात् ॥ आखुकिरिपूतीकमथितजरत्प्रमन्दसाव्रस्कान् पाययति ॥ ११ ॥ जरत्प्रमन्दो जीर्णेन्दुकः । साव्रस्को द्रव्यान्तरम् । आखुकिर्या-
दिभिः समासात् पायनम् । अद्भिरालोड्याभिमन्त्र्य । जरद्ग्रहणमन्यत्र नियमार्थम् । साधनविकल्पो बहुवचनात् ॥
उत्तमाभ्यामास्थापयति ॥ १२ ॥ अस्य सूक्तस्योत्तमाभ्यामृग्भ्यां[7] पुटकानुवासनानि ददाति । तस्योपाय आयुर्वेदोक्तः । समुच्च-
यः तृतीयानिर्देशात् । सूक्तकर्म आ परिसमाप्तेः । उत्तमयोः कर्माभिधानमाखुकिर्यादिसाधनसंप्रत्ययार्थम् ॥
यानमारोहयति ॥ १३ ॥ यानमश्वादि तं संप्रत्यारोहयति 'विद्मा शरस्य'[6] इति सूक्तेन प्रकरणात् । उत्तमयोश्च क-
१५ रणत्वं तृतीयानिर्देशात् ॥ इषुं विसृजति ॥ १४ ॥ धनुषेषुं क्षिपति व्याधितं प्रति भयोत्पादनाय ॥ बस्तिं
विष्यति ॥ १५ ॥ शिश्नं निर्वासयति सूक्तान्ते मन्त्रलिङ्गात् ॥ वर्त्रं भिनत्ति ॥ १६ ॥ वर्त्रं मूत्रबिलं कुमारीव-
द्विकासयति सूक्तान्ते ॥ एकविंशतिं यवान् दोहन्यामद्भिरानीय द्रुघ्नीं जघने संस्तभ्य फलतोऽवसि-
ञ्चति ॥ १७ ॥ सूक्तान्ते । एकविंशतिपरिमितान् यवान् गोदोहन्यामद्भिः सहानयति । द्रुघ्नी यया द्रु-
हृतः । तां व्याधितस्य जघने संश्लेष्य फलतो यतः फलं ततोऽवसिञ्चति उदकम् । अवसेके सूक्तमद्भि-
२० रानयने द्रुघ्नीसंस्तम्भने च । संस्कारकर्मत्वात् ॥ आलबिसोलं फाण्टं पाययति ॥ १८ ॥ आ-
लं गोधूमव्याधिः । बिसं पद्मकन्दः । उलं कस्तुकशाकम् । तत् फाण्टयित्वा पाययति । समुच्चय
एकवद्भावात् ॥ उदावर्तिने च ॥ १९ ॥ उदावर्तो यस्य सोऽयमुदावर्ती । तस्मै उदावर्तिने प्रमेहणा-

दानिकर्माणि भर्तीनि॥ आघारेणैव मध्यमपात्रात्॥ उपरवेदिः स्रुचीपस्य गोलकमात्रः॥ ॰ अयं वयोर्यं
निरासः पूतदर्शनित्रतानाः समिधश्चाप्यविश्चमासत्समत्सु॥ नीलिंगात् अनश्च माहत्यानि॥
मन्त्रिस्य स यो हत्यानिसंबंधात्॥ सर्वेभ्यो ॰ उकस्य समानाः॥ वा वा पूनरूत्व स्यमामसमां
मः मंतु मा हत्यानि सर्वे भेदानां॥ ॰ वानुनाम्नामापनोदनं नमाख्याने॥ वानताना मनीः
वं अपनोदनकर्म कार्थनं प्रत्येनच्य॥ कर्णिकं नकूलः षष्टीनिर्देशात्॥ अपनोदनं कार्यं
संस्पृत्त्यपनोदनफलत्वात्॥ आवपनमात्रा निर्देशात् एकवचनात्॥ पिदैः वर्जहोतुभिः
निम्युपनापनवनात्॥ ॰ त्रपुमुसनलखदिरनार्ष्टीधानामाहत्यानि॥ त्रपुसादीनि प्रकिम्या
नि॥ नार्ष्टीघः मर्षपः॥ षष्ठीसमीपसंगत्याया आहत्यानि समिधवचनात्॥ द्रव्यविकल्पः
माधनत्वात्॥ पित्र्यावचानेनमृत॥ ॰ आयुष्मान् खदिरानूतकूनूनहयानि विध्यनि पश्चाद्
ग्नेः॥ पश्चाच्चानुनेरभिमंत्र्याहत्यानि विध्येन॥ पनेयानिहिते सर्वेदः तनप्रनोकविरोधः॥ ऋ
पकर्मत्वात् एतुवायुवानमिति कर्मवत्॥ मतश्चग्रहणमापहणात्॥ ॰ एतमायसलोहान्॥
मायसान् कीलकीलकान् लोहान्स्वखदिरवत्निहत्यात्॥ लोहेनोत्र अयुग्मानायसलोहान् शंकून् असेषो
निविध्यनि॥ पश्चादग्नेः समंभूमिनिहतीति॥ ॰ नमत्रार्कराभिरायनं रात्रिपर्व्याणि परीकरोति॥
नमत्रार्कराभिः पित्र्याचरहीतेस्पत्रायनं सर्वतः करोति धान्यरात्रिपर्यंचरक्ष समानान्सेनरा
त्रिपर्ययाः समानकर्मत्वाद्दवनरक्षः पित्र्याचवातनामामान्याच्च॥ ॰ अमावास्यायांसकृद्
हीतान्यवानन पहतानप्रतीहारपिष्टानाभिचारिकं परिस्तीर्यनार्ष्टाधे भमावपनी॥ अमावा
स्यायामिति॥ कालविधिः सकृद्गृहीतान्यवान् दक्षिणहस्तेननत्संभग्नतु हत्यामतिहत्याविनाष्टि
अप्रतिग्रहणं शुक्तिकस्यानाकर्षणं परिस्तरणमाभिचारिकं शरमयं बर्हिः कर्मयतः पारिष्ठि
नं नार्ष्टीधमोजुहोति॥ नार्ष्टीघः सर्षपसक्ताष्टा निनार्ष्टाधाद्भायस्यमानार्ष्टीधो भाग्निः
स्तान्यवान्॥ पिष्टात् उपसमाधानानन्तरं परिस्तरणेप्रमंत्रकं चयथायसमाधायसंपानवंतं करो
ति॥ ॰ यआगघनेन्नूयाधयणश्रुल्नेनजिह्वां निर्मृजानः शालायाः मस्कंदेनि॥ आवपनेस

दीनि कर्माणि भवन्ति । आच्छादनं च मध्यमपातात् । उदावर्तः पुरीषस्य गोलकभावः ॥ अम्बयो य-
न्ति[1] वायोः पूत[2] इति च शान्ताः ॥२०॥ समिध आदधाति । समित्संप्रत्ययः स्त्रीलिङ्गात् । अतश्च आदधाति ।
समित्संप्रत्ययः आदधातिसंबन्धात्[3] । सर्वभैषज्यम् । उत्तरस्य ससोमाः ॥२१॥ वायोः पूत इत्यस्य सोमसंमि-
श्राः समिध आदधाति । सर्वभैषज्यम् ॥ चातनानामपनोदनेन व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ चातनानां[4] प्रतीका-
५ नामपनोदनेन कर्म कथितं प्रत्येतव्यम् । प्रतीकविकल्पः षष्ठीनिर्देशात् । अपनोदनं 'आरेऽसाव-
स्मदस्तु'[5] इत्यपनोदनफलत्वात्[6] । अपनोदनमात्रनिर्देश एकवचनात् । पिशाचगृहीतभैषज्यं
लिङ्ग्युपतापवचनात्[7] ॥ त्रपुसमुसलखदिरतार्ष्टाघानामादधाति ॥ २३ ॥ त्रपुसादीनि 'प्रसिद्धा-
नि । तार्ष्टाघः सर्षपः । षष्ठी समित्संप्रत्ययार्था । आदधाति समिद्वचनात् । द्रव्यविकल्पः
साधनत्वात् । पिशाचचातनमेव ॥ अयुग्मान् खादिराञ्छङ्कून् अक्ष्यौ निविध्य[8] इति पश्चाद-
१० ग्नेः समंभूमि निहन्ति ॥ २४ ॥ पश्चाच्चातनैरभिमन्त्र्याक्ष्यौ निविध्येत्यनया विहितः सर्वचातनप्रतीकशेषः । शे-
षकर्मत्वात् । 'एतं वो युवानम्'[10] इति कर्मवत् । अतश्च 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[11] ॥ एवमायसलोहान् ॥ २५ ॥
आयसान् कीलकान् लोहांश्च खादिरवन्निहन्यात् । लोहं ताम्रम् । अयुग्मानायसलोहान् शङ्कून् 'अक्ष्यौ
निविध्य'[8] इति पश्चादग्नेः समंभूमि निहन्ति ॥ तप्तशर्कराभिः शयनं राशिपल्यानि परिकिरति ॥२६॥
तप्तशर्कराभिः पिशाचगृहीतस्य शयनं सर्वतः किरति धान्यराशिं पल्यं च । रक्षसामाविवासने रा-
१५ शिपल्ययोः समानकर्मत्वाद्वचनम् । रक्षः पिशाचः । चातनसामान्याच्च ॥ अमावास्यायां सकृद्गृ-
हीतान् यवाननपहतानप्रतीहारं पिष्टानाभिचारिकं परिस्तीर्य तार्ष्टाघेध्म आवपति ॥२७॥ अमावा-
स्यायामिति कालविधिः । सकृद्गृहीतान् यवान् दक्षिणहस्तेन तान् संप्रतिहत्याप्रतिहत्य पिनष्टि ।
अप्रतिग्रहणं पुत्रकस्यानाकर्षणार्थम्[12] । परिस्तरणमाभिचारिकं शरमयं बर्हिरुभयतः परिच्छि-
न्नम्[13] । तार्ष्टाघाग्नौ जुहोति । तार्ष्टाघः सर्षपः । तत्काष्ठानि । तार्ष्टाघा इध्मा यस्य स तार्ष्टाघेध्मोऽग्निः ।
२० तान् यवान् पिष्ट्वा । उपसमाधानानन्तरं परिस्तरणममन्त्रकं च । यथायथं समाधाय संपातवतः करो-
ति ॥ य आगच्छेत् तं ब्रूयाच्छणशुल्बेन जिह्वां निर्मृजानः शालायाः प्रस्कन्द इति ॥ २८ ॥ आवपने क्ष-

यमाणो यो ग्रहविशेष आगच्छेत् स वक्तव्यः –' शणशुल्वेन जिह्वां निर्मृजानः शालया: प्रस्कन्द ' इति । अयं मन्त्रः प्रैषः । ये तु प्रस्कन्दीति पठन्ति तेषां स्त्री पुमान् वा प्रेष्यता पिशाचः प्रयोज्यः । ' पुमान् स्त्रिया '[1] इत्येक शेषः । अस्मिन् पाठे तथा कुर्वन् ना पुरुषो भवतीति विरुध्यते इदम् । ' तथा कुर्वन्ननाद्ये ह्नुवाने ' इति विप्रतिपत्तिनिषिद्धम् । तस्मात् पूर्व एव पाठः ॥ तथा कुर्वन्नना । यदि प्रैषार्थं न करोति ततोऽसौ अना अमनुष्योऽतिवीर्य इत्यर्थः ।
५ नापगतो ग्रह इति । आवपतीति हविर्ग्रहणं ग्रहार्थम् । अना इति तत्पुरुषः । बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति । उच्यते । एकत्राभावात् । बहुव्रीहाविति अनेकवत् स्यात्[2] । आद्ये ह्नुवाने ॥ २९ ॥ आद्यस्य ह्नुवनवचनमातुरवचनात् । कर्मकाले वा ग्रहविकारभावात् ह्नुवनं प्रैषार्थाकरणम् । करोमीति अवचनम् ॥ आद्यो यदि ह्नुवते ततः । वीरिणतूलमिश्रमिङ्गिडं प्रपुटेन जुहोति ॥ ३० ॥ प्रपुट अस्यूतः पुटः दृढः पुट इति वा । नित्यं तन्त्रमहस्तादिहोमत्वात्[3] । इध्माबर्हिषोश्चापरेद्युर्होमार्थत्वात् । तथा च विकारवचनमुपपद्यते होमा-
१० र्थं विहितं नियतं रूपं नान्यत् ॥ इध्माबर्हिः शालायामासजति ॥ ३१ ॥ ' अपरेद्युर्विकृते ' ' उक्तो होमः ' इति । तस्मात् पूर्वस्मिन्नहनि इध्मांश्च बर्हिषश्च तस्यां शालायामाबध्नाति । सञ्जने मन्त्रः वक्ष्यमाणहोमत्वात् ॥ अपरेद्युर्विकृते पिशाचतो रुगिति ॥ ३२ ॥ अन्यथाकारम्[4] इध्माबर्हिषः पिशाचात् पीडाऽस्तीति ज्ञेयम् । नापगत इति ज्ञेयम् ॥ तस्मिन् रुजति पिशाचे । उक्तो होमः ॥ ३३ ॥ यथान्तरवचनात्[5] अस्य होमस्येध्माबर्हिषः शालायामासक्तम् ॥ वैश्रवणायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचामयत्यभ्युक्षति ॥ ३४ ॥ चातनानामेव[6] । वैश्रवणाय नमस्कारं कृत्वा । अ-
१५ ञ्जलावनुमन्त्रणम् । ततो जपन्नाचामयति पिशाचगृहीतमभ्युक्षति चातनेनैव । आचमनाभ्युक्षणयोः सहप्रयोजनमुभयसंबन्धात् ॥ निश्युल्मुके संकर्षति ॥ ३५ ॥ उल्मुकं चोल्मुकं च परस्परं कर्षति । जपतीत्यधिकाराधिकृतः ॥ स्वस्त्याद्यं कुरुते ॥ ३६ ॥ निश्येव स्वस्त्याद्यं करोति । स्वस्त्याद्यं स्वस्त्ययनम् । कुरुत इत्यर्थः । आत्मनेपदमात्मरक्षार्थमङ्गदोषणीवत् । आतुरस्य च ग्रहणात् । अपराधे भङ्गविनाशदर्शनात् लोके ॥ अयं देवानाम्[7] इत्येकविंशत्या दर्भपिञ्जूलीभिर्वलीकैः सार्धमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ ३७ ॥
२० एकविंशतिपरिमाणाभिर्दर्भपिञ्जूलीभिः सह वलीकैरुपरि शिरसोऽवसिञ्चति जलोदरिणम् । ' स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ '[8] इति स्मर्तव्यम् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये भैषज्येषु प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ । जरायुज[9] इति मेदो मधु सर्पिस्तैलं पाययति ॥ १ ॥ सर्वं सूक्तम् । ' मृगारैर्मुञ्च '[10] इति

कर्मभेदात् । मेदआदीनि प्रसिद्धानि । प्रतिद्रव्यं कर्मभेदः । असमासात् साधनत्वाच्च । भैषज्यं लिङ्गिन उपतापवचनात्[1] । तथा चोक्तं 'स पुनराम्नायप्रत्ययः'[2] इत्यत्र चावधारणात् ॥ मौञ्जप्रश्नेन शिरस्यपिहितः सव्येन तितउनि पूल्यानि धारयमाणो दक्षिणेनावकिरन् व्रजति ॥ २ ॥ ग्रामभुवमरण्यभुवं च । मुञ्जनिर्वृत्तेन प्रश्नेन शिरसि प्रच्छादितो व्रजति । प्रश्न उष्णीषं गुग्गुलिका । सव्येन हस्तेन तितउस्थितानि पूल्यानि धा-
५ रयमाणो दक्षिणेन हस्तेन तानि पूल्यानि अवकिरति । तितउ सक्तुगालनम् । पूल्यानि लाजाः ॥ सव्येन तितउप्रश्नौ । धारयमाणः कर्ता व्रजति । दक्षिणेन ज्यां द्रुघ्नीम् ॥ ३ ॥ धारयमाणः कर्ता व्रजति । ज्यां द्रुघ्नीं यस्याः च्युतेनेषुणा कश्चित् घातितः । व्रजतीति क्रिया ॥ प्रैषकृदग्रतः ॥ ४ ॥ प्रैषं ददातीति प्रैषकृत् । अतश्च 'आव्रजतम्' इति प्रैषं ददाति सः ॥ यत्रैनं व्याधिर्गृह्णाति तत्र तितउप्रश्नौ निदधाति ॥ ५ ॥ व्रजतो यत्र देशे व्याधिः स्पष्टो भवति तत्र तितउप्रश्नौ स्थापयति कर्ता । अतश्च व्याधितः कर्तुरग्र-
१० तः तस्याग्रतः प्रैषकृद् गच्छति ॥ ज्यां च ॥ ६ ॥ कर्ता स्थापयति तत्रैव ॥ आव्रजनम् ॥ ७ ॥ प्रैषः प्रैषकृतः प्रवलारावो देशं यावद् गच्छति । निधाने मन्त्रः । मन्त्रलिङ्गात्[3] । शिरोरोगभैषज्यम् ॥ घृतं नस्तः[4] ॥ ८ ॥ करोतीति वाक्यशेषः । घृतं नस्यं स्यादभिमन्त्र्यम् ॥ पञ्चपर्वणा ललाटं संस्तभ्य जपति । पञ्च पर्वाणि यस्य दण्डस्य स पञ्चपर्वा । तेन रोगिणं संस्तभ्य ललाटं जपति ॥ अमूर्या[5] इति ॥ ९ ॥ पञ्चपर्वणा । वेणुदण्डेन संस्तभ्य जपति । पांसुसिकताभिः परिकिरति ॥ १० ॥ पांसु श्लक्ष्णा धूलिः । सिकता वालुका । परिकिरणमतिवृत्तदेशस्य ॥ अर्म-
१५ कपालिकां बध्नाति ॥ ११ ॥ अर्मकपालोऽग्निसंयोगात् पिठरादिः । शकलं पतितं केदारे । पर्वते इति केचित् ॥ पाययति ॥ १२ ॥ तमेव चाभिमन्त्र्य पाययति ॥ चतुर्भिर्दूर्वाग्रैः । सह । दधिपललं पाययति ॥ १३ ॥ समुच्चय एकवद्भावात् ॥ अनु सूर्यम्[6] इति मन्त्रोक्तस्य लोममिश्रमाचामयति ॥ १४ ॥ मन्त्रे उक्तः रक्तवर्णो गौः । 'गो रोहितस्य वर्णेन'[6] इति । तस्य लोमभिर्मिश्रमाचामयति व्याधितं पुरस्कृतभैषजम् ॥ पृष्ठे चानीय ॥ १५ ॥ गोः पृष्ठे उदकंसं गृहीत्वाऽऽचामयति । मन्त्रोक्तस्य गोः । प्रकरणात् ॥ शङ्कुधानं चर्मण्यासीनाय दुग्धे संपातवन्तं बध्नाति ॥ १६ ॥
२० शङ्कुधानः चर्मणो विस्ताराय कीलकबन्धः । शङ्कुस्थापन इत्यर्थः । तत्रैव चर्मण्युपविष्टाय क्षीरस्थं संपातवन्तं कृत्वाऽऽतुराय बध्नाति । संपातविधानं गुणार्थम् । अतश्चाभिमन्त्रणनिवृत्तिः ॥ पाययति ॥ १७ ॥ तद्दुग्धं पाययति रोगिणम् ॥ हरिद्रौदनभुक्तमुच्छिष्टानुच्छिष्टेना प्रपदात् प्रलिप्य मन्त्रोक्तानधस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजङ्घासु बद्ध्वावस्नापयति ॥१८॥ प्रपादयति ॥ १९ ॥ मन्त्रोक्तान्[7] । तं व्याधितं कानिचित् पदानि । कर्मान्तरतुल्यत्वात् । 'पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति'[8] इति परिभाषायाश्चार्थवत्त्वात् । वदत उपस्थापयति ॥ २० ॥ तत्र तत्रस्थान् मन्त्रोक्तान् वद-

नः श्रुत्वा स्पृष्ट्वा पर्याप्त॥ सूक्तेन व्याधितं॥ के मंत्रोक्ताः शुक्लाः प्रसिद्धः॥ रोपणाकाः हारिद्रवर्णाः श्विटका
हारिद्रवर्णाः श्विटकाः हारिद्रवर्णाः पीताः श्विटकाः॥ ७॥ क्रोडलोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधा
य्यनुबध्नाति॥ यथा नरत्वात्॥ क्रोडं हृदयं तन्नो लोमानि गृहीत्वा जतुना संश्लेष्य सुवर्णेनापरिवेष्टय
॥ मंत्रोक्तानामेव क्रोडरोमाणि प्रकृतत्वात्॥ ७ शंकुधानं च मण्याधायद्रुग्धे संपातवंतं बध्नाति॥ श
यव बध्नाति ग्रहणं रूतं॥ ७ नक्तं जातासुपर्णो जात इति मंत्रोक्ते राष्ट्रदालोहितं प्रकुष्य आलिंपति॥ मंत्रो
क्तं पूर्णं रिवचं॥ तं गोमयेन प्रकुष्य यावल्लोहितं श्वित्रस्थान आगतं मंत्रोक्तैः ३ येर रूपालिंपति॥
कानि मंत्रोक्तानि॥ रमो भृंगरकरूष्या नीला असिक्नी॥ तिमिर कर्त नीमाति का॥ पूर्नी काि वि कल्पः
॥ भ्रनी कहृदयग्रहत्वात्॥ ७ पलितान्याछाद्य॥ मंत्रोक्तैर्पि पलितानां विशेषः॥ पलितानि आछाद्य
मंत्रोक्तेरालिंपति॥ आछेदनमालिंपनं॥ ७ मारुतो न्यूर्पि हतः॥ मारुतानि वाप्यानि मरुतं देवत्या
त्॥ समुत्पन्नं तु प्रतभन्योनित त्रयाणि निर्वहिता नूतान्यनन् गच्छता कर्ते निर्देशा॥ च समुच्चयो मरु
तेषु अर्मानकर्ते निर्देशा विकल्पः स्यात्॥ भिन्नभेषज्यवत्॥ ७ आयरनेिरिति परशुं जपन्नाप्याययति का
थयत्यवरिंचति॥ परशुः कुठारः तेना पर्याप्तिं जपन्ने तेन परशुना क्वाथयत्स उदकं जपन्नेन तत्तेनोदकेनावसिं
चति॥ जपन रागिण्यां॥ ७ उप प्रागादि त्युक्तं हिंसमानस्य शुक्रप्रसूतस्य चतुर्स्थणाभिषीकाणामुभय
तः प्रत्यक्षं बध्नाति॥ हिंसमानायः तेः कारणात्र्यसति न दृश्यसिदं कर्म शुक्रवासवायस्य शुक्रं नरा
नः श्वेतकण्ठस्त्यर्थः॥ वीरिणः प्रसिद्धः॥ इषीकाम यामणि नासा चतुः स्थणा अवयवात्॥ शत्वा मण्या
कारणं कृत्वा उभयतो दृश्यते बध्नाति॥ पुलिंगत्वान्मणि संप्रत्ययः॥ ७ त्रिविदग्ध कांडमणि॥ त्रिषु प्रा
देशेषु विदग्धं कांडमणिं बध्नाति निशेषः॥ चतुर्णां कांडानां मणि॥ ७ उल्मुके स्वस्या इति श्युल्मुकं
कर्षतीत्येतज्जयः करोति॥ ततः स्वस्त्ययनं कुर्यात्॥ ७ मातृनाम्नोः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि
हुत्वा शेषेण प्रलिंपति॥ पिशाचग्रहपिशाचगृहीतं॥ ७ चतुष्पथे च शिरसि दर्भेण्वं गार पालं च
कानिदीनि॥ चतुष्पथे वेतनु कर्म॥ ग्रहगृहीतस्य शिरसि दर्भाधारके कृत्वा तत्सांगारकपालं च.
रोति॥ ततः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेषेण प्रलिंपति॥ अन्वक्तानीत्यपाठः॥ अंतरेण
च चनमन्वक्तानां मामत्वात्॥ इति पूर्वं कर्माणि निर्देशार्थः॥ ७ नितर्डीन प्रतीयं गाहमानो वपतो नरो र्वः

तः श्रुत्वा उपस्थापयति सूक्तेन व्याधितम् । के मन्त्रोक्ताः । शुकाः प्रसिद्धाः । रोपणाका हरिद्रावर्णाश्चटकाः । हारिद्रवाः पीताश्चटकाः ॥ क्रोडलोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधा-
प्य ॥ २१ ॥ बध्नाति यथान्तरत्वात्[1] । क्रोडं हृदयम् । ततो लोमानि गृहीत्वा जतुना संश्लेष्य सुवर्णेनोपरि वेष्टयि-
त्वा । मन्त्रोक्तानामेव क्रोडलोमानि प्रकृतत्वात् । 'शङ्कुधानं चर्मण्यासीनाय दुग्धे संपातवन्तं बध्नाति '[2] । अ-
५ त्र बध्नातिग्रहणं कृतम् ॥ नक्तंजाता[3] सुपर्णो जात[4] इति मन्त्रोक्तं शकृताऽऽ लोहितं प्रकृष्यालिम्पति ॥ २२ ॥ मन्त्रो-
क्तं श्वेतं श्वित्रम् । तद् गोमयेन प्रकृष्य यावल्लोहितं श्वित्रस्थान आगतं मन्त्रोक्तैः द्रव्यैः रुग्णमालिम्पति ।
कानि मन्त्रोक्तानि । रामा भृङ्गारकः । कृष्णा नीली । असिक्नी तिमिरका । रजनी मेचिका । प्रतीकविकल्पः
प्रतीकद्वयग्रहणात् ॥ पलितान्याच्छिद्य ॥ २३ ॥ मन्त्रोक्तत्वेऽपि पलितानां विशेषः । पलितान्याच्छिद्य
मन्त्रोक्तैरालिम्पति । आच्छेदनमालेपनम् ॥ मारुतान्यपीतः[5] ॥ २४ ॥ मारुतानि वाक्यानि मरुद्देवतात्वा-
१० त् समुत्पतन्तु[6] प्र नभस्व[7] इति । तत्र यानि विहितानि तान्येते सूक्ते गच्छतः । कर्तृनिर्देशाच्च समुच्चयो मारु-
तेषु । असति कर्तृनिर्देशे विकल्पः स्यात् । श्वित्रभैषज्यम् ॥ यदग्निः[8] इति परशुं जपंस्तापयति क्वा-
थयत्यवसिञ्चति ॥ २५ ॥ परशुः कुठारः । तं तापयति जपन् । तेन परशुना क्वाथयत्युदकं जपन् । तेन तप्तेनोदकेनावसि-
ञ्चति जपन् रोगिणम् ॥ उप प्रागात्[9] इत्युद्विजमानस्य शुक्लप्रसूनस्य वीरिणस्य चतसृणामिषीकाणामुभय-
तः प्रत्युष्टं बध्नाति ॥ २६ ॥ उद्विजमानो यः निष्कारणं त्रसति तदर्थमिदं कर्म । शुक्लः प्रसूनो यस्य शुक्लप्रसू-
१५ नः । श्वेतपुष्प इत्यर्थः । वीरिणः प्रसिद्धः । इषीका अग्राणि । तासां चतसृणामवयवान् गृहीत्वा मण्या-
कारं कृत्वा उभयतो दग्धं बध्नाति । पुँल्लिङ्गत्वान्मणिसंप्रत्ययः ॥ त्रिविदग्धं काण्डमणिम् ॥ २७ ॥ त्रिषु प्र-
देशेषु विदग्धं काण्डमणिम् । बध्नातीति शेषः । चतुर्णां काण्डानां मणिः ॥ उल्मुके स्वस्त्याद्यम् ॥ २८ ॥ 'निश्युल्मुके सं-
कर्षति '[10] इत्येतज्जपन् करोति । ततः स्वस्त्ययनं कुर्यात् ॥ मातृनाम्नोः[11] सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि
हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति ॥ २९ ॥ पिशाचग्रहगृहीतम् ॥ चतुष्पथे च शिरसि दर्भेण्ड्वे[12]ऽङ्गारकपालेऽन्व-
२० क्तानीति ॥ ३० ॥ चतुष्पथे चैतत् कर्म । ग्रहगृहीतस्य शिरसि दर्भाधारकं कृत्वा तत्राङ्गारकपालं क-
रोति । ततः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति । अन्वक्तानीत्यपाठः । अन्तरेण
वचनमन्वक्तानां प्राप्तत्वात् । इतिः पूर्वकर्मातिदेशार्थः ॥ तितउनि प्रतीपं गाहमानो वपतीतरोऽवसि-

ञ्चति पश्चात् ॥ ३१ ॥ नदीप्रतीरं विलोडयमानः तितउनि सर्वसुरभिचूर्णानि वपति सूक्तेन । इतरो ग्रहगृहीतोऽवसि-
ञ्चत्यात्मानं सूक्तेन । 'स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ'[१] । उपतापिनी भवति । सूक्तेनाभिषिञ्चति यथा च
मन्त्रणलिङ्गात् 'दिवः स्पृष्ट'[२] इति ॥ आमपात्र ओप्यासिच्य मौञ्जे त्रिपादे वयोनिवेशने प्रबध्नाति ॥ ३२ ॥ अपक्वे मृ-
न्मये पात्रे सर्वसुरभिचूर्णानि प्रक्षिप्यावसिच्य शिक्ये मौञ्जे त्रिपादे वयोनिवेशने प्रबध्नाति । अभि-
५ मन्त्रणसंपाताभावः प्रोपसृष्टत्वात् । मातृनाम्नोरन्यतरेण सूक्तेन ॥ अघद्विष्टा[३] शं नो देवी[४] वरणः[५]
पिप्पली[६] विद्रधस्य[७] या बभ्रव[८] इति ॥ ३३ ॥ एतेषां कर्माणि संपाताभिमन्त्रणानि । यथाकरणभावः ॥
उपोत्तमेन पलाशस्य चतुरङ्गुलेनालिम्पति ॥ ३४ ॥ उपोत्तमं 'विद्रधस्य'[७] इत्यनेन पलाशस्य काष्ठेन चतुरङ्-
गुलेन पिष्टेनालिम्पति विद्रधम् । पृथग्वचनं लिङ्गिन उपतापार्थम्[९] । पञ्चमाधिकारवचनेऽस्यापि वरुण-
गृहीतभैषज्यत्वं स्यात् । प्रथममभिमन्त्र्य पुनरालेपने सूक्तम् ॥ प्रथमेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ ३५ ॥ 'अघद्विष्टा'[३] इ-
१० त्यनेन सूक्तेन संपातवन्तं यवं कृत्वा पुनः सूक्तेन बध्नाति यवमणिम् । पिशाचनाशनम् ॥ द्वितीये-
न मन्त्रोक्तस्य संपातवतानुलिम्पति ॥ ३६ ॥ 'शं नो देवी पृश्निपर्णी'[४] इत्येतेनांशुमत्याः संपातवत्करणम् । त-
तोऽनुलेपनं सूक्तेन । अवयवस्य संपातवत्करणं षष्ठीश्रवणात् । पिशाचनाशनम् ॥ तृतीयेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ ३७ ॥
'वरणो वारयाता'[५] इत्यनेन वरणमणिं बध्नाति वचनात् । यक्ष्मनाशनम् ॥ चतुर्थेनाऽऽशयति ॥ ३८ ॥ 'पिप्पली
क्षिप्तभेषजी'[६] इत्यनेन पिप्पलीं संपातवतीं कृत्वा पुनः सूक्तेनाऽऽशयति । क्षिप्तभैषज्यम् ॥ पञ्चमेन वरुण-
१५ गृहीतस्य मूर्ध्नि संपातानानयति ॥ ३९ ॥ वरुणगृहीतो जलोदरी । 'विद्रधस्य बलासस्य'[७] इत्यनेन शिरसि सं-
पातानानयति । प्रथममभिमन्त्र्य ॥ उत्तमेन शाकलम् ॥ ४० ॥ 'या बभ्रव'[८] इत्यनेन शाकलो बन्ध्यः । प्रथमं
संपात्य 'ब्रह्मणा तेजसा'[१०] इति । 'दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि'[११] इति शाकलः । यक्ष्मादिभैषज्यम् ॥ उद-
गाताम्[१२] इत्याप्लावयति बहिः ॥ ४१ ॥ क्षेत्रियगृहीतस्य भैषज्यम् । गृ-
हाद् बहिराप्लावयत्यृचा ॥ अपेयम्[१३] इति व्युच्छन्त्याम् ॥ ४२ ॥ ऋचः कर्म । व्युच्छन्त्यां प्रभातसमये आप्लावयति ॥
२० बभ्रोः[१४] इति मन्त्रोक्तमाकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य जीवकोषण्यामुत्सीव्य बध्नाति ॥ ४३ ॥ किम् । मन्त्रोक्तम् ।
बभ्रुवर्णस्यार्जुनस्य काण्डशेषम् । यवपललीति यावः । तिलपिञ्जीति तिलकुरुलकः । आकृतिलोष्ट-
वल्मीकौ प्रसिद्धौ । परिलिख्य संचूर्ण्य । जीवकोषणी जीवतः पशोश्चर्माङ्कस्थलिका । तस्यां प्रक्षिप्य

उत्सीव्य सूच्या बध्नाति । क्षेत्रियभैषज्यम् । क्षेत्रियः कौलो व्याधिः । ऋचा एव कर्म ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ ॐ । नमस्ते लाङ्गलेभ्यः[1] इति सीरयोगमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥ हलं युक्तं गोभ्यां क्षेत्रियरोगिणः शिरस उपरि कृत्वाऽवसिञ्चत्युदपात्रम् । क्षेत्रियः कौलो व्याधिः ॥ नमः सनिस्रसाक्षेभ्य[2] इति शून्यशालायामप्सु संपातानानयति ॥ २ ॥ शून्ये गृहे तन्त्रं कृत्वाऽप्सु संपातानानयति ॥
५ उत्तरं जरत्खाते सशालतृणं ॥ ३ ॥ जीर्णे गर्ते तस्या एव शालायास्तृणानि प्रक्षिप्य उत्तरसंपातानानयति ॥ तस्मिन्नाचामयति । तस्मिन् सशालतृणे जरत्खातेऽवस्थितं क्षेत्रियगृहीतमाचामयति संपातोदकेन । आप्लावयति ॥ ४ ॥ दशवृक्ष[3] इति शाकलः ॥५॥ 'दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि'[4] इत्ययं शाकलो मणिः। शकलसमुच्चयो मन्त्रलिङ्गात् ॥ दश सुहृदो जपन्तोऽभिमृशन्ति ॥ ६ ॥ अथवा दश मित्राणि जपन्ति एव एतत्सूक्तमभिमृशन्ति पिशाचगृहीतम् ॥ क्षेत्रियात्त्वा[5] इति चतुष्पथे काम्पीलशकले पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ ७ ॥ क्षेत्रिया-
१० त्त्वेति सूक्तेन चतुष्पथे कर्म कर्तव्यम् । काम्पीलशकलैर्व्याधितं गात्रसन्धिषु बध्नाति पिञ्जूलीभिराप्लावयति। पिञ्जूल्युदकं प्रसिद्धम् । क्वचित् दर्भपिञ्जूलीग्रहणात्[6] । ताभिः संपातिताभिरद्भिः पिञ्जूलीभिः सहिताभिरुपरि शिरसोऽभिषिञ्चति । संपाता आप्लावनत्वात्[7] ॥ अवसिञ्चति ॥ ८ । अथवा अवसिञ्चत्यसंपातिताभिः ॥ 'स्त्रीव्याधितौ'[8] इति स्मर्तव्यम् ॥ पार्थिवस्य[9] इत्युद्यति पृष्ठसंहितावुपवेशयति ॥ ९ ॥ प्राङ्मुखं व्याधितं प्रत्यङ्मुखमव्याधितं शाखासूपवेश्य वैतसे चमस उपमन्थनीभ्यां तृष्णागृहीतस्य शिरसि मन्थमु-
१५ पमथ्यातृषिताय प्रयच्छति ॥ १० ॥ तस्मिंस्तृष्णां संनयति ॥ ११ ॥ उद्यति भगवति सवितरि व्याधितौ पृष्ठसंबद्धावुपवेशयति। प्राङ्मुखं व्याधितं प्रत्यङ्मुखमव्याधितमिति दिङ्नियमः। वैतसीषु शाखासूपवेशयति व्याधितं वैतसे चमसे सक्तून् कृत्वोदकं प्रक्षिप्य वैतसीभ्यामुपमन्थनीभ्यां तृष्णागृहीतस्य शिरस्याधाय चमसं मन्थमुपमथ्नाति । तमुपमथ्याव्याधिताय प्रयच्छति। तस्मिन्नव्याधिते तृष्णां संक्रामयति। उपवेशयतीत्युभयत उपवेशनार्थम् ॥ उद्धृतमुदकं पाययति ॥ १२ ॥ अप्सु चावस्थितं पार्श्वान्तरस्थ उद्धृतमुदकमभिमन्त्र्य । पाययति ॥
२० सवासिनौ[10] इति मन्त्रोक्तम् ॥ १३ ॥ समानवसनौ भूत्वा मन्थं पिबत इत्यर्थः। सूक्तेनाभिमन्त्र्य । सवासिनावितिग्रहणं विशिष्टक्रियाविधानार्थम् ॥ इन्द्रस्य या मही[11] इति खल्वानलगण्डुहननान्[12] घृतमिश्रान् जुहोति ॥ १४ ॥ खल्वाः कृष्णचणकाः । तानाज्यमिश्रान् जुहोति । अलगण्डवः क्रिमिविशेषः ।

एकक्रमिक इति प्रसिद्धः । उत्तराणि सर्वक्रिमीणाम् ॥ वालान् कल्माषे काण्डे सव्यं परिवेष्ट्य संभिनत्ति ॥ १५ ॥ कृमिणो बालान् गृहीत्वा कल्माषे काण्डे कल्माषवर्णे शरे सव्यं परिवेष्ट्य संभिनत्ति ॥ जर्जरीकृतान् अग्नौ । प्रतपति ॥ १६ ॥ पुनः सूक्तम् ॥ आदधाति ॥ १७ ॥ तान् शलान् शरस्थान् सूक्तेनैव । संभेदनादिषु मन्त्रावृत्तिः तिङभिधानात् । कर्मान्तरत्वेऽसति पुनः आधानग्रहणमनर्थकं स्यात् । नात्र तन्त्रमहोमत्वात्[1] ॥
५ सव्येन दक्षिणामुखः पांसूनुपमथ्य परिकिरति ॥ १८ ॥ सव्येन हस्तेन पांसून् धूलिमुपमथ्य । उपमन्थनं मर्दनम् । परिकिरति । अरूंषि क्रिमीणाम् ॥ संमृद्नाति ॥ १९ ॥ तान् पांसून् संमर्दयति । प्रकीर्णान् करोति ॥ आदधाति ॥ २० ॥ अथ च समिध आदधाति ॥ उद्यन्नादित्य[2] इत्युद्यति गोनामेत्याहासाविति ॥ २१ ॥ उद्यति सवितरि कर्ता गोस्वामिनमाह गोर्नाम कथयस्वेति । विशेषनामाभिप्रायमसाविति ॥ सूक्तान्ते[3] ते हता इति ॥ २२ ॥ सूक्तस्यान्ते अन्यः 'ते हताः क्रिमयः' इति ब्रूयात् ॥ प्राचीम् । कृत्वा प्राङ्मुखां गाम् । असाविति विशेषनामग्रहणार्थकं
१० तु । दर्भैरभ्यस्यति ॥ २३ ॥ दर्भैस्तदाभिमुख्येनास्यति वातिकवत् । प्रत्यृचमभ्यसनं वाक्यभेदात् ॥ मध्यन्दिने च ॥ २४ ॥ प्राङ्मुखां गाम् । चेति पूर्वकर्मातिदेशार्थः ॥ प्रतीचीमपराह्णे ॥ २५ ॥ प्रत्यङ्मुखां गां कृत्वा अपराह्णे एवं दर्भैरभ्यस्यति ॥ बालस्तुकामाच्छिद्य खल्वादीनि ॥ २६ ॥ व्रणात् बालस्तुका बालजटा । 'खल्वानलाण्डून् घृतमिश्रान् जुहोति'[4] इत्यादीनि कर्माण्यतिदिश्यन्ते । विशेषातिदेशात् ॥ अक्षीभ्यां त[5] इति वीबर्हम् ॥ २७ ॥ विबर्हणं मार्जनम् । पर्वसु ग्रन्थिविवर्तनमेके ॥ उदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥ २८ ॥ उदपात्रं संपात-
१५ वत् कृत्वा तेनावसिञ्चति । 'स्त्रीव्याधितौ'[6] इति स्यात् । सर्वभैषज्यम् ॥ हरिणस्य[7] इति बन्धनपायनाचमनशङ्कुधानावज्वालेनावनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ २९ ॥ बन्धनं विषाणं हरिणस्य । तस्यैव पायनमाचमनं हरिणलोममिश्रम् । शङ्कुधानं कथितम्[8] । तत् प्रदीप्योदके निर्वाप्य तेनोष्णेनोदकेनापगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति क्षेत्रियगृहीतम् । बन्धनादीनामवज्वालोदकम् । अतश्च षष्ठीसमासः । पूर्वो द्वन्द्वः । बन्धनं पायनमाचमनं च बन्धनपायनाचमनानि । तेषां शङ्कुधानावज्वालं बन्धनपायनाचमनशङ्कुधानावज्वालेनावनक्षत्रेऽवसि-
२० ञ्चति ॥ अमितमात्रायाः सकृद्गृहीतान् यवानावपति ॥ ३० ॥ अपरिमितपरिमाणाद् यवराशेः सकृद् हस्तेन गृह्णाति यवान् । प्रत्यृचमावपति । ग्रहणं तु सकृत् ॥ भक्तं प्रयच्छति ॥ ३१ ॥ अभिमन्त्र्य भक्तं ददाति ॥ मुञ्चामि त्वा[10] इति ग्राम्ये पूतिशफरीभिरोवनम् ॥ ३२ ॥ ग्राम्यो व्याधिः । मिथुनसंयोगात् पूतिदूरिति

प्रीमन्त्राभिधानः ॥ प्रतिलम्भपर्ययः ॥ प्रतिलम्भधार्मासिकः ॥ नाभिमित्रं मादनमपाचयित्वा व्याधिनाम
यच्चलोनिमन्त्रः ॥ ...नु ॥ भन्त्रमयच्चन्नो निमन्त्रणं ॥ ७ अरण्यानिष्ठ्याघ्रामयज्ञाला ज्वालेनान
न्तर्वंतर्नामिंश्चित्येन ॥ ओरण्यैनिनि अरण्यस्थगामयानि ज्ञानाः पाप्ययवर्णैरज्वाल अर
ण्यानिग्रामघ्रानः ज्वालस्तनावागनने कालवसिंचति विक्लोवज्वालः माधनत्वात्
॥ ७ मत्प्राणैर्मृत्वाम्लानयति ॥ अनुवाकाभ्यामुवरोर्षन्त्याइत्यस्ट आल्लवनमत्र कमभेदात् ॥
सर्वभैषज्याविधानाभावात् ॥ कन्त्रकमभेदः सर्वभैषज्यार्थः ॥ मृगारसूक्ताथाम्यात् ॥ ७ इति श्रीम
द्भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ आम्रसणाज्जतद्दोननद्व
कायांनीवंकृत्वाजपत्वाचमयुत्यास्कतानि ॥ नमस्तेस्तकायेत्स्वकानपर्णानिरमुनरंजमस्लमने
नरत्वात् ॥ आचमयत्यभिमंत्र्यानिभैरूनमस्तुत्तानि ॥ अप्सबाभ्युत्थुत्यभिमंत्र्य ॥ ७ कमुकत्रा
कलंमधुघृतौजरद्दजिनावकारज्वालेन ॥ कमुकः बंधनः कार्मुकदीनयस्यनामभवीनिन
स्यत्राकलंकमुकत्राकलंडदकेनाभ्युक्ष्यजीर्णवासमारज्जवर्मणा ॥ अवकरः उत्कुरोटिका
तर्णानिमथ्यनमेनज्वालमावसिंचति ॥ विषेदूर्मानिर्देशसामान्याभावात् ॥ ७ संपातवत्सदृष्टात्क्षेक
पालाभ्यांदृश्याभ्यामयुसुपमथ्यरधिधारणापिंडानन्वबंधकायच्छदयति ॥ संपातवानिदृश्युत्रमथुस्थ
नि ॥ कथमुच्यते विषणपुरिवनाम्याभिधुम्यामुपमथ्यरधिधारणधारणापिंडान् स्वाल्याच्छदयति ॥ विषेदूः
॥ रोपाशान्तिधननामधार्ग्यानीति धारण्यां भूमिमन्त्रमयानपिंडान्संपात्तयुतैकमकोरणं ॥ ७ हरिद्रां सर्पि
षिपाययति ॥ हरिद्रासर्पिषा ॥ अनुवृत्तीकृत्यपूर्वतंत्सर्पिषाभिमंत्र्य समृक्तिं भ्यांविध्वानेपाययति ॥ वि
षेदूम ॥ ७ रोहिणीत्यिवनस्पत्यवसिंचति ॥ रोहिणीत्यनेनसूक्तेनाभिमंत्र्य लक्ष्यमाणवननसत्त्रका
लेवसिंचति ॥ ७ दृष्टानकंपाययति दृष्टानकं घृतं क्षीरं नदीभमंत्र्यपाययति ॥ ७ अभ्यनक्ति ॥ घृतेना
भिमंत्र्य ॥ रोहण्यां पातकाचनु ॥ ७ आपश्यतीति मरुपुष्पामणिंवध्नाति ॥ मरुपुष्पानि सर्प्या मणिगृह
णामधिबंधनं स्थापनं संपातस्य यत्र मण्याकारार्थेन ॥ पिशाचनाशनेन ॥ भवाशर्वौ स्वनाभि ति
सूक्तेन कापील पर्णपुटप्रसमुदकेन पूर्णान् संपातवतः कृत्वा पश्चाद्दक्षिणेन हस्तेनावसि
चति व्याधितस्य ... हस्तेन पुटकमेकैकं पश्चाद्व्याधितस्य क्षिपति सर्वभैषज्ये ॥ ७ तयापूर्वमिति

प्रसिद्धाभिधानः । पूतिशफर्यः पूतिगन्धा मत्सिकाः । ताभिर्मिश्रमोदनं श्रपयित्वा व्याधिताय । प्रयच्छतीति प्रकरणात् । 'भक्तं प्रयच्छति'[1] इति प्रकरणम् ॥ अरण्ये तिलशणगोमयशान्तावज्वालेनावनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ ३३ ॥ अरण्ये तिलाः । अरण्ये शणाः । अरण्ये गोमयानि । शान्ता ओषधयः । एतैरवज्वालः अरण्ये तिलशणगोमयशान्तावज्वालः । तेनापगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति । विकल्पोऽवज्वालसाधनत्वात् ॥

५ मृगारैर्मुञ्चेत्याप्लावयति ॥ ३४ ॥ अनुवाकाभ्यां[2] 'मुञ्च शीर्षक्त्या'[3] इत्यृचा । आप्लावनमवनक्षत्रे । क्रमभेदः । सर्वभैषज्यविधानाभावात् ऋचः क्रमभेदः । सर्वभैषज्यार्थः मृगारवद्यथा स्यात् ॥ इति श्रीमहावेदार्थविदः भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ ब्राह्मणो जज्ञे[4] इति तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचमयत्यभ्युक्षति ॥ १ ॥ 'नमस्तक्षकाय' इत्युक्त्वा जपन्निदमुत्तरं[5] च सूक्तमनन्तरत्वात्[6] । आचमयति । अभिमन्त्र्य विषे रुतमभ्युक्षति । अथवाऽभ्युक्ष्य अभिमन्त्रयते ॥ कृमुकश-

१० कलं संक्षुद्य दूर्शजरदजिनावकरावज्वालेन ॥ २ ॥ कृमुकः बधकः । कार्मुक इति यस्य नाम भवति । तस्य शकलं कृमुकशकलम् । उदकेनाभ्युक्ष्य जीर्णं वासः । जरच्चर्म । अवकरः उकुरटिकातृणानि । अन्यतमेनावज्वालेनावसिञ्चति विषे रुतम् । निर्देशसामान्यात् ॥ संपातवत्युदपात्र ऊर्ध्वफलाभ्यां दिग्धाभ्यां मन्थमुपमथ्य रयिधारणापिण्डानन्वृचं प्रकीर्य छर्दयते ॥ ३ ॥ संपातवति उदपात्रे मन्थं मथ्नाति । कथम् । उच्यते । विषेण पुङ्खिताभ्यामिषुभ्यामुपमथ्य रयिधारणापिण्डान् खात्वा छर्दयते विषे रुतम् ।

१५ रयिरिति धननाम[7] । धारयतीति धारणा भूमिः । तन्मयान् पिण्डान् । संपातयुक्तं प्रकिरणम् ॥ हरिद्रां सर्पिषि पाययति ॥ ४ ॥ हरिद्रा प्रसिद्धा । तां चूर्णीकृत्य घृते प्रक्षिप्याभिमन्त्र्य सूक्ताभ्यां[8] विषार्तं पाययति विषे रुतम् ॥ रोहिणी[9] इत्यवनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ ५ ॥ रोहिणीत्यनेन सूक्तेनाभिमन्त्र्य लाक्षेणापगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति ॥ पृषातकं पाययति । पृषातकं घृतक्षीरम् । तदभिमन्त्र्य पाययति । अभ्यनक्ति ॥ ६ ॥ घृतेनाभिमन्त्र्य । रोहिण्येति केचित् ॥ आ पश्यति[6] इति सदंपुष्पामर्णिं बध्नाति ॥ ७ ॥ सदंपुष्पा त्रिसन्ध्या । मणिग्रह-

२० णं मणिबन्धनस्थापनसंप्रत्ययार्थं मण्याकारार्थं च । पिशाचनाशनम् ॥ भवाशर्वौ[8] इति सप्त काम्पीलपुटानपां पूर्णान् संपातवतः कृत्वा दक्षिणेनावसिच्य पश्चादपविध्यति ॥ ८ ॥ 'भवाशर्वौ मन्वे वाम्' इति सूक्तेन काम्पीलपर्णपुटान् सप्त उदकेन पूर्णान् संपातवतः कृत्वा प्रत्यृचं दक्षिणेन हस्तेनावसिञ्चति व्याधितम् । सव्येन हस्तेन पुटमेकैकं पश्चाद् व्याधितस्य क्षिपति । सर्वभैषज्यम् ॥ त्वया पूर्वम्[10] इति

कोशेन । शमीकोशेन । शमीचूर्णानि भक्ते ॥ ९ ॥ मेषशृङ्ग्याः फलचूर्णानि शम्याः कोशेन भोजने प्रक्षिप्या-
भिमन्त्र्य भोजयेत् ॥ अलंकारे ॥ १० ॥ अथ चालंकारे चूर्णानि प्रक्षिप्यालंकुर्यात् पिशाचगृहीताय ॥
शालां परितनोति ॥ ११ ॥ मेषशृङ्ग्या पिशाचगृहं सर्वतो वेष्टयत्यभिमन्त्र्य ॥ उतामृतासुः [१] इत्य-
मतिगृहीतस्य भक्तं प्रयच्छति ॥१२॥ अमतिगृहीतः त्रिवर्गशून्यबुद्धिः । तस्मै भक्तमभिमन्त्र्य प्रयच्छति ॥
५ कुष्ठलिङ्गाभिर्नवनीतमिश्रेणाप्रतीहारं प्रलिम्पति ॥ १३ ॥ 'यो गिरिष्वजायथाः' [२] इति सूक्तम् । 'अश्वत्थो देवस-
दनः' [३] इति द्वे ऋचे । आभ्यां पूर्वसूक्तसमुच्चिताभ्यां नवनीतमिश्रेण कुष्ठेन अप्रतीहारं प्रलिम्पति ।
कुष्ठं नामैतत् परिहारार्थं कथितम् । ज्वरभैषज्यम् ॥ लाक्षालिङ्गाभिर्दुग्धे फाण्टान् पाययति ॥ १४ ॥ 'रोहि-
ण्यसि' [४] इति सूक्तम् । 'रात्री माता' [५] इति च । रोहिणीशब्दस्य लाक्षापर्यायत्वात् । फाण्टानुष्णान् क्षीरे पाययति । अरुषो
भैषज्यम् ॥ ब्रह्म जज्ञानम् [६] इति सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति ॥ १५ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानम्' 'अनाप्ता ये' [७] इत्यनेन सू-
१० तिकागृहीतमरिष्टगृहीतं च प्रपादयति । कानिचित् पदानि गृहान्निष्क्रामयति । 'पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति' [८] ।
अरिष्टं नामाङ्गस्यन्दनकलहलाभूतादि ॥ मन्थाचमनोपस्थानमादित्यस्य ॥ १६ ॥ मन्थ-
शेषो व्याधिशेषे । मन्थं पाययति । सर्वभैषज्यम् । अथ चाऽऽचमयति । उपस्थानमादित्यस्य । उ-
भयोरङ्गं मन्थाचमनयोरुपस्थानमिति । सूक्तस्य द्विरभ्यासः ॥ संपातानां सत्त्वे । दिवे स्वाहा [९]... ॥ १७ ॥ त्रिभिरेको होमः ।
पृथिव्यै स्वाहेति चतुर्थो होमः । उत्तमाभ्यामृग्भ्यां [१०] प्रत्यृचम् ॥ द्वौ पृथिव्याम् ॥ १८ ॥ पृथिव्यां संपातौ । न सर्वेण सू-
१५ क्तेन । क्वचित् 'सर्वेण सूक्तेन' [११] वचनात् ॥ तौ प्रत्याहृत्याप्लावयति ॥ १९ ॥ यौ पृथिव्यां संपातौ तौ गृहीत्वोदकक-
लशे नीत्वाप्लावयति । सर्वभैषज्यम् । सयवे चोत्तरेण.. ॥ २० ॥ इमं यवमित्यनेन [१२] यवं बध्नाति । आज्यतन्त्रम् ॥ इति श्रीभ-
ट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ ॐ । दर्दिहि [१३] इति तक्षकार्थेत्युक्तम् [१४] ॥ १ ॥ 'ब्राह्मणो
जज्ञे' [१५] इत्येतत् सूक्तं सर्वकर्मातिदेशार्थमितिकरणात् । तक्षकायेत्ययं न चोत्तराभिग्रहणविभागो विभ-
क्त्यन्तरयोगात् । तस्मात् 'दर्दिहि' इत्यस्य सूक्तस्य प्रतिकर्मान्तरं कर्मातिदेशः ॥ द्वितीयया ग्रहणी ॥ २ ॥ 'यत्ते अ-
२० पोदकम्' [१६] इति इयं ग्रहणी कटकबन्ध इत्यर्थः ॥ कथं कटकबन्धः । आह । सव्यं परिक्रामति ॥ ३ ॥ मृदादितोऽप्र-
दक्षिणं रेखां करोति बन्धेन ॥ शिखां सिचि स्तम्बानुद्ग्रथ्नाति ॥ ४ ॥ द्वितीयया विषरुताय शिखां बध्नाति । अथ-
वा सिचि स्तम्बान् बध्नाति । एवं ग्रहणी इयम् ॥ तृतीयया प्रसर्जनी ॥ ५ ॥ 'वृषा मे रवो' [१७] इत्यनया पृदाकुविषमपनी-
यत इत्यर्थः । प्रसर्जनमात्रं मृदादिविपर्ययेण ॥ चतुर्थ्या दक्षिणम् अपेहि [१८] इति दंशम तृणैः प्रकर्ष्याहिर्मभि-
निरस्यति ॥ ६ ॥ दंशम प्रदक्षिणं तृणैः प्रकर्षेण कर्षयित्वा अहिमभिमुखः प्रक्षिपति तृणानि । 'चक्षुषा' [१९] इ-
२५ त्यनयाभिमन्त्र्य । 'अपेह्यरिः' [१८] इत्यस्य विधिकर्मेदं दक्षिणशब्देन व्यवधानात् । अतश्च प्रत्यृचं कर्मभेदः । इ-

तरथा हि मन्त्रसमुच्चयः स्यात् ॥ यतो दष्टः ॥ ७॥ अह्यभावे यस्माद्देशादिति अहिना दष्टस्तं देशमभि निरस्य-
ति ॥ पञ्चम्या वलीकपललावज्वालेन ॥ ८ ॥ 'कैरात पृश्न'[१] इत्यनया । वलीकानि च पललं च वलीकपललानि । तैरवज्वा-
लो वलीकपललावज्वालः । तेनावसिञ्चति दष्टम् ॥ षष्ठ्याऽऽर्त्नीज्यापाशेन ॥ ९॥ 'असितस्य तैमातस्य'[२] इति षष्ठी ।
अनया । आर्त्न्यां ज्यापाशः । तेनार्तं बध्नाति । तृतीयानिर्देशात् । अवज्वालेनेत्येके प्रकरणात् ॥
५ द्वाभ्यां मधूद्वापान् पाययति ॥ १० ॥ पात्रस्थस्य मधुनो मण्डला-
कारा मधूद्वापाः । तान् पाययति विषरुतम् । 'आलिगी' 'च उरुगूलाया'[३] इत्याभ्याम् ॥ नवम्या श्वावित्पुरीषम् ॥ ११ ॥
पाययतीति शेषः प्रकरणात् । 'कर्णा श्वावित्'[४] इत्यनया श्वावित्पुरीषमभिमन्त्र्य पाययति ॥ त्रिःशल-
ल्या मांसं प्राशयति ॥ १२ ॥ श्वाविच्छलाकया । त्रीणि शललानि यस्याः सा । तया श्वावित्संबन्धं मांसं प्राशय-
ति । न च संपाताः प्रोपसृष्टत्वात् । जातकर्मवत्[५] । त्रिशलल्या जातरूपशकलवत्[५] ॥ दश-
१० म्याऽलाबुनाऽऽचमयति ॥ १३ ॥ 'ताबुवम्'[६] इत्यनया अलाबुन्युदकं कृत्वाभिमन्त्र्याचमयति विषरुप्तम् ॥ ए-
कादश्या नाभिं बध्नाति ॥ १४ ॥ 'तस्तुवम्'[७] इत्यनया अलाबुनाभिं बध्नाति पूर्वस्येवालाबुनः पूर्वकर्मशेषत्वा-
त् ॥ मधुलावृषलिङ्गाभिः खलकुलपर्णीं संक्षुद्य मधुमन्थे पाययति ॥ १५ ॥ 'एका च मे'[८] इति मधुलाशब्दव-
त्यः 'यद्येकवृषोऽसि'[९] इति वृषलिङ्गाः । खलकुलपर्णीं काचमादनीं मधुनाऽऽलोडितेषु सक्तुषु जर्जरीकृत्याऽऽभ्यां सू-
क्ताभ्यामभिमन्त्र्य ॥ उत्तराभिर्भुङ्क्ते ॥ १६ ॥ अन्नं भुङ्क्ते विषरुतः ॥ द्वारं सृजति ॥ १७ ॥ दंश्मनो द्वारं मुखं शस्त्रेण
करोति । विषदू-
१५ षणीभिरुत्तराभिः[१०] ॥ अग्निस्तक्मानम्[११] इति लाजान् पाययति ॥ १८ ॥ लाजा भृष्टा व्रीहयः । तानभिमन्त्र्य पाययति
मण्डं कृत्वा । ज्वरभैषज्यम् ॥ दावे लोहितपात्रेण मूर्ध्नि संपातानानयति ॥ १९ ॥ दवे भवो दावोऽग्निः । तत्र ताम्रस्रुवेण ज्व-
रितस्य मूर्ध्नि संपातानानयति । तन्त्रं 'दावे' इति वचनात् ॥ ओते म[१२] इति करीरमूलं काण्डेनैकदेशम् ॥ २० ॥
करीरमूलं क्रमिणः साधनम् । कथम् । आह । काण्डेन तस्य साधनम् । करीरः कथितो वेदितव्यः । क्रमिहननफल-
सामान्यात् । 'बालान् कल्माषे काण्डे सव्यं परिवेष्ट्य संभिनत्ति । प्रतपति'[१३] । ततोऽनन्तरं समिध आ-
२० दधाति तद्वत् । स्रजवत्[१४] खननं मूलग्रहणात् । एकदेशं करीरैकदेशं काण्डेन समं न स्यात् ॥ ग्रामा-
त् पांसून् ॥ २१ ॥ उत्किरति । आहरति ग्रामात् पांसूनुपमथ्य[१५] । यथान्तरत्वात्[१६] ॥ पश्चादग्नेर्मातुरुपस्थे मुसलबु-
ध्नेन नवनीतान्वक्तेन त्रिः प्रतीहारं तालुनि तापयति ॥ २२ ॥ पश्चादग्नेर्मातुरुपविष्टाया बालमुत्सङ्गे कृत्वा अ-
ग्नौ प्रताप्य मुसलबुध्नेन नवनीतान्वक्तेन प्रतिहृत्य कुमारं क्रमिणं तालुनि तापयति त्रिः । तापने मन्त्रा-
वृत्तिः कर्मभेदात् । अग्निः अत्र वचनात् । न तान्त्रिकस्तन्त्राभावाच्च ॥ शिग्रुभिर्नवनीतमिश्रैः प्रदेग्धि ॥ २३ ॥

शिग्रुफलैर्नवनीतमिश्रितैः प्रकर्षेण लिम्पति 'ओते म'[1] इत्यभिमन्त्र्य सूक्तेन ॥ एकविंशतिमुशीराणि भिन-
द्मि'[2] इति मन्त्रोक्तम् ॥२४॥ जीर्णान्युशीराणि जरद्वचनात्[3]। उशीराणां चूर्णकरणमश्मना।'दहाम्यग्निना मुखम्'[2] इत्यग्नौ
प्रक्षेपः। सूक्तेन ॥ उशीराणि प्रयच्छति ॥ २५॥ जीर्णान्युशीराणि एकविंशतिं क्रमिणे प्रयच्छति ॥
एकविंशत्या सहाप्लावयति ॥ २६ ॥ संपातितेनोदकेन। आप्लावनसाधनत्वात्। क्रमिनाशनम्॥ आ यं विशन्ति[4] इति
५ वयोनिवेशनशृतं क्षीरौदनमश्नाति ॥ २७ ॥ अस्या ऋचः। पक्षिवासकशृतं क्षीरौदनमश्नाति। रक्षोभैषज्यम् ॥
परि द्यामिव[5] इति मधुशीर्षं[6] पाययति ॥२८॥ मण्डकम्। सूक्तस्य कर्म। अभिमन्त्र्य पाययति॥ जपंश्च ॥२९॥ एतत् सूक्तं 'जप-
न्नाचमयत्यभ्युक्षति'[7] चकारात्। विषरुतम् ॥ अस्थिस्रंसम्[8] इति शकलेनाप्स्विटे संपातवताऽवसिञ्च-
ति ॥ ३० ॥ शान्तवृक्षशकलेन। पाणिना संपातवद्वचनात्॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थे-
ऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥ ॐ। आबयो[9] इति सार्षपं तैलं संपातवन्तं बध्नाति ॥ १ ॥ सूक्तस्य। सर्षपविकारः
१० सार्षपः। तन्मणिं बध्नाति। सार्षपतैलेनैव संपातवन्तं करोति। संपातवच्च तैलं गुणविधानार्थम्। त-
न्त्रहोमेष्वाज्यमेव। 'दक्षिणत उदपात्र आज्याहुतीनाम्'[10] इत्याज्यग्रहणात्। सार्षप इति तद्धितः। तैल-
स्य बन्धनं मा भूत् ॥ काण्डं प्रलिप्य ॥ २ ॥ सर्षपकाण्डं तैलेनाभ्यज्य। बध्नातीति प्रकरणात्। संपाताः स्यु-
र्बन्ध्यत्वात्[11] ॥ पृक्तं शाकं प्रयच्छति ॥ ३ ॥ सार्षपं शाकं तैलेन मिश्रं प्रयच्छति ॥ चत्वारि शाकफलानि प्रय-
च्छति ॥ ४ ॥ प्रयच्छतिग्रहणं पृक्तानां मा भूत् ॥ क्षीरलेहमाङ्क्ते ॥ ५ ॥ क्षी-
१५ रं लेढीति कर्तरि क्षीरलेहः। तेनाक्षी आङ्क्ते ॥ अश्नाति ॥ ६ ॥ सर्वाण्यक्षिरोगभैषज्यानि लिङ्गयुपतापवचना-
त्[12] पूर्वाणि उद्विजमानस्य[13] आह। किम्। वचनात्॥ अग्नेरिव[14] इत्युक्तं दावे ॥ ७ ॥ 'दावे लोहितपात्रेण मूर्ध्नि संपाताना-
नयति'[15] इत्यस्य भवति। ज्वरभैषज्यम् ॥ इमा यास्तिस्र[16] इति वृक्षभूमौ जातावज्वालेनावसिञ्चति ॥ ८ ॥ वृ-
क्षस्याधः जाताः वृक्षभूमौ जाताः। ताभिरवज्वालिताभिरुदकं तप्तं तेनावसिञ्चति। केशक्षयभैषज्यम् ॥
शीर्षफाण्टाक्षैः ॥ ९ ॥ शीर्षं मदनम्। फाण्टमीषदुष्णमुदकम्। अक्षाः बिभीतकफलानि। एतेऽवज्वालिताः अवनक्षत्रे-
२० ऽवसिञ्चति ॥ निकटाभ्याम् ॥ १० ॥ निकटा च निकटा च निकटे। ताभ्यां निकटाभ्याम्। फाण्टावज्वालेनावनक्षत्रेऽवसि-
ञ्चति ॥ कृष्णं नियानम्[17] इत्योषध्याभिः श्चोतयते ॥११॥ सूक्ताभ्याम्। मन्त्रोक्त्या 'सश्चुषीः'[18] इति लिङ्गयुपतापात्[12]। अभि-
वर्षणेषु[19] ग्रहणान्नेति चेन्न अर्थसूक्तत्वात्। यथा 'अथर्वाणं पितरम्'[20] इति मन्त्रोक्त्या 'अया विष्ठा'[21] इति॥ मा-
रुतानामप्ययः ॥ १२ ॥ मारुतानां मन्त्राणामप्ययः। अस्मिन् कर्मण्यपि तेषां गमनं भवति। षष्ठीनिर्देशात्।
मारुता नाम मन्त्रा इह गच्छन्तीत्यर्थः। 'कर्तृकर्मणोः कृति'[22] इति षष्ठी। अतश्च तेषामपि जलोदरभैषज्यमेत-

त् कर्म । ये पुनरभिवर्षणेषु कर्मसु प्रकृतागमं न व्याचक्षते तेषां तत्र 'सस्रुषीः'[१] 'हिमवतः'[२] इति ग्रहणमनर्थकमनेनैव सिद्धत्वात् । इदं वचनसूत्रं भक्त्या उपवर्णयितव्यं स्यात् ॥ हिमवत[२] इति स्यन्दमानादन्वीपमाहार्य वलीकैः ॥ १३ ॥ प्रैषकृता स्रोतस्यमुदकमाहार्यं गृहच्छादनतृणैर्जलोदरिणमभिश्चोतते ॥ पञ्च च या[३] इति पञ्चपञ्चाशतं परशुपर्णान् काष्ठैरादीपयति ॥ १४ ॥ अनेन सूक्तेन । परशूनां पञ्चाशत् पञ्चाधिका ।
५ पशुकर्णा इव पार्श्वावस्थाः । तेषां पञ्चपञ्चाशतं कपालस्थां कृत्वा काष्ठैरादीपयति सूक्तेन ॥ कपाले प्रशृतं काष्ठेनालिम्पति ॥ १५ ॥ पर्णरसं काष्ठेन गृहीत्वालिम्पत्यवसिञ्चत्यपविध्यति यत्र विपाकं याति । आलेपने च सूक्तम् । तिङभिधानादेवालेपनशेषः । उत्तरस्याप्यधिकारात् ॥ किंस्त्यश्वजाम्बीलोदकरक्षिकामशकादीभ्यां दंशयति ॥ १६ ॥ किंस्त्यः शङ्खः । श्वजाम्बीलः शुनः श्लेष्मा । उदकरक्षिका जलूका । मशकादी गृहकोलिका । किंस्त्येनालेपनं श्वजाम्बीलेन वा । यदा शङ्खेनालेपनं तदा जलूकया दं-
१० शनम् । यदा श्वजाम्बीलेन तदा गृहकोलिकया । आलेपने मन्त्राः दंशने च । समाननिर्देशात् । 'किंस्त्यादीनि'[४] चेति बहुवचनं तद्वदत्र प्रयोगात् । सर्वत्र 'आयोजनानाम्'[५] इति यथा ॥ निशि अव मा पाप्मन्[६] इति तितउनि पूल्यान्यवसिच्यापविध्य ॥ १७ ॥ तितउनि पूल्यानि धारयमाणस्य[७] इदं कर्म भवति । यद्येवमेतद्वचनं किम् । आह । तितउनि पूल्यानां च विधानम् । अपव्यधनमुक्तकर्मयोगात् । निशीति कर्मणः कालः । अवसिच्य व्याधितमसंपातितेनोदकेन निवेश्य ॥ अपरेद्युः सहस्राक्षायाप्सु बलींस्त्रीन् पुरोडाशसंवर्तांश्चतुष्पथेऽवक्षिप्याव-
१५ किरति ॥ १८ ॥ सहस्राक्षायेत्रोभयम् । मन्त्रोऽवकिरणस्य साधनव्यवधानात् । कर्तव्य एव धानादिभिः[८] ॥ चतुर्थेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ यस्ते मद[९] इति शमीलूनपापलक्षणयोः शमीशमकेनाभ्युद्य वापयति ॥ १ ॥ शम्या लूनाः केशा यस्य स शमीलूनः । पापं लक्षणं यस्य स पापलक्षणः । तौ द्वावधि शिरस्तः व्यासवन्तौ । अनयोर्भैषज्यप्रायश्चित्ते । शमी च शमका च शमीशमकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । 'स नपुंसकम्'[१०] इति नपुंसकत्वम् । अत एव समुच्चयः । तेनोदकमिश्रेण शिरोऽभ्युद्य 'दर्भपिञ्जूलीभिर्वलीकैः सार्धमधि शिरोऽवसिञ्चति'[११] । अतः कर्म । नि-
२० र्देशोपपत्तेः । अभ्युद्येति वचनात् । केशच्छेदने मन्त्रस्तिङभिधानात् । प्रायश्चित्तस्य वचनम् । समानकर्मत्वात् ॥ अधिशिरः ॥ २ ॥ 'दर्भपिञ्जूलीभिः... सार्धमधिशिरोऽवसिञ्चति'[११] इत्येतत् कर्म । निर्देशसामान्यादत्र शमीशमकेनेति प्रकृतत्वात् । अतश्च दर्भपिञ्जूलीनिवृत्तिः । अत एव च 'अधिशिरः' इति सूत्रस्य मध्येग्रहणम् ॥ अन्तर्दाव[१२] इति समन्तमग्नेः कर्ष्वामुष्णपूर्णायां जपंस्त्रिः परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति ॥ ३ ॥ अग्नेः सर्वतो गर्तं खात्वा उष्णोदकेन पूरयित्वा जपन्नेतत् सूक्तं त्रिः सर्वतस्तं गर्तं क्रमते । ततस्तस्यामेव पुरोडाशं जुहोति समीप-

निर्देशात्। न तन्त्रम्[१]। प्रत्यृचं होमः[२]। पिशाचनाशनम्॥ प्राग्नये[३] प्रेत[४] इत्युपदधीत ॥४॥ 'प्राग्नये' इति सूक्तं 'प्रेतो यन्तु' इत्युपधानम्। रक्षश्चातनम्॥ वैश्वानरीयाभ्यां पायनानि ॥ ५॥ 'वैश्वानरो न ऊतये'[५] इत्येताभ्यां कर्माणि कर्तव्यानि भैषज्येषु पायनानि विहितानि। सर्वभैषज्यानि चैतानि लिङ्ग्यविशेषात्। वैश्वानर इति पायनानीति सिद्धम् 'अनन्तराणि समानानि युक्तानि'[६] इति योगलाभेन। 'अग्निः परेषु'[७] इत्यस्य वैश्वानरीप्रतिपत्त्यर्थम्॥ अस्थाद् द्यौः[८] इत्यपवातायाः स्वयंस्रस्तेन गोशृ-
५ ङ्गेण संपातवता। प्रथमवत्साऽदितिः[९]। अपवाता गौः वत्सविगलितस्नेहा। स्वयंपतितेन शृङ्गेण संपातसंस्कृतेनाचमयति। 'अलाबुनाचमयति'[१०] इति यथा। विभक्तिसामान्यात्। गोशृङ्गेण श्चोतयति इति केचित्। 'ओषध्याभिः श्चोतयते'[११]। विभक्तिसामान्यात्। जपन् ॥ ६ ॥
जपत्याचमयति। 'तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचमयति'[१२] इत्येकदेशग्रहणात्॥ यां ते रुद्र[१३] इति शूलिने शूलम् ॥७॥ शूलमायुधविशेषः। क्रमभेदेन कर्मविधानं जपतः संबोधनं यथा स्यात्। शूलमस्यास्तीति शूली। तस्मै शूलं ब-
१० ध्नाति। 'प्रमेहणं बध्नाति'[१४] इति यथा। विभक्तिसामान्यात्॥ उत्सूर्यं[१५] इति शमीबिम्बशीर्षपर्ण्याविधि ॥ ८॥ शमीफलं गुरोलकः। शीर्षपर्णिका शीर्षकरीति प्रसिद्धा। आभ्यामभिश्चोतयते। 'ओषध्याभिः श्चोतयते'[११] इति निर्देशसमानार्थत्वात्। पिशाचनाशनम्॥ द्यौश्च म[१६] इत्यभ्यज्यावमार्ष्टि ॥ ९॥ घृतेनाभ्यज्य आ व्याधितप्रदेशान्तमवमार्ष्टि इति भैषज्यम्॥ स्थूणायां निकर्षति ॥ १०॥ अथ च स्थूणया निकर्षति विरिष्टं घृतेनाभ्यक्तम्॥ इदमिद्वा[१७] इत्यक्षतं मूत्रफेनेनाभ्युद्य ॥११॥ इदमिद्वेत्यस्य सूक्तस्य मानुषमूत्रफेनेनारुण्डं क्लेदयति॥ प्रक्षिपति ॥१२॥ ततो मूत्रं प्रक्षि-
१५ पति॥ पाणिना तत्। प्रक्षालयति ॥ १३॥ उदकेन प्रक्षालयति। शौचनिर्वृत्तिः समानार्थत्वात्। प्रक्षालनं केशकर्मप्रत्ययात्॥ दन्तरजसावदेग्धि ॥ १४॥ दन्तमलेनालिम्पत्यक्षतम्। आलेपने मन्त्रस्तिङभिधानात्॥ स्तम्बरजसा ॥ १५॥ अवदेग्धीति प्रकरणात्। गरीस्तम्बलग्नं रजः पांसुरित्यर्थः॥ अपचित[१८] आसुस्रस[१९] इति क्रिस्त्यादीनि ॥ १६॥ लोहितलवणं संक्षुद्याभिनिष्ठीवति ॥ १७॥ सैन्धवलवणं चूर्णीकृत्यापचितिं कृत्वा तामभिमुखे निष्ठीवेत्॥ अन्तरिक्षेण[२०] इति पक्षहतं मन्त्रोक्तं चङ्क्रमया ॥ १८॥ हतः पक्षोऽस्येति पक्षहतः। आहिताग्निपाठात् पूर्वनिपातः[२१]। श्वानस्यार्धे गमनं चङ्क्रमा। त-
२० या निवृत्तया पुण्ययाऽवदेग्धि। अन्ये तु क्रमतेश्च। जिह्वा नामौषधिः लोकप्रसिद्धा। तयाऽभ्यवश्चोतनम् 'ओषध्या'[११] इति श्चोतनसामान्यात् कर्मोक्तम्। 'मूत्रफेनेनाभ्युद्य' इति सर्वकर्मणामतिदेशः। पक्षहतभैषज्यप्रत्ययात् कर्मभेदः॥ कीटेन धूपयति ॥ १९॥ ग्लौः[२२] इत्यक्षतेन ॥ २०॥
व्रीहि स्वाम्[२३] इत्यज्ञातारुः शान्त्युदकेन प्रक्षाल्य मनसा संपातवता ॥ २१॥ अज्ञातकारणमरुः अज्ञातारुः। तच्छान्त्युदकेन प्रक्षालयति। तत्र आज्यं हुत्वा मनसा संकल्पयति। 'संपाता मया कृता' इति चिन्तयति। आज्यतन्त्रे चैतत्कर्म॥ या ओषधय[२४] इति मन्त्रोक्तस्यौषधीभिर्धूपयति ॥ २२॥ मन्त्रे तु सोम उक्तः। तस्य क्षीरि-

ण्य ओषधयः। ताभिर्धूपयति पापगृहीतम्। मधूदश्वित् पाययति ॥ २३ ॥ मधु माक्षिकम्। उदश्वित् तक्रम्। ते उभे पाय-
यति ॥ क्षीरोदश्वित् ॥ २४ ॥ अथवा क्षीरं मथितं च पाययति ॥ उभयं च ॥ २५ ॥ अथ चैतदुभयं पा-
ययति। उभयं मधूदश्वित् क्षीरोदश्विच्च। उभयग्रहणं ज्ञापकमेकवद्भावे साधनसमुच्चयस्य। सकृन्मन्त्रः। अ-
विशेषात् ॥ देवा अदुः[१] इति वल्मीकेन बन्धनशयनाचमनप्रदेहनमुष्णेन ॥ २६ ॥ वल्मीकेन साधयति बन्धना-
५ दीनि। वल्मीकं बध्नाति। वल्मीकं पाययति। वल्मीकमाचमयति। वल्मीकं चोष्णं कृत्वा प्रलिम्पति। विषदूषणा-
नि ॥ यथा मनः [२] अव दिव[३] इत्यरिष्टेन ॥ २७ ॥ अस्य कर्म अरिष्टगृहीतेनोक्तं वेदितव्यं 'सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति'[४] इ-
ति। कासभैषज्यम् ॥ देवी देव्यां [५] यां जमदग्निः [६] इति मन्त्रोक्ताफलं जीव्यलाकाभ्याममावास्यायां कृष्णवसनः
कृष्णभक्षः पुरा काकसंपातादवनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ २८ ॥ केशजननार्थं पूर्वं वृद्धिदंहणार्थमुत्तरमत-
श्च विकल्पः। मन्त्रोक्ता काचमाची। तस्याः फलं जीव्या सह। जीवी जीवन्ती। अलाका भृङ्गकः। अनयोरन्यतर-
१० या सह मन्त्रोक्ताफलमवसिञ्चति। अमावास्यायां काले। प्राक् काकसंपातादपगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति।
कृष्णतिलभक्षः कृष्णवर्णवासाश्च। अथ कर्ताऽवसिञ्चति। लिङ्गविशेषात्। केशदोषभैषज्यम् ॥ इति श्री-
भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥ ॐ। यस्ते स्तन [७] इति जम्भगृहीताय
स्तनं प्रयच्छति ॥ १ ॥ जम्भो रक्षः। तेन गृहीतः। तस्मै मातुः स्तनं प्रयच्छत्यभिमन्त्र्य 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[८] इति वचनात्।
अर्पणं पानाय लिङ्गात्। ऋचाऽभिमन्त्रणम् ॥ प्रियङ्गुतण्डुलानभ्यवदुग्धान् पाययति ॥ २ ॥ अग्नाविष्णू [९] सो-
१५ मारुद्रा [१०] सिनीवालि [११] वि ते मुञ्चामि [१२] शुम्भनी [१३] इति मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ ३ ॥ जम्भगृहीतमपत्यम्। तद्धन्म-
न्त्रलिङ्गं 'या नो गयमाविवेश'[१४] इति गयशब्दस्यापत्यनामत्वात्[१५]। संपातवत्त्वमाप्लावनत्वात्[१६] ॥ अवसिञ्चति ॥ ४ ॥ अ-
थ चाऽन्योऽवसिञ्चति ॥ तिरश्चिराजेः[१७] इति मन्त्रोक्तम् ॥ ५ ॥ तत् पाययति यष्टिमधुकं मधूद्वापं निर्देशसामान्यात्[१८] ॥
आकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य ॥ ६ ॥ 'जीवकोषण्यामुत्सीव्य बध्नाति'[१९] इयं क्रिया निर्देशसामान्यात् ॥
पायनानि ॥ ७ ॥ अष्टर्चेन। यानि विषदूषणेषु पायनानि तानि इह भवन्ति। 'हरिद्रां सर्पिषि पाययति'[२०] इत्येतानि पायनानि ॥
२० अपचिताम्[२१] इति वैणवेन दार्भ्यूषेण कृष्णोर्णाज्येन कालबुन्दैः स्तुकाग्रैः इति मन्त्रोक्तम् ॥ ८ ॥ धनुषा दार्भ्यूषेण। दर्भ-
विकारा दार्भी रज्जुः। तया भूषा यस्य तत् दार्भीभूषं दार्भ्यूषमित्यर्थः। नाऽऽलेपनम्। गात्रवर्णरूपलाघवप्रदेशेषु
वेधनं भूषणम्। कृष्णोर्णा ज्या यस्य तत्। कृष्णोर्णासनाथमित्यर्थः। तेन धनुषा। कालबुन्दा इषवः तैः
कृष्णवर्णैः। स्तुकाग्रैः ऊर्णास्तुकाग्रैः। स्तुका जटोच्यते। तैर्मन्त्रोक्तं विध्यति अपचितमित्यर्थः। वेधनं
च मन्त्रोक्तमेव।

......

'विध्यामि'[१] इति सूक्तस्य नानालिङ्गत्वात्। ईर्ष्याकृतिलोष्टलिङ्गानामपोद्धारः। प्रत्यृचं वेधः। वेधनमधिष्ठानं भवति। कृष्णोर्णाप्रकरणात्। ततो विध्यति मन्त्रोक्तम्॥ चतुर्थ्याभिनिधायाभिविध्यति ॥ ९ ॥ चतुर्णां पूरणी चतुर्थी[२]। अभिनिधानमन्त्रकमङ्गत्वात्॥

ज्यास्तुकावज्वालेन ॥१०॥ ज्यायाः स्तुकयाऽवज्वालः स ज्यास्तुकावज्वालः। तेनावसिञ्चति। निर्देशसामान्यात्[३]

५ अपचितमवसिञ्चति ॥ यः कीकसा[४] इति पिशीलवीणातन्त्रीं बध्नाति ॥ ११ ॥ पिशीलवीणा। तस्यास्तन्त्रीं बध्नाति। अक्षतभैषज्यम्॥ तन्त्र्या क्षितिकाम् ॥१२॥ तस्या वीणायाः क्षितिका। तयैव तन्त्र्या बध्नाति। क्षितिका करभस्योपरि तृणखण्डः स्वरोत्पादनार्थः॥ वीरिणवध्रं स्वयंम्लानं त्रिः समस्य ॥१३॥ वीरिणसंस्कृतः। तस्य वध्रः इषीकान्तः। स्वयंशुष्कं त्रिगुणं कृत्वा बध्नाति। अक्षतभैषज्यम्॥ अप्सु त[५] इति वहन्त्योर्मध्ये विमिते पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ १४॥ वहन्त्योर्नद्योर्मध्ये गृहं कृत्वा तत्र संपातिताभिरद्भिराप्लावयति वरुणगृहीतं चतुर्ऋचेन॥

१० अवसिञ्चति ॥१५॥ अथ चावसिञ्चति वरुणगृहीतम्॥ उष्णाः संपातवतीरसंपाताः ॥ १६॥ यासामपां संपातास्ता उष्णाः कर्तव्याः। असंपाता इतराः। यासां न संपातास्ताः शीताः। ताभिरद्भिरवसेचनं शीताभिरसंपातत्वात्॥ नमो रूराय[६] इति शकुनीनिवेषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वा ॥ १७॥ शकुनीनिव करोति। 'मन्त्रोक्तानधस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजङ्घासु बद्ध्वा'[७] इत्यादिवत्। इषीकाञ्जिमण्डूकं करोति। इषीकेव अञ्जिः रेखा यस्य स इषीकाञ्जिः। तं नीलसूत्रेण लोहितेन च सूत्रेण सह कक्षाभ्यां बद्ध्वा शकुनीनिव करोति।

१५ ज्वरभैषज्यम्॥ शीर्षक्तिम्[८] इत्यभिमृशति ॥ १८॥ यथारोगमभिमर्शनं लिङ्ग्युपतापवचनात्[९]। अतो व्यवस्था मन्त्राणाम्॥ उत्तमाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते ॥ १९॥ अस्य सूक्तस्योत्तमाभ्यामृग्भ्यामादित्यमुपतिष्ठते। 'पादाभ्यां त'[१०] इत्याभ्याम्। व्याध्युपशमे मन्त्राः॥ इन्द्रस्य प्रथम[११] इति तक्षकायेत्युक्तम् ॥२०॥ 'इन्द्रस्य प्रथम' इत्यस्य सूक्तस्य कर्मातिदेशः। 'तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा'[१२] 'जपन्'[१३] इत्यादीनि सूक्तकर्माणि भवन्ति। अथ तत्रैव किं नोक्तं 'ब्राह्मणो जज्ञ[१४] इन्द्रस्य प्रथम[११] इति तक्षकायाञ्जलिम्' इति। किं नोक्तम्। उच्यते। अस्य सूक्तस्योत्तरकर्मसंबन्धो यथा

२० स्यात्॥ पैद्वस्य प्रकर्ष्य दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन दक्षिणस्यां नस्तः ॥ २१॥ पैद्वः मञ्जूषायामधः कच्छपाकारः। अहिदष्टस्य प्रकर्ष्य दक्षिणे नासापुटे श्चोतयते। दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठेन प्रकर्ष्यं नस्यं दद्यात्॥ अहिभये सिच्यवगूहयति ॥ २२॥ सर्पाद् भये पैद्वं वस्त्रे बद्ध्वा स्थापयति तस्मिन् वेश्मनि॥ अङ्गादङ्गात्[१५] इत्या प्रपदात्॥ २३॥ 'अङ्गादङ्गात् प्रच्यावय'[१५] इत्येकया सर्पदष्टमा प्रपदाभ्यां प्रकर्षेण मार्ष्टि। कुतो मार्जनसंप्रत्ययः। उच्यते। 'स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ'[१६] इति ग्रन्थसामान्यात्। अनयैव परिभाषया प्राप्तत्वादनभिधेयमिति चेन्न। अत्र प्रधा-

नकर्मत्वात्॥७॥ दक्षोनमृपामिताप्याहि मृमिभिरस्मनिग्र हस्तंडलूके नक्तं हवा अहिममिसवंशि पालक्षू
कं॥ आरेसमूर्ध्दत्युनयाः नवसनस्रथानाभिधानात्॥७॥ चनोद्दष्टः॥ सप्तदशोनोयनस्तद्दशोदष्टंसममभिनिरस्ये
ति उक्तं॥७॥ ओषधिवनस्पतीनाममनुक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानि॥ यथोनावनस्पतीनावचेष्टो
पतिविध्यानि व्याधिनिदानसंबंधकानि भैषज्यमंत्रैरनुक्तानां नहि हीन एवानुयोगः प्रतिषिद्धवचनात्॥
नवभावयथार्थपानानुलेपनस्नानधूपभोजनानि॥ सामर्थ्यापेक्षत्वात्॥ उपमागस्य भैषज्यमंत्राभैषज्य
कर्मत्वात्॥७॥ क्रियार्थाः॥ स्तुवचनेकार्यमंत्रोपाध्यायवत्तप्रामाणः पादः पठति॥ भैषज्यानामित्या
व्याधाः॥ कर्महेतुत्वात्॥ यावन्नामक कर्मयोगत्वामनुवचने निर्देशसामान्यात्॥७ आहोलिंगाभिः॥
पनुक्तान्यप्रतिषिद्धानीतिप्रकृतत्वात्॥ पूर्वसूत्रेणैवंद्दष्टसिद्धं॥ किमर्थमारंभः॥ अविभक्तिशेषस्योप
मुच्चयार्थत्वात्॥ सामान्यवचनेवसमुच्चये॥ अंहस इत्येवंलिंगात्॥ ताभिः समस्ताभिरनुक्ताभि आयुर्वे
दप्रोक्तानि द्रव्याणां व्याधिहेतुविनाशकानि न हि हि न कर्मसंविधिविनियोज्यानि सर्वभैषज्यानि॥७
अंहोलिंगाभिः॥ सर्वेषां तु भैषज्यं लिंगस्तुपनापकवचनात्॥७॥ भैषज्यं संहिताविधिः॥७॥ भैषज्य
संहितायां क्षुविधिकृतः॥ कर्माश्रयत्वात्॥ स्त्रीकर्मसंहितायास्तु कथ्यते॥ संहितावचनात्॥७॥
स्त्रेभ्यस्तत्रकामवतीकर्याः स्त्रीद्वंसंज्ञानां अधिशिरोवभिवचति॥ सर्वस्यात्मनीकामरत्वात्॥ पुत्रकामा
याप्रतापत्याया अग्नयः उक्तोनोनि मंत्रालिंगाः दिवसयोगः॥ उदकसमीपज्ञानां ओषधीरूपरिशिरसोव
सिंचति॥ स्त्रीकर्माणि परिसमाप्तानि॥७॥ पावजिताये पुरोडाशप्रमद्दालंकारानुसंपालवव॥ प्रपठ
ति॥ गृहाणित्यागनाये पुरोडाशांगेदुकंपलंका ( ) व्रसंपानुवन्तः कृत्वा प्रपठति॥ मक्ष्याक्षेउतनभू
षणार्थप्रतिसंपानं सूक्तेनेति॥ इत्यभेसनु॥७॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थे ध्याये अष्ट
मी कंडिका॥ ८॥ ४॥ वृषदूनेसुषुनितिन तु स्तुदपाने प्रनंगं पश्चादुद्गमचो गावोपसादने॥ प्रथमाः॥
प्रस्तुवतुनमासिक्तभिः॥ समानोदकत्वात्॥७॥ अनुरोमृजामृद्धिविचृत्तति प्रावः॥ सूक्तेनाभिमंत्र्य
मुद्रामुंजानगर्भिण्याः शिरसि उक्तनानुकरोति॥ भागयात्॥७॥ प्रतीचीरितिषीकाः॥ इषीकाः कथिनाप
लम्याः शिरसि विचृतति॥ उभयोः सकृत्सूक्ते॥७॥ वध्यमानास्तु संज्ञायुः॥ इषीकास्तु विभज्यमानास्व
मरणसंज्ञायः॥७॥ उत्सेनाम्लावयति दक्षिणात्केशास्तु कान्॥ संपातिनानोत्स्नेनाम्लावयति॥ दक्षिणा
नुकेशामुंजादारभ्य गर्भकेसनफलो॥७ शालातूर्यथानुविचृतति॥ सूतीकाः शृहवंधात्मिनानिस्कांते
॥७॥ उभयतः पाशायोक्तमावध्नाति॥ शाकटयोक्तमुभयतः प्रबध्नानि नसंपाता॥ उपमृष्ट्वा दर्ग

नकर्मत्वात् ॥ दंशमोत्तमयाऽभिताप्याहिमभि निरस्यति ॥ २४ ॥ दंश्म उल्मुकेन निष्टप्य अहिमभिमुखं क्षिपति उल्मु-
कम् । 'आरे अभूत्'[१] इत्यनया निरसनं प्रधानाभिधानात् ॥ यतो दष्टः ॥ २५ ॥ सर्पादर्शने यत उद्देशे दष्टस्तमभि निरस्य-
ति उल्मुकम् ॥ ओषधिवनस्पतीनामनूक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् ॥ २६ ॥ ओषधीनां वनस्पतीनां च वैद्यकेऽ-
प्रतिषिद्धानि व्याधिनिदानसंबन्धकानि भैषज्यमन्त्रैरनूक्तानां तद्विहित एव विनियोगोऽप्रतिषिद्धवचनात् ।
५ तस्माद्यथार्थं पायनानुलेपनस्नानधूपभोजनानि । सामर्थ्यापेक्षत्वात् उपभोगस्य । भैषज्यमन्त्रा भैषज्य-
कर्मत्वात् । 'क्रियाभिरनुवचनं कार्यम्' अत्रोपाध्यायवत्सशर्मपादाः पठन्ति । भैषज्यानामित्य-
प्ययः । कर्महेतुत्वात् । यावतामेककर्मयोगस्तावतामनुवचनं निर्देशसामान्यात् ॥ अंहोलिङ्गाभिः[२] ॥ २७ ॥
'अनूक्तान्यप्रतिषिद्धानि' इति प्रकृतत्वात् पूर्वसूत्रेणैवेदं सिद्धम् । किमर्थं आरम्भः । अविभक्तिशेषस्यास-
मुच्चयार्थत्वात् । सामान्यत ऋचां समुच्चयः । 'अंहस' इत्येवंलिङ्गात् । ताभिः समस्ताभिरनूक्ताभिः आयुर्वे-
१० दपठितानि द्रव्याणि व्याधिहेतुविनाशकानि तद्विहितकर्मस्वेव विनियोज्यानि सर्वभैषज्यानि ।
सर्वेषां तु भैषज्यं लिङ्ग्युपतापवचनात्[३] । भैषज्यं संहिताविधिः । 'भैषज्य-
संहितायास्तु विधिरुक्तः क्रमाश्रयात् ॥ स्त्रीकर्मसंहितायास्तु कथ्यते संहितावशात्' ।
पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोरुदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ २८ ॥ पूर्वस्येति प्रतीकान्तरत्वात् । पुत्रकामा-
या मृतापत्यायाश्च 'यः कृणोति'[४] इति मन्त्रलिङ्गादेव प्रयोगः । उदकसमीपे शान्ता ओषधीरुपरि शिरसोऽव-
१५ सिञ्चति । स्त्रीकर्माणि परिसमाप्तानि ॥ आव्रजितायै पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छ-
ति ॥ २९ ॥ गृहाणि प्रत्यागतायै पुरोडाशं गेन्दुकमलंकारांश्च संपातवतः कृत्वा प्रयच्छति भक्षणाऽऽक्रीडनभू-
षणार्थम् । प्रतिसंपातं सूक्तावृत्तिः । द्रव्यभेदात् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये अष्ट-
मी कण्डिका ॥ ८ ॥ ॐ । वषट् ते पूषन्[५] इति चतुर उदपात्रे संपातानानीय । अतश्च पश्चादुदपात्रोपसादनम्[६] । प्रथमाः
प्रत्यृचमुत्तमस्तिसृभिः । समानोदर्कत्वात्[७] । चतुरो मुञ्जान् मूर्ध्नि विवृहति प्राचः ॥ १ ॥ सूक्तेनाभिमन्त्र्य च-
२० तुरो मुञ्जान् गर्भिण्याः शिरसि उच्छ्रितान् करोति प्रागग्रान् ॥ प्रतीचीरिषीकाः ॥ २ ॥ इषीकाः कथिताः । ताः प्र-
त्यगग्राः शिरसि विवृहति । उभयोः सकृत् सूक्तम् ॥ छिद्यमानासु संशयः ॥ ३ ॥ इषीकासु विभज्यमानासु
मरणसंशयः ॥ उष्णेनाप्लावयति दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ ४ ॥ संपातितेनोष्णेनाप्लावयति । दक्षिणा-
त् केशपुञ्जादारभ्य । गर्भस्रंसनफलम् ॥ शालाग्रन्थीन् विचृतति ॥ ५ ॥ सूतिकागृहबन्धांश्छिनत्ति सूक्तान्ते ॥
उभयतःपाशं योक्त्रमाबध्नाति ॥ ६ ॥ शकटयोक्त्रमुभयतःपाशमाबध्नाति । न संपाताः 'आ' उपसृष्टत्वात् । ग-

भिण्याः गर्भस्रंसनानि ॥ यदि सोमस्यासि राज्ञः सोमात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामि । यदि वरुणस्यासि राज्ञो वरुणात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामीत्येकविंशत्या यवैः स्रजं परिकिरति ॥ ७ ॥ **स्रजस्त्वाराळिकेति प्रसिद्धा । तामटव्यां जातामेकविंशतिपरिमितैर्यवैः सर्वतः किरति । मन्त्रयोः समुच्चयो यदीति संदेहोऽभिधानात्** ॥ अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत । सध्रीचीः सव्रता भूत्वा अस्या अवत वीर्यम्[१] इति संनयति ॥ ८ ॥ **एकीकरणं संनयनम् । विस्तृतायाः संहरणमित्यर्थः** ॥ मा ते रिषत् खनिता यस्मै च त्वा खनामसि । द्विपाच्चतुष्पादस्माकं मारिषद्देव्योषधे[२] । स्रजो नामासि प्रजापतिष्ट्वामखनदात्मने शल्यस्रंसनम् । तां त्वा वयं खनामस्यमुष्मै त्वा शल्यस्रंसनम् इत्यस्तमिते छत्रेण चान्तर्धाय फालेन खनति ॥ ९ ॥ **आभ्यामृग्भ्यां फालेन खनति स्रजमूलमस्तमिते भगवति सवितरि । अथान्यः ततो भगवन्तमादित्यं छत्रेणान्तर्हितं कृत्वा पूर्ववत् खनति । फालः कुश्यादि आयसं[३] द्रव्यम्** ॥ अत्र तव राध्यताम् इत्यग्रमवदधाति ॥ १० ॥ इह मम इति मूलमुपयच्छति ॥ ११ ॥ **संनिधानात् साकाङ्क्षत्वाच्च अनेन स्रजमूलं गृह्णाति** ॥ एकसरेऽनुपलीढे कुमारः ॥ १२ ॥ **एकतन्तुमूले स्रजे । अनुपलीढे अच्छिन्ने इत्यर्थः । गर्भिण्या उदरे दारक इति ज्ञेयम्** ॥ दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृतति ॥ १३ ॥ **तत्स्रजमूलं दर्भेण संवेष्टयित्वा गर्भिण्याः केशेषु बध्नाति सूक्तेन अन्यत्र कल्पविधानात्** ॥ एवं वृषाशाकवृषे ॥ १४ ॥ **अनेन विधिना एव मूलं खनेत् । शाकवृषा वासका । वृषा रिङ्गणिका । काकजङ्घा चेति केचित् । गर्भस्रंसने एष मूलविकल्पः** ॥ अवपन्ने जरायुण्युपोद्धरन्ति ॥ १५ ॥ **जरायुण्यवपतिते विपन्नं च मूलं केशेभ्यः** ॥ स्रजेनौषधिखननं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ **अनेन स्रजखननविधिना ओषधिमूलानां खननविधिः कथितः प्रत्येतव्यः । यत्र मूलग्रहणं मूले तत्र एतत्खननं प्रत्येतव्यम् । पाटामूलम्[४] इत्याद्युदाहरणम् । यद्येवं 'सौवर्चलमोषधिवत्'[५] इत्यनर्थकम् । उच्यते । ओषधिवदिति प्रधानातिदेशः खननस्यार्थवचनात् । अतो 'दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृतति'[६] एतदपि भवति** ॥ चत्वार्युमाफलानि पाणावद्भिरभिश्चोतयते ॥ १७ ॥ संवर्तमानेषु कुमारः ॥ १८ ॥ **उमा अतसी । तस्याश्चत्वारि फलानि बीजवन्ति गर्भिण्या हस्ते कृत्वोदकेन । अभिश्चोतने मन्त्रः । संवर्तमानेषु पुञ्जीभवति गर्भे कुमार इति विज्ञेयम्** ॥ ब्राह्मणायनोऽङ्गान्यभिमृशति ॥ १९ ॥ पुन्नामधेये कुमारः ॥ २० ॥ **यो ब्राह्मणो जीवत्पितृकः[७] जीवत्स्थविरभ्रातृकोऽन्यस्मिन् वा स्थविरतरे जीवति स ब्राह्मणायनः । सूक्तेनाभिमन्त्र्य गर्भिण्यङ्गानि स्पृशति । स यदि पुन्नामानि पादौ पाणी वा ओष्ठौ हनू वा बाहू कर्णौ वा स्पृशेत् गर्भे कुमार इति विज्ञेयम् । अनयोश्च विज्ञानयोः प्रसवकाले एव प्रयोगः । न च विज्ञानमात्रेण एते । किं तर्हि । उदयार्थं च प्रस-**

त्वनसंबंधात्॥ गर्भस्रंसने विज्ञाने च॥ इति श्रीभट्टहरिहरकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये नवमी कण्डि
का॥ ७॥ इदं तु नासदस्यस्येत्याश्वलायनस्यासूत्रकाले तत्र आवा अग्निशिरो नासिंचति॥ नध्यायाद्यारंभे कर्मणि
प्रसवापाश्विशापाश्वास्वा जनीयादकसमीयेशारवोकृत्वानासुवं आसुपवेश्यनस्याः शिरसि चत्वारो
पयोः कृत्वा अभिमंत्र्यादकमवसिंचति॥ ७॥ आत्रजिनायि॥ आह आग्रजिनायादत्यवयवग्रहणात्॥
पुरोडाशाग्रमंडलकारात्॥ संपातवतः प्रयच्छति निभवति॥ ७॥ निःशाखामित्यवनाकायेकृत्स्नवसे
नार्येत्रिषु निमितेषु आकृद्धाः प्रसदद्वारेषु कुसंपातानानयति॥ अवसनापत्नाइदं कर्म कृत्स्नवृक्ष
परिहितायानोनरोर्यनि भायकृत्स्नामित्येकवचनात्॥ तत्र शिगृहाणि करोति॥ पूर्वद्वाराणि
यामापश्चाद्द्वाराणि तान्येवं तेषु वेश्मसु अष्टसंपातानानयति॥ प्रथमं पश्चिमे गृहे संपातानन्तं॥ न
नुचकंडिकाद्य एवमुक्ते वनोकाग्रहणं युक्तमर्थविशेषात्॥ ३ अनेन प्रसवनात्॥ अप्सास्तोकानोकाम
मपगमाऽवनोकानाम॥ ७॥ पलाशो सिसेधूनरात्॥ पलाशविकारः पलाशं तत्र सीमानि कृतोन
रसं गतानानयति॥ अवनोकयासीसान्यधिष्ठाप्याप्सवयति कर्मपूजित सिन्नेवमेवचेश्मनिश्च
पश्चिना माझावयति॥ ७॥ निधायकृत्स्नं व्रजति॥ नक्षिप्राप्यवनप्रहयत्यारहतकृत्स्नं वस्त्रेन
मवनिनतोन्योरिधायपूर्वेण द्वारेण निःक्रामति॥ [illegible] ७॥ आरोप्य प्रसो॥ नद्दह मा
दृष्यामि नातेन्नैव पूर्वद्वारेण निःक्रामयति॥ ७॥ एवं पूर्वयोः पृथक् संभाये यथा पश्चिमे कर्मेदृतमेव पू
र्वयोर्गृहयोः कर्मणी स्यातां समारस्तन्येद्दपात्रादपः॥ मंत्रो भेदश्च कर्मभेदात्॥ पृथक् समाप्यति॥ प्रथमप्रो
क्रमणः समरणात्॥ समभ्यासं हि सत्यां तत्र काल एवं समारसमरणं स्यात्॥ ७॥ शारवासूत्रे॥ अस्य सूत्र
स्याश्विशापाशासासूत्रकात्रत्येन तु कर्मसबाविश॥ ७॥ पश्चादग्नेरभितः काष्ठौ इषीके धाया यथा यूपि धीयि
ने औदुंबरी पाययति॥ समिद्याधानो गः पश्चादग्नेस्तदाशारेण भीकतो हत्यानोरणाकारे धायतः धारय
ति॥ तोरणं तस्योपरि अपरिसमीपेन औदुंबरीः समिध आधापयति॥ कर्तृमंत्रे अवधान्यवनोकाभि
तउभयतोनिरवनेन॥ अभितदृति ग्रहणं मूलसंयोगात्॥ ७॥ उतमाग्नजिनायेपुरोडाश मंडलकारात्संपा
तवतः प्रयच्छतीत्येतदत्रसवति॥ उक्तग्रहणमनर्थकं अवयवग्रहणादेवासिध्यत्वात्॥ अपर्वे सूक्तकर्मणां
सर्वेषामर्थ्येपार्थत्वात्॥ इतरथाहि अनुरागत्वं स्यात्॥ ७॥ पतिवेदनानि॥ वक्ष्यामहे इति वाक्यविशेषः॥
पतिलाभफलानि कर्माणि पतिवेदनानि॥ कर्माधिकारवदेनेडकभेषज्यवत्॥ ७॥ भगो अमदस्याग
मकूशरमाशयति॥ कृशरआदनः पुल्लिंगत्वात्॥ तिलतंडुलोदकेभुविः सकार्यं कुमारीमाशयति॥

वसंबन्धात् । गर्भस्रंसने विज्ञाने च ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये नवमी कण्डिका ॥ इदं जनास[1] इत्यस्मै शिंशपाशाखासूदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽत्र सिञ्चति ॥ १ ॥ **वन्ध्याया इदं कर्म प्रसवाय । शिंशपाशाखा आनीयोदकसमीपे शाखाः कृत्वा तासु वन्ध्यामुपवेश्य तस्याः शिरसि चित्याद्योषधीः[2] कृत्वा अभिमन्त्र्योदकमवसिञ्चति ।** आव्रजितायै ॥ २ ॥ **आह आव्रजितायै इति । अवयवग्रहणात्**
५ **'पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति'[3] इति भवति ॥** निःसालाम्[4] इत्यवतोकायै कृष्णवसनायै त्रिषु विमितेषु प्राग्द्वारप्रत्यग्द्वारेष्वप्सु संपातानानयति ॥ ३ ॥ **अवतोकाया मृतापत्याया इदं कर्म । कृष्णं वस्त्रं परिहितं यया । नोत्तरीयं 'निधाय कृष्णम्' इत्येकवचनात् । ततस्त्रीणि गृहाणि करोति । पूर्वद्वाराणि त्रीण्यपि पश्चाद्द्वाराणि तान्येव । तेषु वेश्मसु । अप्सु संपातानानयति । प्रथमं पश्चिमे गृहे संपाततन्त्रम् । ननु च कण्डिकाया आद्य एव सूत्रेऽवतोकाग्रहणं युक्तमर्थाविशेषात् । उच्यते । प्रसवनादस्याः । तोकाना-**
१० **मपगमादवतोका नाम ॥** पालाशे सीसेषूत्तरान् ॥ ४ ॥ **पलाशविकारः पालाशः । तत्र सीसानि कृत्वोत्तरसंपातानानयति ॥** सीसान्यधिष्ठाप्याप्लावयति ॥ ५ ॥ **अवतोकया क्रमयति । तस्मिन्नेव वेश्मनि अवस्थितामाप्लावयति ॥** निधाय कृष्णं व्रजति ॥ ६ ॥ **तस्मिन्नाप्लावनगृहे यत् परिहितं कृष्णं वस्त्रं तन्मुञ्चति । ततोऽन्यत् परिधाय पूर्वेण द्वारेण निष्क्रामति ॥** आदीप्य ब्रह्मा ॥ ७ ॥ **तद्गृहमादीप्याग्निना तेनैव पूर्वद्वारेण निष्क्रामति ॥** एवं पूर्वयोः पृथक्संभार्ये ॥ ८ ॥ **यथा पश्चिमे कर्म कृतमेवं पू-**
१५ **र्वयोर्गृहयोः कर्मणी स्याताम् । संभारास्त्वन्ये उदपात्रादयः । मन्त्रभेदश्च कर्मभेदात् । पृथक्संभार्ये इति प्रथमं प्राक्कर्मणः संभरणम् । सतस्यां हि असत्यां तन्त्रकाले एव संभारसंभरणं स्यात् ॥** शाखासूक्तम् ॥ ९ ॥ **अस्य सूक्तस्य 'शिंशपाशाखासूदकान्ते'[5] इत्येतत् कर्म भवति ॥** पश्चादग्नेरभितःकाण्डे इषीके निधायाध्यधि धायिने औदुम्बरीराधापयति ॥१०॥ **प्राक्समिदाधानात् पश्चादग्नेः त्सरुशरेणैषीके निहत्य तोरणाकारे धायिने धारयति तोरणम् । तस्योपर्युपरि[6] समीपेन । औदुम्बरीः समिध आधापयति । कर्तुर्मन्त्रः । आधाप्यावतोकामभि-**
२० **त उभयतो निखनेत् । अभित इति ग्रहणं मूलसंयोगात् ॥** उक्तमाव्रजितायै ॥११॥ **'पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति'[7] इत्येतदत्र भवति । उक्तग्रहणमनर्थकमवयवग्रहणादेव सिद्धत्वात् । अथर्वसूक्तकर्मणां सर्वेषां सामर्थ्यमर्थवत्त्वात् । इतरथा हि अन्तरङ्गत्वं स्यात् ॥** पतिवेदनानि ॥ १२ ॥ **वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । पतिलाभफलानि कर्माणि पतिवेदनानि । कर्माधिकारवचनमुक्तं भैषज्यवत्[8] ॥** आ नो अग्ने[9] इत्यागमकृशरमाशयति ॥ १३ ॥ **कृशर ओदनः पुँल्लिङ्गत्वात् । तिलतण्डुलोदकैर्मन्त्रैः संस्कृतं कुमारीमाशयति प-**

तिलाभकामाम् ॥ मृगाखरादेद्यां मन्त्रोक्तानि संपातवन्ति द्वारे प्रयच्छति ॥ १४ ॥ मृगैर्नित्यं सेवितो देशो मृगाखरः। ततो
मृदं गृहीत्वा वेदिं कुर्यात्। तस्यां संपातितां कृत्वा कुमार्यै प्रयच्छति। किम्। उच्यते। मन्त्रोक्तानि। आखर 'इदं हिरण्यं गु-
ल्गुल्वयमौक्षः'[१]। औक्षः गन्धोदकमित्यर्थः ॥ उदकंसे व्रीहियवौ जाम्यै निशि हुत्वा दक्षिणेन प्रक्रामयति ॥ १५ ॥ जामिः सभ्रातृ-
का। तस्यै एतत्कर्म करोति भ्राता। निशि रात्रौ उदकपूर्णे घटे व्रीहीन् यवांश्च जुहोति प्रत्यृचम्। ततस्तस्य घ-
५ टस्य दक्षिणेन प्रक्रामयति भगिनीं भ्राता। प्रक्रामणे मन्त्रः शेषत्वात् ॥ पश्चादग्नेः प्रक्षाल्य संधा-
व्य संपातवतीं भगस्य नावम्[२] इति मन्त्रोक्तम् ॥ १६ ॥ तन्त्राग्नेः पश्चान्नावं प्रक्षाल्य संधाव्य मार्जयित्वा। तामेव संपातव-
तीं करोति नावमिति मन्त्रोक्तवचनात्। मन्त्रोक्तं कर्म करोति। किं च तत्। पतिकामाया आरोहणं सू-
क्तस्य कर्म। 'भगस्य नावम्'[२] इति क्रियाविधानार्थत्वात् ॥ सप्तदाम्न्यां संपातवत्यां वत्सान् प्रत्यन्तान् प्रचृतन्तो व-
हन्ति ॥ १७ ॥ सप्त दामानि यस्या वत्सवत्याः सा सप्तदाम्नी। तस्याः सप्तदाम्न्याः संपातसंस्कृतायाः सप्त वत्सान् पूर्वं
१० प्रमुञ्चन्ति। कुमार्या अन्तमन्तं प्रति प्रत्यन्तः वत्सः। आद्यादारभ्य यो योऽन्त्यस्तं तं मुञ्चन्तीति। घोषकलनां
कर्मणः सूचयति। 'दामहायनान्ताच्च'[३] इति ङीप् ॥ अहतेन संपातवता ऋषभमभ्यस्यति ॥ १८ ॥ नवेन वाससा
संपातवता। यः सेक्ता गोः स ऋषभः ॥ तस्यां दिशि जानीयात् कस्य विशेषोऽयम्। आह। उददंयति
यां दिशम् ॥ १९ ॥ इति प्रकृतस्यैव कर्मणोऽस्य विधानात् ॥ जाम्यै प्र यदेत[४] इत्यागमकृशरम् ॥ २० ॥ जामिः कथिता। तस्या एवै-
तत्कर्म। अनयर्चा आगमकृशरमाशयति। चोदनासामान्यात्। जामिग्रहणमुदकंसकर्मणः एव। एकपि-
१५ तृकेणेदं कर्म कर्तव्यम् ॥ इमा ब्रह्म[५] इति स्वस्ते ॥ २१ ॥ अयमा याति[६] इति पुरा काकसंपातात्। यावन्न काकाः आकाशे
कुलायेभ्य उत्तिष्ठन्ति तस्मिन् काले। उषःकाले इत्यर्थः। अर्यम्णे जुहोति ॥ २२ ॥ आज्यम्। अर्यम्ण इति किम् ॥ अन्तःस्रक्तिषु बलीन्
हरति ॥ २३ ॥ अ-
र्यम्णे सूक्तान्ते बलिप्रक्षेपः। 'अर्यम्णे बलिः' इति कल्पः ॥ आपतन्ति यतः ॥ २४ ॥ काका आगच्छन्ति तस्या
दिशो वरागमनं विज्ञेयम्। विज्ञानप्रयोजनं किम्। तत आगताय दाने कन्यायाः प्रतिष्ठेति विज्ञेयम्। अन्यत आ-
गताय न देयेत्यर्थः। इमानि पतिवेदनानि समाप्तानि ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशि-
२० कभाष्ये चतुर्थेऽध्याये दशमी कण्डिका ॥ १० ॥ ॐ। पुंसवनानि ॥ १ ॥ वक्ष्याम इति वाक्यशेषः। पुंसव-
नग्रहणं गर्भसंस्कारप्रत्ययार्थम्। कर्माधिकार उक्तं प्रयोजनम् ॥ रजउद्वासायाः पुंनक्षत्रे ॥ २ ॥ येन वेहत्[७] इति बा-
णं मूर्ध्नि विवृहति बध्नाति ॥ ३ ॥ विवृढस्यैव बन्धनं द्रव्यान्तरानभिधानात्। विवृह्य बध्नातीत्यर्थः। तदभि-
धानं सूक्तसंबन्धार्थम् ॥ फालचमसे सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधाय मूर्च्छयित्वाध्यण्डे बृ-
हतीपलाशविदार्यौ वा प्रतिनीय पैद्वमिव ॥ ४ ॥ फालचिबुकायाः सोमचमसाकारं कृत्वा तत्र समानवर्ण-

वत्सायाः क्षीरं नीत्वा तत्र व्रीहीन् यवांश्च प्रक्षिप्य मूर्च्छयित्वा संचूर्ण्य । अध्यण्डा चाध्यण्डा च । दुग्धशु-
क्ला । अन्या यावत् पर्णफलेति प्रसिद्धा । बृहतीपलाशविदार्यौ वा प्रतिनीय । बृहती पलाशविदारी
वेली पलाशका इति प्रसिद्धा । प्रतिनीय । प्रतिनयनं क्षीरेण एकीकरणम् । ततो रजउद्वासायाः दक्षिणे ना-
सिकाछिद्रे दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन नस्यकरणं पैद्ववदतिदेशात्[1] । समासयोरुक्तं जातकर्मणि[2] ॥ पर्वताद्दि-
५ व[3] इत्यागमकृशरमाशयति ॥ ५ ॥ निगदोक्तम् ॥ युगतर्द्मना संपातवन्तं द्वितीयम् ॥ ६ ॥ युगच्छिद्रेण संपातवन्तमागमकृशर-
मन्यम् । द्वितीयग्रहणे ह्य-
सति प्रथमस्यैव गुणविधिः स्यात् ॥ खे लूनांश्च पलाशत्सरून् निवृत्ते निघृष्याधाय शिश्ने ग्रामं प्रविशति ॥ ७ ॥
चकारः युगतर्द्मना संपातवत्करणार्थः । तस्मात्कर्मभेदः ॥ शमीमश्वत्थ[4] इति मन्त्रोक्तेऽग्निं मथि-
त्वा पुंस्याः सर्पिषि पैद्वमिव ॥ ८ ॥ 'शमीमश्वत्थ' इति सूक्तेन शमीगर्भादश्वत्थादधरारण्युत्तरारणीभ्यामग्निं
मथित्वा पुंवत्सायाः गोर्घृते तमग्निं प्रक्षिप्य रजउद्वासाया दक्षिणस्यां नस्यं दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन ॥
१० दधिमन्थे पाययति ॥ ९ ॥ दधनि सक्तव आलोडिता दधिमन्थः । तस्मिन् प्रकृतमग्निं प्रतिनीय पाययति ॥
कृष्णोर्णाभिः परिवेष्टय बध्नाति ॥ १० ॥ सेक्ता उरणः कृष्णः । तस्योर्णाभिस्तमग्निं परिवेष्ट्य बध्नाति ॥
यन्तासि[4] इति मन्त्रोक्तम् ॥ ११ ॥ बध्नातीति शेषः पुंसवनप्रकरणात् । मन्त्र उक्तौ परिहस्तौ हस्तावर्ताविति प्रसिद्धौ ।
भेदेन संपाता द्वित्वश्रुतेः ॥ ऋधङ्मन्त्र[5] इत्येका यथेयं पृथिवी[6] अच्युता[7] इति गर्भदृंहणानि ॥ १२ ॥ एकेति सूक्तप्रसङ्गात् ।
यथेयं पृथिवीति चार्थसूक्तं लिङ्गात् । अच्युतेति शाखान्तरीयं सूक्तम् । एतेषां गर्भदृंहणफलानि कर्माणि भ-
१५ वन्ति ॥ जम्भगृहीतायाः प्रथमावर्जं ज्यां त्रिरुद्ग्रथ्य बध्नाति ॥ १३ ॥ जम्भेन गृहीतो गर्भो यस्या स्त्रियः तस्या ज्यां
त्रिगुणां कृत्वा बध्नाति 'ऋधङ्मन्त्र' इत्येतामृचं वर्जयित्वा ॥ लोष्टानन्वृचं प्राशयति ॥ १४ ॥ मृल्लोष्टानन्वृचम-
भिमन्त्रितान् जम्भगृहीतां प्राशयति । न संपाताः प्रोपसृष्टत्वात् ॥ श्यामसिकताभिः शयनं परिकिरति ॥ १५ ॥
गर्भिण्याः शयनं सर्वतः किरति कृष्णवर्णाभिः सिकताभिः । प्रथमावर्जमित्येव ॥ यामिच्छेद्वीरं जनयेदिति
धातृव्याभिः[8] उदरमभिमन्त्रयते ॥ १६ ॥ इति काम्यविधानम् । गर्भदृंहणसामान्यात् गर्भदृंहणमपीदं वीरपुत्र-
२० फलमपि ॥ प्रजापतिः[9] इति प्रजाकामाया उपस्थे जुहोति ॥ १७ ॥ आज्यम् । इह विधानं गर्भाश्रयत्वात् उपस्थ-
स्य ॥ लोहिताजापिशितान्याशयति ॥ १८ ॥ रक्तवर्णाजामांसानि आशयति स्त्रियं प्रजाकामाम् ॥
प्रपान्तानि ॥ १९ ॥ 'भक्तं सुरां प्रपाम्'[10] इत्येतानि चास्य कर्माणि भवन्ति ॥ यौ ते माता[11] इति मन्त्रोक्तौ बध्नाति ॥२०॥ बजः
पिङ्गश्च सर्षपौ मन्त्रोक्तौ शुक्लपीतौ संपातवन्तौ कृत्वा बन्धनम् । मन्त्रलिङ्गात् । 'यस्ते गर्भम्'[12] इति जाता-
नां रक्षणम् । अत एव गर्भदृंहणादनन्तरं विधानम् । गर्भदृंहणफलानि समाप्तानि ॥ यथेदं भूम्या अधि[13] य-

था वृक्षं[1] वाञ्छ मे[2] यथाऽयं वाह[3] इति संस्पृष्टयोर्वृक्षलिबुजयोः शकलावन्तरेषु स्थगराञ्जनकुष्ठमदुघ-
रेष्ममथिततृणमाज्येन संनीय संस्पृशति ॥२१॥ वृक्षस्य च वल्ल्याश्च संस्पृष्टयोः अन्तरा मध्ये यौ शकलौ सं॰
चितौ तौ गृहीत्वा । इषुः । स्थगरः । अञ्जनकुष्ठे प्रसिद्धे । मदुघं यष्टिमधु । रेष्ममथिततृणं वातोत्क्षिप्तं तृणम् । घृतेनै-
कीकृत्य सर्वाण्येकवद्भावात् । संस्पृशति । अनुरोधनं संवननत्वात् । 'यथा वृक्षं' 'वाञ्छ मे' इति ग्रहणं नानाक-
५ र्मत्वात् ॥ उत्तुदस्त्वा[4] इत्यङ्गुल्योपनुदति ॥२२॥ सूत्रखट्वायामङ्गुल्योप समीपस्थां नुदति । वशीकरणम् । मन्त्रलि-
ङ्गात् ॥ एकविंशतिं प्राचीनकण्टकानलंकृताननूक्तानादधाति ॥२३॥ 'या प्लीहानम्'[5] इति लिङ्गात् ब-
दरीकण्टकान् पूर्वाग्रान् सकृदनूच्यादधाति । अत एव आदधातिग्रहणम् । होमे हि सति प्रत्यृचं स्यात् ।
अलंकरणमनलंकृतादीनाम् ॥ कूदीप्रान्तानि ससूत्राणि ॥२४॥ एकविंशतिमेव बदर्यग्राणि ला-
क्षारक्तसूत्रेण वेष्टितानि आदधाति प्रकृतत्वात् ॥ नवनीतान्वक्तं कुष्ठं त्रिरह्नः प्रतपति त्रि-
१० रात्रे ॥२५॥ उत्पलकुष्ठं नवनीतेनाभ्यज्य त्रिः पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णेषु कुष्ठं त्रिः प्रतप्यादधाति । एवं कृते प्रत-
पति त्रिः । उभयत्र मन्त्रावृत्तिः कालभेदात् ॥ दीर्घोत्पलेऽवगृह्य संविशति ॥२६॥ मञ्चकेषे अधःकृते
तत्र संविशति । संवेशने मन्त्रः । प्रधानवदभिधानात् । भर्तुरिदं कर्म 'ममैव कृणुतं वशे'[6] इति मन्त्रलिङ्गात् । संविश-
तिविधानं परपुरुषनिवर्तनार्थत्वात् । स्त्रीकर्मसु विधानम् । अनुरोधनमन्यसंपर्कनिरोधः । 'यन्तासि'[7] इ-
त्यत आरभ्यानुरोधनाधिकारः । अविशिष्टलिङ्गेषु तु स्त्रीवदनुरोधनस्योभयसंयोगात् ॥ उष्णोदकं
१५ त्रिपादे पत्तः प्रबध्याङ्गुष्ठाभ्याम-
र्दयञ्छेते ॥२७॥ त्रिपादशिक्ये उष्णोदकं कृत्वा शयनीयस्य पत्तः प्रकर्षेण बध्नाति । पादाङ्गुष्ठाभ्यामर्दय-
ञ्छिक्यं चालयञ्छेते । अर्द गताविति ' शब्दस्मृतेः । शयने न मन्त्रः ॥ प्रतिकृतिमावलेखनीं दार्भ्यूषेण भाङ्ग-
ज्येन कण्टकशल्ययोलूकपत्रयासितालकाण्ड्या हृदये विध्यति ॥२८॥ तत्प्रतिरूपाऽऽकृतिः प्रति-
कृतिः । आवलेखनी कुम्भकारचक्रादवलिखिता मृत् । भाङ्गी ज्या यस्य धनुषस्तद्भाङ्गज्यम् । तेन धनुषा व्य-
२० धः क्रियते इष्वा । ततो निर्गतयेत्यर्थः । तामिषुं कथयति । कण्टकं शल्यं यस्याः सा कण्टकशल्या । त-
या कण्टकशल्यया । तस्या एव विशेषणमाह— उलूकस्य इव पत्राणि यस्याः सा उलूकपत्रा । तया । असि-
तालकाण्ड्या । असितं कृष्णं अलं काण्डं यस्याः सा असितालकाण्डी । तया विध्यति । 'अलं 'लुप्तमकारः ॥

इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये एकादशी कण्डिका ॥११॥ ॐ । सहस्रशृङ्ग [1] इति स्वापनम् ॥ १ ॥
अभिप्रेतकार्यसिद्ध्यभिप्रायेण विघ्नकर्तॄणां कृतं यत् स्वापनम् । इह स्वापनकर्मविधानं ग्रामचरणार्थ-
त्वात् [2] । मैथुनचरणविघ्ननाशकर्तृत्वादित्यर्थः ॥ उदपात्रेण संपातवता शालां संप्रोक्ष्यापरस्मिन्
द्वारपक्षे न्युब्जति ॥ २ ॥ स्त्रीगृहमुदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्य उदपात्रशेषमपरस्मिन् द्वार-
५ पक्षे न्युब्जति । द्वारपक्षं कपाटम् । परद्वारपक्षादितरं सव्यकपाटम् । तस्य बुध्ने आवर्जयति ॥ एवं नग्नः ॥ ३ ॥ शाटक-
मपनीय पूर्वं कर्म करोति एवंशब्दात् ॥ उलूखलमुत्तरां स्रक्तिम् । उलूखलमभिमन्त्रयते । उत्तरां स्रक्ति
शयनीयगृहस्योत्तरं कोणमभिमन्त्रयते । दक्षिणं शयनपादम् । स्त्रीमञ्चकपादं दक्षिणमभिमन्त्रयते । तन्तू-
नभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥ उलूखलादीनां कुतोऽभिमन्त्रणसंबन्धः । अत्र वत्सशर्मपादाः पठन्ति —' उलूखलादीनामभि-
मन्त्रणम् । तन्तुभिः समानविभक्तित्वात् । असमासस्य च भेदार्थत्वात् '॥ अस्थाद्द्यौः[3] इति निवेष्टनम् ॥ ५ ॥ निवेष्टनं नाम प्र-
१० द्राविणीव्यभिचारिण्योर्निरोधः । मन्त्रलिङ्गात्[4] ॥ आवेष्टनेन वंशाग्रमवबध्य मध्यमायां बध्नाति ॥ ६ ॥ अवसज्य
मध्यमायां बन्धनम् । संपाताः [5] स्युः ॥ शयनपादमुत्पले च ॥ ७ ॥ मञ्चकपादमुत्पले च । बध्नातीति चकारात् ॥
आकृष्टे च ॥ ८ ॥ आकृष्टः मातृकेति प्रसिद्धाभिधानः तस्मिन् । शयनपादं बध्नातीति चकारात् ॥ आकर्षेण
तिलान् जुहोति ॥ ९ ॥ आकर्षः लोहकरणम् । अङ्गाराकर्षणार्थं कुटकः । तेन तिलान् जुहोति । एवं तिलतन्त्रम् ॥
इदं यत्प्रेण्य[6] इति शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ १० ॥ शिरश्च कर्णौ च शिरःकर्णम् [7] । भेदेनाभिमन्त्रणम् । उभयोर्निरोधनेऽभि-
१५ मन्त्रणम् । उभयोर्निरोधनमविशेषत्वात् ॥ केशान् धारयति ॥ ११ ॥ यां निरोद्धुमिच्छति तस्याः केशान् धा-
रयति ॥ भगेन मा[8] न्यस्तिका[9] इदं खनामि[10] इति सौवर्चलमोषधिवत् । स्रजवत् । शुक्लप्रसूनम् । मूलं दर्भेण
परिवेष्ट्य[11] । शिरस्युपचृत्य ग्रामं प्रविशति ॥ १२ ॥ मूलग्रहणं हि बन्धनं स्यात् । अथ ओषधिवत् [12] । सुवर्चला
प्रसिद्धा त्रिसन्ध्यासदृशी । शुक्लप्रसूनं कर्मान्तरेण मूलविशेषणत्वात् ॥ रथजितां[13] इति माषस्मरान् निवपति ॥ १३ ॥
रथजितामिति त्रीणि समा-
नान्तरत्वात्[14] । माषस्मरा नाम उप्तपूर्वेषु अन्यस्मिन् वा उप्ते ये माषा जाता ते माषस्मराः । तान् निवपति ।
२० यस्या निरोधमिच्छति तस्याः शिरसि ॥ शरभृष्टीरादीप्ताः प्रतिदिशमभ्यस्यत्यर्वाच्या आवलेखन्याः ॥ १४ ॥
आवलेखनी कथिता[15] अर्वाची अभिमुखा । शरफलीः ताः प्रतिदिशमभिमुखायाः क्षिपति । अग्निना
प्रदीप्ताः । अनिवृत्तविशेषणत्वात् ॥ भगमस्या वर्चं [16] इति मालानिष्प्रमन्ददन्तधावनकेशमीशानहृता-
या अनुस्तरण्या वा कोशमुलूखलदरणे त्रिशिले निखनति ॥ १५ ॥ विद्वेषणार्थत्वात् कर्मभेदः । तस्या मा-
ला स्रक् । तस्या निष्प्रमन्दः क्रीडाएवर्गायेन्दुकः । तस्या दन्तधावनम् । तस्या एव च केशाः । समुच्चय एकवद्भावात् ।

ज्वरहताया गोः । उलूखलदरणे तिस्रः शिला निहत्य तत्र कोशं निखन्यात् । अत उलूखलं निखन्यात् । दरणः उलूखले गर्तः विद्वेषणलिङ्गात्[1] ॥ मालामुपमथ्यान्वाह ॥ १६ ॥ तस्या एव पुष्पस्रजं विमृद्य अन्वाह तामेव स्त्रियम् ॥ त्रीणि केशमण्डलानि कृष्णसूत्रेण विग्रथ्य त्रिशिलेऽश्मोत्तराणि व्यत्यासम् ॥ १७ ॥ तस्या एव त्रीन् केशपुञ्जान् कृष्णसूत्रेण बद्ध्वा त्रिशिले गर्तें निहन्ति । केशमण्डलमश्मनि । एवमश्मोत्तराणि भवन्ति । व्यत्यासवचनमधस्त्रयाणामपि निखननं मा भूत् ॥ अथास्यै भगमुत्खनति 'यं ते भगं निचख्नुस्त्रिशिले यं चतुःशिले । इदं तमुत्खनामि प्रजया च धनेन च' इति ॥१८॥ सौभाग्यमस्याः कथं स्यादिति । अथेत्यनन्तरम् । निखातस्योत्खननसंप्रत्ययार्थम् । निखननं कर्तुरेवोत्खननसंप्रत्ययार्थम् ॥ इमां खनामि[2] इति बाणापर्णी लोहिताजाया द्रप्सेन संनीय शयनमनु परिकिरति ॥ १९ ॥ रक्तवर्णाया अजाया द्रप्सेन बाणापर्णी संक्षुद्य एकीकृत्य । बाणापर्णी शरपुङ्खेति प्रसिद्धा । तया सपत्न्याः शयनमनु परिकिरति ॥ अभि तेऽधाम्[3] इत्यधस्तात् पलाशमुपचृतति ॥ २० ॥ पादेन । शयनस्याधस्तात् बाणापर्ण्याः पत्रं बध्नाति ॥ उप तेऽधाम्[4] इत्युपर्युपास्यति ॥ २१ ॥ पादेन । उपरि क्षिपति ॥ कामं विनेष्यमाणोऽपाघेनासंख्याताः शर्कराः परिकिरन् व्रजति ॥ २२ ॥ काममिच्छामपनेष्यन् परपुरुषगम् 'अप नः शोशुचत्'[5] इत्यनेनापरिगणिताः शर्करा अभिमन्त्र्य ताः परिकिरन् व्रजति । इह विधानं स्त्रीकामस्य विनेयत्वात् । ईर्ष्याविनाशनान्यत एवेह पठितानि ॥ संमृद्नञ्जपति ॥२३॥ ताः संमर्दयञ्जपति ॥ असंमृद्नन् ॥२४॥ असंख्याताः शर्करा गृहीत्वा जपति ॥ ईर्षाया ध्राजिं[6] जनाद्विश्वजनीनात्[7] त्वाष्ट्रेणाहम्[8] इति प्रतिजापप्रदानाभिमर्शनानि ॥ २५ ॥ यस्येर्ष्यां विनेतुमिच्छति जपति अन्यतमम् । जनादिति द्वे । प्रदानं यत्किंच अभिमन्त्र्य प्रददाति । अभिमर्शनं यस्येर्ष्यां विनेतुमिच्छति तमभिमृश्य जपति ॥ प्रथमेन वक्षणासु मन्त्रोक्तम् ॥ २६ ॥ 'ईर्ष्याया ध्राजिम्'[6] इत्यनेन हृदय्याग्निनिर्वापणं मन्त्रोक्तत्वात् । आध्मातस्य वा दृतेर्मोचनम्[9] ॥ अग्नेरिव[10] इति परशुफाण्टम् ॥ २७ ॥ परशुना तप्तेन क्वथितं फाण्टं पाययति[11] । प्रमेहणवत्[12] । परशुः कुठारः । मन्युविनयनमिह विधानं मन्योः स्त्रीविषयत्वात् ॥ अव ज्यामिव[13] दृष्ट्वाऽश्मानमादत्ते ॥ २८ ॥ एकया । स्त्रियं दृष्ट्वा पाषाणमादत्ते ॥ द्वितीयया निदधाति ॥ २९ ॥ अश्मानं भूमौ निदधाति । द्वितीययर्चा ॥ तृतीययाभिनिष्ठीवति ॥ ३० ॥ तमेवाश्मानम् ॥ छायायां सज्यं करोति ॥३१॥ यन्निमित्तो मन्युस्तस्य छायायां धनुषि ज्यामारोपयति ॥ अयं दर्भ[14] इत्योषधिवत् ॥३२॥ दर्भमूलं दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृतति[15] । सर्वमन्युविनयनं लिङ्गाविशेषात् । 'यथावश'[16] इति सर्वत्रोपपत्तेः स्त्रीनिमित्तमोषधिवचनं प्रकरणात् । ओषधिवदिति कर्मातिदेशार्थम् ॥ अग्ने जातान्[17] इति न वीरं जनयेत् प्रान्यान्[18] इति न विजायेतेत्यश्वतरीमूत्रमश्ममण्डलाभ्यां संघृष्य भक्तेऽलंकारे ॥ ३३ ॥ अश्वतरी खरी । तस्या मूत्रमश्ममण्डलाभ्यां संघृष्य तद्भक्ते कृत्वा तत् तस्यै ददाति । अथ चास्या अलंकारे ॥ सीमन्तमन्वीक्षते ॥ ३४ ॥ मन्त्रमुक्त्वा केशसीमन्तमन्वीक्ष-

ते ॥ अपि वृश्च[1] इति जायायै जारमन्वाह ॥ ३५ ॥ तृचेन प्रसूताया विटमन्वाह ॥ क्लीबपदे बाधकं धनुर्वृश्चति ॥ ३६ ॥ बाधकं धनुः षण्ढपदे कृत्वा छिनत्ति । विटः पुमान् न भवति ॥ आशयेऽश्मानं प्रहरति ॥ ३७ ॥ आशयः जारस्य संगमनदेशः संकेतदेशः । तत्राश्मानं निक्षिपति ॥ तृष्टिके[2] इति बाणापर्णीम् ॥३८॥ शरपुङ्खामाशये प्रहरति द्वाभ्याम् ॥ आ ते दद[3] इति मन्त्रोक्तानि संस्पृशति ॥ ३९ ॥ वक्षणा हृदयं मुखमिति मन्त्रोक्तानि संस्पृशति जारस्य ॥

५ अपि चान्वाह ॥४०॥ जारम् । स्त्रीकर्माणि समाप्तानि । फलवन्ति च विज्ञानान्यन्यतन्त्र उच्यन्ते । संहिताक्रमकारणात् ॥ इति महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वादशमी कण्डिका ॥ १२ ॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ । अम्बयो यन्ति[4] इति क्षीरौदनोत्कुचस्तम्बपाटाविज्ञानानि ॥ १ ॥ पूर्वादीनि[5] समाप्तानि संहिताविधिग्रहणे । अम्ब्यादीनां प्रतीकानां संहिताविधिरुच्यते । 'अम्बयो यन्ति' इत्यस्य सूक्तस्य विज्ञानफलं कर्मोच्यते । कस्य संशये प्राणनाशे गमनागमनाभ्यामभ्यस्यते । सदसद्योगात् व्या-

१० धितस्य जीवनमरणाभ्याम् । प्रजनने स्त्रीपुंयोगात् । एवमन्यत्रापि । यद्येतदेवं भवेत् तत्रायं विकारो भवेदिति संकल्पयेत् । न चेत्ततो न । कानि पुनस्तानि । क्षीरौदनोत्कुचाः । 'तिस्रः स्नावरज्जूः'[6] इति । स्तम्बो वा यदि वा पाटा । उत्कुचक्षीरौदनयोस्तु कर्मणः फलनिर्देशः । स्तम्बपाटाविज्ञानानीत्यभिमन्त्रणानि 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[7] इति वचनात् । विज्ञानानि लोके प्रसिद्धानि भवन्ति । उपश्रुतयो न्यासाष्टकादीनि विज्ञानानि । अस्य सूक्तस्यापृथक्त्वं विज्ञानस्य

१५ समासकरणात् । अत एव चोत्कुचक्षीरौदनयोः सफलयोः निर्देशो अभिमन्त्रणप्रोक्षणम् । तथा चेति ॥ सांग्रामिकं वेदिविज्ञानम् ॥ २ ॥ संग्रामे भवं सांग्रामिकम् । जयपराजयावधारणफलं संग्रामकर्म । वेदिं कृत्वा प्रकृतेन सूक्तेनाभिमन्त्र्य चिन्तयेद्विशेषम् ॥ वेनस्तत्[8] इति पञ्चपर्वेषुकुम्भकमण्डलुस्तम्बकाम्पीलशाखायुगेध्माक्षेषु पाण्योरेकविंशत्यां शर्करास्वीक्षते ॥ ३ ॥ 'वेनस्तत्' इति अभिमन्त्र्य ईक्षते । उभयोर्हस्तयोरेकविंशतिं शर्कराः कृत्वेक्षते । पाण्योरसमासकरणं शर्कराणां पाणिसंयोगार्थम् ॥ कुम्भमहतेन परिवेष्टयाधाय शयने

२० विकृते संपातानतिनयति ॥ ४ ॥ परीति सर्वतो वेष्टनम् । अतिनयतीत्यभिमन्त्रणनिवृत्त्यर्थम् ॥ अनतीकाशमवच्छाद्यारजोवित्ते कुमार्यौ येन हरेतां ततो नष्टम् ॥ ५ ॥ अन्धकारकालं प्राप्याऽऽच्छादयति कुमार्यौ । यदि च अरजोवित्ते कुमार्यौ भवतः । रजः ययोर्न स्यात् । एतं कुम्भं यतो हरतस्ततो नष्टं विज्ञेयं सुवर्णादि ॥ एवं सीरे साक्षे ॥ ६ ॥ हले गोभ्यां युक्ते एवमेव कुर्यात् । अहतेन परिवेष्ट्य कुमार्योरेव प्राजनम् ॥ लोष्टानां कुमारीमाह यमिच्छसि तमादत्स्वेति ॥ ७ ॥ चतुरो लोष्टान् गृहीत्वा प्रैषं ददाति 'कुमारि लोष्टानां यमिच्छसि तमादत्स्व' इति । आकृतिलोष्टः । व-

ल्मीकलोष्टः ॥ वल्मीकलोष्टः चतुष्पथलोष्टः ॥ श्मशानलोष्टः उत्तरसूत्रेभ्यः अपयं लोष्टविशेषः ॥ ७ ॥ आ
दानलोष्टं वाल्मीकौ कल्याणी ॥ अनयोर्लोष्टयोर्ग्रहणं अभिलिखितार्थं संपतु ॥ ८ ॥ चतुष्पथाद्
दुर्वारिणी ॥ कुमारीं च हन्तु ॥ पुरुषानुगच्छति ॥ ९ ॥ श्मशानान्निरजीवति ॥ मैवं कुमारीत्श्मशानानु
गृहीत्वाहरति नृएवं पूर्ववत् ॥ १० ॥ उदकाञ्जलिं निनयत्याह ॥ कुमारीं ब्रूयात् ॥ ११ ॥ प्राचीनमपाक्षियत्याकुल्यो
दा ॥ पूर्वस्यां दिशि अञ्जलिं क्षिपत्यभिमन्त्र्य फलं ॥ विज्ञानसंहितानि कर्माणि प्रथितानि ॥ नक्षत्राणि मि
तिकपञ्चीकानि तस्मान्निषां विधेः कृतिः ॥ १२ ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः प्रथमा
कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ जरायुज इति दुर्दिनमायन्मन्त्रं निष्ठति ॥ दुर्दिनं मेघावीनि नाशाहितुः ॥ नाहिनाशायाग
मनुसूक्तं जपन्तु ॥ मत्युतिष्ठति गच्छतीत्यर्थः ॥ मायज्ञितं दुर्दिनाम्प्रयतान्तु ॥ यद्येवं कस्मत्सु किं कृत उ
च्यते ॥ प्रायश्चित्तानन्तु ॥ अन्तश्चमसुरकर्ते ॥ प्रचोदरकर्ते ॥ मत्युतिष्ठति प्रहरणा ॥ मात्रं चेत् दुष्कृत
मंत्रार्थस्य चिकालीनिष्पत्तिः स्तनप्रविनाशः स्यात् ॥ १३ ॥ अस्यमुक्तं कित्तु करतादाय ॥ मत्युतिष्ठति ॥ वि
वाक्यशेषः ॥ प्रसिसिप्रसिद्धः ॥ उल्मुकं वादाय गृहीत्वा समुच्चयः एकवद्भावात् ॥ किंकुर्वन् मुसलीकोऽसीर ॥
नानादाय मत्युतिष्ठति दुर्दिने किंशुकरूणां समासो विकल्पार्थः ॥ न च दुर्दिनं मत्युत्तिष्ठतीति शेषः ॥ साक
हत्वानु ॥ १४ ॥ नमो ललाटमुन्मृज्जन् ॥ न न दुर्दिनं प्रत्युत्तिष्ठतीति शेषः ॥ साकाक्षसर्पान्निकम्पाल ल
टमसिसे ॥ न नभदयन्तु ॥ १५ ॥ उत्सायवाबतास्मरकपालेऽङ्गारान्करान्वजुहोति ॥ शूर्पपटलमपनीयग्रहानव
हिरवस्थितोऽङ्गारपूर्णकपाले त्रिशूपत्राणि जुहोति ॥ शर्कराश्चाजुहोति ॥ विकल्पः साधनत्वात् कनङ्गीवा
ह्ना ॥ १६ ॥ करीरा काबाद्याति ॥ केरापर्णीनियासुराष्टवरीकिनिमालवक्तुडवाघने राकोवार्दधासांग
रकपालेनचोभयत्रतं त्रेविक्षष्टदेव्यत्वात्तु ॥ प्रादध्रतीवनन्नर्हविस्ममांसा राये ॥ १७ ॥ वर्षपरितः प्रतिलो
मुकर्षितः त्रिः ॥ परिक्रम्य खदायामकेक्षिप्य संवपति ॥ एवं पूर्वत्र अर्कक्षिप्य संवपति ॥ वर्षेणानि पीडि
तो वर्षपरितः विषाङ्गारकादिर्योगे निर्मितेऽभयोर्वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं त्रिः परिक्रम्य खदायामर्थे क्षि
प्य संवपति ॥ गर्तेः स्वप्नावजः त्रिः सर्वत्र गत्वा खदायामर्कसमूलनालं प्रकृतेन सूक्तेन पिण्डीकृत्य क्षिप
ति ॥ शीघ्रं न कालान्तरं प्रतीक्षते ॥ नमस्ते अस्तु विद्युत इत्युक्तनयोत्तु रित्युत्तानि युक्तमापादयति परिक्र
म्य खादायामश्चानि युक्तं क्षिप्य संवपतीति शेषः ॥ साकाङ्क्षत्वात्तु ॥ समञ्जयः स्यात् ॥ अश्मानि हिमशर्कराणा
नक्षत्राश्मनि विनाशितानि तरदश्मानि युक्तं न शीघ्रं खदायां सकृन्निक्षिपति ॥ अश्मानि विषकण्टकाश्मवर्षाणि ॥

ल्मीकलोष्टः । चतुष्पथलोष्टः । श्मशानलोष्टः । उत्तरसूत्रेभ्यः अयं लोष्टविशेषः ॥ आ-
कृतिलोष्टवल्मीकौ कल्याणम् ॥ ८ ॥ अनयोर्लोष्टयोर्ग्रहणे अभिलषितार्थसंपत् ॥ चतुष्पथाद् ब-
हुचारिणी ॥ ९ ॥ कुमारी बहून् पुरुषान् गच्छति ॥ श्मशानान्न चिरं जीवति ॥ १० ॥ सैव कुमारी श्मशानात् लोष्टं
गृहीत्वा हरति । एवं पूर्वत्र ॥ उदकाञ्जलिं निनयेत्याह ॥ ११ ॥ कुमारीं ब्रूयात् ॥ प्राचीनमपक्षिपन्त्यां कल्या-
५ णम् ॥ १२ ॥ पूर्वस्यां दिशि अञ्जलिं क्षिपन्त्या अभिप्रेतफलम् । विज्ञानसहितानि कर्माणि कथितानि । तदन्तरा नैमि-
त्तिकप्रतीकानि । तस्मात् तेषां विधेः कृतिः ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये प्रथमा
कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ । जरायुज[1] इति दुर्दिनमायन् प्रत्युत्तिष्ठति ॥ १ ॥ दुर्दिनं मेघानां विनाशहेतुः । तद् विनाशाय आग-
च्छन् सूक्तं जपन् प्रत्युत्तिष्ठति । गच्छतीत्यर्थः । प्रायश्चित्तं दुर्दिनाश्रयत्वात् । यद्येवं क्रमस्तु किं कृतः । उ-
च्यते । प्रायश्चित्तत्वात् ॥ अन्वृचमुदवज्रैः[2] ॥ २ ॥ ऋचा ऋचोदवज्रैः प्रत्युत्तिष्ठति । प्रहरणमात्रं चैतदुदवज्र-
१० संस्कारस्य चिरकालनिष्पत्तेः । ततश्च विनाशः स्यात् ॥ अस्युल्मुककिष्कुरूनादाय ॥ ३ ॥ प्रत्युत्तिष्ठतीति
वाक्यशेषः । असिः प्रसिद्धः । उल्मुकं चादाय गृहीत्वा । समुच्चयः एकवद्भावात् । किष्कुरवः बृसीकशेरवः ।
तानादाय प्रत्युत्तिष्ठति दुर्दिनम् । अस्युल्मुककिष्कुरूणां समासो विकल्पार्थः ॥
नग्नो ललाटमुन्मृजानः ॥ ४ ॥ नग्नः दुर्दिनं प्रत्युत्तिष्ठतीति शेषः । साकाङ्क्षत्वसन्निधिभ्याम् । लला-
टं प्रसिद्धम् । उन्मर्दयन् ॥ उत्साद्य बाह्यतोऽङ्गारकपाले शिग्रुशर्करा जुहोति ॥ ५ ॥ गृहपटलमपनीय गृहाद्ब-
१५ हिरवस्थितोऽङ्गारपूर्णे कपाले शिग्रुपत्राणि जुहोति । शर्करा वा जुहोति । विकल्पः साधनत्वादेकवद्भावा-
च्च ॥ केरार्कावादधाति ॥ ६ ॥ केरापर्णीति सुराष्ट्रेषु । वरीकेति मालवेषु । उत्साद्य केरार्कावादधात्यङ्गा-
रकपाले । न चोभयत्र तन्त्रं विप्रकृष्टदेशत्वात् । आदधातिवचनं हविर्धर्माभावार्थम् ॥ वर्षपरीतः प्रतिलो-
मकर्षितस्त्रिः परिक्रम्य खदायामर्कं क्षिप्रं संवपति ॥ ७ ॥ एवं पूर्वत्र । वर्षेणातिपीडि-
तो वर्षपरीतः । वर्षाधारादियोगनिर्गतः । उभयोर्वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तम् । त्रिः परिक्रम्य खदायामर्कं क्षि-
२० प्रं संवपति । खदा गर्तः स्वभावजः । त्रिः सर्वत्र गत्वा खदायामर्कं समुत्तजालं प्रकृतेन सूक्तेन पिण्डीकृतं क्षिप-
ति शीघ्रं न कालान्तरं प्रतीक्षते ॥ नमस्ते अस्तु[3] यस्ते पृथुः स्तनयित्नुः[4] इत्यशनियुक्तमपादाय ॥ ८ ॥ त्रिष्परिक्र-
म्य खदायामशनियुक्तम् । क्षिप्रं संवपतीति शेषः । साकाङ्क्षत्वात् सन्निधेः स्यात् । अशनिर्हिमशर्करापा-
तः । तेनाशनिना विनाशितं तदशनियुक्तम् । तत् शीघ्रं खदायां सूक्तान्ते क्षिपति । अशनिनिष्यन्दः अश्मवर्षाणि ।

अशान्युपशमफलं लिङ्गात् ॥ प्रथमस्य[1] सोमदर्भकेशानीकुष्ठलाक्षामञ्जिष्ठीबदरहरिद्रं भूर्जशकलेन परिवेष्ट्याधःशिरस्युर्वरामध्ये निखनति ॥ ९ ॥ **प्रथमस्य सूक्तस्य । सोमदर्भौ प्रसिद्धौ । केशानी प्रसारिणीति उच्यते । उपक्लिन्नेषु प्राकारेषु प्रायेण जायते । कुष्ठादीनि प्रसिद्धानि । समुच्चय एकवद्भावात् । भूर्जावयवेन सर्वाणि वेष्टयित्वा अधःशिरः छिद्रं कृत्वाऽभिमन्त्र्य सस्यमध्ये निखनति । अशनिरक्षा** ॥ दधिनवे नाश्ना-
५ त्या संहरणात् ॥ १० ॥ **दधि च नवं धान्यं च न भक्षयेद्यावन्न धान्यं गृहमानीतम्** ॥ आशापालीयं तृतीयावर्जं दृंहणानि ॥ ११ ॥ **'आशानामाशापालेभ्यः'[2] इत्यस्य दृंहणफलानि कर्माणि । बहुवचनादुपपत्तेः । ज्योतिरायतनस्य भौमसंबन्धात् । 'उभयान् संपातवतः' इति द्वितीयम् । तृतीयम् 'एकतोऽन्यत् शयनं भौमं जपति' इति । भौमस्य द्वितीयासंबन्धात् । आशापालीयस्य च विशेषजपमात्रेण तृतीयामृचं[3] मुक्त्वा ॥ अत एव भौमेन सह ।** भौमानि कर्माणि ॥ १२ ॥ **'सत्यं बृहत्'[4] इत्यस्य बहुफलानि कर्माणि ॥ उभयोः सूक्तयोः कर्माण्युच्यन्ते ।** पुरोडाशाश्मोत्तरानन्तःस्रक्तिषु निदधाति ॥ १३ ॥ **पुरोडाशाश्चत्वारः । अभिम-**
१० **न्त्र्य न संपाताः शब्दान्तरत्वात् । गृहस्याभ्यन्तरकोणेषु निहन्ति । एकैकस्य पुरोडाशस्य पाषाणमुपरि कृत्वा** ॥ उभयान् संपातवतः ॥ १४ ॥ **पुरोडाशान् अश्मनश्च संपातवतः करोति । निखननं पूर्ववत् । प्रतिद्रव्यं सूक्तानुवृत्तिः । निदधातीति शेषः ।** सभाभागधानेषु च ॥ १५ ॥ **पूर्वकर्मणी भवतः । सभा मेलकस्थानम् । भागधानं महाधनगृहमिति । स्रक्तिष्विति देशनियमः । चकारेण सर्वातिदेशः** ॥ असंतापे ज्योतिरायतनस्यैकतोऽन्यच्छयानो भौमं जपति ॥ १६ ॥ **एकाग्नेरायतनस्य असंतापयुक्ते देशे शयानोऽधोमुखः भौमं जपति ।**
१५ **एकेन पार्श्वेन पर्यावर्तते । आशापालीयं तु शयानो जपति । नियमस्तु भौमस्यैव** ॥ इयं वीरुद्[5] इति मधुघं खादन्नपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ १७ ॥ **पूर्वोत्तरकोणात् परिषदं जनसमूहमागच्छति । ज्येष्ठीमधुकं भक्षयन् । आव्रजने मन्त्रः । तिद्धभिधानात् । न चोच्छिष्टं दोषवचनात् । प्रत्यर्थिजयदोषशमनं प्रायश्चित्तम्** ॥ नेच्छत्रुः[6] इति पाटामूलं प्रतिप्राशितम् ॥ १८ ॥ **पाटामूलं 'खादन्नपराजितात्' प्रतिप्राशितमाव्रजति । लिङ्गात्** ॥ अन्वाह ॥ १९ ॥ **प्रतिवादिनमन्वाह** ॥ बध्नाति ॥ २० ॥ **यदि मूलसंप्रत्ययः अन्वाहेति मध्ये किं पठितम् । अत्र वचनव्यवधानमेकक-**
२० **र्मत्वात्** ॥ मालां सप्तपलाशीं धारयति ॥ २१ ॥ **पाटास्रजं सप्तपर्णां बिभर्ति । सर्वस्य धारणस्य बाहौ बन्धनम् । मन्त्रलिङ्गात् । न संपाताः शब्दान्तरत्वात् । 'दूष्या दूषिरसि'[7] इत्यस्य स्राक्त्यस्य बन्धनं स्यात् । अत्रापराजितात् परिषदमाव्रजति । तस्योपजीवनार्थं स्वक्रमे ह्येतत् सर्वं पुनरुच्यते** ॥ ये भक्षयन्त[8] इति परिषद्येकभक्तमन्वीक्षमाणो भुङ्क्ते ॥ २२ ॥ **एकत्रैव भुञ्जत इति एकभक्तम् । परिषद्येकभोजने परिषत्तुल्यसमवायमात्रं लोकोपचारादिति । तामेव परिषदं ग्रासादनन्तरमीक्षमाणः । कल्पान्तरे यत्रैतद् बहूनां मध्ये एको भुङ्क्त इति अ-**

विशेषत्वात् ॥ ब्रह्म जज्ञानम्[1] इत्यध्यायानुपाकरिष्यन्नभिव्याहारयति ॥ २३ ॥ उपाकर्मसु शिष्यानभिव्याहारय-
ति सूक्तम् । कलहपरिहारदोषनाशात् प्रायश्चित्तत्वम् ॥ प्राशमाख्यास्यन् ॥ २४ ॥ प्रतिप्रश्नं कथयिष्यन् सूक्तमभि-
व्याहारयति कारयिता । न तन्निवृत्तिः । आख्यास्यन्निति कर्तृनिर्देशात् । प्रतिवादिनो जयदोषनाशात् प्रायश्चि-
त्तत्वम् ॥ ब्रह्मोद्यं वदिष्यन् ॥ २५ ॥ वेदवाक्यविचारं कथयिष्यन् प्रत्यर्थिना सह । प्रतिवादिनो जयदोषनाशात् प्रायश्चित्त-
५ त्वम् ॥ ममाग्ने वर्चः[2] इति विभङ्क्ष्यमाणः प्रमत्तरज्जुं धारयति ॥ २६ ॥ प्रमत्तरज्जुः चाक्रिकाणामवलम्बनरज्जुः । ता-
मभिमन्त्र्य विभागं करिष्यन् पिता बध्नीयात् । न संपाताः शब्दान्तरत्वात् । मालावत्[3] कलहनाशदोषापगमात् ॥
सभा च मा[4] इति भक्षयति ॥२७॥ 'सभा च मा' इति क्षीरौदनादीनामन्यतमम्[5] । सभां प्रविशन् । संपाता भक्ष्यत्वात्[6] ॥ स्थूणे गृह्णा-
ति । सभास्थूणे सूक्तान्ते गृह्णाति । सूक्तभेदो देशभेदात् । उपतिष्ठते ॥२८॥ सभां च ॥ यद्वदामि[7] इति मन्त्रोक्तम् ॥२९॥ मन्त्रमुक्त्वा
वदेत् ईक्षेत वा ॥ अहमस्मि[8] इत्यपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ ३० ॥ यत्रतत्रस्थः परिषदमागच्छति ॥
१० पञ्चमेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥ ॐ । अप्रतिहार्यां कृत्यामुक्त्वा प्रतिहरणमुच्यते । दूष्या दूषिरसि[9] इ-
ति स्राक्त्यं बध्नाति ॥ १ ॥ एकं कर्म । शान्त्युदकान्ते बन्धनम् । आज्यभागान्ते शान्त्युदकम् । तत्र
शान्त्युदकक्रियादर्शनात् । पूर्वोक्ते कर्म स्मृतमुत्तरतन्त्रादनन्तरमेव कृत्यादेः प्रतिहरणात् । अस्य
चात्मरक्षार्थत्वात् । अतः कृत्योत्तरतन्त्रं निशाप्रतिपालनम् । स्रक्त्यविकारः स्राक्त्यः मणिः । स्राक्त्यस्तिलकः ।
कृत्याशमनार्थम् ॥ पुरस्तादग्ने पिशङ्गं गां कारयति ॥ २ ॥ तन्त्राग्नेः पूर्वस्मिन् देशे कृष्णपिङ्गलवर्णं गां वृषभं का-
१५ रयति । अन्येन मारयति ॥ पश्चादग्नेर्लोहिताजम् ॥ ३ ॥ रक्तवर्णं छागं पश्चिमे देशे कारयति । पुनरग्निग्रहणं गो-
मारणदेशे मा भूत् ॥ यूषपिशितार्थम् ॥ ४ ॥ यूषार्थं गां पिशितार्थमजम् । यूषा रसकः । पिशितानि मांसानि । न चा-
नयोर्वशाधर्माः[10] । यूषपिशितार्थत्वात् ॥ मन्त्रोक्ताः ॥ ५ ॥ या मन्त्रे उक्ता ओषधयः । कास्ताः । आह-दर्भापामार्गसह-
पाटाः । आमपात्राद्यत्र न भवति । ओषधिनिर्देशात् ओषधिसंप्रत्ययः ॥ वाशाकाम्पीलसितीवारसदंपुष्पम-
वधाय ॥ ६ ॥ वाशा आटरूषकः । काम्पीलः कथितः । सितीवारः अपामार्गसदृशो महान् । सदंपुष्पा त्रिसन्ध्या ।
२० ओषधिसमुच्चय एकवद्भावात् । मन्त्रोक्तादीनां कर्मोत्तरमवधानमावपनसंयोगात् । होमोत्तरमावापः ।
तस्यामवधाय । दूष्या दूषिरसि[9] ये पुरस्तात्[11] ईशानां त्वा[12] समं ज्योतिः[13] उतो अस्य बन्धुकृत्[14] सुपर्णस्त्वा[15] यां ते च-
क्रुः[16] अयं प्रतिसरो[17] यां कल्पयन्ति[18] इति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ 'ये पुरस्तात्' इति क्रमभेदः प्रयोगक्रमार्थः । प्रतीका-
नां समुच्चयः द्वितीयान्तत्वात् । महाशान्तिः कथिता[19] । एतानि प्रतीकानि । आवपते महाशान्तिं च इति ।
चलोपोऽर्थगतः ॥ मिश्यवमुच्योष्णीष्यग्रतः प्रोक्षन् व्रजति ॥ ८ ॥ रात्राववमुच्योपानहौ[20] इति । 'पृथि-

ध्यै[11] इति घोराणामन्तर्भवति। अत्र सर्वकृत्यान्यासः अत्र च प्रतिहरणं विहितम्। तस्या उपयोगार्थः चः इह पठितः। उष्णीषं शिरोवेष्टनं यस्यास्ति कर्तुः सोऽग्रतः प्रथमं शान्त्युदकं प्रोक्षति। ऋव्याच्छमनवत्[2]। प्रोक्षणे मन्त्राः॥ यतायै यतायै शान्तायै...इति॥ ९॥ यताया इत्यादयः इतिकरणपर्यन्ताः॥ अभावादपविध्यति॥ १०॥ कृत्याभावे संस्काराणामपक्षेपः। कृत्यावलगशिक्याद्यभावे कल्पोक्तानां, इह चोक्तानामभावे संस्कारा वक्ष्यमाणाः॥

५ कृत्ययामित्रचक्षुषा समीक्षन् कृतव्यधनि[3] इत्यवलिप्तं कृत्यया विध्यति॥ ११॥ मित्रचक्षुषा समीक्षन् उपप्रशान्तायाः कृत्याया अवलिप्तं प्रदेशम्। अवलेपनमपगतप्रसादः। शान्तसम्भारान् कृत्यया 'कृतव्यधनि' इत्यनयर्चा विध्यति। 'दार्भ्यूषेण भाङ्गज्येन'[4] इत्येवं विधिः। उत्तरत्र दर्शनात्। शान्तसम्भारान् कृत्ययाऽमित्रचक्षुषा समीक्षन् भूमावस्थितया॥ यदि पुनरवलिप्ताभावस्तत्र। उक्तावलेखनीम्॥ १२॥ अवलिप्ताभावे कथिता प्रतिकृतिः कृत्यायाः॥ दूष्या दूषिरसि[5] इति दर्व्या त्रिः सारूपवत्सेनापोदकेन मथितेन गुल्फान् परिषिञ्चति॥ १३॥ ऋ-

१० गेका विधिकर्मत्वात्। कर्म। तिलकदर्व्या सारूपवत्सेनानुदकेन तक्रेण त्रिः परिषिञ्चति कृत्यागुल्फान्। बहुवचनं प्रतिपादं गुल्फद्विवचनात्॥ शकलेनावसिच्य यूषपिशितान्याशयति॥ १४॥ सूक्तेन। शकलेन त्रिः शान्त्युदकेन कृत्यामवसिच्य यूषं पिशितानि चाशयति। मुखे प्रक्षेपार्थमाशयतिवचनम्। यूषपिशिताशने संपाताः। 'दूष्या दूषिरसि'[5] इति सूक्तेन। अस्य प्रकरणात्। अश्नातेश्च प्रयोगात्॥ यष्टिभिश्चर्म पिनह्य प्रैषकृत् परिक्रम्य बन्धान्मुञ्चति संदंशेन॥ १५॥ यष्टिभिर्दीर्घाभिश्च लकुटवन्नानावबद्धचर्मणोः समु-

१५ च्चयो विशेषवचनात्। एकवचनं जात्यभिप्रायम्। प्रैषकृतो विहिताद्धि वचनात्। परिक्रम्य वेधदेशं गत्वा। आयसेन संदंशेन। कृत्याया बन्धान् मुञ्चति प्रैषकृत् हस्तेन॥ अन्यत्पार्श्वीं संवेशयति॥ १६॥ तस्मिंश्चर्मणि कृत्यामधोमुखीं संवेशयति प्रैषकृत्॥ शकलेनोक्तम्॥ १७॥ 'शकलेनावसिच्य यूषपिशितान्याशयति' इत्येतदुक्तम्। उत्तानीकृत्यावसेकस्य ततो दृष्टत्वात्। उक्तवचनस्यैवमर्थवत्त्वात् शयनयोगाच्च॥ अभ्यक्ता[6] इति नवनीतेन मन्त्रोक्तम्॥१८॥ 'अभ्यक्ताक्ता' इति मन्त्रे यदुक्तं तच्च। नवनीतेन मन्त्रोक्तं स्यात्। नवनीतं शकलेन गृही-

२० त्वाञ्जनाभ्यञ्जने कृत्यायाः कुर्वन्ति॥ दर्भरज्ज्वा संनह्योत्तिष्ठैव[7] इत्युत्थापयति॥ १९॥ अधोमुखीमेव दर्भरज्ज्वाऽवबध्नाति। निश्चलां कृत्वा 'उत्तिष्ठैव'[7] इत्यर्धर्चेन प्रैषकृदुत्थापयति। कर्ता प्रैषकृत्॥ सव्येन दीपं दक्षिणेनोदकालाब्वादाय वाग्यताः॥ २०॥ कर्ता सव्येन हस्तेन दीपं गृहीत्वा दक्षिणेन हस्तेन उदकपूर्णमलाबु आदाय उत्थापयति। कर्तृकारयितृप्रैषकृतः॥ तेषाम्। प्रैषकृदग्रतः॥ २१॥ व्रजतीति वाक्यशेषः॥ अनावृतम्॥ २२॥ आवृतिविवर्जितम्। तत्र देशे गच्छेयुः॥ अगोष्पदम्॥ २३॥ यत्र गोष्पदं न स्यात्॥ अनुदकखातम्॥ २४॥ पशुना। उदकेन न

खातः। एतेषां विशेषणानां समुच्चयः ॥ दक्षिणाप्रवणे वा। दक्षिणा यत्र आपः पतिता आगच्छन्ति। स्वयमवदीर्णे वा। न केनचिद्यः खातश्च पूर्वोत्तरविकल्पार्थः। स्वकृते वेरिणे। ऊषरे इत्यर्थः। अन्यशालायां वा निदधाति ॥२५॥ शत्रुक्षेत्रे वा निदधाति कृत्याम्। प्रतिसूत्रम्। वेति सर्वविकल्पार्थः ॥ अलाबुना दीपमवसिच्य यथा सूर्यं[1] इत्यावृत्याऽऽव्रजति ॥ २६ ॥ कृत्यानिधानदेश एव अलाबूदकेन दीपं निषिच्य 'यथा सूर्यो मुच्यते' इ-
५ त्युक्त्वा गच्छति ॥ तिष्ठंस्तिष्ठतो महाशान्तिमुच्चैरभिनिगदति ॥२७॥ तिष्ठन् कर्ता। तिष्ठतां येषामपहृता तांस्तिष्ठतश्च। 'शान्तियुक्तानि'[2] महाशान्तिरिति कथितम्। तेषामभिमुखमुच्चैर्निगदनम्। एकश्रुत्या पठनम्। मर्माणि[3] संप्रोक्षन्ते ॥२८॥ येऽभिचरन्ति ते संप्रोक्षन्ते शान्त्युदकेन। तस्य शमनार्थत्वात् ॥ कृष्णसीरेण कर्षति ॥२९॥ सीरं हलम्। तेन कृष्णवर्णेन कर्षत्यभिचारभुवम्। कार्ष्ण्यं हलस्याङ्गत्वम्। कार्ष्ण्यं षड्गवं तत् 'अधि सीरेभ्यः' इति बहुवचनात्। प्रायश्चित्तेषु च षड्गवसीरदर्शनात्[4] ॥ अधि सीरेभ्यो दश दक्षिणाः ॥३०॥ हलगोभ्यः दश गावोऽधिका दक्षिणा देयाः।
१० अधिग्रहणमधिकरणनिवृत्तेः[5]। दक्षिणावचनं कर्तृसंप्रत्ययार्थम् ॥ अभिचारदेशा मन्त्रेषु विज्ञायन्ते तानि मर्माणि ॥३१॥ संप्रोक्षन्त इत्युक्तम्। तानि कानि। उच्यन्ते। ये देशा मन्त्रेषु श्रूयन्ते 'यां ते चक्रुः'[6] इत्येतेषु तानि मर्माणि देशवचनात्। 'आमपात्रादीनि' इत्युक्तत्वात् देशवचनादुपचर्यन्ते। आमपात्रमिश्रधान्य-मांसकृकवाकु–अजकुरीरि–एकशफोभयादत्–गर्दभामूलानराचीगार्हपत्याहवनीयाः ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ॐ। यददः संप्रयतीः[7] इति येनेच्छेन्नदी प्रतिपद्येतेति प्रसिञ्चन्
१५ व्रजति ॥ १ ॥ 'येन भूमिदेशेन नदी गच्छेत्' इति देशनिर्देशार्थम्। तं देशं भूयसोदकेन प्रकर्षेण सिञ्चन् व्रजेत् कर्ता। प्रायश्चित्तं नगरग्रामाद्यपहारदोषशमनात्। तत्र च खननमर्थात्। उपप्लवनमर्थात्। उपप्लवनदेशो निम्नः। 'यददः संप्रयतीः' इति सूक्तेनोदकाभिमन्त्रणं 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[8] इति वचनात्। सर्वं सूक्तमुत्तरेषां ग्रहणात् ॥ काशदिविधुवकवेतसान्निर्मिनोति ॥ २ ॥ काशः प्रसिद्धः। निमानमुच्छ्रयणं तत्रैव सूक्तम्। सर्वं पूर्ववत्। प्रसिद्धानां निर्देशात् ॥ इदं व आप[9] इति हिरण्यमधिदधाति ॥ ३॥ पादेन। सुवर्णं नदीमुखोपरि स्थापयति ॥ अयं वत्स[10] इ-
२० तीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्याम्। सूत्राभ्याम्। सकक्षं बद्ध्वा ॥ ४ ॥ अधिदधातीति शेषः। प्रकरणात्। अनेन पादेन। इषीकेव अञ्जिः रेखा यस्य स इषीकाञ्जिमण्डूकः। तं नीलेन सूत्रेण च लोहितेन च सह कक्षाभ्यां बद्ध्वा कक्षा प्रसिद्धा। हिरण्यस्योपरि दधाति ॥ इहेत्थम्[11] इत्यवकया प्रच्छादयति ॥ ५ ॥ अवका शेपबालः। तेन मण्डूकं प्रच्छादयति। पादेन ॥ यत्रेदम्[12] इति निनयति ॥ ६ ॥ पादेन। तदुदकं निनयति प्रवर्तयति ॥ मारुतं क्षीरौदनं मारुतशृतं मारुतैः परिस्तीर्यं मारुतेन स्रुवेण मारुतेनाज्येन वरुणाय त्रिर्जुहोति ॥ ७ ॥ उक्तमुपमन्थनम् ॥ ८ ॥ दधिमन्थं बलिं हृत्वा संप्रोक्षणी-

भ्यां प्रसिञ्चन् व्रजति ॥९॥ 'येनेच्छन् नदी प्रतिपद्येत'[1] मारुतं मन्त्रमुक्त्वा। मारुताभिधा गौः इति मारुतत्वं कृष्णाया गोः। गौः कृष्णवत्सा। तस्याः पयसि शृतं वैतसैः काष्ठैः। तदाज्येन। वैतसे चमसे उपमन्थनम्[2]। ते च उपमन्थन्यौ यथान्तरत्वात्[3]। उपमन्थक्रियामात्रं हि न द्रव्यम्। उपमन्थनीभ्याम्। दधिमन्थ एव बलिः। वरुणाय बलिहरणम्। 'अति धन्वानि'[4] इति संप्रोक्षण्योर्निवेशनत्वात्। तत्रैव प्रतिपादनदेशे दधिमन्थशेषः। 'उक्त' प्रयोगयोगादन्यवच-
५ नच्च। 'येनेच्छन् नदी प्रतिपद्येतेति प्रसिञ्चन् व्रजति'[1]। प्रसेकशेषस्य निनयनं 'अति धन्वानि'[4] इति द्वाभ्याम्। निवेशनत्वात् ॥

पाणिना वेत्रेण वा प्रत्याहृत्योपरि निपद्यते ॥ १० ॥ पाणिना आहृत्योदकं वहत् प्रतीपमाहृत्य। वेत्रयष्ट्या वा प्रत्याहृत्य। उदकस्योपरि निपद्यते। मञ्चके इवारुह्य इतरेण प्लवते ॥ अयं ते योनिः[5] इत्यरण्योरग्निं समारोपयति ॥ ११ ॥ 'अयं ते योनिः' इत्यग्नेः समारोपणम्। प्रतापनेनेह विधानं प्रायश्चित्त-
१० त्वात्। एका ऋक्। कल्पजावत् ॥ मारुतं कर्म प्रति। इह कर्माधिकृते। आत्मनि वा ॥ १२ ॥ समारोपयतीति शेषः। आत्मनि शरीरे ॥ उपावरोह... इत्युपावरोहयति ॥ १३ ॥ कार्यकाले समीपे अवरोहणम्। अग्नावेव शरीरे समारोपणे। अरणिसमारोपणे तु मन्थनम्। अवरोहणम् ॥ यां त्वा गन्धर्वो अखनत्[6] वृषणस्ते खनितार...[7] इति। कल्पजा। उच्छुष्मापरिव्याधावायसेन खनति ॥ १४ ॥ उच्छुष्मा कपिकच्छुः। परिव्याधः सूकरबालकः। आयसेन फालेन खनति मूलानि। कल्पसाधनत्वात्। सूक्ताद्यया खननं कल्पजया च। सवाग्निमन्थनाधिकारः[8]। पाने सू-
१५ क्तमधिकारश्च इतिवचनात्। खननमन्त्रनिवृत्तिः। शेषमन्त्राणां न कालकर्मत्वात्। प्रायश्चित्तत्वं शेषमन्त्राणां संक्षयदोषनाशनत्वात् ॥ दुग्धे फाण्टावधिज्योपस्थ आधाय पिबति ॥ १५ ॥ फाण्टश्च फाण्टा च फाण्टौ। 'पुमान् स्त्रिया'[9] इत्येकशेषः। उच्छुष्मापरिव्याधौ इति द्वन्द्वः। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'[10] इति पुँल्लिङ्गवदिह। फाण्टं चूर्णमिति केचित्। प्रकरणात् ॥ मयूखे मुसले वाऽऽसीनः। कीलके वोपविष्टो मुसले वोपविष्ट इति। यथासित[11] इत्येकार्कसूत्रमार्कं बध्नाति ॥ १६ ॥ ग्रामे नगरे वा एकार्क एवार्कः। तस्य वल्कलसूत्रेण तद्विकारमार्कं ब-
२० ध्नाति। शेपस्य वृद्धिः मन्त्रलिङ्गात्[12] तस्याश्च पुंस्त्वाश्रयत्वात् ॥ यावदङ्गीनम्[13] इत्यसितस्कन्धमसितवालेन ॥ १७ ॥ क्रमभेदश्च विशेषसामान्यात्। बध्नातीति वाक्यशेषः। अनया हस्तिनः कुम्भं तस्यैव हस्तिनः वालेन बध्नाति। सर्पोऽसित इति केचित् ॥ आ वृषायस्व[14] इत्युभयमप्येति ॥ १८ ॥ एकार्कमणिः स्कन्धमणिश्चैतदुभयमप्यस्य भवति। क्रमभेदः प्रकृतकर्मसामान्यात् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ ॐ। समुत्पतन्तु[15] प्र नभस्व[16] इति वर्षकामो द्वादशरात्रमनुशुष्येत् ॥ १ ॥

यो वर्षं कामयेत् स द्वादशाहानि अनुशुष्येत् । त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायमित्येव । पश्चात् शुष्येत् 'अनु'अस्योपपत्तेः । न-
नु च कृच्छ्रग्रहणमेव कार्यं लघुत्वात् । न । पराकादिप्रसङ्गात्[1] ॥ सर्वव्रत उपश्राम्यति ॥ २ ॥ सर्वेभ्यः निवृत्तः स-
र्वव्रतः । प्रधानकालेऽपि 'उप'प्रयोगात् । श्राम्यति । श्रमु तपसीति[2] शब्दविधिस्मृतेः । तप्यत इत्यर्थः । प्राप्त-
निवृत्तिः सर्वव्रतलोपप्रसङ्गात् । उपश्राम्यति इति च 'शक्त्या वा'[3] उपपद्यते । इह काम्यविधिः । विधिकर्म ।
५ अवर्षणनिवृत्त्यर्थत्वात् । तस्माद्वर्षाकाल एवास्य प्रयोगः ॥ मरुतो यजते यथा वरुणम् । मरुद्भ्यः या-
गं कुर्यात् । यथा वरुणमिति कर्तव्यातिदेशः । पुनरुक्त इति यथा । सूक्तस्य त्रिरभ्यासः । पञ्चभिः प्रथमौ हो-
मौ तृतीयः षड्भिरेव 'समुत्पतन्तु'[4] इत्यनेन । 'मारुतं क्षीरौदनम्...'[5] इत्येवमाद्यतिदेशः । दर्भमुष्टिपरिभोज-
नीयाः । यथाप्रकृति[6] दर्भाणाम् । एवं 'परिस्तीर्य' इति वचनात् । जुहोति ॥ ३ ॥ मारुतमाज्यम् । अन्यतरेण सूक्तेन ॥ ओष-
धीः संपातवतीः प्रवेश्याभिन्युब्जति ॥ ४ ॥ चित्याद्याः संपातवतीः कृत्वा प्रवेशयति उदकमध्ये । तत्राभिमुख्येन नी-
१० चैरुब्जति प्रवेशयति ॥ विप्लावयति ॥ ५ ॥ उदकान्त एव नाना क्षिपत्योषधीः ॥ श्वशिरएडकशिरः[7]-
केशजरदुपानहं वंशाग्रे प्रबध्य योधयति ॥ ६ ॥ शुनः शिरः । मेषस्य शिरः । केशाः प्रसिद्धाः । जीर्णोपा-
नहौ च । वंशाग्रे प्रबध्य एतानि पञ्च । आकाशमाहन्ति । समुच्चय एकवद्भावात् । समासनिर्देशोऽयं शिरसोः क्रिया-
न्तरानिर्देशात् ॥ उदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्यामपात्रं त्रिपादेऽश्मानमवधायाप्सु निदधाति ॥ ७ ॥ उदकपूर्णे पा-
त्रमन्यतरेण सूक्तेन संपातवत् कृत्वा तेनापक्वं घटादि संप्रोक्ष्य त्रिपादे शिक्येऽवलम्ब्य पाषाणमामपात्रे प्रक्षिप्य
१५ तत्सर्वमप्सु निदध्यात् । निधाने मन्त्रः । उदपात्रस्य मन्त्रवन्निधानम् । तस्य च मन्त्रसंस्कृतगुणत्वात् । उदपात्रेणेति
हस्तप्रसङ्गात् ॥ अयं ते योनिः[8] आ नो भर[9] धीती वा[10] इत्यर्थमुत्थास्यन्[11] उपदधीत ॥ ८ ॥ अर्थार्थमीहमानः हवि-
षामन्यतममुपदधीत[12] । उत्तिष्ठतेः ईहार्थत्वसंप्रत्ययात् । प्रायश्चित्तत्वं प्रसिद्धं हि दोषशमनत्वात् । 'उदोऽनू-
र्ध्वकर्मणि'[13] इत्यात्मनेपदम् ॥ जपति ॥ ९ ॥ अथ च अन्यतमं जपति । 'अम्बयो यन्ति'[14] इत्यस्यानुक्तस्य विधानम् ।
कस्मात् । अवसेचनस्यार्थोत्थापनेन योगः क्रमभेदात् ॥ पूर्वास्वषाढासु गर्तं खनति ॥ १० ॥ द्यूतशाला-
२० यां गर्तं खनति । पूर्वेति ग्रहणमन्तिमनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्तरासु संचिनोति ॥ ११ ॥ उत्तरास्वषाढासु स्थूणां गर्ते
सुष्ठु प्रक्षिपति ॥ आदेवनं संस्तीर्य ॥ १२ ॥ द्यूतशालां छादयित्वा ॥ उद्भिन्दतीं संजयन्तीं[15] यथा वृक्षमश-
निः[16] इदमुग्राय[17] इति वासितानक्षान् निवपति ॥ १३ ॥ अक्षान् बिभीतकान् । न्युप्तत्वात् कालनियमाभावः । नन्वत्र
वासनसंयोगात् दधिमधुनि वासनं[18] यथान्तरत्वात्[19] । 'उद्भिन्दतीं' इति क्रमभेदे 'वैश्वानरो रश्मिभिः'[20] इत्यस्या-

बधितो नैमित्तिकमवशिष्यते। यथाऽमुष्य संहिताक्रममात्रग्रहणम्। 'यथा द्यौः'[1] इति गोदाने[2] पठितम्। द्यूतप्रतिषेधातिक्रमः। दोषनाशात् प्रायश्चित्तत्वम्। द्यूतेनार्थमुत्थास्यमानस्य ॥ अम्बयो यन्ति[3] शंभुमयोभू[4] हिरण्यवर्णा[5] यददः[6] पुनन्तु मा[7] सस्रुषीः[8] हिमवतः प्रस्रवन्ति[9] वायोः पूतः पवित्रेण[10] शं च नो मयश्च नो[11] अनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमम्[12] मह्यमापो[13] वैश्वानरो रश्मिभिः[14] इत्यभिवर्षणावसेचनानि ॥ १४ ॥ अभिवर्षणफलवत्त्वादभिवर्षणानि 'समुत्पतन्तु'[15] इत्यस्य यानि कर्माणि विहितानि। अवसेचनमुदकेनाप्लावनम्। अवसेचनफलमर्थोत्थापनाधिकारात्। प्रतीकानां विकल्पः ॥ उत्तमेन वाचस्पतिलिङ्गाभिरुद्यन्तमुपतिष्ठते ॥ १५॥ वाचस्पतिलिङ्गाभिः 'पुनरेहि वाचस्पते'[16] इति वाचस्पतिलिङ्गात्। 'वाचस्पते पृथिवी नः स्योना'[17] इति लिङ्गसमवायग्रहणम्। दोषप्रशमात् प्रायश्चित्तत्वम् ॥ स्नातोऽहतवसनो निक्त्वाऽहतमाच्छादयति ॥ १६ ॥ नवं वासः प्रक्षाल्य स्नातः आच्छादयति ॥ ददाति ॥ १७ ॥ यथा मांसम्[18] इति वननम् ॥ १८ ॥ गोवत्ससंभजनफलं कर्मेत्यर्थः ॥ वत्सं संधाव्य गोमूत्रेणावसिच्य। 'उदकेन' शब्दलोपः। त्रिः परिणीयोपचृतति ॥ १९ ॥ त्रिष्कृत्वो गोः समीपे बध्नाति। उपचर्तने सूक्तं प्रधाननिर्देशात् ॥ शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥ गोः शिरःकर्णाभिमन्त्रणवचनम् ॥ वातरंहा[19] इति स्नातेऽश्वे संपातानभ्यतिनयति ॥ २१ ॥ अभ्यातानान्ते स्नापयत्यश्वम्। तत उदपात्रे संपातानानयति 'वातरंहा' इति सूक्तेन ॥ पलाशे चूर्णेषूत्तरान् ॥ २२ ॥ पलाशवृक्षपर्णावस्थितेषु सुरभिचूर्णेषूत्तरान् संपातान् ॥ आचमयति ॥ २३ ॥ आप्लावनादाचमनं प्राप्तं प्रथमं विधीयते ॥ आप्लावयति ॥ २४॥ तेनोदपात्रेणाश्वम् ॥ चूर्णैरवकिरति ॥२५॥ त्रिः एकया च[20] इति ॥ २६॥ चूर्णैरवकिरत्यश्वं त्रिः 'एकया च दशभिश्च'[20] इति। अश्वस्य विधिकर्मेदम्। 'अर्थमुत्थास्यन्'[21] इति प्रकरणात् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ॐ। भद्रादधि[22] इति प्रवत्स्यन्नुपदधीत ॥ १ ॥ अर्थमीहमानः प्रवत्स्यन्ननया हविषामन्यतमं जुहुयात् ॥ जपति ॥ २ ॥ अथ च जपति एतामेव ॥ यानं संप्रोक्ष्य विमोचयति ॥३॥ येन गच्छत्यर्थार्थे तदद्भिः संप्रोक्ष्य विमोचयति। यत्र यत्र विमोचयति प्रैषकृत् तत्र तत्रैवम् ॥ द्रव्यं संपातवदुत्थापयति ॥ ४ ॥ विक्रेयं द्रव्यमप्रतिषिद्धम्। द्रव्यग्रहणमविक्रेयनिवृत्त्यर्थम्। प्रैषकृत्कर्त्रोरुत्थापनमिति विक्रयार्थं नयनम् ॥ निर्मृज्योपयच्छति[23] ॥ ५ ॥ क्रीतं द्रव्यं सुष्ठु शोधयित्वा स्वीकुर्यात्। स्वीकरणे मन्त्रः प्रधाननिर्देशात् ॥ उभा जिग्यथुः[24] इत्यार्द्रपाणिपादाभ्यां सांमनस्यम् ॥ ६ ॥ एकया। आर्द्रे पाणिपादे[25] ययोस्तावार्द्रपाणिपादौ। ताभ्यां प्रयच्छति पण्यमिति शेषः ॥ यानेन प्रत्यञ्चौ ग्रामान् प्रतिपाद्य प्रयच्छति ॥ ७ ॥ यानेन पश्चान्मुखौ द्वौ प्रतिपादयति। सांमनस्यं बहूनामपि भवति। अर्थोत्थापनप्रकरणादिह सांमनस्यवचनम्। सह वाणिज्येन कलहो न स्यादिति सांमनस्यवचनम्। यानस्य[26] संपातवत्त्वमनारभ्यवादात् ॥

आयातः समिध आदाय ऊर्जं बिभ्रत्[1] इत्यसंकल्पयन्नेत्य सकृदादधाति ॥ ८ ॥ प्रत्यागच्छन् पथि याः समिधस्ता गृहीत्वा 'ऊर्जं बिभ्रत्' इति सतर्चेन न संकल्पयन् गृहविशेषं साधारणे देशे सकृदादधाति । प्रत्यृचं न । प्रतिवाणिज्यमुत्तमपुरुषप्रयोगेऽपि त्रैवर्णिका एव ॥ ऋचं साम[2] इत्यनुप्रवचनीयस्य[3] जुहोति ॥ ९ ॥ अनुप्रवचनीयो वेदार्थाभिज्ञ इत्यर्थः । तस्येदं कर्म । 'ऋचं साम' इति द्वाभ्याम् । प्रत्यृचं होमाः[4] । आज्येन[5] च जुहोति ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ १० ॥

५ युक्ताभ्यामृग्भ्यां तृतीयामाहुतिं जुहुयात् । अतश्च पूर्वे आहुती प्रत्यृचम् ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ११ ॥ इत्यत्र आनुमत्या विधिः । 'अनुमतये स्वाहा'[6] इति वा ॥ समावर्तनीयसमापनीययोश्चैषेज्या ॥ १२ ॥ समावर्तनमर्हति यो ब्रह्मचारी स समावर्तनीयः । वेदार्थाभिज्ञ इत्यर्थः । समापनमर्हति यः स समापनीयः । सम्यगध्येता अनुप्रवचनस्य इत्यर्थः । तयोरुभयोरपि एषैव क्रिया कार्या । विशेषस्तु इज्या । याग इत्यर्थः । वरुणयागवत्[7] । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः'[8] इत्यतिदेशवचनात् । अव्यक्तचोदनाधर्म-

१० त्वं देवताभावात् । समावर्तनस्य नित्यत्वे समापनीयसमावर्तनीययोरिति युक्तं वक्तुं कल्पान्तरत्वात् । बह्वक्षरस्य[9] पूर्वनिपातः वचनान्तरं मा भूत् अधिकारसंप्रत्ययात् । अतश्च समावर्तनीयं समापनीयवत् । न चात्र मान्त्रवर्णिकी देवता मन्त्रवर्णो यत्र । जुहोतीत्यादौ देवतानभिधानादानर्थक्यप्रसङ्गात् । यागाभावो देवताभावादिति चेत् । मन्त्रोच्चारणे तद्योगात् । सपुनरुक्तं मन्त्रब्राह्मणमधीत्य परिमोक्षं कामयेत[10] । 'वेदमधीत्य स्नायात्'[11] इति च ॥ अपो दिव्य[12] इति पर्यवेतव्रत उदकान्ते शान्त्युदकमभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥ पर्यवेतव्रतः परि-

१५ समाप्तब्रह्मचर्यव्रतः । ततश्च शिरोव्रतपरिसमाप्तौ परिमोक्षः । उदकसमीपे वपनार्थे शान्त्युदकमभिमन्त्रयते । शिरोव्रतं परिभाषासिद्धम्[13] । उदकान्तवचनं गोदाने बहिर्वचनात्[14] उदकान्तनिवृत्तिप्रसङ्गात् । संप्रोक्षणान्ते अनुमन्त्रणमन्यकर्तृत्वात् ॥ अस्तमिते समित्पाणिरेत्य तृतीयावर्जं समिध आदधाति ॥ १४ ॥ इह विधौ न मन्त्रः प्रकरणात् । 'एत्य' इति वचनात् परिमोक्षाङ्गं समिदाधानम् ॥ इदावत्सराय इति व्रतविसर्जनमाज्यं जुहुयात् ॥ १५ ॥ समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ १६ ॥ पर्याधाना-

२० न्ते 'पार्थिवस्य[15] मा प्र गाम'[16] इति जपित्वा अभ्यातानानि हुत्वा । इदावत्सराय... । इत्यादिभिः कल्पजाभिः चतसृभिराज्यं जुहुयात् । आज्यग्रहणमविधिकर्मत्वात् । व्रतविसर्जनग्रहणं सर्वव्रतसमाप्तौ यथा स्यात् । समिधां चाभ्याधानम् । व्रतविसर्जनीः इति प्रकरणात् । बहिरेव मन्त्रैः । समिद्ग्रहणमविधिकर्मत्वात् । संहितायामभावान्मन्त्रपाठः ॥ व्रतसमापनीरादधाति ॥ १७ ॥ समिध इति संनिधानात् । व्रतं समाप्य तत्र । व्रतादानीयाः[17] कारकान्तरयोगात्[18] । व्रतमार्षमित्येवाधिकारात् । ताश्च वेदव्रते उपनयने ।

अभ्यातानाद्युत्तरतन्त्रम्। 'सवान् दास्यतोऽग्नीनाधास्यमानः पर्यवेतव्रतदीक्षिष्यमाणानाम्'[1]। अतः परं 'अस्तमिते समित्पाणिरेत्य तृतीयावर्जं समिध आदधाति'[2] इति समिदाधानमुक्तम्। उदकान्त[3] इति पारिभाषिको विधिः॥ अतः परम्। त्रिरात्रमरसाशी स्नातव्रतं चरति ॥ १८ ॥ प्रथमादह्न आरभ्य त्रीण्यहानि रसवर्जमश्नाति लवणरहितम्। नेतरे रसा विध्यभावात्। स्नातको व्रतेन भवतीति स्नातकव्रत इति परिमुक्तः[4] ॥ निर्लक्ष्म्यम्[5]

५ इति पापलक्षणाया मुखमुक्षत्यन्वृचं दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ १९ ॥ या स्त्री पापलक्षणा। अनिष्टफलसूचकं चिह्नं यस्याः सा पापलक्षणा। दुर्भगेति केचित्। तस्या मुखं सिञ्चत्युदकेन। दक्षिणात् केशपुञ्जादारभ्य 'निर्लक्ष्म्यम्' इति सूक्तेनान्वृचम्। सूक्तक्रमभेदः अर्थोत्थापनाधिकारनिवृत्त्यर्थः। तस्माद्धर्मतः रक्षणफलमिदं कर्म। अहोमत्वाद् 'अन्वृचं' वचनम्॥ पलाशेन फलीकरणान् हुत्वा शेषं प्रत्यानयति ॥ २० ॥ फलीकरणाः कुकूलाः[6]। पलाशपत्रेण फलीकरणान् जुहोति प्रकृतेन सूक्तेन। अभ्यातानान्ते नित्यं तन्त्रमहस्तादि-

१० होमत्वात्[7]। हुत्वा शेषं प्रत्यानयति। पलाशपत्रेणैव तुषान् जुहोति। शेषं प्रत्यानयति। एवमेव बुसस्य होमः। प्रत्यानयनम्। एवमेवावतक्षणहोमः। प्रत्यानयति। चतुः सूक्तस्यावृत्तिः द्रव्यभेदात्॥ फलीकरणतुषबुसावतक्षणानि। तान् शेषान् पापलक्षणायाः। सव्यायां पादपार्ष्ण्यां निदधाति ॥ २१ ॥ प्रक्षिपति। फलीकरणानां च नियमेन पुनर्ग्रहणात् तुषादीनामपि होमसंयोगः। प्रत्यानीतस्य निधानं प्रतिपत्तिरन्यकर्मवचनात्। फलीकरणानां तु होमप्रत्यानयने प्रदर्शनार्थम्॥ अपनोदनापाघाभ्या-[8]

१५ मन्वीक्ष्यान् प्रतिजपति ॥२२॥ 'आरेऽसौ'[8] इत्यपनोदनम्[9]। 'अप नः शोशुचदघम्'[10] इत्यपाघम्। प्रतीकविकल्पः अपनोदनक्रमविधानात्। तृतीया करणत्वात्[11]। अन्वीक्ष्याः श्वित्रकुष्ठिकसकण्डुकाण्डवृद्धादयः। अधर्मलिङ्गत्वात् यस्य च स्मृतौ प्रतिषिद्धमीक्षणम्॥ दीर्घायुत्वाय[12] इति मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ २३ ॥ जङ्गिडं मणिम्। जङ्गिडो अर्जुनः। पिशाचचातनं मन्त्रलिङ्गत्वात्[13] ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॐ। कर्शफस्य[14] इति पिशङ्गसूत्रमरलुदण्डं यदायुधम् ॥ १ ॥ पिशङ्गं कपिलावर्णवद्वर्णं

२० दोरकं स्यात्। अरलुक इति प्रसिद्धाभिधानः। पिशाचनाशनं दण्डं विमृज्य धारयति। भूदण्डः अरलुकः। 'दण्डं संपातवन्तं विमृज्य धारयति'[15] इत्येकदेशग्रहणात्। यदायुधं धारयति तत् संपातवत् विमृज्य धारयति। विष्कन्धदूषणम् ॥ फलीकरणैर्धूपयति ॥ २ ॥ विष्कन्धधूपनम्। धूपने मन्त्रः। फलीकरणाः कथिताः। मन्त्रनिगमात् दोषनाशनम्॥ अति धन्वानि[16] इत्यवसाननिवेशनानुचरणनिनयनेज्याः ॥ ३ ॥ 'अति धन्वानि' इति द्व्यृचम्। 'इहैव ध्रुवाम्'[17] इत्यष्टभिर्धारयति। 'अति धन्वानि' इति कस्मात्। उच्यते। इज्यायाः वशाश-

मनार्थत्वात् । एवं स्थिते निनयनानुचरणयोर्यथासङ्ख्यत्वम् । अवसानं निधानदेशः । निवेशनं गृहम् ।
अवसाने अनुचरणम् । निवेशने निनयनम् । अनुचरणं शान्त्युदकेन संप्रोक्षणम् । निनयनमुदकाऽऽवर्जनम् । इज्यायाः
श्येनदेवता मन्त्रलिङ्गात्[1] । एवमस्य सूक्तस्य प्रयोगो गृहस्थाने श्येनेनेज्या । 'अति धन्वानि'[2] इति द्वाभ्यां होमः ।
पाकयज्ञतन्त्रम् ॥ वास्तोष्पतीयैः कुलिजकृष्टे दक्षिणतोऽग्नेः संभारमाहरति ॥४॥ उत्तरतस्तन्त्राग्नेः । 'इहै-
५ व ध्रुवाम्'[3] 'एह यातु'[4] 'यमो मृत्युः'[5] 'सत्यं बृहत्'[6] इत्यनुवाको वास्तोष्पतीयानि[7] । एभिः सर्वैर्व्रीहियवौषधिस्थूणा-
दिसंभारानभिमन्त्र्य स्थापयति । संभारग्रहणं संभारधर्मलाभात् । अग्नेर्दक्षिणतः कुलिजेन क-
र्षति । तत्र संभारान् निदधाति ॥ वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिमावपते ॥ ५ ॥ 'इहैव ध्रुवाम्' इत्यादीनि प-
ञ्च गणा मातृप्रभृतीनि गणा आवपनार्थम् । 'नडमा रोह'[8] इत्यनुवाकं महाशान्तिमावपते । 'इहैव ध्रुवाम्' इत्या-
दीनि वास्तोष्पत्यादीन्यतश्चासमाम्नातानामपि गणत्वम् । चतुर्णां तु नित्यत्वात् ग-
१० णपाठे असमाम्नातान्यपि वास्तोष्पत्यादीनि मातृप्रभृतीनि ग्रहीतव्यानि । महाशान्तिमावपते शा-
न्त्युदके । शान्त्युदकस्योत्तरतन्त्रवचनात् ॥ मध्यमे गर्ते दर्भेषु व्रीहियवमावपति ॥ ६ ॥ प्रधानस्थूणा-
गर्ते व्रीहीन् यवांश्चावपति दर्भाणामुपरि ॥ शान्त्युदकशष्पशर्करमन्येषु ॥ ७ ॥शान्त्युदकं
विरूढं शर्कराश्चावपति ॥ इहैव ध्रुवाम्[3] इति मीयमानामुच्छ्रीयमाणामनुमन्त्रयते ॥८॥ 'इहैव ध्रुवाम्' इति मध्य-
मस्थूणामुच्छ्रीयमाणामनुमन्त्रयते ॥ अभ्यज्य । घृतेन मन्त्रलिङ्गात् । ऋतेन[9] इति मन्त्रोक्तम् ॥ ९ ॥ वंशमारोपयति ए-
१५ तं मन्त्रोक्तमेकया ॥ पूर्णं नारी[10] इत्युदकुम्भमग्निमादाय प्रपद्यन्ते ॥१०॥ 'पूर्णं नारी' इत्येकया उदकपूर्णं घटं गृ-
ह्णाति । उत्तरया[11] अग्निम् । ताभ्यामग्रस्थिताभ्यां सर्वाणि मानुषाणि गृहं प्रविशन्ति । एकैका अङ्गकर्मत्वात् । अ-
त एवाविधिकर्मत्वम् ॥ ध्रुवाभ्यां[12] दृंहयति ॥११॥ ध्रुवाभ्यामृग्भ्यां दृंहयति ध्रुवां दृढां करोति ॥ शंभुमयो-
भुभ्यां[13] विष्यन्दयति ॥१२॥ सूक्ताभ्यां समुच्चिताभ्यामुदकेन क्लेदयति गृहभुवम् ॥ वास्तोष्पते प्रति जानीहि...[14]
अनमीवो वास्तोष्पते ...[15] इति द्वाभ्याम् । वास्तोष्पतये क्षीरौदनस्य जुहोति ॥१३॥ व्यक्तचोदनाचोदितत्वात्
२० सर्वधर्मातिदेशः । एतदन्तमेकं कर्म । अत्र 'अति धन्वानि'[2] इत्युदपात्रस्य निनयनम् ॥ सर्वान्नानि ब्राह्मणान् भोज-
यति ॥१४॥ यावन्ति शक्यन्ते कर्तुं तावन्त्यन्नानि ब्राह्मणान् भोजयति गृही । ब्राह्मणग्रहणं गृहजनस्य मा
भूत् ॥ मङ्गल्यानि ॥१५॥ वाचयति ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं बहुधान्य-बहुपुत्र-आयुष्य-वर्चस्येत्यादि । बा-
लादारकादीनपि वाचयेयुः वृद्धाः ॥ ये अग्नय[16] इति क्रव्यादुपहत[17] इति पालाशं बध्नाति ॥ १६ ॥ जुहो-
ति ॥१७॥ अथ चात्रैव विमिते जुहोत्याज्यम् ॥ आदधाति ॥१८॥ अत्रैव ॥ उदञ्चनेनोदपात्र्यां यवानद्भिरा-

नीयोल्लोपम् ॥१९॥ उदश्चनो लोटकः अजहल्लिङ्गम्। पात्र्यामुदकं कृत्वा यवानद्भिः सह पात्र्यामुदकमानीय उल्लोप-
मालोड्य पात्र्यां यवान् जुहोति ॥ क्रव्यादुपहत इत्येव। ये अग्नय[1] इति पालाश्या दर्व्या मन्थमुपमथ्य काम्पीली-
भ्यामुपमन्थनीभ्याम् ॥२०॥ पूर्वत्रैव विमिते। प्रतीकग्रहणं सूक्तार्थम्। काम्पीलीभ्यामुपमन्थनीभ्यामुदकसक्तुमुपमथ्य
पालाश्या दर्व्या जुहुयात् प्रत्यृचम्। पालाश्या दर्व्या इति व्यवधानमुपमन्थनेऽपि सूक्तप्रत्ययार्थम्। तस्मात् सूक्तेनोप-
५ मन्थनम् ॥ शमनं च ॥२१॥ अतश्च अनुमन्त्रणेन शमनं वशायाः। अतश्चार्थतस्तस्य विनियोगः शान्तत्वा-
त् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये सप्तमी कण्डिका ॥७॥ ॐ। य आत्मदा[2] इति व-
शाशमनम् ॥१॥ वक्ष्याम इति शेषः। वशा गौर्या गर्भं न गृह्णाति। तस्या दोषशमनार्थम्। पाकयज्ञिकं तन्त्रम्। आ-
ज्यभागान्ते ॥ पुरस्तादग्नेः प्रतीचीं धारयन्ति ॥२॥ पूर्वस्मिन् देशे[3] अग्नेः पश्चान्मुखीं धारयन्ति प्रैषकृतः ॥ पश्चाद-
ग्नेः प्राङ्मुख उपविश्यान्वारब्धायै शान्त्युदकं करोति ॥ ३ ॥ तन्त्राग्नेः पश्चिमे देशे[4] उपविशति। वशानयना-
१० दुपविश्येति वचनम्। अन्वारब्धायै शान्त्युदकं करोति। द्रव्यान्तरेणान्वारम्भणं सामर्थ्यात् ॥ तत्रैतत्सू-
क्तमनुयोजयति ॥४॥ तस्मिन् शान्त्युदके एतद् 'य आत्मदा' इति ॥ तेनैनामाचामयति च संप्रोक्षति च ॥५॥ ते-
न शान्त्युदकेनैतां न कारयितारम्। आचामयति संप्रोक्षति च ॥ तिष्ठंस्तिष्ठन्तीं महाशान्तिमुच्चैरभिनिगदति ॥ ६ ॥
तां तिष्ठन् ऊर्ध्वोऽवस्थितस्तिष्ठन्तीं वशां कृत्वा महाशान्तिमुच्चैः प्रकर्षेण। अभिनिगदनमेकश्रुत्या ॥ य ईशे पशुप-
तिः पशूनाम्[5] इति हुत्वा वशामनक्ति शिरसि ककुदे जघनदेशे ॥ ७ ॥ 'य ईशे' सूक्तम्। पशुपतिग्रहणमनर्थकमे-
१५ कविषयत्वात्। एवं तर्हि यजमानः स्यान्मन्त्रलिङ्गात्। तन्निवृत्त्यर्थं वशाग्रहणम् ॥ अन्यतरां स्वधि-
तिधारामनक्ति ॥ ८ ॥ उभयधारायाः छुरिकायाः अन्यतरां धारां प्रलिम्पति ॥ किमर्थोऽयं संस्कारः। उच्यते।
अक्तया वपामुत्खनति ॥ ९ ॥ प्रलिप्तया धारया वशायाः वपामुद्धरति। इह वचनमञ्जनप्रयोगक्रमार्थम् ॥
दक्षिणे पार्श्वे दर्भाभ्यामधिक्षिपत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ १० ॥ वशां दक्षिणे पार्श्वे दर्भाभ्यामाह-
न्ति। 'प्रजापतये त्वा जुष्टमधिक्षिपामि' इति ॥ निःसालाम्[6] इत्युल्मुकेन त्रिः प्रसव्यं परिहरत्यनभिप-
२० रिहरन्नात्मानम् ॥ ११ ॥ वशां परिहरति। प्रसव्यमात्मनो वशायाश्चान्तरेण[7] उल्मुकहरणं 'निः-
सालाम्' इति सूक्तेन। इह सर्वत्र सूक्तसंप्रत्ययात् समानलिङ्गत्वाच्च। अस्य वा सूक्तस्य संप्रत्ययात् प-
रिहार्यं वशां संस्कार्यत्वात् ॥ दर्भाभ्यामन्वारभते ॥ १२ ॥ शामित्रदेशं नीयमानां पश्चादवस्थितो
दर्भाभ्यां स्पृशति परिभोजनीयाभ्याम् ॥ पश्चादुत्तरतोऽग्नेः प्रत्यक्शीर्षीमुदक्पादीं निविध्यति ॥ १३ ॥

पश्चादुत्तरत इति कोणाभिप्रायम् । अग्नेः पश्चिमोत्तरकोणे पश्चिमशिरसमुदक्पादां वशां पातयन्ति ॥ स-
मस्यै तन्वा भव इत्यन्यतरं दर्भमवास्यति ॥ १४ ॥ याभ्यां दर्भाभ्यां वशा अन्वारब्धा तयोरन्यतरः । तेन दर्भविधिः कार्यः । व-
शायाः अधः क्षिपति । अवशब्दो निव्यधनादूर्ध्वं च पाठक्रमात् ॥ अथशब्दस्य क्रमार्थत्वात् । अथ प्राणा-
नास्थापयति प्रजानन्त [1] इति ॥१५॥ दर्भावासनानन्तरं प्राणानस्या आस्थापयति प्राणान्निरुणद्धि । 'संज्ञप्तायां
५ जुहोति' इति वचनात् । अन्यस्यास्थापनं न कर्तुः । प्रयोगात् । प्रयोगस्य मन्त्रसंबन्धः प्रधानकर्तृत्वात् ॥ द-
क्षिणतस्तिष्ठन् रक्षोहणं जपति [2] ॥ १६ ॥ मार्यमाणाया दक्षिणत ऊर्ध्वः सन् रक्षोहणमनुवाकं जपति । अनुवा-
कश्च समाख्यानात् । 'अध्यायानुवाकयोर्लुक्' [3] इति वचनात् । संज्ञप्यमानायाम् ॥ संज्ञप्तायां जुहोति यद्व-
शा मायुम्...[4] इति ॥ १७ ॥ आज्येन । होमः वशाशब्दभावात् ॥ उदपात्रेण पत्न्यभिव्रज्य मुखादीनि गात्राणि
प्रक्षालयति ॥१८॥ उदपात्रेण न हस्तेन । पत्नी कर्ता । मुखमादिर्येषां गात्राणां तानि मुखादीनि । गात्राणीति च ना-
१० भिप्रदेशस्य मा भूत् । अभिव्रज्य गत्वा गात्रदेशान् प्रक्षालयति शोधयति ॥ मुखं शुन्धस्व देवयज्याया इ-
ति ॥१९॥ मुखं प्रक्षालयति 'मुखादीनि' इति वचनात् ॥ प्राणानिति नासिके ॥२०॥ 'प्राणान् शुन्धस्व देवयज्याया' इति सर्वत्रो-
दर्कः साकाङ्क्षत्वात् । 'यथार्थमुदर्कान्' [5] इति वचनात् ॥ चक्षुरिति चक्षुषी ॥२१॥ चक्षुः शुन्धस्व इत्यादि ॥
श्रोत्रमिति कर्णौ ॥ २२ ॥ सकृन्मन्त्रः ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितम् इति समन्तं रज्जुधानम् ॥ २३ ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितं तच्छुन्धस्व देव-
यज्याया इति । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । ग्रीवाया बन्धनस्थानम् । समन्तं सर्वत इत्यर्थः ॥ चरित्राणीति पादान् समा-
१५ हृत्य ॥२४॥ चरित्राणि शुन्धस्व इत्येव । पादानेकीकृत्य प्रक्षालयति सकृत् ॥ नाभिमिति नाभिम् ॥२५॥ प्रक्षालयतीति शेषः ॥
मेढ्रमिति मेढ्रम् ॥ २६ ॥ मेढ्रं प्रजननम् ॥ पायुमिति पायुम् ॥ २७ ॥ पायुं गुदम् ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितं तच्छुन्धस्व इत्यवशिष्टाः पा-
र्श्वदेशेऽवसिच्य यथार्थं व्रजति ॥ २८ ॥ तच्छुन्धस्व देवयज्याया इत्यनेनावशिष्टा अपः पार्श्वदेशेऽवसिच्य क-
र्ता यथाप्रयोजनमवश्यकार्यार्थं गच्छति । पत्नी अवश्यकर्मा च इह विधानात् । सर्वे मन्त्राः कर्तुः प्रैषत्वात् ॥
वपाश्रपण्यावाज्यं स्रुवं स्वधितिं दर्भमादायाभिव्रज्योत्तानां परिवर्त्यानुलोमं नाभिदेशे दर्भमास्तृणाति ॥ २९ ॥ ओ-
२० षधे त्रायस्वैनम् इति । ययोः शाखयोः स्थापिता वपा श्रप्यते ते वपाश्रपण्यौ । घृतं स्रुवं स्वधितिं दर्भं चान्वारम्भणार्थं
सर्वानेतान् गृहीत्वा अभि शामित्रं वशामुत्तानां कृत्वा लोमानुगतां नाभिलक्षिते देशे वशाभिमुखमास्तृणा-
ति । 'ओषधे त्रायस्वैनम्' इत्येतावत्त्वम् । स्वधिते मैनं हिंसीः इति शस्त्रं प्रयच्छति ॥ ३० ॥ पूर्वत्रेतिकरणभावे तु मन्त्रः ।
शस्त्रप्रदानं मारणार्थं मा भूत् । शस्त्रप्रदानेऽर्थलिङ्गं प्रयोगात् ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामु-
ष्याः पुत्रस्य प्राणापानावप क्रन्तामि इत्यपकृत्य ॥ ३१ ॥ अधरप्रव्रस्केन लोहितस्यापहृत्य ॥ ३२ ॥ इदमहमामुष्यायण-

स्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानौ निखनामि इत्यास्ये निखनति ॥ ३३ ॥ प्रथमेन मन्त्रेण नाभिदेशं छिनत्ति सह दर्भेण । दर्भस्याधरेण खण्डेन तल्लोहितं स्पृष्ट्वा । द्वितीयेन मन्त्रेण दर्भखण्डं लोहितलिप्तं श्लेष्मश्रपणं निहितम्। आस्यस्थाने च । इतरशब्दस्य [1] गतिवचनात् । 'इदमहमक्षब्राह्मणायनपुत्रस्य वेञ्चिकापुत्रस्य प्राणापानावपक्रन्तामि' इति । एवं द्वितीयोऽपि मन्त्रो योज्य इति ॥ वपया द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथाम् इति वपाश्रपण्यौ वपया प्रच्छाद्य ॥ ३४॥ वपा-
५ श्रपण्यावेकशाखाद्विशाखे पूर्वत्र गृहीते वपया प्रच्छाद्य ॥ स्वधितिना प्रकृत्योत्कृत्य ॥ ३५ ॥ प्रकृत्तिः स्वधितिधारयाकृत्या । वपादेशस्य चर्मणः प्रकृत्य वपाभावात् । उत्कृत्य च पशोः । 'वपाश्रपण्यौ वपया प्रच्छाद्य' इति ल्यबभिधानात् प्रच्छादनं विधानान्ते । प्रथमं कस्माद्विपर्ययविधानम् । पदाऽऽदेशमन्त्रसंप्रत्ययार्थमिति । इतरथा हि पशोराच्छादनं स्यात् । तत्प्रकरणात् । वशायाश्च संप्रयोगो वाक्यान्तरेणावच्छेदनविधानात् 'विशस्य समवत्तानि' इति वचनात् । न च कर्तव्यं चर्मावच्छेदनं प्रयोगदर्शनात् । 'विशस्य' इति कथम् । उच्यते ।
१० विशसनं चाङ्गच्छेदनार्थं स्यात् ॥ आव्रस्कमभिघार्य ॥ ३६ ॥ आव्रस्कं यस्माद्देशात् वपोद्धृता तं देशमभिघारयति ॥ वायवे स्तोकानाम् इति दर्भाग्रं प्रास्यति ॥३७॥ अग्नौ । नाभिदेशनिहितं दर्भाग्रम् । अनियते देशे क्षेपणमेव ॥ प्रत्युष्टं रक्ष[2] इति चरमाङ्गारे निदधाति ॥३८॥ अनेन मन्त्रेण पश्चिमाङ्गारे स्थापयति । वपाशब्द इति वक्तव्ये चरम इति केचित् ॥ देवस्त्वेति श्रपयति ॥ ३९ ॥ चरमाङ्गारे प्रथमं निधाय सर्वस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयति ॥ सुशृतां करोति ॥ ४० ॥ घृतेनावसिच्यावसिच्य वपा सुशृता भवति । सम्यक् श्रपयतीति ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ
१५ कौशिकभाष्ये पञ्चमाध्याये अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥ ॐ । यद्यष्टापदी स्याद्गर्भमञ्जलौ सहिरण्यं सयवं वा य आत्मदा[3] इति खदायां त्र्यरत्नावग्नौ सकृज्जुहोति ॥ १ ॥ यदि वशा गर्भिणी स्यात् । गर्भिणीवचनं चैतत् । गर्भं सह हिरण्येन सह वा यवैः अञ्जलौ कृत्वा 'य आत्मदा' इति सूक्तेन सकृत् न प्रत्यृचम् । खदा गर्तः । तस्यां त्रिहस्तायामग्निं प्रज्वाल्य जुहोति । पुनः सूक्तग्रहणं मन्त्रो मा भूत् । सकृद्वचनं स्विष्टकृद्विनिवृत्त्यर्थम् ॥ विशस्य समवत्तान्यवद्येत् ॥ २ ॥ चर्मणः इतरेतराणां चाऽपनीय कृत्वेत्यर्थः । समवत्तानीति हृदयादीनामङ्गानां संप्रत्ययः । 'सम-
२० वत्तानाम्'[4] इति संव्यवहारः । सहहोमार्थं च गुणविधानम् ॥ हृदयं जिह्वा श्येनश्च दोषी पार्श्वे च तानि षट् । यकृद्वृक्कौ गुदः श्रोणी तान्येकादश दैवतानि ॥ ३ ॥ यकृत् स्नेहसंबन्धम् । वृक्कौ प्रसिद्धौ मांसगोलकौ । गुदः प्रसिद्धः । श्रोणी लोके प्रसिद्धा । तान्येकादशाङ्गानि । अन्यतरा दोषोः श्रोण्योश्च । स्विष्टकृत्संयोगादेकदेशत्वम् ॥ दक्षिणः कपिललाटः सव्या श्रोणिर्गुदश्च यः । एतानि त्रीणि त्र्यङ्गानि स्विष्टकृद्भाग एव सः॥ ४ ॥ एवयोगाद्देवता न भुङ्क्ते । अतश्च द्विर्द्विर्दैवतानामपि हविः । एतेषां संप्रत्ययः । वृक्कयोर्भेदः एकादशत्वात् ।

दक्षिणः कपिललाटः दक्षिणो बाहुः सव्या श्रोणिः सक्थि गुदश्च एतानि त्रीणि त्र्यङ्गसंज्ञा-
नि वितानवत् प्रत्येतव्यानि । 'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति'[१] इत्यत्र स्विष्टकृत एव भागः प्राजापत्यादिप्रयोगः ॥
तदवद्य प्रज्ञातानि श्रपयेत् ॥ ५ ॥ तान्येतानि अवखण्डनानि[२] पशोः सचिह्नानि श्रपयेत् । एकस्यां स्थाल्यामवद्यति
दैवतानि आविष्कृतानि चेति यथा स्यात् । अत्रैव स्थालीपाकश्रपणमव्यक्तधर्मकम् ॥ होष्यन् द्विर्द्विर्दैव-
५ तानामवद्येत् ॥ ६ ॥ हवनकाले हृदयादिभ्यः द्विर्द्विरवखण्डयेत् । इहावदानवचनं समवत्ताधिकारोपजीवनात्[३] ।
यदि च होमाधिकारः[४] । उच्यते । स्विष्टकृदर्थं पुनः समवत्तग्रहणप्रसङ्गः । 'द्विर्द्विः' 'सकृत्' इति मध्याद्यनियमार्थम्[५] ॥
सकृत् सकृत् सौविष्टकृतानाम् ॥७॥ अवद्येदिति शेषः ॥ वपायाः समिद्ध[६] ऊर्ध्वा अस्य[७] इति जुहोति ॥८॥ चत्वारि खण्डानि वपां कृत्वा
द्वे खण्डे सूक्तेन होतव्ये । 'समिद्धो अद्य' एतेनैकम् । 'ऊर्ध्वा अस्य' इति द्वितीयं खण्डम् । 'समिद्ध' इत्य-
न्यकर्माभावात् सूक्तमेतत् । सामान्यादितरदपि सूक्तम् ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ९ ॥ समुच्चिताभ्यां तृतीया-
माहुतिं जुहोति ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ १० ॥ 'अनुमतिः सर्वम्'[८] इत्यनया ॥ जातवेदो वपया गच्छ... स्वाहा ॥११॥ स्वाहा-
१० कारान्तया सकृदाज्यं जुहोति ॥ ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् इति वपाश्रपण्यावनुप्रहरति ॥ १२ ॥ प्राची-
मेकशृङ्गां प्रतीचीं द्विशृङ्गाम् ॥१३॥ वपाश्रपण्योः शाखा अग्नौ क्षिपति । प्रागग्रामेकशृङ्गाम् । सकृन्मन्त्रः । द्विवचनप्रयोगात्
युगपत्प्रहरणं सव्यदक्षिणाभावात् ॥ पित्र्येषु वह वपां...इति वपायास्त्रिर्जुहोति ॥ १४ ॥ पितृदेवत्येषु पशुष्वेतेन
मन्त्रेण त्रिर्जुहोति वपायाः । आनुमतीं चतुर्थीमिति भवत्यप्रत्याम्नायात् । पित्र्यश्राद्धेषु उक्तं वचनं 'वपया सतच्छि-
द्रया'[९] इति वपानिधानमिति । 'वपायास्त्रिर्जुहोति' 'इमं यमं'[१०] इति यमाय चतुर्थीम्'[११] इति ॥ समवत्तानाम् ॥१५॥ समवत्ते-
१५ भ्यः जुहोतीति प्रकरणात् । सूक्तेन[१२] इति त्रिर्जुहोति वशाप्रकरणात् । सकृत्सौविष्टकृतानां चतुर्थीमिति वशाभि-
संबन्धात् । प्राकृतः[१३] स्विष्टकृन्मन्त्रसंबन्धाच्च प्राकृतेन मन्त्रेण ॥ चरुहोमः । स्थालीपाकस्य सम्राडसि...इति जुहोति॥१६॥ स्थाली_
पाकाच्च जुहोति । 'सम्राडसि' इति मन्त्रेण कर्मत्वात् स्थालीपाकस्य । 'अन्वद्य नोऽनुमतिर्यज्ञम्'[१४] इति स्थालीपाका-
दनुमतये जुहोति । जुहोतिग्रहणं होमाधिकारात् । सकृदर्थः । स्विष्टकृत्प्रकृतत्वात् ॥ अतः परमुत्तरतन्त्रम् ।
क इदं कस्मा अदात्[१५] कामस्तदग्रे[१६] यदन्नं[१७] पुनर्मैत्विन्द्रियम्[१८] इति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ 'क इदम्' इति द्वे । 'कामस्तदग्रे' इति
२० सूक्तम् । 'यदन्नम्' इति सूक्तम् । 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' इत्येका । प्रतीकविकल्पो विधिकर्मत्वात् । प्रतिग्राह्यं सर्वे-
म् । शेषत्वात् बहिर्वेद्यन्तर्वेदि वा । वशामध्ये विधानं शमनस्य नित्यत्वज्ञापनार्थम् । तस्माद्वशाया अपि
प्रतिग्रह एतैः ॥ उत्तमा सर्वकर्मा ॥१८॥ 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' इति इयं सर्वकर्मा । यावन्ति विधिकर्माणि सर्वाण्यस्या

भवन्ति विधिकर्माणि ॥ वशया पाकयज्ञा व्याख्याताः ॥ १९ ॥ अनया वशया पशुपाकयज्ञाः कथिता वेदितव्याः । इतिकर्तव्यता तेष्वित्यर्थः ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥ उतामृतासुः[1] शिवास्त[2] इत्यभ्याख्याताय प्रयच्छति ॥ १ ॥ प्रतिषिद्धकर्मकर्तृत्वेनाभिशस्तः अभ्याख्यातः । तस्मै मन्थौदनौ प्रयच्छति[3] । प्रायश्चित्तम् ॥ द्रुघणशिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ २ ॥ द्रुघणः रथकारोपस्करः द्रुममयो घनः[4] ।
५ तस्य शिरो बध्नाति रज्ज्वा सूत्रेण । तस्यावयवं बध्नाति । प्रसिद्धस्यावयवः । उत्तरत्र प्रतिरूपवचनात् ॥ प्रतिरूपं पलाशायोलोहहिरण्यानाम् ॥ ३ ॥ प्रतिरूपः द्रुघणशिरःसदृशः । पलाशः प्रसिद्धः । अयः कृष्णम् । लोहं ताम्रम् । हिरण्यं सुवर्णम् । एतेभ्यः द्रुघणशिर इव कृत्वा बध्नाति । अभ्याख्यातप्रायश्चितम् ॥ येन सोमा[5] इति याजयिष्यन् सारूपवत्समश्नाति ॥ ४ ॥ आर्त्विज्यं करिष्यन् । समानवर्णवत्सायाः पयसि संस्कृतः सारूपवत्सः । तमश्नात्याज्यतन्त्रेण । न याजनकृतमेनः स्पृशति । 'आ नो भर'[6] इत्यनुक्त्वा 'येन सोमा'[5] इत्यस्य विधाने क्रमभेदः किमर्थः । उच्यते । 'आ
१० नो भर'[6] इत्यस्य यत्रतत्रस्थस्य सूक्तस्य संप्रत्ययार्थम् । नास्य 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[7] इति निवृत्तिः ॥ निधने यजते ॥५॥ याजनसमाप्तौ यजते । सोमो देवता मन्त्रलिङ्गात् । नादित्यादिभ्यो नैघण्टुकत्वात्[8] ॥ यं याचामि[9] यदाशसा[10] इति याचिष्यन् ॥ ६ ॥ प्रार्थनां करिष्यन् 'यं याचामि'[9] इत्यत आरभ्य सूक्तशेषेण । 'यदाशसा'[10] इति द्वे । अनयोरभ्यन्तरेण सारूपवत्समश्नात्याज्यतन्त्रेण । न प्रतिग्रहकृतमेनः स्पृशति । निधने याजनवद्वचनात् ॥ मन्त्रोक्तनिपतितेभ्यो देवाः कपोत[11] ऋचा कपोतम्[12] अमून् हेतिः[13] इति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ मन्त्रोक्ता उलूककपोताः । तेभ्यः अनुचित-
१५ देशगतेभ्यः यदशर्म तन्निष्क्रयायेदमुच्यते । एतानि त्रीणि महाशान्तिं चानारभ्यवादोक्ताम् । न चकारोऽत्र पठितः गम्यमानत्वात् । कृत्याप्रतिहरणवत् । तत्तुल्यनिर्देशश्चोभयोः समानकर्मत्वात् । 'विशये यथान्तरम्'[14] इति । तस्मात् 'अग्रतःप्रोक्षन्'[15] इत्यादेः कृत्याप्रतिहरणवत् 'माभूरिति'[16] इत्यन्तात् । 'निशि' इति चावयवग्रहणादविधानाच्चेह कृत्यायाः 'अवमुच्योष्णीषी'[15] इति कृत्यानिदर्शनात् प्राप्नुयात् । इह त्वर्थवत्त्वान्निवर्तेत ॥ परीमेऽग्निम्[17] इत्यग्निं गामादाय निशि कारयमाणस्त्रिः शालां परिणयति ॥ ८ ॥ कारयमाणोऽग्निं गां चाददाति । मन्त्रस्त्वकर्तुः सामर्थ्यात् । 'निशि' इ-
२० त्यवयवग्रहणं कृत्याप्रतिहरणग्रन्थस्य 'निश्यवमुच्य' इत्यादेः 'माभूरिति' अन्तात् । कर्तुर्होमो यत्र मन्त्रोक्तनिपतनम् ॥ परोपेहि[18] यो न जीव[19] इति स्वप्नं दृष्ट्वा मुखं विमार्ष्टि ॥ ९ ॥ घोरं स्वप्नं दृष्ट्वाऽपमार्जनं मन्त्रेण शोधनम् । प्रतीकसमुच्चयः 'यो न जीव'[19] इति ग्रहणमविभागत्वात् । होमनिधानयोस्तु लिङ्गात् यथासंख्यम् ॥ अतिघोरं दृष्ट्वा मैश्रधान्यं पुरोडाशमन्याशायां वा निदधाति ॥ १० ॥ शत्रुक्षेत्रे वा मन्त्रलिङ्गाद्यथासंख्यम् । विमार्जनेन न योगः । ग्रहणस्यान्यार्थत्वात् सांग्रामिकवत्[20] ॥ पर्यावर्ते[21] इति पर्यावर्तते ॥ ११ ॥ येन पार्श्वेन स्वप्नः दृष्टः ततोऽन्येन पार्श्वेन शो-

ते। 'नहि ते अग्ने तन्व'[1] इत्युक्त्वा 'पर्यावर्तते'[2] इत्यस्योच्यते स्वप्नसामान्यात् ॥ यत्स्वप्न[3] इत्यशित्वा वीक्षते ॥१२॥ मन्त्रान्ते निभालयते अन्नमिव भुक्त्वा ॥ विद्म ते स्वप्न[4] इति सर्वेषामप्ययः ॥ १३ ॥ अस्य पर्यायस्य सर्वाणि स्वप्नप्रायश्चित्तानि भवन्ति। अनुक्रमभेदो विशेषसामान्यादेव ॥ नहि ते अग्ने तन्व[1] इति ब्रह्मचार्याचार्यस्यादहन[5] उपसमाधाय त्रिष्परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति ॥ १४ ॥ यावन्न संचयनं सामर्थ्यात्। ब्रह्मचारी अस्नातः। आचार्यः कथितः 'तद्यस्मात् स आचार्यो वेदानुवचनाच्च'[6] इति। वेदस्य आचार्याभावादेवानुवचनाभावः। तदभावेऽन्यत्रैकं पदं वाच्यमिति वचनात् सिद्धम्। सपुनरुक्तं वेदमधीत्य स्नायादिति वचनात् नापरित्यक्तस्य नैमित्तिकं स्नानम्। तस्मादुपनयनानन्तरमेव सपुनरुक्तायाः[7] संहिताया अध्ययनम्। आदहनदेशः। तत्र प्रज्वाल्याग्निम् 'उपसमाधाय' इत्यर्थलक्षणत्वात्। जुहोतिग्रहणं 'अन्याशायां वा निदधाति'[8] इति मा भूत्। त्रिष्परिक्रमणमादहनस्य न तन्त्रमुपसमाधायवचनात् ॥ त्रिरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥ १५ ॥ गुरुपार्श्वेनेत्यर्थः। आदहनाभिमुखो गौरवात् ॥ आदहनसमीपे 'उप'शब्दात्। नोपशयीतेति कौशिकः ॥ १६ ॥ नोपशयनं कौशिको मन्यते। तस्माद्गोत्रेणाभिधानं कृतम्। अशुचित्वात् ॥ स्नानीयाभिः[9] स्नायात् ॥ १७ ॥ एतत्कृत्वा । स्नानीयाभिरुपलक्ष्यते परिमोक्षः[10]। 'अपो दिव्या'[9] इत्यासां वैशेषिकत्वात्। अङ्गिरसं प्रति न, स्वकर्माङ्गत्वात् ॥ अपर्यवेतव्रतः प्रत्युपेयात् ॥ १८ ॥ असमाप्तब्रह्मचर्यं पुनरुपनयनं कारयेत्। तद्यथा। आसन्नतया अन्येन भावेन वा ॥ अवकीर्णिने दर्भशुल्बमासज्य यत्ते देवी[11] इत्यावपति ॥ १९ ॥ अवकीर्णी ब्रह्मचारी। तस्मै दर्भशुल्बं ग्रीवायां बद्ध्वा 'यत्ते देवी' इत्यनेन सूक्तेन आवपति। व्रीहियवतिलानामन्यतमम्[12]। विकल्पेन तन्त्रम् ॥ एवं संपातवतोदपात्रेणावसिच्य ॥ २० ॥ 'यत्ते देवी' इति सूक्तेनोदपात्रं संपात्य तेनोदपात्रेण दर्भशुल्बमवसिच्य ग्रीवायामावपति। 'एवं'शब्दात् ॥ मन्त्रोक्तं शान्त्युदकेनोपसिच्य ॥ २१ ॥ शुल्बं शान्त्युदकेनोपसिच्य। 'यत्ते देवी' इत्यत्र विमोक उक्तः। तं करोति। 'तत्ते-
'विष्यामि'[13] इति। पूर्वं शान्त्युदकेनोपसिच्य ग्रीवास्थं शुल्बमासक्तं यत्। अभ्यातानान्ते शान्त्युदकक्रियावचनादेककर्मत्वाच्च ॥ सं समित्[14] इति स्वयंप्रज्वलितेऽग्नौ ॥ २२ ॥ अनया यदि काष्ठैर्विनाऽङ्गारावस्थो ज्वलति तत्र अग्नौ सक्तुज्जुहोति। 'त्र्यरत्नावग्नौ सक्तुञ्जुहोति'[15] इति यथान्तरत्वात्[16]। अग्नौ इत्यसति जुहोतीति न स्यात् ॥ अग्नी रक्षांसि सेधति[17] इति सेधन्तम् ॥ २३ ॥ तमेवाग्निमुपतिष्ठते ॥ यदस्मृति[18] इति संदेशमपर्याप्य ॥ २४ ॥ संदेशमकथयित्वाग्निमुप-

तिष्ठते । प्रकरणात् । पूर्वस्य क्रमभेदोऽग्निसंबन्धः। सोमस्य ग्रहणे जुहोतिविधानं तुल्यनिर्देशात् ॥
प्रत्नो हि[1] इति पापनक्षत्रे जाताय । पापनक्षत्रं ज्योतिर्ग्रन्थस्मृतेः । मूलेन ॥२५॥ कर्म व्याख्यातम् । मूलेन फलं च इति
एतत् । मूलजातस्येदमेव पापनक्षत्रत्वात् । ज्येष्ठादीनि पापनक्षत्राणि ॥ मा ज्येष्ठं[2] त्रिते देवा[3] इति परिवित्ति-
परिविविदानावुदकान्ते मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥२६॥ परिवित्तिर्ज्येष्ठः । परिविविदानः कनीयान् प-
५ रिणीतः ज्येष्ठेनापरिणीतेन । द्वितीयाद्द्विवचनम् । उदकसमीपे मौञ्जैः पाशैः मुञ्जनिर्वृत्तैः शरीरसंधिषु ब-
द्ध्वा संपातिताभिरद्भिर्दर्भपिञ्जूलीभिराप्लावयति । उभौ एकचोदनाचोदितत्वात् । 'त्रिते देवा' इति सूक्तसंप्रत्य-
यार्थं ग्रहणम् । 'नदीनां फेनान्[4] इत्याप्लावयति' इति ग्रहणप्रसङ्गात्[5] । उदकान्ते इति देशनियमः ॥ अवसि-
ञ्चति ॥२७॥ अवसिञ्चति चेति चकारः चशब्दाभावे । उभयत्र मन्त्रस्तुल्यवदभिधानात् ॥ फेनेषूत्तरान् पाशानाधा-
य नदीनां फेनान्[4] इत्याप्लावयति ॥२८॥ नदीफेनेषु तान् मौञ्जान् पाशान् स्थापयति । कथम् । उत्तरोत्तरपाशोपर्यन्य-
१० पाश इत्यशेषकिल्बिषप्रवाहणस्य ॥ सर्वैश्च प्रविशयापां सूक्तैः ॥२९॥ 'अम्बयो यन्ति'[6] इति गणोऽब्लिङ्गः। प्रविशंस्त-
न्निवेशनं कर्ताऽऽप्लावयति अवसिञ्चतीति । वचनात् । सर्वग्रहणमप्संबन्धार्थम् । अब्लिङ्गानि समुदा-
यः । सूक्तशब्दस्य स्तुतिनिमित्तत्वात् ॥ देवहेडनेन मन्त्रोक्तम् ॥३०॥ कुर्यादिति शेषः । 'यद्देवा देवहेडनम्'[7] इ-
ति सर्वोऽनुवाकः। नाम्नाभिधानात् । किं मन्त्रोक्तम् । उच्यते । 'मेदस्वता स्रुवाज्यं जुहोति'[8] । गार्हपत्ये मातापित्रोश्चित्या-
मारोप्यमाणयोः 'जिहिंसिम'[9] इति लिङ्गात् । अस्य प्रयोगः प्राक् स्रुचः प्रतिपत्तेः स्रुक्साधनत्वात् ॥ आ-
१५ चार्याय च ॥३१॥ मन्त्रोक्तं कुर्यात् 'च' वचनाच्चतुर्थीनिर्देशादिति गार्हपत्ये ॥ अथ जीवति स्यात् । उपदधीत ॥ ३२ ॥
हविषामन्यतमं[10] जुहुयात् देवहेडनेन । कस्यानेनाधिकारः । अत्राह । उपदधीतेति यागकर्तुः । निमित्तसंप्र-
योगात् । 'यद्... एनांसि चकृमा वयम्'[11] इति निमित्तनिमित्तिसंयोगात् ॥ खदाशयस्यावपते ॥३३॥ खदायां शेते यद्
धान्यं बीजं तस्यावपते । आवपतिग्रहणं व्रीहियवतिलार्थम्[12] । अतश्च धान्यं निचेयम् ॥ वैवस्वतं य-
जते ॥३४॥ विवस्वते खदाशयचरुं कुर्यात् ॥ चतुःशरावं ददाति ॥३५॥ खदाशयधान्यस्य चत्वारि शरा-
२० वाणि पूरयित्वा देवहेडनेनानुवाकेनाभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय दद्यात् । चतुर्णां शरावाणां समूहः चतुः-
शरावम् । अतस्तच्चतुःशरावं ददाति । खदाशयस्य कर्माणि त्रीणि खदाशयावापादीनि ॥
उत्तमर्णे मृते तदपत्याय प्रयच्छति ॥ ३६ ॥ देवहेडनेनाभिमन्त्र्य । 'तद्'ग्रहणं कृत्रिमापत्याय मा भूत् ॥ सगोत्रा-
य ॥ ३७ ॥ अपत्याभावे ॥ श्मशाने निवपति ॥ ३८ ॥ सगोत्राभावे तत् श्मशाने प्रक्षिपति देवहेडनेनाभिमन्त्र्य ॥

चतुष्पथे च ॥३९॥ श्मशानाभावे चतुष्पथे क्षिपति ॥ कक्षानादीपयति ॥ ४० ॥ तृणमुष्टीन्निर्दहति । कस्मिन्नि-
मित्ते । अत्राह । 'कक्षानादीपयति' इति 'आ' श्रुत्या निर्दहनम् । विभक्त्यन्तरत्वात् ॥ दिवो नु माम्[१] इति वीध्र-
बिन्दून् प्रक्षालयति ॥४१॥ विगताभ्रबिन्दून् पतितान् शरीरे प्रक्षालयति द्वाभ्याम् ॥ अथ च । मन्त्रोक्तैः स्पृ-
शति ॥४२॥ वृक्षात् पतितैः फलैराम्रादिभिः ॥ यस्योत्तमदन्तौ पूर्वौ जायेते यौ व्याघ्रौ[२] इत्यावपति ॥४३॥ यस्य
५ बालस्य उत्तमौ दन्तौ दृश्येते तत्र 'यौ व्याघ्रौ' इत्यावपति व्रीह्यादीन्[३]। पूर्वं निमित्ताभिधानम् । पारिभाषिक-
भावो[४] मा भूत् । मन्त्रोक्तानि[३] यथा स्युः। दन्तग्रहणं मन्त्रलिङ्गविशेषात् । मन्त्रोक्तान् दंशयति ॥ ४४ ॥ व्रीह्यादीन्
समुच्चितान् । द्वितीयानिर्देशात् ॥ शान्त्युदकशृतमादिष्टानामाशयति ॥४५॥ व्रीह्यादीनामन्यतमतण्डुलैः[३]
शान्त्युदके शृतं स्थालीपाकमाशयति बालम् । द्रव्यविकल्पः षष्ठीश्रवणात् ॥ पितरौ च ॥४६॥ मातापितरौ चाशय-
ति । 'पिता मात्रा'[५] इत्येकशेषः । चकारात् प्रकृतस्यैवाशनसंप्रत्ययार्थम् । तयोरेव भक्षणात् फलम् ॥ इदं यत्
१० कृष्ण[६] इति कृष्णशकुनिनाधिक्षिप्तं प्रक्षालयति ॥४७॥ कृष्णशकुनिः काकः । अधिक्षेपः तद्वायुसंस्पर्शः । प्रक्षाल-
नं द्वाभ्यामधिक्षिप्तस्य ॥ अपमृष्टं पर्यग्नि करोति ॥४८॥ कृष्णशकुनिस्पृष्टं तत्प्रदेशं द्वाभ्यां पर्यग्नि करोति । 'म-
नुष्यजातेः कर्माणीति प्रतीचीनफलेत्यादीनि शान्तिकर्माणि' अत्र उपाध्यायवत्सशर्मपादाः पठन्ति ॥
प्रतीचीनफल[७] इत्यपामार्गेध्मेऽपामार्गीरादधाति ॥ ४९ ॥ इति व्याख्यानम् । अपामार्गसमिध आदधात्यभिशप्तः ॥
'यदर्वाचीनम्' इत्यस्याः किमर्थमत्रापि पठनम् । यदर्वाचीनम्[८] इत्याचामति ॥ ५० ॥ अनृतमुक्त्वा एतया उत्त-
१५ रया कर्म । अनन्तरयोगात् समानलिङ्गत्वाच्च ॥ यत्ते भूम[९] इति विखनति ॥ ५१ ॥ तत् 'यत्ते भूम'[९] इति ॥ य-
त्त ऊनम्[१०] इति संवपति ॥ ५२ ॥ अनया गर्तादिप्रपूरणम् । मृदन्तरयोगात् । पृथिव्यूनप्रतिपूरणे नित्यं प्रायश्चित्त-
त्वमनन्यत्वात् । न च खनिपूरणमनवस्थाप्रसङ्गात् ॥ प्रेहि प्र हर...[११] इति कापिञ्जलानि स्वस्त्ययनानि
भवन्ति ॥ ५३-५४ ॥ कपिञ्जलः तित्तिरिसदृशः । तित्तिरिरेवेत्यपरे । कपिञ्जलवाशितानि तान्यशोभनानि अपि शाम्य-
न्त एव । यदा च शमितानि तानि तदा स्वस्त्ययनानि भवन्ति । अन्तरेणापि वाशनं जपसंयोगात् निरधि-
२० काराच्चेह विधिः स्वस्त्ययनस्य ॥ यो अभ्र्यु बभ्रुणायसि ...[१२] इति अभ्यवकाशे संविशति ॥५५॥ अम्बरे आकाशे चान्यस्मिन्
वा लोकगर्हिते । दोषसंयोगात् दोषशमनायास्या जपः ॥ दशमी कण्डिका समाप्ता ॥ महावेदा-
र्थविद् उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

ॐ। ‘ विधिर्नैमित्तिकः प्रोक्तः संहिताक्रमहेतुकः। क्रमप्राप्तोऽभिचारस्य संहिताया इहोच्यते ’। ननु च परविना-
शप्रतिषेधादकर्तव्यस्योपदेशो वक्तव्यः। नैवाभिचारः प्रतिषिध्यते प्रत्युत विधीयते। ‘न ब्राह्मणो
वेदयेत ’[1] इत्यादि मनुः पठति॥ अत्राह। उभयतःपरिच्छिन्नं शरमयं बर्हिराभिचारिकेषु ॥ १ ॥ बर्हि-
र्वेदिस्तरणार्थमन्यत्र दर्भशब्दप्रयोगात् ‘ अपरेणाग्नेर्दर्भानास्तीर्य ’ [2] इत्यादि। अतश्च परिभोजनी-
५ यान् दर्भानेव। उभयतःपरिच्छिन्नं सर्वच्छिन्नमूलाग्राभिप्रायम्। शराः प्रसिद्धाः। तन्मयं वेदिस्तरणाय स्यात्।
अभिचारप्रयोजनान्याभिचारिकाणि[3] कर्माणि। आभिचारिकेष्वाज्यतन्त्रपुरस्ताद्धोमादयो मन्त्रान्तराम्नाना-
त्। जाङ्मायने[4] संपाताभावः ‘ शान्तानाम् ’ [5] इति विशेषणात्। ‘सबर्हिषः साज्या यज्ञाः ’ [6] इति विशेषविधानात्।
अत्र शरादिभिः संभारैः सामान्याधिकारात्। प्रसव्यं स्तरणं ‘ प्रसव्यम् ’ [7] इति वचनात्। न पार्वणसमृद्धि-
काम्याः[8] ‘ शान्तानाम् ’ इति विशेषणसामर्थ्यात्॥ दक्षिणतः संभारमाहरत्याङ्गिरसम् ॥ २ ॥ कल्पः बहिरध्याय-
१० पठितः। आङ्गिरसः सप्तवर्गपठितः। कल्पः बहिरध्यायकश्चानारभ्यवादात्। ननु वेदिकरणं वच-
नात् दक्षिणस्यां दिशि आङ्गिरसाग्निनियमादसिद्धत्वम्। ‘ यथावितानम् ’ [9] इति वचनात् घोरद्रव्या-
णां चाहरणविधानात्॥ इङ्गिडमाज्यम्॥ ३ ॥ श्वलोहितादिप्रसङ्गे इङ्गिडनियमाच्च दर्भस्तम्बनिवृत्तिः नोत्पव-
नकर्म। अमेध्यसंयोगात्। यथादिष्टं बर्हिः। ‘ परिस्तीर्य ’ इत्यत्रोत्पवनविधिः[10] ॥ सव्यानि ॥ ४ ॥ आभिचारिकाणि ॥
दक्षिणापवर्गाणि ॥ ५ ॥ दक्षिणस्यां दिशि परिसमापनीयानि ॥ दक्षिणाप्रवण इरिणे दक्षिणामुखः प्रयु-
१५ ङ्क्ते ॥ ६ ॥ दक्षिणानिम्नदेशे इरिणे वा। उभयविशिष्टे इति केचित्। दक्षिणामुखः कर्ता प्रयुङ्क्ते ॥ किं चान्य-
दाभिचारिकाणामाह। साग्नीनि ॥ ७ ॥ न सर्वाणि। यानि साग्नीनि तानि। अन्यत्र वचनेऽप्ययं नियमः। यज्ञो-
पवीतीत्यादि [11] च नियमात् न चाभिचारिकाणि पित्र्याणि ॥ अग्ने यत्ते तप [12] इति पुरस्ताद्धोमाः ॥ ८ ॥
पञ्च सूक्तानि पुरस्ताद्धोमा इत्यादेशविध्यर्थम् ॥ तथा तदग्ने कृणु जातवेद [13] इत्याज्यभागौ ॥ ९ ॥ द्वे ऋ-
चे आज्यभागग्रहणे आदेशार्थम् ॥ निरमुं नुद [14] इति संस्थितहोमाः ॥ १० ॥ सूक्तं संस्थितग्रहणे उक्तम् ॥
२० कृत्तिकारोकारोधावाप्येषु ॥ ११ ॥ अभिचारप्रयोगकालविधिः। कृत्तिकासु नक्षत्रे। अरोकः कृष्णपक्षः। अ-
रोधः [15]। अवाप्यः अमावास्या। एषु कालेष्वभिचारः कार्यः। कृत्तिकासु चारोके चारोधे चावाप्ये च। अरोक-
ग्रहणमा विधानसमाप्तेः। अवाप्यग्रहणमा अन्त्यविमोकात् ॥ भरद्वाजप्रव्रस्केनाङ्गिर-

सं दण्डं वृश्चति ॥१२॥ 'द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षम्'[1] इति सूक्तं भरद्वाजप्रव्रस्कं भरद्वाजसंप्रत्यायार्थम्। आङ्गिरसग्रहणं पूर्वेऽधिकारे असंप्रयोगे आङ्गिरसप्रसङ्गादेव। सूक्तद्वयान्ते[2] छेदनम्। तृतीयाश्रवणात्॥ मृत्योरहम्[3] इति बाधकीमादधाति ॥१३॥ व्याधिघातकीं समिधमादधाति अभ्यातानान्ते। विशेषिता स्यात् आदेशत्वात्। 'येऽमावास्याम्'[4] इति च क्रमलोपः प्रधानत्वादस्या अङ्गत्वात्॥ य इमाम्[5] अयं वज्र[6] इति द्विगुणामेकवीरां संनह्य पाशान्निमुष्टितृतीयं दण्डं संपातवत् ॥१४॥ मुण्डहस्तः दण्डः। संपातवदुभयं मेखलां दण्डं च। 'य इमाम्' इति सूक्तेन मेखलाम्। 'अयं वज्रः'

इति सूक्तेन दण्डं संपातवन्तं करोति॥ पूर्वाभिर्बध्नीते॥ १५॥ मेखलाम् 'य इमाम्' इति तिसृभिर्ऋग्भिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्। प्रथमं संपात्य पश्चादभिमन्त्र्य बन्धनम्॥ वज्रोऽसि सपत्नहा...[7] इति। आभिः। दण्डमादत्ते ॥१६॥ गृह्णाति॥ भक्तस्याहुतेन मेखलाग्रन्थिमालिम्पति ॥१७॥ भक्तस्याहुतेन मेखलाग्रन्थिं सुष्ठु लिम्पति। ग्रन्थ्यालेपनादि प्रत्यहम्॥ अयं वज्र[6] इति बाह्यतो दण्डमूर्ध्वमवागग्रं तिसृभिरन्वृचं निहन्ति ॥१८॥ यो दण्डः संपातितः तिसृभिराभिः कृत्वा बाह्यतः तं दण्डमूर्ध्वमधोग्रं निहन्ति प्रत्यृचं प्रेरयत्यधः। तिसृग्रहणं 'अयं वज्र' इति प्रसङ्गात्॥ अन्तरुपस्पृशेत् ॥१९॥ सदः प्रविश्य उदकमुपस्पृशेत्॥ यदश्नामि[8] इति मन्त्रोक्तम् ॥२०॥ 'यदश्नामि' इत्येतेषु मन्त्रेषु यदुक्तं तत्करोति। अशनं पानं च कुर्यात्। यथार्थलिङ्गप्रयुक्तस्य भक्तस्याहुतेनेत्येवमादि। आदौ तु सकृत् दण्डादानं योगात्। 'अग्ने व्रतपते'[9] इति योगविमुक्तस्य पुनः सर्वम्। आह च- 'आदानं तु सकृद्योगात् भक्तादिप्रत्ययोपरि। विमुक्तस्य पुनः सर्वं संकीर्णेऽपि विधौ तदा'॥ यत्पात्रमाहन्ति फड्ढतोऽसाविति ॥ २१ ॥ यद् भोजनपात्रं तदाहन्ति। फट् हतो राम इत्यमुना॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानावप्यायच्छामि इत्यायच्छति ॥ २२ ॥ दण्डं गृह्णाति। 'इदमहं रामस्य प्रच्छन्नायनस्य चेल्लमुखायाः पुत्रस्य प्राणापानावप्यायच्छामि' इति मन्त्रप्रधानमुच्यते॥ येऽमावास्याम्[10] इति संनह्य सीसचूर्णानि भक्तेऽलंकारे ॥ २३ ॥ सीसानि कथितानि[11]। तानि चूर्णीकृत्य। चूर्णान्यन्तःपुटे बद्ध्वा तानि भक्ते आवपेद् द्वेष्यस्य। अथ च द्वेष्यस्यालंकारे। सप्तमीनिर्देशात् तार्ष्टाघेध्मवत्[12]। न तन्त्रमहोमसंयोगात्॥ पराभूतवेणोर्यष्ट्या बाहुमात्र्याऽलंकृतयाऽऽहन्ति ॥ २४ ॥ द्वेष्यम्॥ द्यावापृथिवी उरु[1] इति परशुपलाशेन दक्षिणा धावतः पदं वृश्चति ॥ २५ ॥ परशुः कुठारः। पलाशं कुठारमुखम्। दक्षिणायां दिशि धावतः द्वेष्यस्य पदं पादस्थानं छिनत्ति॥ छेदनविधिमाह। अन्वक् त्रिः। अनुपदरेखाभिः। तिर्यक् त्रिः ॥ २६ ॥ पृथक्त्वेन तिसृभिः॥

अक्ष्णया संस्थाप्य ॥२७॥ अक्ष्णा कोणः । कोणेन समापनम् । कोणद्वित्वाद् द्वयो रेखयोः क्रिया । प्रतिरेखं सूक्तावृ-
त्तिः । संस्थाप्येति वचनं प्रतिरेखं व्रश्चनग्रहणं मा भूत् ॥ आव्रस्कात् पांशून् पलाश उपनह्य भ्राष्ट्रेऽभ्यस्य-
ति ॥२८॥ व्रश्चितात् पदात् पांशून् गृहीत्वा बधकपर्णे बद्ध्वा भ्राष्ट्रे लोकप्रसिद्धे क्षिपति । क्षेपणे मन्त्रः प्रधानव-
दभिधानात् ॥ स्फोटत्सु स्तृतः ॥२९॥ शब्दे पांशुषु 'मृतो द्वेष्यः' इति ज्ञेयम् । न चेदस्तृतः ॥ पश्चादग्नेः कर्ष्वां
५ कूद्युपस्तीर्णायां द्वादशरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥३०॥ पश्चादग्नेः कर्षू कूद्योपस्तृणाति । कूदी बदरी । द्वादशरा-
त्रमपर्यावर्तमानः शयीत इति प्राप्ते संवेशनेऽयं विधिः । भक्तस्याहुतेनेति प्रत्यहम् ॥ तत उत्थाय
त्रिरह्न उदवज्रान् प्रहरति ॥३१॥ ततः कर्ष्वां त्रिः उदवज्रान् क्षिपति । दिवसस्य त्रिः कर्मविधिः । नामधे-
यात् 'स्वयमिन्द्रस्यौज' [1] इति । 'यो व आपोऽपां' [2] 'यं वयम्' [3] 'अपामस्मै वज्रम्' [4] इति प्रहरणमन्त्राः । प्रत्यहमिद-
मङ्गकर्म ॥ नद्या अनामसंपन्नाया अश्मानं प्रास्यति ॥३२॥ यस्या नद्याः विशेषं नाम नास्ति तस्याः
१० अश्मानं गृहीत्वा प्रासनसंप्रत्ययात् । एतत् त्रिरह्नः प्रकरणात् । 'द्यावापृथिवी' [5] इति सूक्तेन 'दक्षि-
णा धावतः' [6] 'दक्षिणामुख' [7] इति वचनात् ॥ उष्णेऽक्षतसक्तूननूपमथितानुच्छ्वसन् पिबति । ३३।। उष्णे
स्थितः न सदसि । अक्षतसक्तून् स्वयं कृत्वाऽनाहतानुच्छ्वसन् पिबति कर्ता । अभिमन्त्र्य पिबति ॥
कथं त्रींस्त्रीन् कार्शींस्त्रिरात्रम् ॥३४॥ त्रींस्त्रीनेकैकस्मिन्नहनि त्रीण्यहानि ॥ द्वौ द्वौ त्रिरात्रम् ॥३५॥ 'अनुच्छ्वसन् पिबति' इत्या-
दि 'भक्तस्याहुतेन' इति च स्मर्तव्यम् ॥ एकैकं षड्रात्रम् ॥३६॥ एकैकं मुष्टिमहन्यहनि । एवं षडहानि । प्रत्यहं 'द्यावापृ-
१५ थिवी' [5] इत्यनुमन्त्रणम् ॥ एकादश दिवसानधिवास्य । द्वादश्याः प्रातः क्षीरौदनं भोजयित्वोच्छिष्टा-
नुच्छिष्टं बहुमत्स्ये प्रकिरति ॥३७॥ क्षीरौदनं भोजयति द्वेष्यं यथावचनं तच्च 'अशिशिषोः क्षीरौदनम्' [8] इति । तद् द्वये द्वे-
ष्यनिर्देशः । 'ब्राह्मणान्' [9] इति च कल्पान्तरवचनात् । नात्र मन्त्रः संनह्यवत्[10]। उच्छिष्टानुच्छिष्टं बहुमत्स्ये प्रकिरति । उच्छि-
ष्टं भोजनपात्रस्थम् । अनुच्छिष्टं कुम्भीस्थम् । बहवो यत्रोदके मत्स्यास्तत्र प्रकर्षेण क्षिपति ॥ संधावत्सु स्तृ-
तः ॥३८॥ यदि मत्स्याः पङ्क्तितो धावन्ति तदन्नं ततो 'मृतः शत्रुः' इति ज्ञेयम् । क्षीरौदनाभिमन्त्रणं च प्रकरणा-
२० त् सक्तुवत् ॥ लोहितशिरसं कृकलासं अमून् हन्मि इति हत्वा सद्यः कार्यो भाङ्गे शयने ॥३९॥ रक्तवर्णशिर-
सं च 'अमून् हन्मि' इत्यनेन मन्त्रेण मारयित्वा । सद्यः कार्यमिति वक्तव्यम् । आभिचारिकप्रकरणात् । उच्य-
ते । कर्मलिङ्गत्वादुत्तरेण कालसंप्रयोगार्थम् 'असौ' अपि सद्य एव यथा स्यात् । भाङ्गिके शयने कृकला-

सं करोति ॥ लोहितालंकृतं कृष्णवसनम् । श्वादि लोहितेनालंकृतं मण्डितम् । कृष्णवस्त्रपरिहितम् । अनूक्तं दहति ॥ ४० ॥ प्रकृतेन सूक्तेन । नात्र तन्त्रं
दहतिचोदनात् ॥ एकपदाभिरन्योऽनुतिष्ठति ॥४१॥ प्रकृतमेव । एकावसानाः कार्याः । अन्यः कर्ता । अ-
नुष्ठानं समूहनम् । सद्यः समानकालमेव दहनम् । अनुतिष्ठतिवचनं दाहोपचारार्थम् ॥ अङ्गशः सर्वंहु-
तमन्यम ॥ ४२ ॥ अन्यं 'लोहितशिरसं कृकलासं अमून् हन्मि इत्येवं हत्वा सद्यः कार्यः'[1] इत्यादिवचनात् ॥ पश्चा-
५ दग्नेः शरभृष्टीर्निधायोदग्व्रजत्या स्वेदजननात् ॥ ४३ ॥ पश्चादग्नेरिति देशसामान्यात् उत्तरतन्त्रे प्र-
वृत्ते । दीर्घाः शराः स्फाटिताः शरभृष्ट्यः स्थिताः । ताः शरभृष्टीः स्थापयित्वा उदङ्मुखो गच्छति । कायो
यावन्न स्विन्नस्तावद् व्रजति ॥ निवृत्य स्वेदालंकृता जुहोति ॥ ४४ ॥ स्वेदेन अभ्यक्ताः शरभृष्टीर्जुहोत्य-
ष्टौ[2] प्रत्यृचम् । तन्त्रमभ्यातानान्ते ॥ कोश उरःशिरोऽवधाय । अपनीतमांसास्थि कृकलासश-
रीरं कोशः । उरश्च शिरश्च उरःशिरः । तदुरःशिरः कोशे
१० प्रवेशयति । कृकलासस्योरःशिर इति प्रकरणात्[3] । पदात्पांशून् ॥ ४५ ॥ द्वेष्यस्य पादात् पांशून् कोशेऽव-
धाय ॥ पश्चादग्नेः । पांशूनधिकारात् । अवधायेति कोशे अहोमाग्नियुक्तस्य पुनः पुनः कर्म-
संबन्धात् । तन्नित्यमा विमोकात् । 'मृत्योरहम्'[4] इति च तस्मिन् व्रतग्रहणात् । लवणमृडीचीस्तिस्रोऽशीती-
र्विकर्णीः शर्कराणाम् ॥ ४६ ॥ कोशेऽवधाय । मृडीचीशब्दः अल्पपर्यायः । लवणरूपाः[5] कणा[6] इत्यर्थः । ति-
स्र इति संख्या । अशीतीरिति च । विकर्णीः शर्कराणाम् । चेति सामर्थ्यात् । विगतकर्णानां च शर्कराणां
१५ तिस्रोऽशीतीः कोशेऽवधाय ॥ विषं शिरसि ॥ ४७ ॥ कोशे शिरसि विषमवदधाति । असमासः लवणश-
र्कराणामिति । द्वन्द्वसंदेहात् विशेषणसंबन्धार्थं च ॥ बाधकेनावागग्रेण प्रणयन्नन्वाह ॥ ४८ ॥ व्या-
धिघातकदण्डेन अवागग्रेण प्रेरयन् मर्म प्रति । कोशमन्वाह प्रकृतेन सूक्तेन ॥ पाशे स[7] इति कोशे ग्र-
न्थीनुद्ग्रथ्नाति ॥ ४९ ॥ 'पाशे स बद्ध' इत्यर्धर्चेन भाङ्गानां ग्रन्थीनुद्ग्रथ्नाति पाशाकारान् । कथं तत्र दण्डेन अद-
ण्डः स्यात् । ततः प्रणयनमित्येवं कर्म । प्रथमं प्रणयनं कस्मात् । उच्यते । सूक्तेऽनूच्यमाने 'पाशे स' इत्यस्य क्रमः ।
२० कथम् । उद्ग्रथ्नातीत्यस्य च प्रणयनविधानम् । प्रथमगृहीतस्यानुवचनासंभवात् ॥ तद्देश एवा-
दानम् । तदनुवचनात् । आमुम्[8] इत्यादत्ते ॥ ५० ॥ 'आमुं दद' इत्यनेन गृह्णाति दण्डेन । ततो नाम ब्रू-
यात् । इह सूत्रन्यास उद्ग्रथितग्रहणं यथा स्यात् ॥ मर्माणि खादिरेण स्रुवेण गर्तं खनति ॥ ५१ ॥ म-

र्माणि मन्त्रोक्तानि । खदिरनिर्वृत्तः[1] खादिरः स्रुवः । तेन गर्तं खनति ॥ बाहुमात्रम्[2] ॥ बाहुः प्रमाणतः ॥
अतीव य[3] इति शरैरवज्वालयति ॥५२॥ गर्तं शरैः संतापयति मन्त्रलिङ्गात्[3] ॥ अवधाय । गर्ते कोशे प्रक्षि-
प्य । संचित्य लोष्टम् । संचयीकृत्य गर्ते लोष्टम् । स्रुवेण समोप्य ॥५३॥ खातात् पांशून् गर्ते कृत्वा ॥ अमुमुत्तै-
षम् इति[2] ॥ अनेन मन्त्रेण । उक्तावलेखनीम् ॥५४॥ अस्य सूक्तस्य 'प्रतिकृतिमावलेखनीम्'[4] इति वेधान्तं कर्म ॥
५ छायां वा ॥५५॥ द्वेष्यस्य दार्भ्यूषेण[4] विध्यति ॥ उपनिनयते ॥५६॥ द्वेष्यं समीपेनोदकेन मार्जयति ॥
अन्वाह ॥५७॥ भरद्वाजप्रवस्केन ॥ महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ
कौशिकभाष्ये षष्ठेऽध्याये प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ । भ्रातृव्यक्षयणम्[5] इत्यरण्ये सपत्नक्षयणीरादधा-
ति ॥ १ ॥ अरण्यमक्षेत्रादि । अश्वत्थाद्याः समिधः[6] संज्ञानिर्देशात् । 'अश्वत्थबधकताजद्भङ्गपरुषाह्वखदि-
रशराणाम्'[7] समिधः । तत्र विकल्पः । अन्तरे वा ॥ ग्राममेत्यावपति ॥ २ ॥ जनस्थानमागत्य व्रीहियवति-
१० लानामावपति[8] । तन्त्रविकल्पः । प्रत्यृचम् । दक्षिणाप्रवण[9] एव ॥ पुमान् पुंस[10] इति मन्त्रोक्तमभिहुतालंकृ-
तं बध्नाति ॥ ३ ॥ खदिराज्जातो अश्वत्थः । तन्मणिं बध्नाति । अभिहुतं कृत्वा । अभिहवनं स्रुवदण्डे बद्ध्वा होमः ।
अलंकरणं घृतेन । बन्धनमभिचरतः ॥ यावन्तः सपत्नास्तावतः पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्ता-
न् ससत्रांश्चम्वां मर्माणि निखनति ॥ ४ ॥ यावतामभिचारं कर्तुमिच्छति तावतस्तत्परिमाणान्[11] पाशानिङ्गिडालंकृतान् सं-
पातवतः कुर्यात् प्रकृतेनैव सूक्तेन । अनूक्तान् संपातवतः कुर्यात् प्रकृतेनैव सूक्तेन । अनूक्तान् सह सूत्रेण संबद्धान् । चम्वां[12]
१५ कृत्वा मर्माणि निखनति । चमूः चरकी डिम्बिका ॥ नावि प्रैणान्[13] नुदस्व काम[14] इति मन्त्रोक्तं शाखया प्रणुदति ॥ ५ ॥ पूर्वसूक्ते-
न पाशान् सकृदिङ्गिडालंकृतान् कृत्वा अश्वत्थशाखया प्रेरयति नावम् ॥ तेऽधराञ्च[15] इति प्प्लावयति ॥ ६ ॥ अनया
ऋचा नावमुदकेन पूरयति ॥
बृहन्नेषाम्[16] इत्याद्यन्तं शप्यमानमन्वाह ॥ ७ ॥ द्वेष्यो यदाऽऽक्रोश्यमाणो अभिमुख आगच्छेत् तत अन्वाह ॥ वै-
कङ्कतेन[17] इति । स्रुवेण होमः । मन्त्रोक्तम् ॥ ८ ॥ ददिर्हि[18] इति साग्नीनि ॥ ९ ॥ कर्मातिदेशः । कानि तानि । अत्रोपाध्याय-
वत्सशर्मपादाः पठन्ति 'कृकलासशरभृष्टिसपत्नक्षयण्यावापमणिपाशमन्त्रोक्तहोमा-
२० नां साग्निकत्वात् । न संनहनक्षीरौदनौ[19] अग्निसंयोज्यमन्त्रत्वात् पदव्रश्चनं च तष्टुः संयोगात्' ॥
देशकपटु प्रक्षिणाति ॥१०॥ यत्र जातमहिच्छत्रकं तत्रैव विनाशयति सूक्तान्तेन ॥ तेऽवदन्[20] इति
नेतॄणां पदं वृश्चति ॥११॥ इत्यत्र अवयवग्रहणात् ब्राह्मणगोनेतॄणां पदानि वृश्चति । सूक्तेन विधानं 'भ्रा-

ष्टेऽभ्यस्यति'' [1] इत्येवमन्तम् ॥ अन्वाह ॥ १२ ॥ अथ चाऽन्वाह नेतॄन् ॥ ब्रह्मगवीभ्यामन्वाह ॥ १३ ॥ 'नैतां ते देवा' [2] इति सूक्ते एका ब्रह्मगवी । 'श्रमेण तपसा' [3] इत्यन्या । आभ्यां ब्रह्मगवीभ्यां नेतॄन् अन्वाह ॥ चेष्टाम् ॥ १४ ॥ अन्वाहेति शेषः । चेष्टा हरणमारणविकर्त्तनविशसनाधिश्रयणपचनभक्षणाद्या । द्वेष्यगव्यां या चेष्टा । ब्रह्मगव्यां या चेष्टा । समाख्यानात् । ब्रह्मगवीति मार्यमाणा इति च । तथा कल्पान्तरे हतगव्यामनुवचनसंयोगः । जीवन्त्या अ-
५ जीवन्त्या भोगसंयोगात् ॥ विचृतति ॥ १५ ॥ ऊवध्ये हविः कृत्वेत्यर्थः । काः क्रियाः । अन्वाह ॥ ऊवध्ये ॥ १६ ॥ द्वेष्यं मनसि कृत्वा सप्तमीनिर्देशात् ॥ श्मशाने ॥ १७ ॥ श्वपाकस्थाने ऊवध्यवत् ॥ त्रिः अमून् हनस्व इत्याह ॥ १८ ॥ त्रिरिति क्रियाभ्यावृत्तौ सुच्प्रत्ययः शब्दस्मृतेः [4] । ब्रह्मगवीभ्यां वक्तव्यम् । कल्पजासंबन्धाच्च । त्रिरिति संख्यायाः पूर्वाभिधानात् । 'अमून् हनस्व इति त्रिः' इत्येवं वक्तव्यम् । कल्पजया संबन्ध एतान् । 'अमून् हनस्व इत्याह' इति संबन्धः । 'रामं हनस्व रामं हनस्व' इति प्रदर्शनम् ॥ द्वितीययाश्मानमूवध्ये गूहयति ॥१९॥ ऊवध्यगोहे श्मशाने चोभयत्रानुवचनम् ॥ द्वादशरात्रं
१० सर्वव्रत उपश्राम्यति ॥ २० ॥ अश्मानं प्रास्य सर्वव्रत इत्यर्थः । प्राप्तनिवृत्तिः शक्त्यपेक्षया 'नातिशक्तिर्विधीयते' [5] इति वचनात् । उपश्राम्यतीति वचनाच्च ॥ द्विरुदिते स्तृताः ॥ २१ ॥ द्वादशरात्रादूर्ध्वं द्विः सवितरि उद्गते 'नष्टः शत्रुः' इति ज्ञेयम् । ततश्च नानुवचनं प्रयोजनाभावात् ॥ अवागग्रेण निवर्तयति ॥ २२ ॥ अवागग्रेण दण्डेनापनयत्यश्मानमूवध्यगोहाद् द्विरुदितान्ते ॥ उप प्रागात् [6] इति शुने पिण्डं पाण्डुं प्रयच्छति ॥ २३ ॥ 'उप प्रागात्' [6] इत्युदितार्थं यथान्तरवचनात् [7] । पिण्डो भक्तस्य पाण्डुः श्वेतगोलकः ॥ ताच्छं बध्ना-
१५ ति ॥ २४ ॥ आस्थिकमर्णि बध्नाति । अभिशस्तेऽभिचारो मन्त्रलिङ्गात् [8] ॥ जुहोति ॥२५॥ अथर्वाङ्गिरसीः ॥ आदधाति ॥ २६ ॥ न ताच्छं जुहोतिव्यवधानात् ॥ इदं तद्युजे [9] यत्किं चासौ मनसा [10] इत्याहिताग्निं प्रति निर्वपति ॥ २७ ॥ आहिताग्निं निर्वपन्तं प्रति निर्वपति । प्रतेर्लक्षणार्थत्वात् [11] । आहिताग्नेरुत्तरतो दक्षिणामुखत्वात् [12] कल्पान्तरे 'द्वेष्यस्योत्तरत' इति तद्वत् । पूर्वा व्यक्तचोदना । उत्तरा अऽव्यक्तचोदना । उभयोरव्यक्तचोदनात्वे जुहोतीति न स्यात् । इन्द्रोऽग्नीषोमौ पूर्वस्याभिचारिकं तन्त्रम् । पाकयज्ञियं तन्त्रमिति केचित् । पाकयज्ञशब्दस्य
२० गुणविधित्वात् । इन्द्रायाग्नीषोमाभ्यां जुष्टम् इति निर्वापः । अदारसृत् [13] इत्यवेक्षते [14] ॥ मध्यमपलाशेन फलीकरणान् जुहोति ॥ २८ ॥ पूर्वशेषान् । सूक्तेन तिङभिधानात् । नित्यं तन्त्रं सूक्तहेतुत्वात् ॥ निरमुम् [15] इत्यङ्गुष्ठेन त्रिरनुप्रस्तृणाति ॥ २९ ॥ तन्त्रं निर्वर्त्य । अनेन सूक्तेनाभिमन्त्र्याङ्गुष्ठेनाग्निं पश्चात्

त्रिगुणं प्रस्तृणाति ॥ शरं कच्चिण्डकोष्ठैरनुनिर्वर्तयति ॥३०॥ शरः शरमयं प्रस्तरणम् । कचुः तुट्टीकेति प्रसिद्धा-
भिधाना । इण्ड ओडेकः । कोष्ठं धान्यभाजनम् । एतेषामन्यतमेन निर्वर्तयति तमुत्तरवेदिस्थानात् पृ-
थक् करोति । पूर्वेण च होमः स्तरणादृते । अनुप्रस्तरणानुनिर्वापयोस्तु तन्त्रे प्रयोगार्थं प्रत्यक्षं विधानम् ॥
लोहिताश्वत्थपलाशेन विषावध्वस्तं जुहोति ॥३१॥ अनुनिर्वर्तितेऽग्नौ 'निरमुम्'[1] इति प्रत्यृचम् । एवमन्तमेकं क-
५ र्म । लोहिताश्वत्थो लोहिताश्वत्थः ॥ त्वं वीरुधाम्[2] इति मूत्रपुरीषं वत्सशेप्यायां कक्रचैरपिधाप्य बा-
धकेन संपिष्य निखनति ॥ ३२ ॥ वत्सस्य शेपसंवेष्टनं चर्म वत्सशेप्या । तस्यामन्तः मूत्रपुरीषं कृत्वा कक्र-
चैः तिमिरफलैः अजालेण्डिकाभिर्वा । तस्या मुखं पूरयित्वा बाधकेन संपिष्य संचूर्ण्य द्वेष्यस्य
मर्माणि निखनति । निखनने मन्त्रः ॥ शेप्यानडे ॥३३॥ शेप्याया नडे च मूत्रपुरीषपूर्णे ॥ शेप्यायाम् ॥३४॥ प्रवेश्य बाधकेन संपि-
ष्य निखनति ॥ यथा सूर्यं[3] इत्यन्वाह ॥३५॥ 'यथा सूर्यो नक्षत्राणाम्'[3] इत्यनया द्वेष्यानन्वाह ॥ उत्तरया[4]ऽऽ-
१० यांस्तान् पश्यति ॥३६॥ 'यावन्तो मा सपत्नानाम्'[4] इत्यनया आगच्छन् येषामनुवचनं कृतं तान् शत्रून्
पश्यति मन्त्रोक्तान् ॥ इन्द्रोतिभिः[5] अग्ने जातान्[6] यो नः स्तायद् दिप्सति[7] यो नः शपात्[8] इति वैद्युद्धतीः ॥३७॥ वि-
द्युता हतो वृक्षो विद्युद्धतः। तस्मात् निर्वृत्ता वैद्युद्धतीः । 'अरण्ये आदधाति । ग्राममेत्यावपति'[9] इत्येव । मन्त्रलिङ्गसामा-
न्यात् । 'यो नः स्तायत्'[7] 'यो नः शपात्'[8] इत्युभयोः समानादित्वात् क्रमभेदाच्च ॥ सान्तपना[10] इत्यूर्ध्वशुषीः ॥३८॥ ततो
राजा ऊर्ध्वशुषीरादधाति तिसृभिः ॥ ध्रंसशृतं पुरोडाशं ध्रंसविलीनेन सर्वंहुतम् ॥३९॥ उष्णप-
१५ क्वं पुरोडाशमातपविलीनेन नवनीतेन इङ्गिडं[11] कार्यम् । ध्रंसविलीनेन सर्वहुतम् । नावदानहोमः ॥ उ-
दस्य श्यावौ[12] इतीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वोष्णोदके व्यादाय प्रत्याहुति मण्डू-
कमपनुदत्यभिन्युब्जति ॥४०॥ मुञ्जेषीकेव अञ्जिः रेषा यस्य स इषीकाञ्जिः । तं म-
ण्डूकं नीलेन लोहितेन च सूत्रेण सह बाहुभ्यां बद्ध्वा उष्णोदके क्षिपति । तत्रास्याऽऽस्यं व्यादाय विवृतं
२० कृत्वा । व्यापूर्वस्य ददातेश्चाऽऽस्यविहरणार्थत्वात् । प्रत्याहुति अग्नौ कृत्वाऽनन्तरं तयैवर्चा मण्डूकं नुदति ।
ततस्तयैवाऽभिन्युब्जत्युष्णोदकेन । तस्य अदर्शनं करोति । उभयत्र मन्त्रः प्रधानवदभिधानात् ॥

उपधावन्तमसदन् गाव[१] इति काम्पीलं संनह्य क्षीरोत्सिक्ते पाययति लोहितानां चैकशम् ॥४१॥ आस्वादयतां श-
त्रूयतां प्रकृताभिचारशान्तिरियम् ॥ अशिशिषोः क्षीरौदनम् ॥४२॥ भोजयित्वा 'उच्छिष्टानुच्छिष्टम्'[२] इत्य-
तः कर्म । एकदेशग्रहणात् 'उदस्य श्यावौ'[३] इत्यस्य सूक्तस्याऽऽभिचारिकप्रकरणात् । 'असदन् गाव'[१]
इति चास्य प्रकृताभिचारशान्त्यर्थत्वात् । त्रीणि प्रकरणात् ॥ आमपात्रमभ्यवनेने-
५ क्ति ॥४३॥ पार्थिवमपक्वभाजनम् । 'उदस्य श्यावौ'[३] इति शत्रुमभ्यवनेनेक्ति प्रक्षालयति । अस्य
च प्रधानकर्मत्वे ज्ञापकमशिशिषोः क्षीरौदनादीनि ॥ इति ॥ महावेदार्थविद उपाध्या-
यवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये षष्ठेऽध्याये द्वितीया कण्डिका
समाप्ता ॥ भग्नपृष्ठिकटिग्रीवः स्तब्धदृष्टिरधोमुखः । कष्टेन लिखितं ग्रन्थं यत्नेन परि-
पालयेत् ॥ १ ॥ शके १७६२ शार्वरीनामसंवत्सरे आषाढशुक्लत्रयोदश्यां रविवासरे समाप्तोऽ-
१० यं ग्रन्थः । ग्रन्थसंख्या ३७९० । शुभं भवतु ॥ ॥ ॥

Appendix A

Critical notes, references etc.

References are made to page and note. Abbreviations are given elsewhere.

1\. 1 KS 25.1–2 अथ भैषज्यानि । लिङ्-ग्युपतापो भैषज्यम् ।

2 AV 1.3.1ab विद्मा शरस्य पितरं पर्जन्यं शतवृष्ण्यम् ।

3 AV 1.3.2

4 Pañcapaṭalikā 3.1 आर्षी या पार्षदे पूर्वं प्रोक्ता ।

5 AV 3.10.10 ऋतुभ्यष्ट्वार्तवेभ्यो माद्भ्यः संवत्सरेभ्यः । धात्रे विधात्रे समृधे भूतस्य पतये यजे । KS 138.6 however reads ऋतुभ्यस्त्वेति विग्राहमष्टौ ।

6 AV 11.3.32

7 AV 11.6.1

8 ,, 11.6.23

9 ,, 11.6.2 In respect of notes 7 to 9, Dārila wants to suggest that AV 11.6.23 is to be joined to each of the verses in 11.6 including the last one.

2\. 1 AV 3.10.8

2 ,, 3.10.9

3 ,, 3.10.13

4 ,, 3.10.12

5 ,, 10.5.1

6 KS 49.2–4 आश्वत्थीरवपन्ना: । स्वयमिन्द्रस्यौज इति प्रक्षालयति । जिष्णवे योगायेत्यपो युनक्ति ।

7 KS 1.2

8 ,, 1.7–8

9 AV 6.108

10 ,, 12.1.53

11 KS 10.20

3\. 1 KS 8.7

2 AV 4.31–32; cf KS 14.26

3 ,, 4.7

4 KS 10.1

5 ,, 7.15

3. 6 AV 2.7
   7 „ 1.6
   8 „ 6.85
   9 „ 6.109
   10 „ 6.127
   11 „ 8.7
   12 KS 26.33
   13 „ 4.11
   14 „ 19.28
   15 „ 8.21
   16 cf KS 7.21; 28.16
   17 cf P 1.4.49 कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।
   18 JS 4.3.15 स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् । cf Śabara on this : ... सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः । कुत एतत् । प्रीतिर्हि स्वर्गः । सर्वश्च प्रीतिं प्रार्थयते ।

4. 1 KS 25.1
   2 „ 7.1
   3 AV 12.1.19–21
   4 KS 2.41
   5 AV 6.133.4–5
   6 cf KS 56.1 श्रद्धाया दुहितेति द्वाभ्यां भाद्रमौञ्जीं मेखलां बध्नाति ।
   7 AVP 19.51.1–4
   8 KS 42.15–16
   9 AV 1.4; cf KS 9.1
   10 KS 10.1
   11 „ 11.1
   12 „ 11.7
   13 „ 11.11
   14 „ 12.4
   15 „ 12.5
   16 „ 12.10
   17 „ 14.1
   18 KS 18.1
   19 „ 32.28
   20 „ 37.1
   21 „ 38.1
   22 „ 47.1
   23 „ 50.1 स्वस्तिदा ये ते पन्थान इत्यध्वानं दक्षिणेन प्रक्रामति ।
   24 KS 52.18
   25 „ 59.1 विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो यजते ।
   26 KS 60.1 अग्नीनाधास्यमानः सवान् वा दास्यन् संवत्सरं ब्रह्मौदनिकमग्निं दीपयति ।
   27 KS 69.1 पित्र्यमग्निं शमयिष्यञ्ज्येष्ठस्य चाविभक्तिन एकाग्निमाधास्यन् ।
   28 KS 75.1
   29 „ 80.1 अथ पितृमेधं व्याख्यास्यामः ।

4. 30 The number 21 is made up of the विधिs beginning with that prescribed in KS 9.1-9 and ending with that prescribed in KS 80.1

31 cf DB *p*. 2 *l*. 14 अथवा त्रीणि प्रमाणानि अत्र, प्रत्यक्षमनुमानमागम इति ।

5. 1 cf TA 1.2 स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् ।

2 Manu 12.105

3 KS 7.2

4 „ 7.15

5 cf KS 35.6 युगतर्म्मना संपातवन्तं द्वितीयम् ।

6 cf TS 6.1.11.6 यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रघ्न एव सः or MS 1.6.10 यदग्नीषोमीयं पूर्णमासे हविरासीत्...पूर्वेद्युः पशुमालभन्त ।

7 KS 10.2

8 „ 9.9

9 „ 14.2-4

10 AV 1.30

11 KS 59.1

6. 1 KS 10.2

2 AV 6.108

3 „ 12.1.53

4 KS 10.20

5 „ 11.11

6 „ 41.8

7 „ 37.1

8 „ 23.17; 24.36

9 „ 45.8

10 „ 6.29

11 „ 72.43 अथ प्रातरुत्थायाग्निं निर्मथ्य यथास्थानं प्रणीय यथापुरमग्निहोत्रं जुहुयात् ।

12 KS 59.1 विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो यजते ।

13 KS 74.13 आग्रयणे शान्त्युदकं कृत्वा यथर्तु तण्डुलानुपसाद्य ।

14 KS 75.1 अथ विवाहः ।

15 „ 10.1

16 cf KS 60.1 अग्नीनाधास्यमानः सवान् वा दास्यन् ।

17 AV 4.30

18 KS 10.16

19 „ 66.19; AV 9.7

20 „ 67.6

21 cf KS 60.1 संवत्सरं ब्रह्मौदनिकमग्निं दीपयति ।

22 KS 26.1; AV 1.12.4

23 „ 25.2

24 AV 2.4

25 KS 42.23

6. 26 AV 2.4.6
27 KS 18.1
28 „ 87.1 अथ पिण्डपितृयज्ञः ।
29 „ 90 1 मधुपर्कमाहारयिष्यन् दर्भा॰ नाहारयति ।
30 KS 18.6
31 „ 1.30
32 cf KS 75.1 अथ विवाहः ।
33 GDS 5.7 तस्मिन् गृह्याणि कर्माणि ।
34 AV 9.6.30a योऽतिथीनां स आहवनीयः ।

7. 1 cf AV 9.6.30b यो वेश्मनि स गार्हपत्यः ।
2 GDS 5.23
3 AV 9 6
4 „ 9.6.13
5 „ 9.6.31
6 AV 9.6.38
7 cf KS 47.1 and so on.
8 KS 47.2
9 „ 60.10 तस्मिन् यथाकामं सवान् ददाति एकं द्वौ सर्वान् वा ।
10 cf KS 20.10 ... पुरोडाशेनेन्द्रं यजते ।
11 KS 2.15
12 „ 73,9 परिमृष्टे परिलिप्ते च पर्वणि व्रातपतं हावयेदन्नमग्नौ । भूयो दत्त्वा स्वयमल्पं च भुक्त्वाऽपराह्णे व्रतमुपैति याज्ञिकम् ।
13 cf KS 6.23 अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भोजयति ।
14 KS 30.16
15 „ 56.5 अथैनं व्रतादानीयाः समिध आधापयति ।
16 KS 5.12
17 AV 6.128.3
18 KS 138.8
19 cf KS 2.31
20 KS 76.21–22 सप्त मर्यादा इति...
21 cf KS 138.1–2 अष्टकायामष्टकाहोमाञ्जुहुयात् । तस्या हवींषि धानाः... यथोपपादिपशुः ।
22 KS 11.1
23 cf ṚV 7.1.23d यं सूरिरर्थी पृच्छमान एति ।

8. 1 KS 2.6
2 „ 5.12
3 cf paribhāṣenduśekhara 1.17 एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ।
4 cf KS 72.25 अपरेद्युरग्निं चेन्द्राग्नी च यजेत । KS 2.3; 2.25
5 cf VārahaŚS 1.1.1.67 प्रत्याम्नाय॰ प्रतिषेधार्थलोपः ।

8. 6 cf KS 3.15; 47.8
7 „ „ 138.2
8 „ „ 55.5 लौकिकं च समानमा परिधानात् ।
9 KS 6.30
10 „ 45.19
11 „ 137.43
12 „ 55 5–7
13 „ 63 10
14 „ 59.1
15 AV 6.108
16 „ 12.1.53
17 KS 10.20
18 AV 5.3
19 cf KS 1.33
20 KS 8.21
21 AV 6.56
22 „ 7.56.5
23 AV 10.4
24 „ 12.1.46
25 „ 1.13
26 KS 139.8 ... आरेऽसावस्मदस्तु यस्ते पृथुः स्तनयित्नुरिति संस्थाप्य होमान् ।
27 AV 1.26
28 „ 7.11
29 „ 1.5
30 „ 10.5.23
31 „ 1.32
32 KS 6.17

9. 1 AV 7.72
2 „ 1.20
3 KS 2.39-40
4 AV 1.34
5 KS 76.8 ... लाक्षारक्तेन सूत्रेण विग्रथ्यानामिकायां बध्नाति ।
6 AV 6.10
7 KS 9.3
8 „ 6.14
9 „ 38.2
10 AV 3.16
11 „ 6.125
12 „ 9.1; 19.3
13 KS 10.24
14 AV 5.1-2
15 KS 15.1
16 AV 5.2.4
17 KS 15.6
18 „ 8.21
19 AV 5.1.3
20 KS 21.12
21 „ 22.1
22 AV 19.59
23 „ 19.52

Appendix A

9. 24 KS 6.37
25 AV 6.51
26 KS 25.20
27 cf KS 18.25
28 KS 24.46
29 AV 5.13
30 KS 29.1
31 „ 29.6
32 AV 4.38.5-7
33 KS 21.11
34 „ 4.11
35 AV 5.3
36 KS 49.15...अभिमन्त्र्योपनिदधाति ।
37 AVP 5.31.1-3
38 KS 62.20-21
39 „ 3.4

10. 1 AV 16.9.3-4
2 KS 6.16
3 AV 19.59
4 „ 19.52
5 KS 6.37
6 „ 7.15
7 „ 7.16
8 cf KS 7.18
9 „ „ 7.7
10 KS 8.6
11 P 1.3.25 उपान्मन्त्रकरणे ।
12 cf KS 8.23
13 KS 49.15 ममाग्ने वर्चं इति बृहस्पति-शिरसं पृषातकेनोपसिच्याभिमन्त्र्योप-निदधाति ।
14 cf KS 6.30
15 KS 67.6
16 „ 59.27
17 „ 55. 6–7
18 „ 80.1
19 cf Śrautakośa (Vol.I Sanskrit, *p.* 808): आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च इति विज्ञायते quoting Baudhāyana Pitṛmedha 2.4; obviously it is a Brāhmaṇa text, perhaps going back to ŚB 12.3.5.2 ... यद्यु म्रियते स्वैरेव तमग्निभिर्दहन्ति ।
20 KS 9.8
21 cf KS 8.25; 8.24
22 cf Manu 12.105 प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ।
23 KS 1.8
24 Vaiśeṣikasūtra 1.1.3

11. 1 GB 1.1.1
2 AV 9.1.24
3 „ 8.10

11. 4 cf TS 1.5.9.1 अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किञ्च यजमानस्य स्वम् ...
 5 KS 2.1
 6 „ 2.15
 7 „ 2.21
 8 AVP 5.31.1–3
 9 KS 62.20
 10 „ 17.1
 11 cf HŚS 6.1.8 ... द्रव्यप्रकल्पनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं जपाश्च । प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मकरणाञ्जपति ।

12. 1 AV 8.10.18
 2 GB 1.2.8
 3 cf Nir 14.33
 4 AV 9.10.11
 5 „ 9.10.16
 6 AV 5.2.1
 7 P 5.3.23 प्रकारवचने थाल् ।
 8 AV 8.10
 9 „ 9.6
 10 „ 15.1
 11 „ 15.4.5
 12 cf KS 1.9.1
 13 AV 8.9.1
 14 „ 10.2.1
 15 „ 10.7.1
 16 „ 10.8.1
 17 „ 11.5.1
 18 „ 11.7.1
 19 „ 11.8.1
 20 KS 1.8
 21 cf JS 1.6.3.3 विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् ।
 22 cf P 2.3.61 प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने and 62 चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ।
 23 cf Dhp 1002 यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ।
 24 KS 42.12
 25 „ 87.1 अथ पिण्डपितृयज्ञः।
 26 „ 87.8 इदमग्नये कव्यवाहनाय स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्य इतीदं सोमाय पितृमते स्वधा पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो वान्तरिक्षसद्भ्य इतीदं यमाय पितृमते स्वधा पितृभ्यश्च दिविषद्भ्य इति त्रीनवाचीनकाशीन् निर्वपति ।

13. 1 GobhilaGS 1.2.1 यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव ।

13.2 cf KS 87.26 अतो यज्ञोपवीती पित्र्युपवीती बर्हिर्गृहीत्वा विचृत्य संनहनं दक्षिणापरमष्टमदेशमभ्यवास्येत् ।
3 AV 12.3.55
4 KS 4.9
5 P 2.2.26 दिङ्नामान्यन्तराले ।
6 KS 137.36 प्रदक्षिणं बर्हिषां मूलानि छादयन्नोत्तरस्या वेदिश्रोणेः पूर्वोत्तरतः संस्थाप्य ।
7 KS 137.10 वि मिमीष्व पयस्वतीमिति मिमानमनुमन्त्रयते ।
8 KS 137.12 यत्ते भूम इति विखनति ।
9 „ 137.13 यत्त ऊनमिति संवपति ।
10 „ 137.15 बृहस्पते परि गृहाण वेदिमित्युत्तरवेदिमोप्यमानां परिगृह्णाति ।
11 KS 137.16 असंबाधं बध्यतो मानवानामिति प्रथयति ।
12 KS 137.17 यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या इति चतुरस्रां करोति ।
13 KS 137.30 अग्निर्भूम्यामोषधीष्वग्निर्दिव आ तपत्यग्निवासाः पृथिव्यसितज्रूरेतमिद्मं समाहितं जुषाणोऽस्मै क्षत्राणि धारयन्तमग्न इति पञ्चभिः स्तरणम् ।
14 KS 137.32 त्वं भूमिमत्येष्योजसेति दर्भान् संप्रोक्ष्य ।
15 KS 8.6
16 „ 138.14 सर्वा एव यज्ञतनूरवरुन्धे सर्वा एवास्य यज्ञतनूः पितरमुपजीवन्ति य एवमष्टकामुपैति ।
17 KS 1.17
18 „ 80.37 प्रजानत्यघ्न्य इति जघन्यं गामेधमग्निं परिणीय ।

14.1 cf P 1.2.34 यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु and 35 उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ।
2 KS 4.11
3 AV 18.4.71
4 KS 18.4.73
5 „ 12.3.31
6 cf AV 12.3.31b
7 Dhp 1418
8 KS 4.10

15.1 cf ŚāṅkhBr 3.1 यद्यजते तेनोत्तराम् ।
2 KS 1.31
3 Nir 11.31 सिनीवाली । सिनम् अन्नं भवति सिनाति भूतानि । वालं पर्व । वृणोतेः । तस्मिन् अन्नवती वालिनी वा ।
4 cf VaitānaŚS 3.17; 4.21

16.1 cf BhārŚS 4.15.16 : अथैकपर्वं संस्थाप्य पर्व सद्यस्कालमिष्टिं निर्वपति । The word सद्यस्काल is included in कस्कादिगण (cf P 8.3.48)

16.2 KS 22. 4; also VaitānaŚS 1.11–
यजमानोऽमावास्यायां पूर्वेद्युरुपवत्स्यद्भक्त-
मश्नात्यपराह्णे ।
3 AV 5.3.1
4 KS 73.11 ... आग्नेयं तु पूर्वं नित्य-
मन्वाहार्यं प्रजापतेः ।
5 AV 7.74.4
6 KS 56.5 अथैनं व्रतादानीयाः समिध
आधापयति।
7 KS 8.22
8 P 3.4.21 समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।
9 KS 7.22
10 „ 74.13 आग्रयणे शान्त्युदकं कृत्वा
यथर्तु तण्डुलानुपसाद्य ।
11 KS 2.27
12 „ 2.1

17.1 AVP 12.5.3
2 KS 20.10
3 KS 42.12
4 „ 48.27
5 „ 59.25 दोषो गायेत्यथर्वाणं समावृत्या-
श्नाति ।
6 cf KS 73.11
7 KS 2.4
8 „ 1.36
9 AV 12.3.13
10 KS 8.14
11 AV 10.6.3
12 KS 8.13

18.1 KS 72.24
2 cf VaitānaŚS 2.2 प्रणीतासु प्रणीय-
मानासु वाचं यच्छत्या हविष्कृत उद्वाद-
नात् ।
3 P 3.4.21 समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।
4 AV 11.1.16
5 „ 11.1.17
6 KS 11.1.18
7 „ 7.71.1
8 KS 1.4
9 „ 2.2
10 DB *p*.14, *ll*. 10-12

19.1 AV 16.2.6
2 KS 137.2...अग्नेरुत्तरवेदिः ।
3 VaitānaŚS 1.17 अथ ब्रह्माणं वृणीते
'भूपते भुवनपते भुवां पते महतो भूतस्य
पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे' (TBr 3.7.6.1)
इति।
4 VaitānaŚS 1.18 वृतो जपति 'अहं भूपतिः...
ओं भूर्भुवः स्वर्जनदो३म् ' इति अप्रति-
रथं च ।
5 AV 7.99.1
6 KS 1.4
7 cf KS 24.25
8 KS 16.31

19.9 cf KS 73.14 यथाशक्ति यथाबलं हुतादोऽन्ये अहुतादोऽन्ये । वैश्वदेवं हविरुभये संचरन्ति ।
10 KS 72.27 सायंप्रातर्व्रीहीनावपेद् यवान् वाऽग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति ।
11 KS 90.1 मधुपर्कमाहारयिष्यन् दर्भानाहारयति ।
12 KS 73.9 परिमृष्टे परिलिप्ते च पर्वणि व्रातपतं हावयेदन्नमग्नौ । भूयो दत्त्वा स्वयमल्पं च भुक्त्वापराह्णे व्रतमुपैति याज्ञिकम् ।
13 KS 93.1 अथाद्भुतानि ।

20.1 KS 67.6 सवान् दत्त्वाऽग्नीनादधीत ।
2 cf KS 3.10
3 KS 2.31
4 cf AVP 5.16.3 with रोह for सीद.
5 KS 2.31
6 KS 2.35
7 AV 1.20
8 „ 7.72. 1-3
9 „ 12.1. 19-21
10 „ 7.78.2
11 „ 10.6.35

21.1 TS 1.6.2.1. Dārila places this passage at the end of the second Kaṇḍikā.
2 KS 137.28 विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठेति लक्षणे प्रतिष्ठाप्य ।
3 KS 137.43 व्याख्यातं सवपाकयज्ञियं तन्त्रम्।
4 „ 137.29
5 „ 53.4 परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य बर्हिः...
6 AV 19 69. 1-4
7 „ 12.1.1-9
8 „ 12.1.59
9 AV 3.31.10
10 KS 24.31
11 „ 15.4
12 AV 12.1.29

22.1 KS 140.1 अथ राज्ञामिन्द्रमहस्योपाचारकल्पं व्याख्यास्यामः ।
2 KS 6.9
3 „ 80.29 ... पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमानुद्धृत्य ।
4 KS 6.34
5 AV 4.39 10
6 cf KS 80.29
7 KS 4.5
8 „ 4.6
9 „ 14.1
10 „ 17.34
11 „ 47.1

22.12 अमुष्य इत्यस्य स्थाने राज्यवर्धनस्येत्यूहः।
13 AV 4.39.9
14 „ 4.39.10
15 „ 5.29.1
16 „ 2.35.5
17 KS 4.19

23.1 KS 3.16; AV 4. 39.9-10
2 „ 4.1
3 AV 7 97
4 KS 6.3
5 „ 5.7
6 „ 7.15
7 „ 7.16
8 AV 2.19-23
9 KS 47.8
10 AV 5.29.2, 3
11 KS 47.9
12 AV 6.75
13 KS 47.10
14 AVP 19.52.6
15 KS 4.12
16 AVP 1.51.3
17 KS 4 9
18 „ 2.1
19 „ 4.6

24.1 KS 4.11
2 cf KS 19.29
3 KS 138.3 अष्टकायामष्टकाहोमाञ्जुहुयात्।
4 KS 5.10
5 „ 6.34
6 AV 6.5.1
7 KS 4.3
8 Pañcapaṭalikā 1.1
9 KS 4.2

25.1 KS 4.3
2 cf P 3.2.56,57
3 AV 6.54.2
4 ṚV 1.93.9
5 KS 4.9; AV 6.5.1
6 „ 4.11

26.1 KS 4.8
2 cf KS 59.21 य ईशे ये भक्षयन्त इती॰न्द्राग्नी लोककाम: ।
3 KS 5.10
4 AV 7.80.1; 7.79.1; KS 5.5-6
5 KS 5.7
6 AV 4.39.1; KS 5.8
7 KS 3.19
8 cf KS 73.12 अर्धाहुतिस्तु सौविष्टकृती सर्वेषां हविषां स्मृता। आनुमती वा भवति स्थालोपाकेष्वथर्वणाम्।

26.9 KS 6.34

10 cf Nir 7.1 अथातो दैवतम्। तत् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तत् दैवतमित्याचक्षते। सा एषा देवतोपपरीक्षा। यत्कामः ऋषिः यस्यां देवतायामार्थपत्य- मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति।

11 KS 6 30

12 AV 7.79.1

13 KS 93.1 अथाद्भुतानि।

14 cf KS 94.7 त्रीणि पर्वाणि कर्मणः पौर्णमास्यमावास्ये पुण्यं नक्षत्रम्।

15 KS 25.1

16 „ 18.6

17 cf KS 16.4

27.1 KS 3.19

2 AV 4.39

3 „ 7.80.3

4 KS 5.4

5 „ 5.11

6 „ 4.6

7 „ 6.34

8 AV 7.67

9 KS 45.17-18

10 AV 7.106

28.1 AV 7.97.1-8

2 „ 7.97.8

3 KS 3.18

4 cf KS 1.36

5 AV 7.98.1

6 cf Nir 7.10 अथैतानि इन्द्रभक्तीनि।

7 AVP 20.34.2

8 KāṭhakaS 31.14

9 AVP 13.10.1

10 AV 7.89.4

11 „ 10.5.25

12 KS 8.25

29 1 AV 10.5.37-41

2 KS 1.26

3 AV 16.9.3

4 cf Sāyaṇa's introduction to AV 16.6 : 'अगन्म स्वः' इत्यवसानद्वयेन आदित्यमीक्षते सर्वेषु तन्त्रेषु।

5 AV 16.6.1; cf KS 49.19-24

6 AV 1.5

7 „ 10.5.23

8 „ 1.32.1

9 cf KS 1.27; 2.28

10 „ „ 42.17

11 „ „ 3.4

30.1 KS 73.13

2 KS 59.1

3 „ 59.2

4 „ 58.1 भद्राय कर्णः क्रोशतु... (AVP 20.50.6-8) इति कर्णं क्रोशन्तमनुमन्त्रयते।

5 KS 10.9
6 ,, 6.20
7 ,, 8.13
8 ,, 6.30

31.1 cf VaitānaŚS 4.27 एताभ्यामिष्टयो व्याख्याता:; 8.4 ओषधीषु पक्वास्वाग्र-यणेष्टि: ।
2 cf KS 7.1
3 KS 73.11
4 AV 12.3.73; cf KS 8.14
5 KS 2.1
6 cf KS 2.1
7 ,, ,, 2.5
8 ,, ,, 2.2-3
9 KS 73.11
10 ,, 2.5

11 KS 6.30
12 ,, 1.10
13 ,, 10.2

32.1 KS 73.13 उभौ च संधिजौ यौ वै वैश्वदेवौ यथर्त्विजौ। वर्जयित्वा सर्बाहिष: साज्या यज्ञाः सदक्षिणाः ।
2 AV 11.1.16
3 cf KS 2.7
4 AV 7.71.1
5 KS 2.10
6 ,, 2.36
7 ,, 2.37
8 cf KS 2.38
9 These two verses are not found in the extant GB.
10 P 1.4.96 अपि: पदार्थसम्भावनान्ववसर्ग-गर्हासमुच्चयेषु ।

33.1 KS 1.33
2 ,, 42.15
3 ,, 59.25 दोषो गायेत्यथर्वाणम्...
4 ,, 73.11
5 ,, 6.29
6 ,, 6.31
7 AV 19.59.1
8 ,, 19.52.1
9 ,, 1.4
10 ,, 6.51
11 KS 25.20
12 AV 19.59.1-3
13 KS 1.1
14 AV 6.7

34.1 KS 46.4
2 ,, 11.20
3 ,, 19.7
4 cf KS 7.6
5 KS 72.19 षट्संपातम्...

34.6 KS 18.19
7 cf KS 25.1
8 AV 6.10.1
9 KS 12.3
10 „ 18.34
11 AV 4.14.5
12 „ 11.1.36
13 KS 63.9
14 „ 2.27
15 „ 10.4
16 cf KS 4.11
17 AV 6.51
18 KS 25.20
19 AV 19.59
20 „ 19.52
21 KS 6.37
22 „ 16.14
23 „ 71.2
24 „ 10.1

35.1 KS 28.1
2 cf MS 1.10.1; HŚS 5.6.1 वायव्या यवागूः प्रतिधुक् वा। Mahādeva, in his commentary, *vaijayantī* explains : प्रतिधुक् धारोष्णं पयः । तत्रैव रूढिलिङ्गं च।
3 AV 1.1
4 P 5.2.59
5 KS 10.1
6 „ 18.1
7 „ 18.19
8 „ 25.4
9 „ 32.28
10 „ 16.5
11 AV 1.27.5
12 KS 139.10 अव्यचसश्चेति जपित्वा सावित्रीं ब्रह्म जज्ञानमित्येका...
13 cf *Mahābhāṣya* on P 7.1.95, 96
14 KS 139.11
15 AV 6.3.1
16 KS 50.4 आरेऽमूः पारे पातं नो य एनं परिषीदन्ति यदायुधं दण्डेन व्याख्यातम् ।
17 KS 7.15
18 „ 27.7
19 AV 5.22
20 KS 29.18
21 „ 32.16
22 „ 8.6

36.1 P 5.3.27
2 „ 5.3.28
3 The two parts of the complete quotation remain untraced.
4 AV 1.4
5 „ 1 5; 1.6
6 „ 6.24
7 „ 3.13

36·8 AV 6.22
9 „ 6.23
10 „ 6.24
11 „ 6.51
12 KS 46.29
13 „ 27.7-8
14 AV 5.2.3
15 KS 21.21
16 „ 10.2

37.1 KS 32.29
2 „ 10.7
3 „ 54.11 यथा द्यौर्मनसे चेतसे धिय इति महाव्रीहीणां स्थालीपाकं श्रपयित्वा... प्राशयति।
4 KS 35.6
5 P 2.4.26
6 AV 1.25.1
7 KS 26.25
8 KS 28.15
9 AV 6.10.5
10 „ 7.107
11 KS 31.27
12 „ 26.18-19
13 „ 50.16
14 „ 17.9
15 „ 19.22
16 „ 41.13
17 KS 19 25
18 P 3.4.71 आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ।
19 AV 17.1
20 KS 55.17 अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु विश्वे देवा वसव आ यातु मित्रोऽमुत्र-भूयादन्तकाय मृत्यव आ रभस्व प्राणाय नमो ...
21 AV 6 10
22 KS 12.3
23 KS 7.16

38.1 P 1.4.54 स्वतन्त्रः कर्ता and 55 तत्प्रयोजको हेतुश्च।
2 P 2.2.34 अल्पाच्तरम्।
3 KS 7.16
4 P 3.3.169 अर्हे कृत्यतृचश्च।
5 KS 47.32
6 „ 27.7; 32.14
7 „ 42.16
8 „ 10.24
9 AV 1.15.1
10 KS 19.4
11 AV 4.21.1
12 KS 21.8
13 „ 22.5
14 AV 6.45
15 „ 6.46
16 KS 46.9

39.1 Atharva-Pariśiṣṭa 43.3.1
2 GobhilaGS 1.2.2
3 KS 69.3...ज्येष्ठोऽन्वालभते।
4 cf KS 138.15 न दर्विहोमें न हस्तहोमे न पूर्णहोम तन्त्रं क्रियेतेत्येके।
5 KS 23.12
6 ,, 25.36
7 cf Atharva-Pariśiṣṭa 36.1.5
8 ,, KS 7.15
9 AV 1.21
10 ,, 7.55
11 KS 51.7 ब्रह्म जज्ञानं भवाशर्वावित्यासन्नम् ...
12 KS 51.2 निनयनं समुह्य चारे सारूपवत्सस्य ...
13 P 1.3.25 उपान्मन्त्रकरणे।
14 KS 1.10
15 cf KS 25.36
16 KS 10.16
17 cf KS 53.2 अमम्रिमोजोमानीं दूर्वामकर्णमश्ममण्डलमानडुहशकृत्पिण्डं षड्दर्भप्रान्तानि कंसमहते वसने शुद्धमाज्यं शान्ता ओषधीर्नवमुदकुम्भम् and KS 53.17 आयमगन् सविता क्षुरेणेत्युदपात्रमनुमन्त्रयते।
18 KS 59.1-2
19 ,, 6.21
20 ,, 6.23-25

40. 1 KS 7.9
2 ,, 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां विकल्पो वा।
3 KS 8.21
4 ,, 2.39; AV 1.20
5 ,, 140.10 अभिभूर्यज्ञ(AV 6.97-99) इत्येतैस्त्रिभिः सूक्तैरन्वारब्धे राजनि पूर्णहोमं जुहुयात्।
6 KS 14.17; AV 3.2
7 ,, 14.26; AV 4.32
8 AV 6 104
9 KS 11. 19
10 AV 10.7
11 KS 16.6; AV 6.103-104
12 ,, 16.21; AV 11.9-10
13 ,, 16.27
14 ,, 14 7; AV 6.65-66
15 ,, 14.24; AV 4.22-23
16 ,, 47.2
17 ,, 7.12
18 ,, 11.4
19 ,, 25.13
20 AV 1.3
21 KS 25.12
22 AV 5.11
23 KS 12.1-2

41.1 AV 5.6.1
2 KS 28.15
3 ,, 11.12-15: cf DB *p.* 50, *ll.* 17-18
4 ,, 27.10
5 ,, 10.13
6 AV 12.3.31
7 KS 1.24
8 ,, 18.33
9 ,, 25.37
10 AV 10.6.1
11 ,, 10.6.3
12 AV 12.3.13
13 cf KS 1.3
14 KS 53.3 बाह्यत:... उपसमाधाय ।
15 ,, 13.5
16 ,, 9.9

42.1 KS 32.29
2 ,, 16.1
3 KS 29.12
4 ,, 64.26 धेन्वादीन्युत्तरत:... वासो हिरण्यं च ।
5 KS 50.15 उपोत्तमेन सुहृदो ब्राह्मणस्य शकृत्पिण्डान् पर्वस्वाधाय.... पृच्छति ।
6 KS 71.15 उत्तमवर्जं ...
7 cf KS 8.16
8 KS 17.25
9 ,, 11.18
10 AV 4.7
11 ,, 7.74
12 ,, 7.80
13 KS 32.8
14 ,, 59.19 धाता दधातु प्रजापतिर्जनयत्यन्वद्य नो यज्ञ इन्द्रो ययोरोजसा विष्णोर्नु कमग्नाविष्णू सोमारुद्रा सिनीवाली बृहस्पतिर्नो यत्ते देवा अकृण्वन् ... को अस्या न इति प्रजापतिम् ।
15 cf AV 7.74.1-2
16 AV 7.76.1
17 ,, 7.74.3
18 cf KS 36.25
19 AV 7.74.4
20 KS 1 34
21 ,, 19.14
22 AV 7.75.
23 ,, 7.75.2

43.1 AV 7.80.3
2 cf DB *p.* 1, *l.* 12– *p.* 2, *l.* 4
3 AV 8.8.2
4 KS 16.11–12
5 ,, 138.6. cf note 5 on *p.* 1
6 AV 3.10.10
7 ,, 11.3.26
8 ,, 11.3.32
9 ,, 11.3.33

10 AV 11.6.23
11 KS 58.25
12 AV 11.6
13 KS 60.20-21 यजमानश्च in sūtra 21 is given as the correct reading instead of यजमानं च ।
14 KS 63.12
15 „ 60.1 अग्नीनाधास्यमानः सवान् वा दास्यन् संवत्सरं ब्रह्मौदनिकमग्निं दीपयति ।
16 KS 69.1 पित्र्यमग्निं शमयिष्यञ्ज्येष्ठस्य चाविभक्तिन एकाग्निमाधास्यन् ।
17 KS 75.1 अथ विवाहः ।
18 „ 80.1 अथ पितृमेधं व्याख्यास्यामः ।
19 cf AV 12.5.47–50
20 AV 3.12
21 „ 6.73
22 „ 6.93
23 „ 12.1

24 KS 43.4
25 AV 12.2.63
26 „ 2.2
27 „ 6.111
28 „ 8.6

44.1 KS 26.29
2 AV 1.7
3 „ 1.8
4 „ 2.14
5 „ 2.18.3
6 „ 2.25
7 „ 4.20
8 „ 4.36
9 „ 4.37
10 „ 5.29
11 „ 8.3-4
12 KS 25.22

13 cf KS 8.7; also 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां विकल्पो वा ।
14 KS 28.9-10
15 „ 8.21
16 AV 1.4
17 „ 2.14
18 „ 1.5
19 „ 1.6
20 P 2.2.34 अल्पाच्तरम् ।
21 AV 3.21.1-7; cf KS 71.8 ..... हिरण्यपाणिम् (AV 3.21.8-10) इति शमयति ।
22 AV 4.23
23 „ 4.30
24 KS 10.16
25 AV 4.28-29
26 KS 27.34
27 AV 6.24
28 KS 30.13

29 AV 6.62
30 KS 41.14
31 AV 7.52
32 „ 7.69
33 „ 6.10
34 „ 1.4
35 „ 4.13
36 cf KS 9.10-11
37 KS 43.5

45.1 cf KS 43.4
2 GB 1.1.34; KS 56.8 अथैनं बद्धमेखलमाहितसमित्कं सावित्रीं वाचयति ।
3 AV 1.6
4 „ 4.8
5 KS 17.1
6 cf KS 8.23
7 „ „ 9.10-11
8 KS 53.1 आयुर्दा इति गोदानं कारयिष्यन् संभारान् संभरति ।
9 KS 69.1 पित्र्यमग्निं शमयिष्यन् ज्येष्ठस्य चाविभक्तिन...

46.1 AV 1.1
2 KS 7.8
3 cf DB *p*.9, *ll.* 17-19
4 AV 10.3-11
5 cf KS 7.15
6 KS 3.18
7 „ 73.13 उभौ च संधिजौ यौ वै वैश्वदेवौ यथर्त्विजौ । वर्जयित्वा सर्वाहिषः साज्या यज्ञाः सदक्षिणाः ।
8 cf KS 8.5
9 „ „ 7.4
10 „ „ 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
11 cf KS 7.5
12 KS 4.11
13 cf KS 7.6
14 P 4.2.37 तस्य समूहः and 38 भिक्षादिभ्योऽण् ।
15 KS 7.16
16 P 2.3.13 चतुर्थी संप्रदाने ।
17 cf KS 56.12 मा दिवा स्वाप्सीः ।
18 cf Nir 1.9 कर्णः कृन्ततेः निकृत्तद्वारो भवति । also cf Nir 2.4

47.1 KS 8.5
2 AV 4.30
3 „ 1.2
4 KS 10.1
5 „ 47.1; 14.1
6 „ 14.7
7 AV 5.1.3
8 KS 21.12
9 AV 5.1.1
10 P 2. 2. 29

11 cf P 1.4.45 आधारोऽधिकरणम् ।
12 AV 3.8; cf KS 55.18 अथापि परिस्वरमाण आ धातु मित्र इत्यपि खल्वेतावतैवोपनीतो भवति ।
13 cf KS 57.31 मेधाजनन मायुष्यैर्जुहुयात् ।

48.1 cf P 5 1.109 प्रयोजनम् ।
2 AV 6.108
3 „ 12.1.13
4 cf KS 7.6
5 AV 7.61.1-3
6 AV 3.16
7 „ 6.69
8 „ 9.1
9 „ 4.30
10 KS 7.29
11 cf KS 18.19-24.45
12 „ „ 18.1
13 KS 10.4-6
14 „ 10.7
15 ŚB 11.3.3.7
16 KS 8.8
17 cf KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे ...

49.1 KS 11.11
2 „ 7.16
3 „ 10.4
4 „ 10.6
5 cf ŚB 3.8.3.7 त्रिष्कृत्व: पृच्छति त्रिवृद्धि यज्ञ: ।
6 KS 8.20

50.1 AV 1.9
2 „ 1.35
3 „ 5.28
4 P 5.1.57
5 AV 5 11
6 VaitānaŚS 19.5 प्रस्थितैश्चरिष्यन्नध्वर्यु: संप्रेष्यति होतर्यज प्रशास्तर्ब्राह्मणाच्छंसिन् पोतर्नेष्टरग्नीदिति ।
7 KS 8.15-16
8 „ 8.8
9 AV 6.10
10 „ 13.1.33
11 KS 11.12-15
12 „ 11.11
13 AV 3.30
14 „ 5.1.5
15 „ 6.64
16 „ 6.73
17 „ 6.74
18 „ 6.94
19 „ 7.52
20 „ 1.1

51.1 AV 6.74
2 KS 7.13
3 „ 7.16
4 „ 7.8; AV 1.1
5 AV 5.3
6 KS 10.4-6
7 cf KS 11.11
8 „ „ 21.13
9 „ „ 44.15-35
10 AV 3.16
11 „ 6.69
12 „ 9.1

52.1 Nighaṇṭu 2.7.27
2 cf GDS 4.19 सृष्टयन्तरजातानां च ।
3 KS 12.14
4 cf KS 8.10
5 AV 6.38
6 „ 6.39
7 GobhilaGS 3.5.21-23 तत्रैते त्रयः स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । तेषामुत्तमः श्रेष्ठस्तुल्यौ पूर्वौ ।
8 cf KS 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां विकल्पो वा ।
9 AV. 3.16
10 „ 6.69
11 „ 9.1
12 GDS 2.8.27

53.1 KS 7.26
2 P 5.1.57 तदस्य परिमाणम् ।
3 cf Nir 4.19 उदकं रज उच्यते ।
4 cf P 2.1.9 सुप् प्रतिना मात्रार्थे ।
Kāś on this : मात्रा बिन्दुः स्तोकमल्पमिति पर्यायाः ।
5 AV 12.1.23-25
6 cf KS 13.9
7 cf KS 17.31
8 „ „ 17.1
9 KS 17.30
10 „ 17.28
11 AV 8.8; cf KS 16.9
12 „ 8.8.24; cf KS 16.18
13 „ 8.8.24; cf KS 16.19
14 „ 8.8.24; cf KS 16.20
15 cf KS 6.34
16 KS 3.15
17 P 2.3.23 हेतौ ।
18 cf P 5.1.111 अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।
The Gaṇa is: अनुप्रवचन...अनुवासन ...अन्वारोहण ..

54.1 AV 1.2
2 „ 1.19
3 „ 1.20

4 AV 1.21
5 ,, 6.65
6 ,, 6.66
7 ,, 6.67
8 ,, 6.97
9 ,, 6.98
10 ,, 6.99
11 cf KS 2.39
12 ,, ,, 50.1 स्वस्तिदा य ते पन्थान इत्यध्वानं दक्षिणेन प्रक्रामति ।
13 P 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः ।
14 KS 1.4
15 P 3.2.49 आशिषि हनः ।
16 P 3.2.53
17 P 6.4.98 गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।
18 P 4.1.15 टिड्ढाणञ्.. ख्युनाम् ।
19 cf TS 6.2.1.5 प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्ववालाः ।
20 AV 1.26
21 ,, 3.1
22 ,, 3.2
23 cf KS 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां विकल्पो वा ।
24 KS 4.11
25 ,, 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।

55.1 KS 7.16
2 cf KS 2.1; 2.5; 6.7
3 AV 3.19
4 ,, 4.22
5 KS 14.8-11
6 AV 3.26
7 ,, 3.27
8 ,, 4.31
9 ,, 4.32
10 cf KS 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां विकल्पो वा ।
11 AV 5.1
12 ,, 5.2
13 P 4.3.145 गोश्च पुरीषे ।
14 KS 8.21
15 AV 5.2.4; cf KS 15.6

56.1 cf KS 137.10-17 वि मिमीष्व पयस्वतीमिति मिमानमनुमन्त्रयते and so on
2 KS 14.8
3 cf Mahābhāṣya on P 2.3.2: द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानम् ।
4 P 2.3.18 कर्तृकरणयोस्तृतीया ।
5 AV 5.2.4
6 ,, 6.13

7 cf KS 14.8-11
8 AV 5.2.5
9 „ 5.2.6
10 „ 6.125
11 „ 7.3
12 „ 7.110
13 „ 8.8.22
14 „ 5.6.1
15 KS 7.16

57.1 KS 15.13
2 AV 5.20
3 „ 6.126
4 cf KS 8.17
5 AV 5.21
6 ĀśvalāyanaŚS 1.5.5-6 वषट्-कारोऽन्त्यः सर्वत्र। उच्चैस्तरां बलीयान् याज्यायाः।
7 AV 6.67
8 „ 6.98

9 KS 7.8
10 AV 6.103
11 „ 6.104
12 KS 14.28
13 cf KS 8.17
14 AV 7.118
15 „ 6.40
16 „ 8.8
17 KS 16.14
18 AV 8.8.2
19 KS 60.5 ...निर्मथ्यौ वा भवतः]

58.1 B reads आह्व instead of परुषाह्व in KS 16.14; cf Sāyaṇa's introduction to AV 8.8 : आह्वः पलाश इति दारिलः तिर्णिरिति केशवः। वृक्षविशेषपर्यायार्थे आह्वपदं सूत्रेऽपपाठो न चेत् प्राक्तनेन प्रमादेन भवितव्यम्। परुष इत्येव नाम्ना भवितव्यं सूक्ते परुषाह्वपददर्शनात् (AV 8.8.4)। परुषाह्वः परुष इति आह्वा यस्य स इति विग्रहः।
2 AV 8.8
3 KS 14.28
4 AV 8.8.24
5 KS 7.3
6 „ 47.3-4
7 P 5.3.27 दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः and 28 दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्।
8 cf TBr 1.2.1.5 and MS 1.6.12
9 AV 11.9
10 „ 11 10
11 KS 14.8
12 „ 14.29
13 „ 16.6

59.1 KS 16.22

59.2 cf KS 7.15
3 AV 1.9
4 „ 1.9.2
5 We read the colophon : भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी कण्डिका ॥ on *p.* 59, *l.* 11; the exact place for this is on *p.* 60, *ll.* 8-9.
6 P 5.4.36 तद्युक्तात् कर्मणोऽण् । cf Mahābhāṣya on this : सांनाय्यानुजावरानुशूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसांतपनानि निपात्यन्ते ।
7 आव्रस्क is from the root आ–व्रश्च्.
8 cf KS 7.2
9 KS 3.15
10 AV 1.29
11 KS 7.19
12 AV 1.29.5-6
13 „ 3.3.4

60.1 P 5.3.42 सङ्ख्याया विधार्थे धा ॥ Kāś on this : विधा प्रकारः स च सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते ।
2 भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी कण्डिका । This is the corrected text. But it is wrongly placed at *p.* 59, *l.* 11 above.
3 AV 4.8
4 P 4.2.70 अदूरभवश्च । According to this sūtra, the word is to be construed as महानदीनामदूरभवो देशो माहानदः; but Dārila always reads महानद.
5 AV 4.8.5
6 cf ṚV 10.65.13 दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।
7 cf KS 137.11 and also P 3.3.47 परौ यज्ञे ।

61.1 KS 7.1
2 cf KS 8.5
3 KS 17.5
4 „ 17.1
5 „ 17.2
6 „ 17.4
7 „ 17.6
8 cf AB 7.15 कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः । उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥ चरैवेति ।
9 P 1.3.25

62.1 cf ŚB 6.5.3.1 एषा ह्येव लोकानामियं महिषी करोति । महिषी हीयम् । तद्यैव प्रथमा वित्ता सा महिषी ।
2 cf Mahābhāṣya on P 1.1.44,

Vār 17 यस्य पुनर्नित्याः शब्दा गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् ।

62.3 AV 4.22
4 KS 7.21
5 „ 17.4-5
6 AV 5.24
7 P 5.1.128 पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।
8 AV 7.84.2-3
9 „ 1.9
10 KS 55.1-18 उपनयनम् and so on.
11 KS 56.8
12 „ 17.34
13 cf TB 1.1 9.6-7 गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । गायत्रछन्दा वै ब्राह्मणः । ... त्रिष्टुभ्भी राजन्यस्य । त्रिष्टुप्छन्दा वै राजन्यः...जगतीभिर्वैश्यस्य । जगतीछन्दा वै वैश्यः ।

63.1 Manu 2.39
2 GB 1 1.31
3 KS 7.8; AV 1.1
4 „ 7.14
5 AV 1.4
6 cf KS 7.24
7 „ „ 1.11
8 P 1.3.72 स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।
9 KS 7.1
10 „ 7 15
11 cf KS 15.4
12 cf Kāś on P 4.4.91: नावा तार्यं नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थे कृत्यः ।

64.1 KS 7.8; AV 1.1
2 AV 3.20
3 „ 5.7
4 KS 18.13
5 „ 4.4-5
6 „ 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियतेत्येके ।
7 KS 18.7
8 AV 7.115.1
9 KS 48.23
10 AV 7.115.2
11 KS 18.2

65.1 GDS 8.19 इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।
2 AV 7.61.1
3 KS 10.22
4 „ 24.45
5 „ 25.1–32.26
6 „ 10.1
7 Dārila takes कुलायशृतं as one word, where कुलायः means पक्षिवासकः. cf DB on KS 29.27 (*p*. 96,

l.5) वयोनिवेशनशृतं...पक्षिवासकशृतं, Dārıla also splits the word कुलायशृतं as कुलाय शृतं.
8 KS 7.2
9 cf P 4.4.91

66.1 AV 1.6; 1.5
2 „ 5 6
3 „ 9.9
4 „ 13.1.25
5 „ 13.2
6 „ 16.3
7 „ 17.1-5
8 KS 19.1
9 „ 18.27
10 AV 5.6.2
11 KS 58.22 उदस्य केतवो मूर्धाहं विषासहिमित्युद्यन्तमुपतिष्ठते ।
12 KS 24.46
13 KS 11.12
14 „ 12.4
15 „ 18.34

67.1 cf KS 18.21
2 KS 10.4
3 AV 3.22
4 KS 13.1
5 „ 12.14
6 „ 18.25
7 AV 5.6

68.1 cf Mahābhāṣya on P 1.1.20 and so on; see also परिभाषेन्दुशेखर 76 सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ।
2 KS 4.11
3 „ 18.32
4 AV 1.4
5 „ 1.5-6
6 AV 4.1.1-7
7 „ 4.21
8 „ 5.15
9 cf P 3.1.104 उपसर्या काल्या प्रजने ।
10 AV 1.15
11 KS 11.18

69.1 AV 2.24
2 KS 18.7
3 P 4.3.53 तत्र भवः ।
4 P 5.2.39 यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।
5 AV 2.26
6 „ 3.14
7 „ 7.75.1
8 „ 9.7
9 „ 7.75.2
10 Dārila consistently holds that गृष्टिः is द्वि. प्रसूता गौः; cf also *p.* 80, *l.* 20; but Kāś on P 2.1.65 says गृष्टिरेकवारप्रसूता ।

69.11 P 2.3.18 कर्तृकरणयोस्तृतीया ।

70.1 AV 3.5
2 „ 8 5
3 „ 10.3
4 „ 10.6
5 KS 7.19
6 cf AV 10.6.29
7 AV 10.6.2
8 „ 10.6.6
9 „ 10.6.35
10 „ 10.6.29
11 „ 10.6.30
12 cf AV 10.6.31-32
13 AV 6.15
14 cf AV 6.15.3
15 cf DB *p.* 41, *ll.* 19-20
16 AV 6.142.3
17 cf KS 13.8
18 AV 3.10
19 cf KS 44.1-45.19

71.1 AV 3.10
2 KS 138.2 तस्या हवींषि धानाः करम्भः शष्कुल्यः पुरोडाश उदौदनः क्षीरौदनस्तिलौदनो यथोपपादिपशुः ।
3 P 1.2.67
4 KS 44.3
5 „ 44.7
6 „ 44.8
7 cf KS 44.10
8 „ „ 44.11
9 KS 44.12
10 cf KS 44.13
11 „ „ 44.14
12 AV 2.34.5
13 cf KS 44.15
14 „ „ 44.16; AV 8.3
15 cf KS 44.17
16 „ „ 44.18
17 „ „ 44.19-20
18 „ „ 44.28
19 „ „ 44.29
20 „ „ 44.30
21 KS 44.30 शस्त्रं प्रयच्छति ।
22 cf KS 44.31
23 KS 44.33
24 JS 11.1.26 लोके कर्मार्थलक्षणम् । cf Śabara on this: लोके कर्म अर्थप्रधानम् । कार्यवशात् सकृदप्युक्तोऽसकृदाहरति । असकृदप्युक्तः सकृदाहरति नाऽऽहरति वा । अथेह शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थं प्रवृत्तिः ।
25 Dhp 1090
26 cf KS 8.1
27 AV 3.17
28 AV 8.8; KS 16.9

71.29 Dhp 1464
30 KS 20.8

72.1 AV 3.17.2
2 AVP 8 18.6; 5.30.9
3 cf Kāś on P 4.1.42 : कुशी भवति अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या ।
4 AV 3.17.2
5 „ 3.17.8
6 cf KS 8.21
7 cf P 1.4.54 स्वतन्त्रः कर्ता । and 55 तत्प्रयोजको हेतुश्च ।
8 AV 3.17
9 cf KS 4.11
10 KS 4.4

73.1 KS 19.29
2 „ 138.3 सर्वेषां हविषां समुद्धृत्य ।
3 P 4.1.33 पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।
4 cf Nir 12.7 'एता उ त्या उषसः केतुमक्रत' (ṚV 1.92.1) एताः ताः उषसः केतुमकृषत । प्रज्ञानम् । एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् ।
5 KS 20.11
6 „ 20.5
7 cf P 2.1.36 चतुर्थी तदर्थार्थबलिहित-सुखरक्षितैः ।
8 cf JS 5.4.22-24 विकृतेः प्रकृतिकाल-त्वात् सद्यस्कालोत्तरा विकृतिस्तयोः प्रत्यक्ष-शिष्टत्वात् । द्वैयह्काल्ये तु यथान्यायम् । वचनादैककाल्यं स्यात् ।
9 KS 2.25
10 AV 3.17.9

74.1 AV 3.17
2 „ 3.24.1-7
3 P 1.3.66
4 AV 6.79
5 cf P 5.2.67 उदराट्ठगाद्यूने । Kāś on this: आद्यूने इति प्रत्ययार्थविशेष-णम् । उदरे अविजिगीषुर्भण्यते । यो बुभुक्षयाऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसितः औदरिकः आद्यूनः ।
6 AV 4.21
7 „ 4.21.7
8 KS 19.14; 20.10
9 „ 19.28
10 cf AV 4.38.7

75.1 AV 4.38.5-7
2 „ 5.1.3
3 KS 10.1
4 cf AV 5.1
5 KS 8.21
6 „ 34.21-22
7 cf KS 34.12
8 AV 5.1.8

75.9 cf P 1.3.72 स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले।
10 KS 75.11 अथ विवाहः। and 75.7 पतिवेदनं च।
11 AV 5.1.9
12 GDS 28.1-2
13 KS 7.7

76.1 KS 21.12
2 AV 5.2.3
3 KS 21.24
4 P 1.4.42 साधकतमं करणम्।
5 KS 22.1
6 „ 17.25
7 „ 10.11
8 AV 5.2.7
9 P 8.1.7
10 KS 39.26
11 „ 8.19
12 KS 7.26

77.1 AV 5 1
2 „ 5.2
3 KS 13.7
4 „ 1.4

78.1 KS 15.1
2 „ 7.2
3 „ 13.7
4 AV 5.3
5 cf JS 5.2.1-3 संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म स्यात्। सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्व्यत्वात्। कारणादभ्यावृत्तिः।
6 AV 5.26
7 „ 6.1

79.1 AV 7.20.6
2 AV 7.60.7
3 „ 5.27
4 cf P 5.4.36
5 cf KS 18.34
6 KS 18.32
7 AV 6.4
8 „ 6.141
9 „ 6.4; KS 23.9
10 KS 18.19
11 „ 8.1
12 AV 6.141.2
13 „ 6.141.3

80.1 AV 6.33
2 „ 3.17
3 cf KS 20.1-2
4 „ „ 20.26
5 AV 6.142.1–3
6 „ 7.14

80.7 AV 7.14.3
8 „ 7.15.1
9 „ 7.33

81.1 AV 7.39
2 KS 44.1
3 AV 7.60
4 AV 12.1.58
5 „ 7.60.7
6 „ 7.73 11
7 „ 7.81
8 „ 7.111
9 „ 9.4
10 cf Atharvapariśiṣṭa 18 c. 1.11– रेतोधायै त्वाऽतिसृजामि... अपरिमित- पोषायै त्वाऽतिसृजामीति पर्युक्ष्यैकरूपं द्विरूपं बहुरूपं वा... तन्त्रं संस्थापयेयुः ।
11 KS 8.22
12 cf KS 1.36

13 AV 9.4.24

82.1 KS 24.9
2 „ 18.1
3 AV 12.1
4 „ 12.1.38
5 KS 24.37
6 „ 13.12; AV 12.1.23-25
7 AV 12.1.30
8 KS 58.7 ... जीवाभिराचम्य ।
9 AV 12.1.63
10 „ 12.1.1-7
11 „ 12.1.29
12 „ 9 2.25
13 „ 12.1.34
14 cf AV 12.1.1-9
15 AV 12.1.59
16 „ 3.31.10
17 KS 55.1,17
18 AV 7.53.7
19 „ 12.1.28
20 „ 12.1.33
21 cf Vār 1 पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् on P 2.3.28 अपादाने पञ्चमी ।

83.1 KS 24.34
2 cf GDS 8.19 अष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।
3 AV 12.1.38
4 cf KS 23.17
5 AV 12.1.38
6 „ 12.1.40
7 „ 12.1.42
8 cf P 1.3.25 उपान्मन्त्रकरणे ।
9 AV 12.1.44-45
10 „ 12.1.52

83.11 AV 13.1.21
12 cf KS 2.1-5
13 KS 18.19
14 ,, 18.25
15 ,, 18.27
16 ,, 10.1

84.1 KS 11.1
2 ,, 12.5
3 ,, 12.10
4 ,, 13.1
5 ,, 18.1
6 ,, 18.24
7 ,, 18.19
8 ,, 25.1
9 ,, 32.26
10 cf KS 7.14
11 ,, ,, 7.1
12 cf Gobhila Gṛhyasaṁgraha :–
ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥
13 cf KS 24.45

85.1 AV 1.1; KS 7.8
2 ,, 1.2
3 ,, 2.3
4 cf AV 2.3.3
5 cf DB *p*. 41. *l*, 21
6 AV 1.3.1-9
7 ,, 1.3.8-9

86.1 AV 1.4
2 ,, 6.51
3 ,, 7.4
4 KS 8.25
5 AV 1.26
6 KS 14.14
7 KS 25.2
8 cf Śāntikalpa 2.21.2-3
9 AV 5.29.4
10 ,, 9.4.24; cf KS 24.21
11 KS 8.21
12 cf GobhilaGS 2.6.8 दृषदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि । cf तर्कालङ्कार on this : अब्रह्मबन्धुः इति केचित् पठन्ति तदाऽधीतवेद इत्यर्थः । कथं पिनष्टि । अप्रत्याहरन्ती प्रत्याहरणमकुर्वती । कथं नाम । तिर्यक्-पुत्रकेण न पेषणं कर्तव्यम् । एवं खल्व-प्रत्याहरणं पुत्रकस्य स्यात् । कथं तर्हि । उच्छ्रितपुत्रकेण आहृत्याहृत्य पेषणं कर्तव्यम् ।
13 cf KS 47.1

87.1 P 1.2.67

87.2 cf P 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे ।
3 cf KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्त-होमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
4 cf P 3.4 27 अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । Kāś on this : निरर्थकत्वान्न प्रयोगमर्हति इत्येवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्ते इति यावानर्थ-स्तावानेव अन्यथाकारं भुङ्क्ते इति गम्यते ।
5 KS 8.10
6 „ 25.22; 8.25
7 AV 1 10
8 KS 7.17
9 AV 1.12
10 KS 27.34

88.1 KS 25.2
2 „ 1.2
3 AV 1.22.3
4 cf Vār 2 नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु on P 6.1.63
5 AV 1.17
6 „ 1.22
7 „ 1 22 4
8 KS 7.18

89.1 cf KS 8.10
2 KS 26.16
3 AV 1.23
4 „ 1.24
5 cf KS 30.12
6 AV 4.15
7 „ 7.18
8 „ 1.25
9 AV 1.28
10 KS 25.35
11 cf KS 8.24
12 cf ŚB 6.7.1.25 अथैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । Sāyaṇa on this : इण्डवे इति तप्तोखाधारणसाधनभूतौ परिमण्डलौ पदार्थविशेषौ ।

90.1 KS 7 17
2 cf AV 2.2.2 ; AVP 1.7.2
3 AV 2 7
4 „ 2 25
5 „ 6 85
6 „ 6.109
7 „ 6.127
8 „ 8.7
9 cf KS 25.2
10 AV 10.6.30
11 KS 13.5
12 AV 2 8.1
13 „ 2 8.2
14 „ 2 8.3

91.1 AV 2.8.4

91.2 AV 2.8.5
3 ,, 2.9
4 KS 13.5
5 AV 2.10
6 cf KS 25.37
7 ,, ,, 7.15
8 KS 7.17
9 AV 2.29
10 ,, 2.29.6
11 ,, 2.31
12 cf KS 2.31.1-2

92.1 cf KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
2 AV 2.32
3 cf AVP 2.14
4 ,, KS 27.14
5 AV 2.33
6 KS 7.17
7 AV 3.7
8 cf DB *p.* 88, *l.* 20
9 ,, KS 26 11–16
10 AV 3.11

93.1 KS 27.31
2 AV 4.5–6
3 ,, 1.12.3
4 ,, 4.6-7
5 KS 8.7
6 cf Nighaṇṭu 2.10.8
7 AV 4.12
8 ,, 4.20
9 ,, 4.28
10 ,, 4.37

94.1 AV 5.1.7
2 ,, 5.4
3 ,, 19.39.6-7
4 AV 4.12
5 ,, 5.5
6 ,, 5.6
7 ,, 5.6.2
8 KS 7.18
9 AV 5.9.1–3
10 ,, 5.9.7-8
11 KS 19.28
12 AV 6.91
13 ,, 5.13
14 cf KS 28.1
15 AV 4.6
16 ,, 5.13.2
17 ,, 5.13.3
18 ,, 7.88
19 ,, 5.13.4

95.1 AV 5.13.5
2 ,, 5.13.6

95.3 AV 5.13.7-8
4 „ 5.13.9
5 cf KS 10.16
6 AV 5.13.10
7 „ 5.13.11
8 „ 5.15
9 „ 5.16
10 „ 5.15.2-11; 5.16.2-11
11 „ 5.22
12 „ 5.23
13 KS 27.15-16
14 „ 33.7-9
15 „ 27.18
16 cf KS 8.10

96.1 AV 5.23
2 „ 5.23.13
3 cf KS 8.17
4 AV 6.2.2
5 AV 6.12
6 cf AV 6.12.3
7 KS 28.1
8 AV 6.14
9 „ 6.16
10 KS 3.16
11 cf KS 7.15
12 „ „ 25.2
13 „ „ 26.26
14 AV 6.20
15 KS 29.19
16 AV 6.21
17 „ 6.22
18 „ 6.23
19 cf KS 41.14
20 AV 7.2
21 „ 7.3
22 P 2.3.65

97.1 AV 6.23
2 „ 6.24
3 „ 6.25
4 KS 31.16
5 „ 23.17
6 AV 6.26
7 cf KS 26.2
8 „ „ 138.2 तस्या हवींषि धानाः करम्भः शष्कुल्यः पुरोडाश उदौदनः क्षीरौदनस्तिलौदनो यथोपपादिपशुः ।
9 AV 6.30.2
10 P 2.4.17
11 KS 25.37
12 AV 6.32

98.1 cf KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
2 cf KS 4.11
3 AV 6.34

98.4 AV 7.114.2
5 ,, 6.35-36
6 KS 8.7
7 AV 6 36.3
8 ,, 6.44
9 cf Nighaṇṭu 2.11.6
10 KS 29.13
11 ,, 30.11
12 ,, 28 1
13 AV 6.90
14 KS 25.10
15 AV 6.52
16 ,, 6 53
17 ,, 6.57
18 ,, 6 83
19 ,, 7.76
20 ,, 6.80
21 cf P 2.2.37
22 AV 6.83.3
23 AV 6.83.4
24 ,, 6.96

99.1 AV 6.100
2 ,, 6.105
3 ,, 7.105
4 KS 28.15
5 AV 6.136
6 ,, 6.137
7 ,, 7.10
8 KS 7.16
9 AV 7.29
10 ,, 7 42
11 ,, 7.46
12 ,, 7.78
13 ,, 7.112
14 ,, 7 42 1
15 cf Nighaṇṭu 2.2.8
16 KS 7.15
17 AV 7.56
18 cf KS 29.10
19 KS 26.43
20 ,, 28.4
21 AV 7.74

100.1 AV 7.74.1-2
2 P 5 2.48 तस्य पूरणे डट्
3 cf KS 27.29
4 AV 7.76.3
5 ,, 7.83
6 ,, 7.116
7 KS 26.18
8 AV 9.8
9 cf KS 25.2
10 AV 9.8.21-22
11 ,, 10.4
12 KS 28.1
13 ,, 29.1

100.14 AV 4.6
15 „ 10.4.25
16 KS 7.17

101.1 AV 10.4.26
2 AV 1.31.4; 4.23-29...
3 cf KS 25.2
4 AV 8.6.9
5 „ 1.11
6 cf KS 3.2
7 „ „ 8.22; AV 1.11.4-6

102.1 AVP 1.65.4
2 „ 1.65.3
3 cf P 4.1.42
4 KS 38.18
5 „ 36.12
6 „ 33.13
7 cf P 4.1.163 जीवति तु वंश्ये युवा ।

103.1 AV 1.32
2 cf KS 8.16
3 KS 32.19
4 AV 2.14
5 KS 34.1
6 cf P 8.1.7 उपर्यध्यधसः सामीप्ये ।
7 KS 32.29
8 cf KS 25.1
9 AV 2.36

104.1 AV 2.36.7
2 „ 2.36.5
3 P 4.1.27
4 AV 5.1.4
5 „ 5.2.8
6 „ 6.60
7 „ 3.23

105.1 cf KS 32.21
2 cf KS 10.16
3 AV 5.25
4 „ 6.11 शमीमश्वत्थ...; AV 6.81 यन्तासि...
5 AV 5.1.1
6 „ 6.17
7 cf KS 98.2 अच्युता द्यौरच्युतमन्तरिक्षमच्युता भूमिर्दिशोऽच्युता इमाः...
8 AV 7.17.1-4
9 „ 6.11.3
10 KS 12.9
11 AV 8.6
12 „ 8.6.18
13 „ 2.30

106.1 AV 6.8
2 „ 6.9
3 „ 6.102
4 „ 3.25

106.5 AV 3.25.3
6 „ 3.25.6
7 KS 35.11; AV 6.84
8 Dhp 1055

107.1 AV 4.5
2 cf KS 35.7
3 AV 6.77
4 „ 6.77.2
5 KS 7.15
6 AV 6.89
7 cf P 2.4.2 द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।
8 AV 6.129
9 „ 6.139
10 „ 7.38
11 KS 33.13
12 „ 33.16
13 AV 6.130-132
14 KS 8.7
15 „ 35.28
16 AV 1.14

108.1 AV 1.14.1
2 „ 3.18
3 „ 3.18.6a
4 „ 3.18.6b
5 „ 4.33
6 „ 6.18.1-3
7 „ 7.45.1-2
8 „ 7.74.3
9 „ 6.18.3
10 „ 7.45.2
11 KS 25.18
12 „ 25.10
13 AV 6.42
14 „ 6.43
15 KS 33.13
16 AV 6.42.3
17 „ 7.34
18 „ 7.35

109 1 AV 7.90
2 „ 7.113.1-2
3 „ 7.114
4 „ 1.4
5 cf KS 10.1
6 KS 15.13
7 „ 7.16
8 AV 2.1

110.1 AV 1.12
2 cf KS 47.31
3 AV 1.13
4 „ 7.11

111.1 cf AV 1.13

111.2 AV 1.31
3 „ 1.31.3
4 „ 12.1
5 „ 1.34
6 „ 2.27
7 „ 2.11; KS 39.1
8 „ 2.35

112.1 AV 4.1
2 „ 5.3
3 cf KS 38.21
4 AV 7.12
5 cf KS 7.6
6 KS 7.15
7 AV 12.1.58
8 „ 12.1.54
9 „ 2.11
10 cf KS 44.1
11 AV 4.40
12 AV 4.17
13 „ 4.18
14 „ 4.19
15 „ 5.14
16 „ 5.31
17 „ 8.5
18 „ 10.1
19 cf KS 9 6
20 „ „ 18.10

113.1 cf KS 9.3; 9.5; AV 6.10
2 „ „ 71.1-8
3 AV 5.14.9
4 KS 35.28
5 AV 2.11
6 „ 10.1.25
7 „ 10.1.20 cd

114.1 AV 10.1.32
2 KS 9.6
3 cf AV 7.118
4 cf BhārŚS 8.24.9 द्वादशगवं सीरं षड्गवं वोष्टारौ वोष्टारं वा ।
5 cf KS 8.5
6 AV 5.21
7 „ 3.13
8 KS 7.16
9 AV 3.13.7a
10 „ 3.13.7b
11 „ 3.13.7c
12 „ 3.13.7d

115.1 KS 40.1
2 KS 27.10; cf ŚB 14.9.3.21 चतुरौदुम्बरो भवति। औदुम्बरश्चमसः। औदुम्बरः स्रुवः। औदुम्बर इध्मः। औदुम्बर्या उपमथन्यौ।
3 cf KS 8.10

115.4 AV 7.41.1-2
5 ,, 3.20.1
6 ,, 4.4
7 AVP 4.5.2
8 KS 60.5 सवाग्निसेनाग्नो तादर्थिकौ निमंथ्यौ वा भवतः ।
9 P 1.2.67
10 P 2.4 26
11 AV 6 72
12 cf AV 6.72.2
13 AV 6.72.3
14 ,, 6 101
15 ,, 4.15
16 ,, 7.18

116.1 cf Manu 11.215 यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥
2 Dhp 1204
3 cf KS 74,22-23 शक्त्या वा दक्षिणां दद्यात् । नातिशक्तिर्विधीयते ।
4 AV 4.15
5 KS 40.7
6 cf KS 2.18
7 cf HSS 15.3.25 यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते हविषि वा निरुप्ते पुरुषः श्वा रथोऽन्यो वाऽन्तराऽन्नी वीयात् गौर्वराह एडको वा तत्रापोऽन्वतिषिच्य गामन्वत्यावर्तयेत् ।
8 AV 3.20
9 ,, 5.7
10 ,, 7.1
11 cf DB *p.* 6, *ll* 5-6
12 cf KS 138.2 तस्या हवींषि धानाः करम्भः शष्कुल्यः पुरोडाश उदौदनः क्षीरौदनस्तिलौदनो यथोपपादिपशुः ।
13 P 1.3 24
14 AV 1.4
15 ,, 4.38
16 AV 7.50
17 ,, 7.109
18 KS 7.19
19 KS 8.10
20 AV 6 62

117.1 AV 2.15
2 KS 54 11 यथा सौमनसे चेतसे प्रिय इति महाव्रीहीणां स्थालीपाकं श्रपयित्वा शान्त्युदकेनोपसिच्याभिमन्त्र्य प्राशयति ॥
3 AV 1.4
4 ,, 1.5-6
5 ,, 1.13
6 AV 3.13
7 ,, 6.19
8 ,, 6.23
9 ,, 6.24
10 ,, 6.51
11 ,, 6.57.3

117.12 AV 6.59
13 ,, 6.61
14 ,, 6.62
15 ,, 4.15
16 ,, 1.1.2
17 ,, 13.1.10-19
18 ,, 6.70
19 ,, 6.92
20 ,, 7.4
21 KS 41.8
22 AV 7.8
23 P 1.3.56 उपाद्यमः स्वकरणे ।
24 AV 7.44
25 P 2.4.2 द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।
26 KS 7.15

118.1 AV 7.60
2 ,, 7.54.1-2
3 P 3.4.68 भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ।
4 KS 4.11
5 ,, 7.3
6 ,, 45.16
7 ,, 41.3
8 ,, 6.30
9 cf P 2.2.34 अल्पाच्तरम्
10 cf KS 139.28 ये परिमोक्षं कामयन्ते ते परिमुच्यन्ते ।
11 cf BGS 2.6 वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्युक्तं समावर्तनम् ।
12 AV 7.89
13 cf Atharvapariśiṣṭa 46.1.7 शिरोव्रतं च सांवत्सरिकं वेदव्रतेनैव व्याख्यातम् ।
14 cf KS 53.3 बाह्यतः शान्तवृक्षस्येध्मं प्राञ्चमुपसमाधाय ।
15 AV 2.29.1-2
16 ,, 13.1.59-60
17 cf KS 56.5 अथैनं व्रतादानीयाः समिध आधापयति ।
18 P 3.3.113 कृत्यल्युटो बहुलम् । Kaś on this: भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति । स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः ।

119.1 KS 55.6 उपेतपूर्वस्य नियतं ...
2 ,, 42.14
3 ,, 7.14
4 ,, 139.28 ये परिमोक्षं कामयन्ते ते परिमुच्यन्ते ।
5 AV 1.18
6 This is a rare word, used by भवभूति in his उत्तररामचरितम् (6.38) कुकूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ।
7 KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।

119.8 AV 1.26
9 cf KS 14.14
10 AV 4.33; cf KS 36.22
11 P 2.3.18 कर्तृकरणयोस्तृतीया ।
12 AV 2.4
13 ,, 2.4.4
14 ,, 3.9
15 KS 23.11
16 AV 7.41
17 ,, 3.12.1-8

120.1 cf AV 7.41
2 AV 7.41.1-2
3 ,, 3.12
4 ,, 6.73
5 ,, 6.93
6 ,, 12.1
7 KS 8.23
8 AV 12.2
9 AV 3.12.6
10 ,, 3.12.8
11 ,, 3.12.9
12 cf AV 3.12.1-2
13 AV 1.5-6
14 AVP 7.6.10
15 ,, 20.22.2
16 AV 3.21
17 Thus emended. cf DB *p.* 121, *l.* 2 क्रव्यादुपहत इत्येव. Dārila's commentary on this sūtra is missing from our MS; but it can be recostructed from B's fragmentary evidence (cf *p.* 120, B's text of KS): सप्त ऋग्भिः (AV 3.21.1-7) पालाशमणिं बध्नाति । यदि जानीयात् क्रव्यादुपहतो विनश्येतेति (as corrected) ।

121.1 AV 3.21
2 ,, 4.2
3 P 5.3.27 दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।
4 P 5.3.32 पश्चात् ।
5 AV 2.34
6 ,, 2.14
7 P 2.3.4 अन्तराऽन्तरेण युक्ते ।

122.1 AV 2.34.5
2 ,, 8.3-4
3 P 5.2.60
4 cf TS 3.1.4.3
5 KS 8.22

123.1 Dhp 1012 हन हिंसागत्योः ।
2 cf KS 3.9
3 AV 4.2
4 KS 45.15

124.1 Quoted by Śabara on JS 10.7.10
2 Dhp 1148 दो अवखण्डने ।
3 KS 45.2
4 „ 45.15
5 „ 4.4;510
6 AV 5.12
7 „ 5.27
8 „ 7.20.6
9 KS 81.25 अग्नेर्वर्मेति वपया सप्तच्छिद्रया मुखं प्रच्छादयन्ति ।
10 AV 18.1.60
11 KS 84.1-2 वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान् वेत्थ निहितान् पराके । मेदसः कुल्या उप तान् स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सन्तु कामाः स्वाहा स्वधेति ।
12 cf AV 4.2
13 „ KS 5.12
14 AV 7.20.1
15 AV 3.29.7-8
16 „ 19.52
17 „ 6.71
18 „ 7.67.1

125.1 AV 5.1.7
2 „ 7.43
3 cf KS 7.7
4 Nir 9.23 द्रुघणः द्रुममयः घनः ।
5 AV 6.7
6 „ 5.7; cf KS 18.14
7 KS 8.21
8 cf Nir 1.20 नैघण्टुकमिदं देवतानाम् । प्राधान्येनेदमिति । तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ।
9 AV 5.7.5-10
10 „ 6.57.1-2
11 „ 6.27
12 „ 6.28
13 AV 6.29
14 KS 8.10
15 „ 39.8
16 „ 39.9
17 AV 6.28.2
18 „ 6 45
19 „ 6.46
20 cf KS 15.15
21 AV 7.100

126.1 AV 6.49
2 „ 7.100
3 „ 7.101
4 „ 16.5
5 cf KS 15.4
6 GDS 1.10-11
7 P 4.2.60 क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट् ठक् । The गण उक्थादि according to Kaś runs thus: उक्थ । लोकायत । न्याय ।

न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । ...

126.8 KS 46.10; 39.45
9 AV 7.89.1-4
10 KS 139.28 ये परिमोक्षं कामयन्ते ते परिमुच्यन्ते ।
11 AV 6.63
12 KS 7.5
13 AV 6.63.1c
14 AV 6.63.4
15 KS 45.1
16 cf KS 8.10
17 AV 8 3.26
18 ,, 7.106

127.1 AV 6.110
2 ,, 6.112
3 ,, 6.113
4 , 6.113.2
5 KS 8.21
6 AV 1.4; KS 7.14
7 ,, 6.114-124
8 cf AV 6.114.3
9 AV 6.120.1
10 cf KS 138.2 तस्या हवींषि... यथोपपादिपशुः ।
11 AV 6.115.1
12 cf KS 7.5

128.1 AV 6.124
2 ,, 6.140
3 व्रीहि, यव, माष and तिल (cf AV 6.140.2)
4 KS 7.5
5 P 1.2.70
6 AV 7.64.1-2
7 ,, 76.65
8 ,, 10.5.22
9 AV 12.1.35
10 ,, 12.1.61cd
11 ṚV Khila 3.1
12 AVP 20.8.4

129.1 cf Manu 11.31-33 न ब्राह्मणो वेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित् । स्ववीर्येणैव ताञ्छिष्यान् मानवानपकारिणः ॥ स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् । तस्मात् स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ॥ श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥
2 KS 1.36
3 P 6.1.149 प्रयोजनम् ।
4 cf KS 3.2
5 KS 3.18-19
6 KS 73.13 उभौ च संधिजो यो वै वैश्वदेवौ यथर्त्विजौ । वर्जयित्वा सर्बाहिषः

साज्या यज्ञाः सदक्षिणाः ।।

129.7 KS 116.5 शरमयं बर्हिरुभयतः परिच्छिन्नं प्रसव्यं परिस्तीर्य ।

8 cf KS 5.4

9 KS 137.1 यथावितानं यज्ञवास्त्वध्यवसेत् ।

10 cf KS 116.6 विषावध्वस्तमिङ्गिडमाज्यं शाकपलाशेनोत्पूतं बाधकेन स्रुवेण जुहोति ।

11 KS 1.11

12 AV 2.19-23

13 ,, 5.29.2-3

14 ,, 6.75

15 W. Caland, in *Altindisches Zauberritual* (*p.* 160) foot note 10, remarks thus: "Unsicher: कृत्तिकारोकारोधावाप्येषु scheint zu enthalten: कृत्तिकासु, अरोके (vgl. अरोक dunkel) = अपराह्णे (?) अरोधे = अपरपक्षे(?) und अवाप्ये = अमावास्यायाम्."

130.1 AV 2.12

2 cf KP (Varanasi MS *p.* 88, *ll.* 7-8) अधुना दीक्षा उच्यते । शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां पूर्वाह्णे अभ्यातानान्तं कृत्वा द्यावापृथिवी उर्विति सूक्तं कनकरजतेति सूक्तं द्वाभ्यां सूक्ताभ्यां वेणुदण्डं वृश्चति छिनत्ति । The abovementioned सूक्त beginning with कनकरजत is untraced.

3 AV 6.133.3

4 ,, 1.16

5 ,, 6.133

6 ,, 6.134

7 AVP 19.42.4-6

8 AV 6.135

9 cf KS 56.6 अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तत् समापेयं तन्मे राध्यतां तन्मे समृध्यतां तन्मे मा व्यनशत् तेन राध्यासं तत्ते प्रब्रवीमि तदुपाकरोमि अग्नये व्रतपतये स्वाहा ।

10 AV 1.16

11 cf KS 8.18

12 ,, ,, 25.27

131.1 AV 10.5.1; cf KS 49.2 स्वयमिन्द्रस्यौज इति प्रक्षालयति ।

2 AV 10.5.15

3 ,, 10.5.42

4 ,, 10.5.50; cf KS 49.13 यो व आपोऽपां यं वयमपामस्मै वज्रमित्यन्वृचं उदवज्रान् ।

5 AV 2.12

6 KS 47.25

7 ,, 47.6

8 ,, 48.42

131.9 KS 6.23
10 cf KS 47.23

132.1 KS 47.39
2 cf AV 2.12.1-8
3 ,, KS 47.39
4 AV 6.133.3
5 P 5.3.66 प्रशंसायां रूपप् ।
6 cf Amarakośa 3.3 पुंसि लव-लेशकणाणवः।

133.1 cf P 5.4.36
2 The word बाहुमात्र should be construed with गर्तं in the previous sūtra. The मन्त्रलिङ्ग is ब्रह्मद्विषं चौरभिसंतपाति (cf AV 2.12.6d). The मन्त्र अमुमुन्नैषम् in KS 47.54 is not traced anywhere.
3 AV 2.12.6
4 cf KS 35.28
5 AV 2.18
6 cf KS 7.4; cf कौशिकसूत्रपाठ *p.* 7
7 KS 16.14
8 cf KS 7.5
9 ,, ,, 47.6
10 AV 3.6
11 P 5.2.39 यत्तदेतेभ्यः परिणामे वतुप्।
12 cf ŚB 13.8.2.1 अन्तर्धायो हैके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्मिँल्लोकेऽस्पर्धन्त । ते देवा असुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यानस्माल्लोकादनुदन्त। तस्माद्या दैव्यः प्रजा अनन्तर्हितानि ताः श्मशानानि कुर्वते । अथ या आसुर्यः प्राच्यास्त्वद्ये त्वदन्तर्हितानि ते चम्वां त्वद्यस्मिँस्त्वत्। In this connection see Vedic Index of Names and Subjects (Vol I *pp.* 255-256).
13 AV 3.6.8
14 ,, 9.2.4
15 ,, 3.6.7
16 ,, 4.16
17 ,, 5.8
18 ,, 5.13
19 cf KS 47.14 य इमामयं वज्र इति द्विगुणामेकवीरां संनह्य पाशान् निमुष्टितृतीयं दण्डं संपातवत् ।
20 AV 5.17

134.1 KS 47.28
2 AV 5.18-19
3 ,, 12.5
4 P 5.4.17 संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् and 18 द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।
5 KS 74.23
6 AV 6.37
7 KS 8.10

134.8 AV 6.37.1-3
9 „ 6.54
10 „ 7.30
11 P 2.1.14 लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ।
12 cf KS 47.6
13 AV 1.20
14 KS 2.39
15 AV 6.75

135.1 AV 6.75
2 „ 6.138
3 „ 7.13.1
4 „ 7.13.2
5 „ 7.31
6 „ 7.34
7 „ 7.108
8 „ 7.59
9 KS 48.1-2
10 AV 7.77.1-3
11 cf KS 47.3
12 AV 7.95

136.1 AV 7.96
2 KS 47.33
3 AV 7.95

Appendix B

Additional notes

References are made to page and line.

1.1 The word ओम् might have been cited by Dārila at the beginning of the third sentence. This word, together with the word अथ, is always regarded as मङ्गलार्थ; cf DB *p.* 84, *l.* 15 and note thereon; cf also Mahābhāṣya, Paspaśāhnika मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते ।

2.1 cf KS 58.25 उत्तमासु यन्मातली रथक्रीतमिति सर्वासां द्वितीया ।

4.19 Dārila mostly uses the word विशेष: instead of शेषः.

6.16 cf DB *p.* 3, *l.* 17 and note thereon.

8.12 cf KS 2.1

10.20 Dhp 929 म्ना अभ्यासे ।

27.14 In the original manuscript a line is added at the top of the page, the insertion of which is indicated by *kākapada.* But in the process of photostating the manuscript that line is lost, the text of which runs as: उत्तरश्वांन्धमितिमंत्रलिंगादयो स्विष्टकृत् ॥ अतच्चोर्ध्वं स्विष्टकृता सहेत्ययं-विशेषः ॥ ७ ॥ ३

27.20 Fifth Kaṇḍikā ends at the end of this line but the manuscript does not give any colophon.

28 9 Dhp 1459 अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ।

33.16 cf KS 18.21

45.12 Generally the ending portion of the last sūtra of an Adhyāya is repeated to indicate the end of the same. But Dārila has not observed such repetition.

51.18 cf KS 7.21

67.4 KS 18.30 and 31 read प्रार्थयमाण: while Atharvapariśiṣṭa 32.2.4 has प्रार्थयमान:. This latter form is grammatically correct.

72.1 The word पूर्णक is used in connection with a bull; cf Sabara on JS 6.1.19: यथा पूर्णकोऽस्माकं बलीवर्दानामीष्ट इति ।

74.10 According to Dārila प्रतिसार्यं is the correct reading in KS 21.3. Dārila justifies the use of the word प्रति by commenting the word as प्रतिग्रहणं भोजनाभ्यासार्थम् ।

76.10 cf P 4.2.24 सास्य देवता ।

76.19 DB and B's text read KS 21.25 as एवं पौर्णमास्याज्योतान्. But on the authority of DB *p*. 76, *l*. 21 the relevant portion should be emended as पौर्णमास्याज्योपसिक्तान्.

81.2 cf P 1.2.42 तत्पुरुष: समानाधिकरण: कर्मधारय: ।

84.9 Pointing out the two types of diseases Dārila states that henceforward the KS prescribes the rites to cure the diseases that occur due to black magic or exorcism.

85.16 On the authority of AV 1.3.7 the reading in KS 25.16 should be वत्रं भिनत्ति. The manuscript of DB and B's text of KS read वर्ति बिभेत्ति.

87.4 cf Kāś on P 2.4.23 अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्ष:पिशाचादिष्वेव वर्तते ।

87.21 The IV chapter of KS (Kaṇḍikās 25 to 36) prescribes the rites relating to भैषज्य. Dārila appropriately, designates these Kaṇḍikās as भैषज्येषु in the colophon of the 25th Kaṇḍikā.

91.1 cf P 5.2.12 क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य: ।

92.9 The word प्राचीम् in KS 27.23 is wanting in B's text and in DB; but on the authority of the commentary the same word should be retained in the sūtra-text; cf KS 27.25.

96.5 cf DB *p*. 65, *l*. 13

98.9 शूली means a person suffering from acute pain. cf पोटशूळ

(colic) in Marāṭhi.

98.21 A line seems to be missing between lines 21 and 22.

101.13 cf KS 7.8

102.12 The text of KS 33.14 is emended on the authority of DB.

107.13 आकर्ष is an instrument for extracting burning coals. cf ŚB 14.6.9.19 अङ्गारावक्षयणम्।

109.7 द्वादशमी is a peculiar form; cf Atharvapariśiṣṭa 71.11.1 द्वादशमे मासि।

110.11 From his commentary Dārila seems to have two readings in KS 38.3 as अस्युल्मुकं किष्कुरून् and अस्युल्मुककिष्कुरून्.

111.22 cf KS 39.1

116.9 cf KS 8.16

121.1 उदञ्चन is a peculiar vessel which is mainly used for taking out *soma* from pitchers filled with *soma*; cf ṚV 5.44.-13; ŚB 4.3.5.21; AB 7.32.

123.1 The expression अमुष्याः पुत्रस्य in AV 10.5.36 and in KS 44.31-32 consists of two different words and it is supported by पदपाठ also. But according to P 5.1.133 अमुष्या:पुत्रस्य is a compound-word.

123.3 It is better to read अक्षस्य ब्राह्मणायनपुत्रस्य. अक्ष, the son of ब्राह्मणायन, is the name of a person against whom exorcism is being practised.

129.2 The practice of exorcism is not prohibited in the Vedic texts. Hence many such references are found in these texts. cf ŚB 5.5.5.14 एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमारुणिरभि चचार।

135.20 cf P 1.3.20 आङो दोऽनास्यविहरणे। Kāś on this: अकर्त्रभिप्रायोऽयमारम्भः... अनास्यविहरणे इति किम्। आस्यं व्याददाति।

Appendix C
Indexes

References are only to pages.

1. Names of authors, other proper names etc.

अक्ष: 123
अग्निस्वामी 41
ईश्वर: 2,11,25,68
उपाध्यायवत्सशर्मपादा: 101,128,133
उपाध्यायवत्सशर्माण: 84
ऋषभः 2
कणाश: 10
कल्पकार: 3
कल्पकारा: 1
काङ्कायन: 78
कौशिक: 1,2,4,15,31,40,126
गार्ग्य: 52,62
गोभिल: 13,39
गोभिलाचार्य: 39
गौतमः 2,65
चरकः 84
चेल्लमुखा 130
जैमिनि: 2
पार्थश्रवा: 62
पैठीनस: 1,10,31,32
पैठीनसि: 31,33,66
प्रच्छन्नायन: 130
बुद्धः 2
ब्राह्मणायन: 123
भागलि: 62
मनुः 1,2,5,6,12,129
राज्यवर्धन: 22,34
राम: 130,134
लोपालम्बायनि: 5
वत्सशर्मपादा: 73,107
वत्सशर्मा 22,33
वासुदेव: 2
वेञ्चिका 123
व्यास: 2

2. Works

आङ्गिरसः 129
आधारश्रुति: 47
आयुर्वेद: 84,85,101
कर्मप्रयोग: 26,27,38

कर्मंप्रयोगस्मृतिः 46
कल्पः 55,102,104,115,129
कल्पान्तरम् 3,111,118,134
गोपथब्राह्मणम् 32
ज्योतिर्ग्रन्थस्मृतिः 127
नक्षत्रकल्पः 12,20,22,84
पञ्चपटलिका 43
भागस्मृतिः 75
वैद्यकम् 101
शब्दविधिस्मृतिः 116
शब्दस्मरणम् 12
शब्दस्मृतिः 106,134
शिष्टस्मृतिः 14
संहिताविधिः 2,3,4,33,101,109
स्मृतिः 119

3. Geographical names.

अटवी 74
आनन्दपुरम् 41
आनर्ताः 41,67
गङ्गा 60
पुष्करम् 51
मालवकः 41
मालवाः 67.110
यमुना 60
सरस्वती 60
सुराट्राः 42,110
हिमवान् 41,55

4. Names of trees, plants, plant-products, etc.

अचलः 41
अडोळसा 41
अतसी 102
अठ्यण्डा 105
अपटा 41
अपामार्गः 41,112,128
अर्कः 110,115
अर्जुनः 41,90,119
अलाका 99
अवका 114
अवळी 41,70
अश्मन्तकः 41
अश्वत्थः 55,58,74,105,133,135
असिक्नी 89
असितालकाण्डी 106
आटरूषकः 112
आमलकी 41
आम्रम् 128
आरालिका 102
आलम् 85
इक्षुः 79,80
इषुः 106
उदुम्बरः 79,80,84,103
उमा 102

उलम् 85
उलूकपत्रा 106
उशीरम् 42,57,64,96
एरण्ड: 58
कक्रचम् 135
कण्टकशल्या 106
करण्टक: 41
करिमालक: 58
करीर: 95
कस्तुकशाकम् 85
काकजङ्घा 102
काचमाची 99
काचमादनी 95
काम्पील: 41,91,93,112,121
काश: 79,80,114
कुकूल: 119
कुटक: 41,107
कूदी 75,131
क्रमुक: 93
कृष्णचणक: 91
कृष्णतिल: 99
कृष्णला 50
कृष्णा 89
केरापर्णी 110
केशानी 111
खदिर: 58,70,133
खलकुलपर्णी 95
खल्व: 91
गरी 98
गलाबल: 41
गुरोलक: 98
चम्पका 55
चिति: 41,42,103,116
जङ्गिड: 41,119
जिह्वा 98
जीवन्ती 99
जीवी 90
जोषणम् 41,42
ज्येष्ठीमधुक: 111
तलाशा 70
ताजद्भङ्ग: 58
तार्ष्टाघ: 86
तिनस: 41
तिमिर: 135
तिमिरका 89
तिलक: 41,112,113
तिलकुरुलक: 90
तिलपिञ्जी 90
त्रिसन्ध्या 93,107,112
देवदारु: 41
धातकी 41
धायटी 41
निकटा 96
नीली 89
पद्मकन्द: 85
परुषाह्व: 58
पर्णफला 105

पलाश: 41,58,67,70,74,103,117,119,121, 125
पलाशका 105
पलाशविदारी 105
पलाशाम्बुका 70
पाटा 102,109,111
पिप्परी 73
पिप्पलः 55,58
पिप्पली 47,90
पूतीका: 78
प्रसारिणी 111
प्रायश्चित्ति: 41
बदरी 106,131
बधकः 53,58,93,109,130,131,135
बाणापर्णी 108
बिभीतकः 61,96,116
बिल्व: 41
बिसम् 85
बृहती 105
भङ्गा 55,58,78,106,131,132
भृङ्गक: 99
भृङ्गारक: 89
मदन: 41,96
मदनक: 40,50
मदुघ: 106,111
माषस्मरा: 107
मुञ्ज: 55,75,85,88,101,127
मृदितोद्यास: 67
मेचिका 89
मेषशृङ्गी 94
यष्टिमधु 106
रक्तिका 50
रजनी 89
रामा 89
रिङ्गणिका 102
वरणः 41,70,90
वरीका 110
वाळा 42
वाशा 41,112
वासका 102
विलेंभ: 41
वीरिण: 69,89
वृषक: 41
वृषा 102
वेणु: 88
वेली 105
वेतस: 41,91,115
वेष: 41
व्याधिघातक: 130,132
शण: 87,93
शमका 97
शमी 94,97,98,105
शरः 58,92,129,132,135
शरपुङ्खा 108,109
शरपुष्पम् 48
शाकवृषा 102
शाल्मलि: 41

शशपा 103
शिग्रु: 96,110
शिम्बल: 41,42
शिलाका 41
शीर्षम् 96
शीर्षंकरी 98
शीर्षपर्णिका 98
शृगालवंशका 41
शेपवाल: 114
शेरणी 41
श्यामाक: 48
सदंपुष्पा 93,112
सर्षप: 86,96,105
सहपाटा 112
सितीवार: 112
सुवर्चला 107
सोम: 70,80,98,111
सोमलता 57
स्यगर: 106
स्रज: 102
स्राक्त्य: 111,112
हरिद्रा 93

5. Names of animals, birds, other substances etc.

अज: 40,52,112,114
अजालेण्डिका 135
अटनी 54
अनड्वान् 74,80
अरलुक: 119
अलाबु 95,113,114
अलगण्डु: 91
अश्व: 38.53,85,117
अश्वतरी 108
अष्ट्रा 54
अहि: 94,95,101
आकर्ष: 107
आगमकुशर: 104
आस्थिक: 134
इट: 63,64
इण्ड: 135
इन्दुक: 42,85,107
उच्छुष्मा 115
उदकरक्षिका 7,97
उदङ्की 78
उदञ्चन: 121
उदश्वित् 99
उलूक: 125
ऋषभ: 81,104
एकक्रमिक: 92
ओडेक: 135
कधु: 135
कपिकच्छु: 115
कपिञ्जल: 128
कपोत: 125
करभ: 100
कशिपु 82

काकः 64,104,128
किस्त्यः 7,47,97
किष्कुरुः 110
कीटिका 48
कुठारः 89,108,130
कुरीरिः 114
कुलायः 65,104
कुलिजः 51,120
कुशी 72,73,102
कृकलासः 131,132,133
कृकवाकुः 114
कृशः 46
कृशरः 103
कृष्णशकुनिः 128
कोष्ठम् 135
खरी 108
गर्दभः 40,114
गुगुलिका 82,88
गृहकोलिका 97
गृहकोलीयकः 75
गेन्दुकः 101
गोधूमव्याधिः 85
गोमयः 14,49,55,69,89,93
गोमेणकः 46
गोवृषः 52
गोशृङ्गः 98
गौः 49,50,66-72,74,80-82,88,91,92,98,104, 105,109,112,114,115,117,121,125
घटः 51
घरट्टः 77
चटका 89
चमूः 133
चरकी 133
छुरिका 121
जतु 52,89
जलूका 97
झल्लरिका 53
डिम्बिका 133
तडागः 80
तक्रम् 99,113
तित्तिरिः 128
तुट्टिका 135
तैलम् 96
तोत्त्रम् 53,54
त्सरुशरः 103
दुहकः 63
दूर्वाग्रम् 41
दृतिः 53,108
द्रुघणः 125
धारणा 93
नवनीतम् 94,96,113,135
पक्षिवासकः 65,96
परशुः 89,108,130
परिव्याधः 115
पिठरः 35,88
पूतिशफरी 93
पूलः 67

पूलकः 67
पेटकः 63
प्रमन्दः 42,85,107
फेनपिण्डः 42
बस्तः 52
बस्तिः 53
बहुकारिका 39
बालजटा 92
बृसीकशेरुः 110
भेरी 53,57
मण्डूकः 100,114,135
भस्त्रिका 93
मत्स्यः 131
मशकादी 7,97
मृदङ्गः 53
मेदः 40,48
मेषः 116
रथकारोपस्करः 125
रोपणाका 89
लकुटः 113
लवणः 132
लाक्षा 94,106
लोटकः 121
लोहकिट्टः 42
वप्रा 80
वल्मीकः 41,74
वसा 48
वेलुकः 53
व्याघ्रः 52
शङ्खः 47, 97
शल्ली 42
शुकः 46,89
शुक्तिः 77
शुनःश्लेष्मा 97
शूलम् 98
श्वजाम्बीलः 97
श्वलाला 7
श्वा 48,98,116,129
श्वाविच्छलाका 42,95
सर्पः 85,100
सारिः 46
सिंहः 52
सिलिसिलिकः 68,70
सूकरः 55
सूकरबालकः 115
सैन्धवलवणम् 98
हरिणः 92
हस्तितोदनः 53
हस्ती 52,53

Corrigenda

Page	Line	Incorrect	Correct
6	17	विधनात्	विधानात्
7	6	आशिता°	अशिता°
7	13	°मशकादिभ्यां	°मशकादीभ्यां
7	14	मशकादिन्या	मशकाद्या
7	14	आख्याविशेषः	आख्यया विशेषः
9	18	विकल्पः।	विकल्पः
10	20	°हकणाश	°ह कणाश
13	16	°निर्वृत्तेः	°निर्वृत्तेरित्यर्थः
15	1	। नित्यं	नित्यम्।
15	2	°ग्रहणादिक्रिया°	°ग्रहणादि क्रिया°
17	19	उलूखलमुसलं	उलूखलं मुसलं
17	22	संस्कृत–	संस्कृतं
18	6	सुष्ठ	सुष्टु
18	22	वचनम	वचनम्
19	9	ब्रह्मण	ब्रह्मणः

Page	Line	Incorect	Correct
21	7	देवी	देवी:
21	17	स्तीर्ण एवा°	स्तीर्णमेवा°
21	17	एकेष्वाहत°	एकेष्वा हत°
22	23	°तीना	°तीनां
24	11	द्विरवत्त°	द्विरवत्त°
24	22	रक्षो देव–	रक्षोदेव–
25	9	°परिभस्मनो	°परि भस्मनो
25	11	प्रक्षिपति	प्रक्षिपति।
26	21	सेनाकर्मसु°१	सेनाकर्मसु१७
27	7	तत्तल्लिङ्गनिर्देशाद्	तत्तल्लिङ्गनिर्देशाद्
27	8	°मसंप्रत्यः	°मसंप्रत्ययः
27	14	देवनामपि	°देवानामपि
27	20	सर्वप्राश्चित्ती°	सर्वप्रायश्चित्ती°
29	16	इति ॥	इति... ॥
30	14	अन्य	अन्ये

Page	Line	Incorrect	Correct
34	15	समिधमा°	समिध आ°
34	16	। समिधः अनक्ताः	समिधः । अन्वक्ताः
36	3	सूर्योदनयत:	सूर्योदयनतः
36	17	बन्ध्यत	बध्यत
37	21	कर्ता	कर्ता'
38	16	धूम	धूमं
39	4	°चार्येणपठितम्	°चार्येण पठितम्
39	20	°नायुःकामो	°नायुष्कामो
44	16	॥ ५ ॥	॥ ४–५ ॥
45	4	शं नो देवी	शंनोदेवी
45	5	शं नो देवी	शंनोदेवी
60	17	°योगात्'	°योगात्"
60	21	°दधाने	°दधाते
61	6	°दधाने	°दधाते
64	18	°वाङ्प्सु	°वाङप्सु
64	23	चित्रकर्म	चित्राकर्म
68	8	°वै फल°	°वैफल°
89	12	वचना दुदकेन	वचनादुदकेन

Page	Line	Incorrect	Correct
70	18	अष्टक्येति	अष्टकेति
71	1	अतश्चाष्टक्या गोवेशा°	अतश्चाष्टक्यागोवेशा°
72	10	कल्याणीर्वा	कल्याणीर्वा-
73	22	°लवणेऽति°	°लवणे अति°
74	1	°ञ्छकृततपिण्डान्	°ञ्छकृतपिण्डान्
74	3	तृतीयाध्या तृतीयाये	तृतीयाध्याये तृतीया
80	20	सूता	प्रसूता
83	11	पृपत्या°	पृषत्या°
85	7	द्विचनात्	द्विवचनात्
87	2	इत्येक शेषः	इत्येकशेषः
91	5	सशालतृणे	सशालातृणे
91	6	सशालतृणे	सशालातृणे
93	5	मृगारैर्मुंचेत्या°	मृगारैर्मुश्चेत्या°
93	6	सर्वभैपज्य°	सर्वभैषज्य°
94	16	चोत्तरेण..॥२०॥ इमं यवमित्यनेन[12] यवं बध्नाति ।	चोत्तरेण । इमं यवमित्यनेन[12] । यवं बध्नाति ॥ २० ॥

Corrigenda

Page	Line	Incorrect	Correct
98	17	आसुत्रस[१९]	आ सुत्रस[१९]
102	5	मारि–	मा रि–
106	1	न्तरेषु स्थगरा°	°न्तरेषुस्थगरा°
107	10	मध्मायां	मध्यमायां
108	19	ज्यामिव[१३]	ज्यामिव[१३] इति
109	7	अभ्बयो	अम्बयो
111	9	पुरोडाशाश्मोत्तरा°	पुरोडाशानश्मोत्तरा°
114	21	बद्ध्वा कक्षा	बद्ध्वा । कक्षा
115	5	°नाघ	°नाद्य
117	3	प्रस्रवन्ति[९]	प्र स्रवन्ति[९]
121	23	प्रत्यक्शीर्षीमुद°	प्रत्यक्शीर्षीमुद°
1 3	2	आस्यस्था	आस्यस्था–
123	13	देवस्त्वेति	देवस्त्वा... इति
125	7	सोमा[५]	सोम[५]
125	9	सोमा[५]	सोम[५]
126	1	पर्यावर्तते	पर्यावर्त
130	5	संनद्ध	संनह्य
131	7	कर्मविधिः ।	कर्म । विधिः
132	4	तमन्यम	तमन्यम्
133	5	दार्भ्यूषेण[४] विध्यति	'दार्भ्यूषेण विध्यति'[४]
133	13	ससत्रां°	ससूत्रां°
134	11	स्तृताः	स्तृतः
Appendix A		7 ,, 8.13	7 Kaṭhakas 8.13
p. 13, *l.* 3-4		8 ,, 6.30	8 KS 6.30